

शेठ रणछोडदास मथान
 मालीह—टेकनरोड पलावरमाल—मुंबई.

સ્પર્શાર્સ્પર્શ

અથવા

ચારે વર્ણનો પરસ્પર વ્યવહાર.

મૂળ મરાઠીના લેખક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર.

અનુવાદક,

કૃષ્ણચંદ બાપુજી, શાહ.

પ્રસિદ્ધકર્તા,

શેઠ રણુછોડદાસ ભવાન.

માલક-કેનરોડ ફાઇવર મીલ, મુંબઈ.

વિક્રમાઈ ૧૯૬૬.

સાન ૧૯૧૩.

મુલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦ (પાનાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૧-૦-૦)

વડોદરા-સિંધાપુરામાં શુભાશામિત્ર સ્ત્રીમ પ્રેક્ષમાં વિરૂલભાઈ આચારામ કહે
પ્રસિદ્ધ કરનાર માટે તા. ૨૫-૮-૧૩ ના દોળ ઇશ્વર પ્રસિદ્ધિનું સ્વર્ગ-મુખ્ય.

પ્રવચન

સ્પર્શસ્પર્શનો વિષય એ ધણો મહત્વનો વિષય થઈ પડેલો છે. આર્થ જનતાના જીવન અને મરણનો પ્રશ્ન ધણે અંશે આનેજ અવલંબિને રહેલો છે. અનેક મહાન પુરુષોએ અને અનેક આર્થગ્રામી સંશુષ્કિત કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરી સંસ્થાઓએ સ્પર્શસ્પર્શના નિર્ણય માટે, કિંબદ્ધતા સ્પર્શસ્પર્શનું જાંડ સાત પાડી ભારત વર્ષના છ કરોડ મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે, યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે અને કરે છે. બેચક, બે હજાર વર્ષથી રૂઢ થયેલા આ હાનિકારક શિવાજનો નાશ કરવો એ સહેલું કામ નથી. છતાં કર્તવ્ય પર દ્રષ્ટિ રાખી કાર્ય કરનાર કર્મવીરોના પવિત્ર પુરુષાર્થનું ફક્ત પરમાત્મા આપશેજ; એ અમર આશા પર નિર્ભર રહી સ્વર્ત્તવ્યનું પાલન કર્યાં જવું, એજ શ્રેયસ્કર છે. પરમાત્માએ વેદોદ્ધાર આપેલી આજ્ઞા એજ છે કે, સર્વત્ર સમત્વ પ્રેમ-નો પ્રકાશ કરો અને આપું વિશ્વ એકકુટુંબ અને તે માટે યાવ-લજીવન કર્મ-યત્ન-કરો; એ યત્નને યોગ્ય એવાં જલિદાન આપો. આર્થ અથવા અને શિષ્ટજનો આજ આજનાં અનુભાવન આપે છે. આ વાત આ અંધમાં સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

સમાજની કુશીલિયોને સુધારવાના કાર્યમાં ધણાંએ જલિદાન અપાયાં છે. ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર કે બાણુ કૃષ્ણદાસને વિધવા વિવાહપર લેખ લખવાથી એમની કાકીએ ધરમાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા. કરસનદાસ મૂલજીની પછુ એવીજ દશા થઈ હતી. રાજા રામમોહનરાયના પિતા પછુ એમનાથી નારાજ થઈ ગયા હતા. મહર્ષિ દયાનાંદને સત્તની શોધ માટે પિતૃશૃદ્ધનો અને સંસારનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરને પિતાના શ્રાધ્ધમાં મૂર્તિપૂજન ન કરવાથી જાતિજલિષ્ટ થવું પડ્યું હતું. કેશવચંદ્રસેનને પેતાના પુત્રનું નામકરણ બ્રહ્મસમાજના નિયમ પ્રમાણે કરવાથી ધર-થી અલગ કરવામાં આવ્યા હતા. હમણાંજ આર્ચન બધરહૂડના પંકિતમેદ બગરના ભોજનને લીધે અનેક સજ્જનોપર સપ્તાઈ વાપરવામાં આવી હતી. આવાં આવાં અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતો મળી શકે એમ છે. ધણાંએ આવા અત્યાચાર સહન નથી કરી શકતા, અને તેથી તેઓને પેતાના વિચારોથી વિપરીત એવાં

વ્યાવહારિક કાર્ય કરવાં પડે છે. કેશવચંદ્રસેન અને જસિંદસ રાનડે જેવા સમર્થ પીરોને પણ એવા વિપરીત વ્યવહારને શરણ થવું પડ્યું હતું. આમ હોવા છતાં પણ એવાં ખસિદાન આપનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, એ બહુ ખુશી થવા જેવું છે. સામાજિક સુધારણાના આ પ્રથમમાં રાજ અને પ્રજા, આર્થ જનતાના કદમાં માટે પ્રયત્નશીલ રહે, એ અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેમ થયા વિના કદી પણ સુધારાનાં કાર્યો સહેલાઈથી આગળ વધી શકતાં નથી.

ના. ગાવકવાડે પતિત જાતિયોના ઉદ્ધાર માટે અત્યાર સૂધીમાં ધણું કાર્ય કર્યું છે. અનેક અત્યજ રકુસો અને બોડિંગો સ્થાપન કરી, તેઓને સુશિક્ષિત બનાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે અને હજી કરે છે. રાજ્યની ધારાસભામાં પણ એક અત્યજ સભાસદને સ્થાન આપવાની શરૂઆત કરી છે. વળી પછાત વર્ગના મનુષ્યો સમાજમાં ભેળાઈ, પોતાના મનુષ્ય તરીકેનાં હક્કનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના ઉદ્ધાર માટે સ્વાવલંબન યુક્ત પ્રયત્ન કરી શકે, તે માટે અનેક સંમેલનોમાં તેઓને દાખર રહેવાનો અવકાશ આપ્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ પણ એ મહારાજની આ પવિત્ર જીતાસાનુજ્ઞ રૂઝ છે. રા. રા. શ્રીપાદ દામોદર સાતવજેકર જેવા સુયોગ્ય અને વિદ્વાન લેખક પાસે આ અપૂર્વ ગ્રંથ લખાવી, એમણે જનસમાજ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. નામદાર બ્રિટિશ સરકારે પણ પતિતોદ્ધારનાં કાર્ય માટે ઓછું નથી કર્યું. મુંબાઈના નિરાશ્રિત સદાયક મંડળના કાર્યમાં જૂનપૂર્વ ગવર્નર ના. સીડનહામ કલાઈકે અને અન્ય અધિકારીઓએ ધણી સદાયતા આપી છે. આ મંડળનું એક ડેપુટીશન હમણાંજ ના. ગવર્નરની મુલાકાતે ગયું હતું; તે વખતે મંડળના વૃત્તાંત સાંભળી તેના પ્રત્યે એમણે પોતાની સદાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. વળી એ નામદાર મંડળના પતિતોદ્ધારના કાર્યમાં સદાય આપવાની તેમજ એક વાર પુનઃ મુલાકાત લેવાની પણ અભિલાષા દર્શાવી હતી. ના. કલાઈકે તો ઈંગ્લેંડ જવા પછી પણ પોતાના એક ભાષણમાં ૨૫૯ જજ્ઞાગ્યું હતું કે, દ્વિદમાં અરપૂરજ જાતિયોના ઉદ્ધારનું કાર્ય ધણું મદત્વનું છે. એ કાર્ય પ્રતિ જ્યાં સૂધી દુર્લભ્ય કરવામાં આવશે ત્યાં સૂધી આ દેશની દયા સુધરવાનો ધણો ઓછો સંભવ છે.

આ સંશુદ્ધિના કાર્યને ઇચ્છતા સહાયપુરેના તરફથી વર્તમાનમાં જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે તે આ ગ્રંથમાં સંક્ષિપ્તમાં પણ ૨૫૪૫જે જણાવવામાં આવ્યા છે. આર્થ સમાજ, બજો સમાજ, ધિઓસોફી અને અન્ય કેટ-

લીક સંસ્થાઓએ આ વિષયમાં ધણું કાર્ય કર્યું છે. ઉત્તરદિલ્હી અને અન્ય પ્રદેશની આર્થિક સમાજોએ તેમજ ભારત શુદ્ધિ સભાએ દબારો પતિતોને પાવન કર્યા છે. સાતા સગપતરાયે અરપરખં જાતિયોના શિક્ષણ માટેના પ્રયત્ન આદર્યા છે. એમણે તથા સાતા દીવાનચન્દે આ કાર્યનો આરંભ કરવા અર્થે એક સારી રકમ પ્રદાન કરી અન્યને ઉત્તેજિત કર્યા છે. વીર ભાસાજી એ સારી રીતે સમજે છે કે, અરપરખ જાતિયોમાં શિક્ષાનો પ્રસાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કેવળ શુદ્ધિના આડંબરથી કંઈ પણ વળનાર નથી. અરપરખ વર્ગે પ્રતિ જે હિંદુવિદીર્ષ્ય બચાવવા ચાલી રહ્યો છે, તેનો નાશ કરવા માટે વિદ્યા પ્રસારનો માર્ગ ઉત્તમોત્તમ છે. દક્ષિણદિલ્હીમાં આ વર્ગને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ઠીક થયું છે, જેનો ધણ પરલોકવાસી કર્નલ એલકોટને ધટે છે. બંગાળમાં રપરખરપરખનું બહુ વિશેષ છે. આથી જલેસાસમાજ જેવી સંસ્થાના ધણા પ્રયત્ન છતાં પણ ત્યાં ધણું કરવાનું અવશેષ રહે છે. મુંબાઈ જિલ્લાકામાં પૃથક્ પૃથક્ સંસ્થાઓના પ્રયત્નોથી આ કાર્ય થતું રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ત્યાં સુધી હીન વર્ગને શિક્ષા પ્રદાન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, તેઓની શુદ્ધિ કરવામાં આવે તો પણ, તેઓ ઉચ્ચ જાતિયો સાથે ભળી શકે નહિ. વળી અંત્યજનેમાં સ્વચ્છતા અને પવિત્રતાના નિયમોના પણ વિસ્તાર થવો જોઈએ, જે સદ્વાસ અને શાન શિવાય દુર્લભ છે. આથી આ માર્ગે નિષ્કામ કાર્ય કરનાર સ્વયં-સેવકોની આવશ્યકતા છે. કાર્ય કઠિન છે છતાં પ્રયત્ન વડે સર્વ સફળતા પ્રાપ્ત થશે અને આર્થિક જાતિનો જે મદાન અંશ નિકુષ્ટ દશામાં અત્યાર સુધી સડે છે, તેને મુધારી શકાશે. એમના મુધરવાથી જાતિની અને ધર્મની રક્ષા થશે એ મદાન લાભ છે. આ સર્વ હેતુઓ અને મુદ્દાઓ આ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે આ ગ્રંથ મરાઠી ભાષામાં લખાવેલો, એનું શુભરાત્રી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવવાનો શુભસંકલ્પ મુંબાઈના મુયોબ્ શેઠ રણછોડદાસ જવાને કરી, 'આર્થપ્રકાશ' માં તે સંખંધી જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કરી હતી. અતે (મારી પાચનાથી) એ ભાષાન્તરનું કાર્ય મને સોંપવાની કૃપા કરવામાં આવી. આર્થ જગતની સેવા રૂપ આ અલ્પકાર્ય કરતાં મને ધણો આનંદ થયો છે. શેઠ રણછોડદાસ આવાં પરાપકારનાં કાર્યોમાંજ પોતાના તનમન

ધનનો વ્યય બહુધા કરતા રહે છે. આર્થ સંભાળને અંગે એમણે માનવ સમાજના એકંદ્ર અને શુદ્ધિના કાર્યને સહાયભૂત થાય એવા સાહિત્યનો પ્રસાર કરવા માટે ઘણું કર્યું છે, અને ઘણો ભોગ પણ આપ્યો છે. ન્યાત જાતના ઉપદ્રવની પરવાહ રાખ્યા વિના તેઓએ મન વચન અને કર્મની એકતાનું રક્ષણ કરવામાં અધિક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. આર્થિક અધરહૂડના પંક્તિ રહિત ભોજનપદ્ધી કેટલીક પ્રાંતિયોએ કેટલીક શિષ્ટ વ્યક્તિયો પર જે અત્યાચાર આદર્યો હતો, તેથી એમણે જોઈ લીધું હતું કે. આવી પ્રાંતિયોના બંધનમાં રહી કદાપિ પણ સંસ્કૃતિનાં કાર્ય યથ શકશે નહીં. અતે એમણે એક 'આર્થ મંડળ' રચાવવાની યોજના બહાર પાડી છે. આ મંડળદ્વારા શુદ્ધકર્મોનુસાર વૈદિક ચાતુર્વર્ણ્યની પુનઃ રચાપના કરવાનો તથા આર્થપ્રજ્ઞના એકીકરણનો વિચાર રાખ્યો છે. ખરેખર, જે આ ઉદ્દેશ પર પડે અને તે મંડળમાં જોડાનાર કર્મવીર સ્વયંસેવકોની સારી સંખ્યા મળી આવે, તો તે એક રાષ્ટ્રનો પાયો નાખવા રૂપ મહત્ત્વ કાર્ય ગણાય. પરમાત્મા એમનો એ હેતુ સિદ્ધ કરે.

એક કવિ સત્ય કહે છે કે, "સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્ય ગમ્યઃ" સેવા ધર્મ બહુ ગહન છે, યોગિજન પણ તેના રહસ્યને પામી શકતા નથી. આ ધર્મનો મહિમા અપાર છે. આ અસારસંસારમાં સેવા એજ સાર છે, જેણે અન્ય આત્માની સેવાદ્વારા પોતાના આત્માને સફલ નથી કર્યો તેનું જીવનજ નકામું છે. શાસ્ત્રો એનેજ જીવનમુક્ત કહે છે કે, જેણે અનેક દુઃખોના દુઃખને નાશ કર્યો હોય; કારણ કે એણેજ જીવવા છતાં પણ પોતાની અંદરના સ્વાર્થભાવને દાંકી મૂક્યો છે. પ્રકૃતિ પણ આજ ઉપદેશ છે. મહાત્માઓનાં જીવન પણ એનાજ આદર્શરૂપ છે. જે અન્યને માટે પોતાને બૂલી જતો નથી તે સાચો સેવક નથી. આવા સાચા સેવકોની આર્થભૂમિના કલ્યાણ માટે સર્વત્ર જરૂર છે. દિંદુસમાજ અસ્તવ્યસ્ત યથ ગયો છે. આ સમાજના ૭ કરોડ મનુષ્યો હીન દશામાં છે. એમના પ્રત્યેના વિપરીત વર્તનને લીધે કરોડોએ પરધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને આ મહાન વર્ગ સાથેના અનુચિત વ્યવહાર જે હજી પણ ચાલતો રાખવામાં આવશે તો બાકીનો વર્ગ પણ એજ માર્ગે જઈ દિંદુઓનો વિરોધી બનશે. દિંદુસમાજ અસ્પૃશ્ય ગણાતા વર્ગ જોડે જે વ્યવહાર ચલાવે છે તેનો વિચાર કરતાંજ હૃદયને આઘાત યથ અત્યંત દુઃખ થાય છે. જે જિયારાઓ આપણા મુખ માટે પોતાના કંઈ

પણ સુખની પરવાદ રાખતા નથી, તેઓ પ્રત્યે દયાળુ ઋણિ મુનિયોનાં સંતાન કેવો અયોગ્ય વ્યવહાર ચલાવે છે ? આ દીન ગણના વર્ગ પર હિંમત ગણતા વર્ગના લોકોએ જોડો આત્માચાર કર્યો છે, તેલોજી ભારતમાતાના પવિત્ર નામને બટો લાગ્યો છે. તેઓ મનુષ્ય હોવા છતાં તેમની સાથે પણ કરતાં પણ ખરાબ રીતે વર્તવામાં આવે એ કેટલું બધું દુઃખપ્રદ છે. બાલુ અગ્નિ-કાચરણ મુલુમદારના લેખ પરથી જણાય છે કે, બંગાળના નામચંદ્રો વગેરે પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું વર્તન હિંમત વર્ણના લોકોના સ્વાર્થની પરાકાષ્ટા છે. આવોજ સ્વાર્થ સર્વત્ર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પતિતો પણ મનુષ્ય છે, અરે આપણા બાપ્તો છે. તેઓ પરનો આ પરુઓ કરતાં પણ અધુરો આત્માચાર અટકાવવા માટે અને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સાચા સેવકોની આ દેશને કેટલી મદદન આવશ્યકતા છે, એ સદજ સમજાય તેવું છે. પરમાત્માની કૃપાથી એવા સાચા અને સહુદય સેવકો પ્રાપ્ત થાય, એજ પ્રાર્થના છે.

ગુજરાતી બાપામાં રસશરિરર્ષના વિષયમાં સંપૂર્ણ વિચાર દર્શાવનાર આ પ્રથમજ ગ્રંથ છે. લેખકે જે યોગ્યતાથી આ વિષયને ન્યાય આપ્યો છે, તે જોનાં તેમાં વિશેષ કહેવાતું કંઈ પણ રહેતું નથી. વાચકો તેતું અવલોકન કરી આ મદદન પેરાપકારના કાર્યમાં જરા પણ હીત ધરાવતા થશે તો લેખકનો, અને પ્રસિદ્ધ કરનારનો હેતુ સરથ થશે. મરાઠી બાપામાં બહુજ વિદ્વતાપૂર્વક લખાયેલા આ ગ્રંથનું બાપાંતર કરવાતું કાર્ય પરમાત્માની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ શક્યું છે. મરાઠી બાપા અત્યંત મગરજ દશાએ પહોંચેલી છે. વૃકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુ સંતોએ પોતાના વિચારો આજ બાપાદ્વારા વહેવડાવ્યા છે. ગુજરાતી, દિંદી વગેરે બાપાઓની હિતપત્તિ લગભગ ૧૪ મા શતકથી થઈ છે, ત્યારે મરાઠી બાપા તેથી પણ જુની છે. ૧૩ મા શતકમાં તો એ બાપામાં જાનેશ્વરી સરખો ગ્રંથ રચાયો હતો. આ બાપાના ઘણા શબ્દો એવા છે કે, જે સંસ્કૃતમાં નથી તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નથી. આથી કેટલોક બાલબાપા, અનાયોની બાપા અને સંસ્કૃત મળીને એ બાપા હિતપત્તિ થયેલી જણાય છે. ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે, સંસ્કૃતની ખાલી, ખાલીની મદદારાધૂ અને તેમાંથી અપભ્રંશ થઈ મરાઠી બાપા થઈ છે. તે ગમે તેમ હોય પરંતુ શબ્દોનો વિચાર કરતાં સંસ્કૃત બાપા કરતાં મરાઠીમાં શબ્દસંખ્યા વધારે છે. આથી એ બાપાના ગ્રંથનું બાપાંતર કરતાં તેના સંપૂર્ણ પરિચય હોવાની

આવશ્યકતા છે. વળી મારા અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે આ બાબાંતર કરતાં ઘણા દોષ રહી જવાનો સંભવ છે, અને એ દોષ માટે હું જ દોષિત છું. આ ગ્રંથ ‘આર્ય પ્રકાશ’ ની બેટ તરીકે આપવાનો હોવાથી તેનું બાબાંતર તેમજ છપાવવાનું કાર્ય ત્રણ મહિનામાં પૂર્ણ કરવાનું હતું. પરંતુ મારા એક મહિનાના મંદવાડને લીધે તેમ કંઈક ગ્રેસની પ્રતિફલતાને લીધે ધરોળ વિસંબ થયો છે, તે માટે હું ક્ષમા યાચું છું.

ગ્રંથ લેખનનું કાર્ય પણ ધણીજ તવાયી પૂર્ણ કરવું પડ્યું છે અને તેનાં ધુરુ એકથી વધારે વખત હું સુધારી શક્યો નથી તેથી ધણી અશુદ્ધિ રહેવાનો સંભવ છે; તથાપિ ગ્રેસના સુયોગ્ય અને ઉત્સાહિ મેનેજર રા. વિદ્યુતદાસભાઈએ ધણીજ કાળજીપૂર્વક અમ લખ સંશોધનના કાર્યમાં સારી સહાય આપી છે, જે માટે હું એમનો આભાર માનું છું. આ કાર્યમાં મારા નાનાભાઈની પણ અને સારી મદદ મળી છે; છેવટનો ફેટલોક ભાગ એણેજ સુધાર્યો છે.

આ ગ્રંથનું બાબાંતર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર શેઠ રણછોડદાસની ધુરજાનુસાર ફેટલોક સંક્ષિપ્તમાં લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમ કરતાં લેખકના વિચારો સુરક્ષિત રહે તે માટે યથાશક્તિ સંભાળ રાખી છે. પરંતુ ફેટલોક જગાએ મૂળ વિચારોને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા જણાતાં તેમ પણ કરવું પડ્યું છે. આથી ગ્રંથનું કદ લગભગ પ્રથમના જેટલું જ રહ્યું છે.

જગતમાં સર્વત્ર ગ્રેમનો પ્રકાશ થાય અને આર્ય જૈરવ તેમજ આર્ય જાતિના રક્ષણ અર્થે સમત્વની ભાવના જગૃત થાય એવી ભુદ્ધિ અને શક્તિ સર્વને આપે, એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

નડીઆદ.
તા. ૫-૮-૧૯૧૩.

}

કુલચંદ બાપુજી, શાહ.

પ્રસ્તાવના.

અન્ય ધર્મ વચ્ચે અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે જે કંઈ વિશેષ ભેદ છે, તેમાં “સ્પર્શસ્પર્શ” એ વિષયની મુખ્ય ગુણના કરવામાં દરકત નથી. હિંદુધર્મમાં સ્પર્શસ્પર્શના જે વિચાર છે તેવાજ તે જ્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી સમતાભાવ ઉત્પન્ન થવો એ દુર્લભ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અન્ય ધર્મોવર્ણિયો સાથે સદાનુભૂતિપૂર્વક વ્યવહાર ચલાવવો એ પણ અશક્ય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખતાં, આવા સ્પર્શસ્પર્શથી કેવા પ્રકારના ચમત્કારો બને છે, તે એકાદ બે ઉદાહરણો આપીને જોઈશું.

૧. “અલ્પચેત્સર ગાડિયન” નામના એક સુપ્રસિદ્ધ ધનના એક ખાસ રિપોર્ટર (ખગરપત્રી) મી. નેવિન્સન હિંદુસ્થાન સંબંધીની માહિતી મેળવવા માટે હિંદમાં આવ્યા હતા. ‘ગુરુકુલ’ જેવી વિશ્વકોશ પ્રકારની સંસ્થાની અંતર્જાણરિયતિનું અવલોકન કરવા માટે તેઓ આ પ્રવાસ દરમ્યાન હાંગડીના ગુરુકુલમાં આવી એક બે દિવસ રહ્યા હતા. ગુરુકુલની આંતરિક રિયતિના પ્રત્યક્ષ અવલોકનારે બૂટ કાઢી નાંખી ઉધાડા પગે તેઓ ગુરુકુલનાં સર્વ બૂવનોમાં ફર્યા, (કારણ કે ગુરુકુલમાં આમડાનાં જોડા પહેરી પ્રસ્થાની મનાય છે) અને તે વખતે એમને પાકસાળા તેમજ યત્સાળા પણ બતાવવામાં આવી. એક યૂરપીયન હોવા છતાં પોતાને આવા પ્રકારની ધૂટ મળેલી જોઈ સાનંદાશ્ચર્યચકિત થતાં એમણે જણાવ્યું કે “પાક-સાળા અને યત્સાળામાં મ્હારો પ્રવેશ થઈ શકશે એવું મ્હને લાગ્યું નહોતું. શું તમે અન્ય હિંદુઓ પ્રમાણે અન્ય જાતિનો સ્પર્શ દૂષિત માનતા નથી?” આના ઉત્તરમાં ગુરુકુલના મુખ્યાધિષ્ઠાતાએ જણાવ્યું કે “અમે દુરાચરણી માણસોના સ્પર્શને દૂષિત માનીએ છીએ, જાતિ વિશિષ્ટ સ્પર્શરોપ અમને માન્ય નથી.” આર્થ સમાજ અને હિંદુ-ધર્મની આ વિશેષ પ્રકારની દૃષ્ટિકત મી. નેવિન્સનને અહીંથી પ્રાપ્ત થઈ. તે પછી ગુરુકુલના અધ્યાપકોની સાથે દરિદ્રારનો દેખાવ જોવા જતાં, એક પૂરી-ભણ્યાં વેચનારની દુકાન આગળ જઈ, તેમાંનો એકાદ વરણને સદાજ

અંગણી લગાડો “ આ ચીજનો શું ભાવ છે ? ” એવું પૂછ્યું. પરંતુ અહીં તો સાહેબ લોકના સ્પર્શથી એ બિચારા પૂરબિચારી દુકાનનું સર્વ ફરજી વટલાઈ જઈ દૂષિત થઈ ગયું હતું, અને એ મહા અનિષ્ટ થયેલું ધારી તે ક્રોધથી બરાડા પાડવા મંડી પડ્યો હતો ! મી. નેવિન્સન સાહેબને લાગ્યું કે, મ્હારા હાથને કદાચ કંઈક ડાઘ લાગેલો હશે અને તેથી આ દુકાનદારનો માલ બગડ્યો હશે, આથી પોતાના હાથપ્રતિ દષ્ટિ નાંખતાં તે સ્વચ્છ જોઈ જણાવ્યું કે “ જુઓ ભાઈ મ્હારો હાથ તો સ્વચ્છ છે; ” પરંતુ એ બિચારાને ખબર નહોતી કે, આ દુકાનદારને તો સ્વચ્છતા કે અસ્વચ્છતાની કશીએ પંચાત નહોતી, પરંતુ કલ્પિત ‘ આભડછીટ ’ માટેજ તેના ક્રોધ હતો ! અંતે સાથેના માણસોએ એને સારી રીતે સમજાવીને દ્રવ્યની આર્દ્રતાથી એના મનનું સમાધાન કર્યું. નેવિન્સન સાહેબે આ સ્પર્શસ્પર્શની ભાવનાના રહસ્યનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ એના સંબંધી જોળે પ્રમાણો પ્રાપ્ત થયાં તેને યુક્તિની કસોટીમાં મૂકીને તપાસવા છતાં પણ, હેવટ સૂધી એમને આ સ્પર્શસ્પર્શની નિમ્નચાતુર્યકલ્પના પ્રાપ્ત થઈ નહિ.

૨. ચીનમાં ઓકસર યુદ્ધ થયું તે વખતે ફેટલાક દિંદુવીરોને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. સુદેવને લીધે તેમજ દિંદુવોરોના અંગના તૈસર્ગિક રોષના પ્રતાપે અન્ય સર્વદેશના સૈનિકો કરતાં દિંદુવીરોએ રાજધાનીના દુર્ગમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો, અને સર્વ રાષ્ટ્રોના સંયુક્ત સૈન્યમાં પોતાની વીરતાની છાપ બેસાડી. આથી અન્યદેશોના સૈનિકો અને તેમાં પણ વિશેષતઃ જાપાની વીરો, વિજયી દિંદુવીરોનું સન્માન સારીરીતે કરવા લાગ્યા ! એક દિવસ એક દિંદુસૈનિક પોતાના ચોક્કામાં બેસીને પોતાની રોટલી શેકતો હતો, એવામાં એક જાપાની સૈનિકે આવીને એ દિંદુવીરને સલામ કરી, અને તરતજ ચોક્કાની અંદરના ચૂસા આગળ પોતાની સિગારેટ મૂકી. આ બ્રહ્માચાર થયેલો જોઈ તે દિંદુવીરથી સદન થઈ ચક્ર્યું નહિ ! અને એકદમ ક્રોધમાં આવી જઈ, પોતાને સલામ કરી માન આપનાર જાપાનીવીરને અસંખ્ય ગળો બાંડવા માંડ્યો ! નાના પ્રકારે એની નિર્ભયતા કરી, અને ચોક્કાની અંદરની ચૂસને છાટી નાંખી, તેવાર કરેલી સર્વ રોટલીઓ ફેંટી દીધી ! ! એકમેકની બાજુ એક બીજાના સમજવામાં આવતી નહોતી, પણ અંગવેદ્યોમાં પરથી મનના ભાવ સારી રીતે સમજ-

વામાં આવતા. જાપાની વીરો આ શું બન્યું અને આમ બૂત ક્યાંથી આવી વગર, એ સમજ્યો નહિ. એણે પોતાની બાપામાં ધણી પ્રકારના ખુલાસા કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ બમડેલી બાજુ નજ મુધરો.

૩. પુનઃ એક સમય જાપાની અને દિંદી સૈન્ય એક સ્થળે ઓળખી નાખી પાયાં દતાં તે વખતે એક દિંદુ સૈનિક પોતાની બનાવેલી ' દાગ-રોટી ' ચોકામાં મૂકીને દાય લેતા માટે તે ચોકાની બહાર આવ્યો હતો. એટલામાં એક જાપાનીવીરે આવી બે રોટલીઓ ધીમેથી ઉપાડી લઈ, એની કીંમતના બદલામાં એક ડૉલર (રૂપિયા) મૂક્યો. આ જોતાજ દિંદીસૈનિકના પત્ની આમ મસ્તકે ચઢી ગઈ, અને તેણે ગાળોને અગ્નિ વર્ષાવવા માંડ્યો ! જાપાની વીરને લાગ્યું કે, એક ડૉલર આપીને મહેં ફક્ત બેજ રોટલી લીધેલી હોવાથી આ ઉદાત્ત સ્વભાવના દિંદુભાઈને કદાચ ખોટું લાગ્યું હશે, આમ સમજીને એણે પુનઃ બીજી બે રોટલી ઉપાડી ! આ જોઈને તો દિંદી સૈનિક વધારે ખગમ્યો. આથી નિખાલસ મનના એ જાપાની વીરે એક બીજો ડૉલર ત્યાં મૂક્યો, અને પોતાને બૂખ લાગવાથી મહેં ચાર રોટલી લીધી છે, એવું ચાંતપણે કહેવા લાગ્યો, પરંતુ પોતે સર્વ સ્વર્ગપાક બ્રહ્મ કરી નાખ્યો છે, એવું તો એને જાન પણ નહોતું. અંતે એ જાપાની વીરને લાગ્યું કે, દિંદુઓ સ્વભાવતઃ વિશેષ આદરાતિથ્ય કરનારા હોવાથી રોટલીના બદલામાં પૈસા લેતા એ દીક ન લાગવાથી આ વીર રાખે ભરાયો દશે; આમ સમજીને એણે આપેલા ડૉલર પાછો પોતાના ખીરસામાં મૂક્યો; આમ છતાં પણ તેના કોષ ચાંત ન પડ્યો. છેવટે સર્વ રોટલી એ જાપાનીઝને આપી લઈ એણે બીજો સ્વર્ગપાક કરવાની તૈયારી કરી !

આથી વિશેષ પ્રકારની વાતો વાંચવી હોય તેણે ચીનમાં ' તેરા માસ ' એ નામનું પુસ્તક જોયું. આની રીતે વિદેશીયોની સાથે સંઘટન થવું એ દિંદુઓનાજ સ્પર્શસ્પર્શના સિવાજને લીધે અશક્ય છે. વધારે ઉચ્ચ ગણાતા માણસોને, સ્વર્ગપાક અને એવા પ્રકારની અન્ય ક્ષુદ્રક વસ્તુઓ ખાતે કરવાની હોવાથી એથી વિશેષ ઉપયોગી અન્ય કાર્યોમાં મનને રોકવાની નવ-રાશ રહેતી નથી; અને કદાચ થોડો અવકાશ મળતો હોય તોપણ, આવા ક્ષુદ્રક રીતરિવાજોમાં અસ્ત રહેવાથી જે માનસિક શ્રમ પડે છે તેથી, જોઈએ

એવું એકાગ્રચિત્ત થતું નથી. આ કારણને લીધે હિંદી રાષ્ટ્રની ભૌતિક ઉન્નતિ થવામાં ધણું વિઘ્ન આવી નહોતું છે. અરે, હિંદુસમાજની અંદરજ એકમતિનો અન્યમતિ સાથે જોષ્ઠિ તેવો સદ્ભાવ નથી. આ વાત શ્રી. સિદ્ધ એ પોતાના ' બૃહદ્વિદ્યુત ભારત ' નામના પુસ્તકમાં ઉદ્ઘૃત કરેલી એક વાતપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. એ વાત આ પ્રમાણે છે:-

૪. મેંગ્લોરની બ્રહ્મસમાજના મંત્રિએ પંચમ જાતિના કુમારો માટે એક શાળા કાઢેલી છે. આ શાળામાં શાળી તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને કાંઈ પણ સ્થળે સારી નોકરી અપાવવા માટે એ ગૃહસ્થ ધણો પ્રયત્ન કરતો. એમના આવેશ એક ખાનગી પત્રમાં નીચેની હકીકત છે:-

" મહેં ધણીએ મહેનત કરી છતાં, એક પણ વિદ્યાર્થીને નોકરી મળી શકી નહિ ! છેવટે એક ભણા યુરોપિયન ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને જે ચપરાસીની જગ્યા ખાલી પડે તે, પંચમ ઉમેદવારને આપવી એવો ઠરાવ થયો. જગ્યા ખાલી પડતાં એક પંચમે અરજ કરી. આમ ચર્ચાજ એ ખાતાના આશરે સૌ સિપાઈઓએ એકત્ર થઈ જજને સાહેબના બંગલે જઈ ધામા નાંખ્યા, અને મરિજ પરવરે પંચમોને નોકરી આપી અમારા પેટ પર પગ ન ચૂકવે, એવી માગણી એવા તો કરાજાજનક આગ્રહથી કરી કે, છેવટે સાહેબને તે માન્ય કરવીજ પડી ! "

વાચક ! આ વિષયમાં જે અન્યાય થયો તે, સ્વદેશી કે વિદેશી એના નિર્ણય તમેજ કરજો ! મૂળમાં અન્યાયજ થયો નથી એવો નિર્ણય કરનાર વાચક બંધુઓ મળી આવે તો તે લેખકનાંજ નશીજ સમજવાં ! ! ! આવાં આવાં તો સુંકડો ઉદાહરણ મળી આવશે. આ સર્વતું તાર્પણ એટલુંજ કે, આ સ્પર્શસ્પર્શની ભાંજગડને લીધે હિંદુઓ, સ્વદેશીઓ કિંવા વિદેશીઓ સાથે એક થઈ કાર્ય કરવા માટે અયોગ્ય થઈ ગયા છે. જે સમાજમાં સ્વદેશબંધુઓ પ્રયેજ સહાનુભૂતિ નથી, પોતાના એક ચતુર્થીજ સ્વદેશ બંધુઓ પર વર્તાઈ રહેલા ધાર્મિક અત્યાચારનું જ્ઞાન પણ જે અંતઃકરણમાં નથી, તેઓમાં એજ જ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થનાર અનેક રાષ્ટ્રીય સહગ્રણોનો પ્રકાશ ન હોય તો તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી.

હિંદુસમાજને એકત્ર થઈ કાર્ય કરવા માટે નાલાયક ઠરાવનાર આ સ્પર્શસ્પર્શ, કથારથી ઉત્પન્ન થયો એ જાણવા માટે મહેં હિંદુ ધર્મનાં

પુસ્તકો વાચવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ પરથી એજું જણાયું કે, મૂળના વૈદિક ધર્મમાં સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ભાવના નથી. આ ભાવનાનો પ્રારંભ પૌરુષીય ધર્મમાં થયેલો જણાય છે. આમ છતાં પણ ધર્મી પુરુષોમાં પ્રાચીન સિદ્ધિનું ચિત્ર પ્રામાણિકપણે દોરેલું જણાય છે. એમાં આવી વિશ્વમાનને સ્થાન નથી મળ્યું. મૈત્રેયના થીયુત માધવચાત્રી જેવા જુના વિચારના વિદ્વાનનો પણ આવેજ અભિપ્રાય છે, એવું એમણે વડોદરામાં પ્રસિધ્ધ કરેલા અભિપ્રાયથી જણાય છે. વડોદરા નરેય, પોતાની નૈસર્ગિક સુશ્રાવ્યતાને અનુસરી, થીયુત માધવચાત્રીને વડોદરા બોલાવી સન્માન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે એ ચાત્રીજીએ જે મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો, તે “ હંદુ પ્રકાશ ” (તા. ૮-૧૨-૦૬) માં પ્રસિધ્ધ થયો છે. એમાંની મુખ્ય વાત આ છે:—

“ As a result of his thoughtful enquiry into our Shastras he has come to the conclusion, that much of what is current, among our customs, under the name and sanction of Shastras, is mischievously incorrect.

From our Shastras only but principally Vedas he establishes that men and women, rich and poor, Brahman and Shudra—all have equal rights to advance and develop themselves morally, physically mentally and spiritually. The present exclusive systems of castes with their insurmountable and rigid barriers are worthy of our present degenerate days only. No trace of them is found in Shrutees.....To state in definite terms, he maintains the following proposition:—We are all of one and the same caste, viz, Brahman. We see the present innumerable castes, because we gradually lost sight of the noble Vedic ideal, and hence we divided ourselves into these sections, though we were but one originally.....In the begining differences were not so much felt as to exclude one individual eternally from rising higher. Later on our selfishness and narrow-mindedness developed the Shudras and Ati-Shudras. Even then the wholly and righteous

Brahmins could eat food cooked by Shudras; nay could even use that food in so holy a function as Vaishwadev. In fact, cooking and kindred menial works were relegated to the Shudras.

But still later on, when Shudras were not allowed to do these things, their business fell upon women. Consequently, the Shudra business made our women-mothers, sisters, and wives-Shudras, as we now see them to day, and strongly enough justify their lot. "

આવા પ્રકારના ચાત્રો મહારાજે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોજ મહુને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાઇ આવ્યા અને તેનો ઉપયોગ કરી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કેવા પ્રકારનો ફેરફાર કરવો આવશ્યક છે, એ વાત તરફ, મહારાજે લક્ષ્ય મળ્યું. આથી પુનામાં પ્રસિદ્ધ યતા 'ગાન પ્રકાશ' એ નામના પત્રમાં આ વિષય પર એક નિબંધ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ નિબંધ પ્રસિદ્ધ થવાથી એજ વિષયપર ખીજે એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રમાણુ સાથે લેખક પાસે લખાવી તૈયાર કરાવવાની શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડની આજ્ઞા થઇ. આ પરથી વડોદરા સંસ્થાનના નિઘાધિકારીએ એ વિષય પર પુસ્તક લખવાની મહુને સૂચના કરી. આ અનુરોધથી જુદા જુદા મંથોમાંથી ઉપયોગી હકીકત એકત્ર કરીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આવાજ પ્રકારના આધાર ખીજા અનેક પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં છે, પણ સમાન અર્થના આધાર અનેક રથજેથી લેવાથી કંઇ વિશેષ કાર્મસિદ્ધિ થતી ન હોવાથી તે લીધા નથી.

• 'રપશાર્પશ'નો વિચાર કરતી વખતે એની સાથે સંબંધ થયેલા જાતિભેદનો વિચાર કરવો જોઇએ. (૧) એકસ્વરોપાસના, (૨) વિશ્વજંઘુત્વ, (૩) દીન દયાળુતા, (૪) જાતિભેદ અને (૫) સ્વધર્મ પ્રસારેન્ન, એટલી દ્રષ્ટિથી આ રપશાર્પશનો વિચાર કરવો જોઇએ, એ ખાસ કહેવાની જરૂર નથી. એકસ્વરોપાસનાનો સ્વીકાર કરતાં મનુષ્ય માત્ર અત્યે જંઘુત્વની લાવના સ્વીકાર્ય થાય છે, એવી વિશ્વજંઘુત્વની માન્યતાને લીધે દીન દયા કરવી એ આપણું કર્તવ્ય ■ એમ લાગે છે. આ કર્તવ્યની જાગૃતિ થતાં એટલે જંઘુત્વની લાવના આજળ જાતિના ઉચ્ચ નીચ ભેદને અવગણ મળતો નથી અને સ્વધર્મનો પ્રસાર થવો જોઇએ એવી ઇચ્છા થતાં, અન્ય ધર્માવલં

ખિયેને આપણી સાથે ભેગવવાની છુટ હોવી જોઈએ; અર્થાત્ સ્પર્શસ્પર્શને અંત રહેતો નથી. કદાપિ રહે તો સમાધાનની શક્તિથી તે વધુ તીવ્ર થતો નથી. આમ વસ્તુરિધિની દેશવાદી આ પાંચ પ્રકારની દૃષ્ટિથી આ અંધમાં આ વિચારપર વિચાર કર્યો છે. કયા ધર્મમાં આમાંની કેટલી જાતના કેટલા અંધમાં છે એનો વિચાર કરી તે તે ધર્મમાં સ્પર્શસ્પર્શ મૂળથી હતો કે નહિ તે નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે.

દિંદુધર્મમાં સ્વધર્મ પ્રસારની ઇચ્છા જ્યારથી બધ પડી લેવાથી સ્પર્શસ્પર્શની ખંચાવન કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. દિંદુધર્મમાં ઐશ્વર્ય-પાસના, વિશ્વજીવલ અને ક્યાશુતા એ ધર્મનાં ત્રણ અંગ સખ્દરૂપિમાં છે. આ વિચારને લઈને અનેક દેવતોપાસના, ભતિભેદ અને વૈધક્રિતક છે. ધર્મ-કલ્પના, એનું અસાધારણ બદલ સ્થિત થવાથી એ ઉત્તરગ કલ્પનાને પ્રકાશ નહિપાવ થઈ ગયો છે. દિંદુધર્મમાં પ્રતિપાદન કરેલો ઐશ્વર્યવાદ સર્વને ત્યાગ હોવાથી એનો વિરોધ ઉદ્ભવ્યો આ પુસ્તકમાં કર્યો નથી; પરંતુ વિશ્વજીવલનું સાધન ગુણકર્માનુસાર માનવા અર્થે જે આતુર્વણ ઉપજી આવી છે, તેનો માત્ર વિસ્તારથી આ અંધમાં ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે. ગુણ-કર્મથી ચારે વર્ણો માનવાની પદ્ધતિ સર થઈ, એટલે ભતિવિશિષ્ટ બદ્ધિકાર અને સ્પર્શસ્પર્શ રદીજી શકતો નથી. પૂર્વે ગુણકર્માનુસાર આતુર્વણ હતી એની સાક્ષિ પ્રત્યેક પુરાણ આપે છે. આજ પદ્ધતિ પુનઃ સર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્પર્શસ્પર્શની જાવનાને મૂળમાંથી નાશ કરનાર ગુણ-કર્મથી સિદ્ધ થતી આતુર્વણ માનવાની વૈદિક પદ્ધતિ પુનઃ સર થવી જોઈએ.

શૂદ્રમાંની કેટલીક ભતિને હાલમાં અસ્પૃશ્ય અને કેટલીકને અર્ધ-સ્પૃશ્ય માનવામાં આવે છે, પણ પૂર્વકાલમાં તેમની પાસે અત્યંત પકાવવામાં આવતું, તદ્ ઉપરાંત જે અન્ય કાર્યો લેવામાં આવતાં તે કહેવાની જરૂર નથી. આ પ્રાચીન જ્વહાર સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે એ માટે એનો વિસ્તારથી સ્વતંત્ર ભાગમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જગત્માં વર્તમાનમાં પ્રચલિત એવા મુખ્ય ધર્મોનો અને કેટલાક દિંદુસ્થાનના ધર્મ-મતપથ સંગ્રહાવનો વિચાર પૂર્વોક્ત પાંચ બાજુથી કરવામાં આવ્યો છે. એ પરથી તે તે ધર્મ સ્પર્શસ્પર્શના વિષયમાં કેવા સાધક કેવા બાધક છે, એનો સદજ નિશ્ચય થાય છે, તાત્પર્ય કે, જેટલી વિવિધ

દષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર થવો આવશ્યક છે, તે સર્વ પ્રકારથી શક્ય એટલો આ પુસ્તકમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જે પુસ્તકમાંથી વચનો અને પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે, તે પુસ્તકોની સમગ્ર યાદી આ ગ્રંથ સાથે આપવામાં આવી છે.* પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી એમ અમારું કહેવું નથી. પણ પ્રાચીન કાલના રીતરિવાજ અને અર્વાચીનકાલના રીત રિવાજ એવો જ્યારે તેનો ભેદ પાડવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર વિરોધી વચનોનું સારું વર્ગીકરણ થશે. ઉદાહરણાર્થ " પૂર્વે એકજ વર્ણ હતી. " એવું ભાગવતમાં તેમજ ભારતમાં લખેલું છે, " પછી વર્ણવાર અને જાતિવાર વિભાગ થયા " એમ કહેલું છે. આવા પ્રસંગે (૧) અત્યંત પ્રાચીનકાલમાંની એક વર્ણની કલ્પના, (૨) મધ્યકાલની શુશ્રુષા સિદ્ધ ચાર વર્ણ અને (૩) અર્વાચીનકાલની જન્મસિદ્ધ અનંત જાતિ, આવા વર્ગ પાડીએ તો તે અપેક્ષા કહેવાશે નહિ. ધણા આધાર વડે આ નિરીક્ષણ કરીનેજ આ પુસ્તકનો વિષય આલેખવામાં આવ્યો છે, આથી મૂકને આશા છે કે, પ્રાચીનકાલની ચાર વર્ણોનો પરસ્પર કેવો સદ્ભાવયુક્ત વ્યવહાર હતો એ પુસ્તક વાચતાં વાચકોના લક્ષમાં આવશે, અને તે પછી આપણા શિથિલ સમાજના જીર્ણોદ્ધાર માટે કયા માર્ગે મર્થ કરવું જોઈએ એની પણ સ્પષ્ટ કલ્પના પ્રાપ્ત થશે.

આવા પ્રાચીન સુદૃઢ પાયા પર કાર્યારંભ થઈ પુનઃ હિંદુ સમાજમાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનો સાર્વત્રિક વ્યવહાર પ્રચલીત થાય, વિશ્વમધુત્વની ઉદાત્ત ભાવના વ્યવહારમાં ઉતરે અને શુશ્રુષાથી વર્ણવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ સર્વસાધારણ માટે હિન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટકરીતે ખુલ્લો થાય; આવું મનોરમ યાવ એટલે મહારા આ અલ્પ ગ્રંથનું સાર્થક થયું એમ હું સમજાય. ધર્મ બંધુઓની સહાનુભૂતિથી આ પૂર્વિત દિવસ શીઘ્ર ઊગે, એટલીજ પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

લેખક.

* અનુવાદી આશ્રિતમાં એ યાદી હાજી નથી; કારણ કે પ્રમાણો સાથેજ પુસ્તકનાં નામ આપેલાં છે. લક્ષ. ૬.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

દેશની શારીરિક, માનસિક તેમજ સામાજિક અને ખાસ કરી આર્થિક હાલતમાં યોગ્ય કાળે થતી જોઈતી પ્રગતિ અને વૃદ્ધિમાં-આડે આવનાર-એક મહાન અડચણ રૂપ-કોઈ પણ મૂખ્ય પ્રતિકાર હોય તો તે આપણા દેશવાસીઓના રૂપસારિપથ અથવા છૂત-છાત કે આઝાદછેલ સંબંધીના અયોગ્ય અને અવિચારી વિચારોને આભારી છે. યોગ્ય વિચાર વિના યોગ્ય આચાર કદી જની શક્ય નહિ. આટલા વાસ્તે યોગ્ય આચાર કે વ્યવહારના પ્રચારાર્થે સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા યોગ્ય વિચારોના પ્રચારની છે, રૂપસારિપથ અથવા છૂત છાત સંબંધી આ દેશના સમગ્ર યોગ્ય અને અયોગ્ય લાવોને શાસ્ત્રીય રીતે તેમજ યુક્તિપૂર્વક સમગ્રરૂપે સમજાવનાર આ “ રૂપસારિપથ ” નામનો મરાઠી અંથ મારા વાંચકામાં આપ્યો. દેશ કાળ અને વસ્તુસ્થિતિ જોનાં ગુજરાતી ભાષામાં આવા મહત્વપૂર્ણ અંથનું ભાષાન્તર થાય તો ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓને પણ આ રૂપસારિપથ સંબંધી વિચારોમાં જરૂર જોડાશે. યોગ્ય ગુણરો કરવા સદાય મળે, અને આખરે વિશેષ નહિ તોપણ સવગ્ર આધારવર્તની આર્થિકજા એક અવાજ—

પરમેશ્વરની આ પ્રજા સદ્યો છે સંસાર
એક કુટુંબી આપણે એક પિતા પરિવાર,
કાર્ગા ધોર્ગા કોઈ છે ગુણ હીના ગુણવાન
કહો ન હવેકા કોઈને સવગા એક સમાન.

એ કવિ દલપતરામના મહાન દોહરાનું રહસ્ય સમગ્ર સર્વત્ર સમમાય અને એકવચ્ચ શક્તિ પામી સર્વ મનુષ્ય માત્ર દેશોદ્ધારના મહાન કાર્યમાં એકત્ર થવામાં સદાયમૂન થાય અને દરેક વ્યક્તિ બીજાની સાથે મિત્ર અને રનેદિ પ્રમાણેજ વતી બીજાઓને હારીતતાં શિખવે એવી શુભ ઇચ્છાથી આ અંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાનો-મારો વિચાર-આજે પૂર્ણ થયો છે. દેશાન્નતિના મહત્વપૂર્ણ કાર્યમાં મારા આ કાર્યથી વર્તિચિત્ર પણ સદાયમૂન થવાનું બન્યું છે, એમ વિદ્વાનોની સમજમાં આવશે તો હું મારા પ્રયત્નને સફળ થયો માનીશ.

મુગ્ર અંથના લેખક ગી. સાતવડેકરનો, ભાષાન્તર કરવા માટે પરવાનગી આપના માટે આ સ્થળે આભાર માનવાની જરૂર જોડે છે.

રણછોડદાસ ભવાત (આટાવાળા)

મુંબઈ તા. ૩-૧૦-૧૮.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો-વિષયોપન્યાસ.

પૃષ્ઠ ૧-૧૨.

(૧) ઇશ પ્રાર્થના, (૨) સ્પર્શસ્પર્શ, જાતિનો ઉચ્ચ નીચ ભાવ, (૩) દ્વિદુર્ધર્મ શિવાય અન્ય ધર્મોમાં તેનો અભાવ, (૪) પ્રાત્ પરત્વે સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ, (૫) “ શાસ્ત્રાદ્યદિર્વિલીયસી”, સ્પર્શ-સ્પર્શની વ્યાખ્યા અને તેના ભેદ, (૬) સ્પર્શસ્પર્શના આઠ ભેદ સંબંધી વિવેચન-જન્મ, પરિરિચિતિ, શુદ્ધિ, સંસ્કાર, રૂદિ, દેશાચાર, વૃષ્ટિની સમજાવતી, અથેપ્રમાણ્ય, (૭) ધાર્મિક શુદ્ધાભિગિરી, મુશિક્ષિત વર્ગ, મધ્યમ વર્ગ, અશિક્ષિત વર્ગ, અસ્પૃશ્ય વર્ગ, જંગલી લોક, અસ્પૃશ્ય જાતિપર સામાજિક બદિષ્કાર, (૮) ૭ કરોડ મનુષ્યોના નૈસર્ગિક હક્કનો પ્રશ્ન, ગીતાએ ઉપદેશોનું સમત્વ, અસ્પૃશ્યત્વનું દુષ્ટ પરિણામ.

ભાગ ૨ જો-ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને સ્થિત્યંતર.

પૃષ્ઠ ૧૩-૨૫.

(૧) ભાગવત પ્રતિપાદિત એકવર્ણની કલ્પના, ભેદનાં કારણ, મહા-ભારતમાં એકવર્ણની કલ્પના, શુશ્રુકર્મથી ચાતુર્વર્ણ, (૨) “ ચાતુર્વર્ણ ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, માનવી સમાજના ચાર વિભાગ, (૩) બદિષ્કારનાં કારણ, (૪) ધર્મક્રાંતિના પાંચ યુગ, વેદનાં વચન:- પક્ષપાત રહિત એકતાનો ઉપદેશ. રાષ્ટ્રીય રચના ચાર ઘોડા, રાષ્ટ્રીયક, સમાન ઉપાસના, (૫) જાતિથી નહિ પણ ધર્મથી ખાજાણ ચલાવે છે, જ્ઞાનથી ઉન્નતિ, (૬) યોગના ચમ નિયમ, માંસપક્ષકોનો બદિષ્કાર, શુદ્ધિનું પરિણામ, બદિષ્કારનો આરંભ ખાજાણોથી, ભક્ત્ય અને અભક્ત્ય, (૭) ક્ષત્રિયોએ શરૂ કરેલા બદિષ્કાર, અન્યાય ભરેલા કાયદા, (૮) વૈશ્યોએ કરેલા બદિષ્કાર, (૯) ત્રૈવર્ણિકોનો સંયુક્ત બદિષ્કાર, હીનમનોવૃત્તિનો પ્રસાર, વિજ્ઞાનયુગનો પ્રારંભ, ઉદાર મતનો ઉદ્ભવ.

ભાગ ૩ જો-વિષમતાની વૃદ્ધિનાં કારણ.

પૃષ્ઠ ૨૬-૩૫.

(૧) ઉચ્ચનીચ ભેદ-અભ્યંને અવગત કરવા જતાં પોતાનીજ અવ.

નતિ, (૨) એકજ ધ્યાનવર્ણમાંથી ચાર વર્ણ, સંકીર્ણ વર્ગની ઉત્પત્તિ, ચાંડાલ અને અંત્યજનો શૂદ્રમાં સમાવેશ, (૩) પેદાશનિતિ અને તેના ભેદ, શાકાહાર અને માંસાહાર, ધર્મપથ, ચોકા, સ્વયંપાક, રાષ્ટ્રપત્વનો અભાવ, વિશ્વજંધુત્વની કલ્પનાનો આચરણમાં અભાવ, (૪) દિંદુર્યોના વિચારોની મુસલમાની અને ખ્રિસ્તી ધર્મપર અસર, જાતિવિશિષ્ટ ખ્રિસ્તી, રાજધર્મમાં પવિત્રપણું.

ભાગ ૪ થો-વેદમંત્રમાંથી ઉપદેશ.

પૃષ્ઠ ૩૬-૪૬.

(૧) ઐક્ય, સંગતિ, સંવાદ અને સંસ્કાર, સમાનસભા, (૨) પંચમન, જનતાની ઉત્પત્તિનું ધ્યેય, (૩) પંચાયત પદ્ધતિ, કુટોનો બહિષ્કાર, શ્રુતિ-સ્મૃતિનો વિરોધ, (૪) દુરાચરણી લોકનો તિરસ્કાર, (૫) શૂદ્રોમાં તેજની વૃદ્ધિ કરવી, સાર્વત્રિક વિદ્યાદાન, પક્ષપાતનો અભાવ.

ભાગ ૫ મો-વૈદિકકાલમાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ.

પૃષ્ઠ ૪૭-૫૦.

(૧) વેદમાં ધર્માવાળાઓનાં નામ, અરપૂરપત્વની કલ્પનાનો વેદમાં અભાવ.

ભાગ ૬ ઠો-શૂદ્ર કોણ ?

પૃષ્ઠ ૫૧-૬૫.

(૧) ચારે વર્ણોનું અસ્તિત્વ, વિરાટ પ્રજ્વળના ચાર અવયવ અને તેનું નિત્યત્વ, પરસ્પરામે કરેલી નિઃશ્વનિય પૃથ્વી. (૨) શૂદ્ર સજ્જની વ્યાખ્યા, શૂદ્રનાં કર્મ, દ્વિજ શૂદ્ર થાય છે, (૩) શૂદ્રોના સ્વતંત્ર ધર્મા, (૪) દ્વિજને ત્યાં શૂદ્રે અન્ન રાંધણું, શૂદ્રે કરવાને પાક્યમ, (૫) શૂદ્રત્વનાં કારણ, (૬) સમ્યક્ કૈવી રીતે યજ્ઞમ, સમ્યક્ ઉપનયન અને દ્વિજત્વ, (૭) વ્રાહ્મણ અને આચાર્યનો અર્થ અને અનર્થ, સદાચારથી ઉન્નતિ, (૮) શૂદ્રનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ-પ્રકાર.

ભાગ ૭ મો-ગુણકર્મથી વર્ણવ્યવસ્થા.

પૃષ્ઠ ૬૫-૮૭.

(૧) અસંખ્ય જાતિભેદ, મનુષ્યસમાજના વિભાગ (૨) જાતિ-ભેદનું કૃત્રિમપણું, જાતિ જન્મસિદ્ધ નથી (૩) સદાચારથી વ્રાહ્મણ થવાય છે, આચારનું પ્રાધાન્ય, અનાર્થના આર્થ, મહાભારતમાંથી સંવાદ,

વર્ણસંકરની ગુણકર્મથી વર્ણ જાણવી, ભરદ્વાજ-શૃગ્ સંવાદ, (૪) ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ, સંસ્કાર, શૂદ્રીપુત્ર આહણ, આહણના ક્ષત્રિય, મૂળના ચાર ગોત્ર, અન્ય ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ થયાં, (૫) એક કુલ-માંથી સર્વ વર્ણ ઉપત્ત થાય છે, ક્ષત્રિય કુલમાંથી આહણ, ક્ષત્રિય કુલમાં મ્લેચ્છ અને નિપાદ, આહણ કુલમાં શૂદ્ર, ગોવધથી દ્વિજ શૂદ્ર થાય છે, (૬) નીચના ઉચ્ચ, બે પ્રકાર, અનુલોભ વિવાહ અને તેમાં દોષ, ગુણકર્મની પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ.

ભાગ ૮ મો-શૂદ્રોમાં અસ્પૃશ્યત્વ.

પૃષ્ઠ ૯૮-૧૩૬.

(૧) ચાર વર્ણ એ એક જાતિના અવયવ; વેદાશ્રાથી બહિષ્કાર-ગોદ્વિસક વગેરે, વેદની સાત મર્યાદા, પતિત યવનાં કારણ, (૨) વૈદિક કાલમાં શૂદ્રનો દરજ્જો, કારીગર-શૂદ્ર-નમસ્કારને પાત્ર છે, (૩) શૂદ્રાની એક જાતિ, તેનાં કામ નોકરી વગેરે, ભોળ્યાત શૂદ્ર, શૂદ્ર પાસેથી કેવું અન્ન લેવું, શૂદ્રને ત્યાંથી આપકાલે અન્ન લેવું, પ્રાપ્તિત, કાલ્પ-નિક અને ક્ષણિક સ્પર્શસ્પર્શ, (૫) આહણનો ચારે વર્ણની સ્ત્રી-સ્ત્રી સાથે વિવાહ, શૂદ્રકર્મમાં તેમનો અધિકાર, આહણપુત્રનો ક્ષત્રિય કન્યા સાથે પ્રથમ વિવાહ, (૬) ગુરુકુલ પદ્ધતિ-ચારે વર્ણના શિષ્ય, શૂદ્રનું ઉપનયન, દાસીપુત્ર મહિદાસ, દાસીપુત્ર કવલ ઐલૂપ, સત્ય-કામ જાપાલ, ઝપિતું મૂળ કેમ ન શોધવું ? (૭) સહભોજન, શૂદ્ર-નું આદરાતિથ્ય, (૮) કેવું અન્ન ખાવું ? આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારની દ્વિજને ત્યાં શૂદ્રે અન્ન સંધવાની આચાર, (૯) શૂદ્રે આણેલું અન્ન ખાવું. (૧૦) શૂદ્રાન્ન ભક્ષણ નિવેધનો ભાવાર્થ, (૧૧) પતિત યવનાં અગ્નીચાર કારણો, અનાર્થના આર્થ કેવી રીતે થતા ? દર્યુ, દાસ, શૂદ્ર, સમ્યક્ અને દ્વિજ.

ભાગ ૯ મો-પ્રચલિત અનેક ધર્મોની દૃષ્ટિથી સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર.

પૃષ્ઠ ૧૪૦-૧૭૬.

(૧) હિંદુધર્મ-દર્યુનાં ભક્ષણ, સર્વ વર્ણમાં દર્યુ, ભગવદ્ગીતામાં ગુણકર્મથી ચાતુર્વર્ણ્ય, વજ્રસૂચિકોપનિષદ, ઉપનિષદધર્મ, અને ભાગવત ધર્મ; કર્મકાંડનો કર્મમાર્ગ, શુદ્ધાવતારનું કામ, (૨) બુદ્ધધર્મ-સમતાનો ધર્મ, જીવમનો નિવેધ, જાતિભેદનો અભાવ, ગુણથી આહણ,

(૧) ચિત્તશુદ્ધિ, જગતમાં ધર્મનો પ્રસાર કરવાની આત્મા, બહિષ્કૃત કોણ ?
 અમણ અને ભિક્ષુનાં લક્ષણ, હિંદુઓના સહવાસનું પરિણામ, (૩)
 યાદુદ્ધી ધર્મ—જુના કરાર પ્રમાણે સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર અને વ્યવહાર,
 (૪) ખ્રિસ્તી ધર્મ—રોમન દેવોલીક અને ગ્રોટેસ્ટન્ટ, ખ્રિસ્ત બહિષ્કૃતો
 સાથે જમે છે, સર્વપર સમાનપ્રેમ, બંધુસમાજ પર પ્રીતિ, શ્રીમંત અને
 દ્રવિદો વચ્ચે ભેદ, (૫) મુસલમાની ધર્મ—એક ઇશ્વર, શુદ્ધ, કુરા-
 નુપર વિશ્વાસ રાખનાર અને ના રાખનાર, અન્યધર્મિયોનો નિવેશ,
 “ ખ્રિસ્તમહાદ ”, મુસલમાનોમાં ભેદ, (૬) પારશી ધર્મ—નવજોત
 (ઉપનયન), ચાર વર્ણ, દ્વિજત્વ પતિત્વ, “ તાબુ (અસ્પૃશ્ય) ”
 ના પ્રકાર, (૭) જૈનધર્મ.

ભાગ ૧૦ મો—હિંદુધર્મના ધર્મોપદેશોની દ્રષ્ટિથી સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર.

પૃષ્ઠ ૧૭૭-૧૮૫.

(૧) અદ્વૈત પંથ—શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વૈતભાવ, સમતાભાવ, શુદ્ધિ, દ્વૈત
 પંથના મધ્વાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય, (૨) વિશિષ્ટાદ્વૈત પંથ—
 શ્રી રામાનુજાચાર્ય, બ્રાહ્મણોત્તર ગુરુ—કોંચિપૂર્ણ, કુલ તરફ જોવું નહિ,
 રામાનુજની પત્ની, સંન્યાસ, ચાંડાલ સ્ત્રીનો દેવળમાં પ્રવેશ, તેની
 પૂજા, ધનુર્દાસ શુદ્ધનું સ્પૃશ્યત્વ, યાદવગીરી—દેવળમાં અંત્યજોનો
 પ્રવેશ, અંત્યજોનું નામાન્તર “ તિરુકુલતાર, ” દેવળમાં જવાની
 અને તળાવમાં સ્નાન કરવાની ધૂર, વૈષ્ણવ ધર્મ, પવિત્ર ‘ કુરળ ’
 મંથના લેખક તિલુવેલુવર કવિ અંત્યજ હતા, વૈષ્ણવ પંથના બાર
 મહાત્માના કેટલાક હીન કુલના હતા, એજ સંપ્રદાયના ઉદ્ધારક
 રામાનુજ હતા, રામાનુજની ગુરુપરપરા—શંકગોપાચાર્ય વગેરે હીનગ-
 તિના હતા, બ્રાહ્મણ ગર્વ હરણ, (૩) રામાનંદ—એમના હીનગતિના
 શિષ્ય, (૪) કળીર—હિંદુ મુસલમાનનો એક ધર્મ, (૫) ચૈતન્ય-
 જાતિકલ્પનાનો આશ્રય, (૬) જગન્નાથ રાષ્ટ્રીય દેવ, સ્પર્શસ્પર્શનો
 અભાવ, (૭) શીખપંથ—ગુરુ નાનક, ત્રય સાહેબ, (૮) ગુરુ
 અમરદાસ, ગુરુ હરગોવિંદસિંહ, (૯) ગોવિંદસિંહ, પતિતપાતન
 સભા (૧૦) મહારાષ્ટ્રના સાધુસંત, કેટલાંક વચનામૃત.

ભાગ ૧૧ મો—સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પનાનું સમાજપર પરિણામ.

પૃષ્ઠ ૧૯૬-૨૦૪.

ઉપદેશ તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય, સ્પર્શસ્પર્શના બે ભેદ, વિદ્યુત્ સંક્રિતાના નિયમોપી સમર્થન, લેપચંદાનુવર્તિત્વ દોષ અને પુરાણ પ્રિયતા, બાલકોના કુમળા મનપર ખરાબ પરિણામ, (૧) અનુદાર મનોવૃત્તિ, (૨) આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો અભાવ, (૩) લૌકિક ઉન્નતિમાં વિધન, (૪) ગુન્દા, (૫) સામાજિક અવ્યવસ્થા, (૬) માનવી ઉન્નતિના ક્ષેપ પ્રતિ દુર્લ્લક્ષ્ય, (૭) સાંપ્રતિક તુલ્યતા, (૮) દેવ, (૯) સદ્ગુણ પ્રતિ દુર્લ્લક્ષ્ય, (૧૦) સમાનતા પ્રતિ દુર્લ્લક્ષ્ય, (૧૧) બધુપ્રેમનો અભાવ, (૧૨) ગુણહીનતા, શ્રેષ્ઠોનાં કર્તવ્ય.

ભાગ ૧૨ મો-માર્ગમાં અડચણો. પૃષ્ઠ ૨૦૫-૨૧૪.

(૧) ધર્મશાસ્ત્ર-શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, આધુનિક ધર્મગ્રંથ, પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથ (૨) પ્રાચીનકાલના ત્રેવલ્લિંગોનો ભોજનવ્યવહાર, શૂદ્ર-પક્વ અન્ન વ્યવહાર અને કન્યાવ્યવહાર એનો સાંપ્રતકાલમાં અભાવ, (૩) કલિવર્ગનાં પ્રકરણ, (૪) વાદપિવાદ અને યુક્તિવાદ, અધ્યાત્મિક જનસમાજ, જ્ઞાનપ્રસાર-પુસ્તક પ્રસાર, (૫) અત્યજ્ઞેની માન્યતા, શ્રદ્ધાથી કામ કરવાની જરૂર.

ભાગ ૧૩ મો-આધુનિક સંસ્થાઓનો ઉદ્ભાવ. પૃષ્ઠ ૨૧૫-૨૨૫.

(૧) યીઓસોશી (૨) દેવસમાજ, નિરીશ્વરવાદ, અત્યજ્ઞેદાર, (૩) શ્રદ્ધાસમાજ-સમાનતા અને જાતિભેદનો અભાવ, (૪) પ્રાર્થનાસમાજ-બંધુભાવ, નિરાશ્રીત સહાય, (૫) આર્થસમાજ-ગુણકર્મથી વર્ણવ્યવસ્થા, શૂદ્રપક્વ અન્ન

ભાગ ૧૪ મો-અદિષ્ટૃતોની લોકસંખ્યા. પૃષ્ઠ ૨૨૬-૨૩૭.

(૧) હિંદુઓની જનસંખ્યા, (૨) મુસલમાનોની જનસંખ્યા, (૩) અત્યજ્ઞેની જાતિવાર સંખ્યા, (૪) બ્રાહ્મણ અને અત્યજ્ઞેનું પ્રમાણ, (૫) ધર્મવાર લોકસંખ્યા.

ભાગ ૧૫ મો-ઉપાય-ચિંતનનો આવશ્યકતા. પૃષ્ઠ ૨૩૮-૨૪૨.

(૧) અત્યજ્ઞેપર જીવન, (૨) એમની હાલની રાષ્ટ્રહિતવિનાશક રિયતિ, અત્યજ્ઞેદારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર (૪) ઉદાર ચરિત્ત, (૫) કષ્ટમદેશનું દ્રષ્ટાંત, (૬) જાપાનનું દ્રષ્ટાંત, (૭) સમતામાં નવીન જીવસૌ.

ભાગ ૧૬ મો-બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિના માર્ગ. પૃષ્ઠ ૨૪૩-૨૫૨
 કર્તવ્યભૂમિકા, ઉન્નતિના બે બાણુથી ચલ, (૧) સાર્વજનિક વ્યાખ્યાન,
 (૨) વર્તમાનપત્ર-પુસ્તકો, (૩) પ્રીતિભોજન. (૪) સંમેલન
 (૫) પરિચારક, (૬) કન્યાવ્યવહાર, (૭) સરકારી નોકરી, (૮)
 સરકારી કચેરી, (૯) સાર્વજનિક સંસ્થા, (૧૦) મ્યુનીસીપાલિટી,
 રેલ્વે, (૧૧) કાયદાની સહાય, (૧૨) શિક્ષણ, (૧૩) પુસ્તકમાલા,
 (૧૪) ધર્મોપદેશક, (૧૫) સ્વચ્છતા, (૧૬) ઉદ્યોગધંધાનું
 નવીન વલણ, (૧૭) ઉચ્ચ શિક્ષણની સવડ.

ભાગ ૧૭ મો- ઉપસંહાર. પૃષ્ઠ ૨૫૩-૨૫૮.
 (૧) આરે વર્ણનાં પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી કર્તવ્ય, (૨) સત્
 પુરુષોની ઇચ્છાશક્તિની સહાય, (૩) સુધારણા ધીમે ધીમે કરવી કે
 એકદમ ? (૪) ઇશ્વરોપાસના.

આર્થ પ્રકાશ.

વૈદિકધર્મને પ્રચાર કરનાર, સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ રૂપમાં દિમાયત કરનાર, કેળવણી તથા વિજ્ઞાનના પ્રશ્નોપર દુષ્કર્મનાત્મક ચર્ચા કરનાર, સુધાર સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર, અનીનિ, બ્રહેમ, અધેત્રદા, તથા ખરાબ રીતો અને જડમૂળથી ઉત્પન્ન નાંખનાર, આર્થ સામાજિક તેમજ અન્ય જાહેર સંસ્થાઓ સંબંધિ જરૂરી વિષયો પુરી પાડનાર, અને એ ચિંતાપ દેશપર-દેશની જાણવાત્તેજ્ય ખજાનો આપનાર, અગ્રેજ-યુગરાત્રી ભાષામાં પ્રકટ થતું

વિદ્વાનોમાં માન પામેલું.

આ એકનું એક લુપ્ત સાપ્તાહિક પત્ર છે. નમુનો મફત મંગાવી લેવો.

ગ્રાહકોને હર વર્ષે એક બે ભેટો મળશે!!!

વાર્ષિક લવાજમ (પોષ્ટેજ સાથે હિંદુસ્થાન માટે રૂ. ૩).

દેશાવરના ગ્રાહકો માટે રૂ. ૪) છૂટક અંકનો ૦) ના

શરૂઆતથી અગ્રીમ માસથી ચનારા નવા ગ્રાહકોને ખાસ લાભ મળશે.

જાહેર ખજાનો આપનારાઓએ આ પત્રની

મુલાકાત લેવા ચુકવું નહીં.

મહર્ષિ અંક !

મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદના જીવનકાંઈ સંબંધમાં, લુહા લુહા સાક્ષરોએ લખેલા પંચાવન લેખોનો (રાવલ આકપેજ) ૨૧૦ પૃષ્ઠોનો અપૂર્વ સંગ્રહ (ત્રણ ચિત્રો સાથે) ઘડાડેલી કીંમત ફક્ત છ આના. ત્રણ મતનો રૂ. ૧), ચોડીજ પ્રતો ચિલિક છે, ફરી જાવાની નથી.

આર્થપ્રકાશના ગ્રાહકોને વિશેષ લાભ

પુરુષાર્થપ્રકાશ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રકરણ શાંતિધારણ અને મહર્ષિ અંક બીજો ભાગ એ રૂ. સવાની કીંમતનાં પુસ્તકો આર્થપ્રકાશના ગ્રાહકોને ફક્ત બાર આનામાં આપવામાં આવશે. આ લાભ પણ ત્રણ માસ માટે છે. તાકદિ લખો:—

પરધુભાઈ બહાલાભાઈ શર્મા.

અધિપતિ તથા મેનેજર આર્થપ્રકાશ,

મુંબાઈ નં. ૪.

સ્પર્શસ્પર્શ

અથવા

ચારે વર્ણોનો પરસ્પર વ્યવહાર.

ભાગ ૧ લો.

વિષયોપન્યાસ.

ૐ येन देवा न विपन्ति, नो च विद्विषते मिथः, ॥

तत् कृष्णो ब्रह्म वो गृहे, संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ૪ ॥

અર્થર્થવેદ અ. ૩ । ૩૦

“ જેના યોગથી વિદ્વાનો વિભક્ત થશે નહિ અને તેઓ જેના યોગથી પરસ્પરમાં દ્વેષ કરશે નહિ, એવું (પૂજ્ય અને ઉત્તમ) જ્ઞાન અમે ત્હમારા ગૃહવાસિયોને, (માણસોને અને સર્વને) આપીએ છીએ. ”

૧-“ હે દયાધન પરમેશ્વર ! જે ઐક્યવર્દક અને વિદ્વેષનાશક ઉત્તમ જ્ઞાન મનુષ્યોને તે આપ્યું છે, તે સર્વને પ્રાપ્ત થઇ સર્વને સમ-બુદ્ધિ અને બહુભાવની શક્તિ યાવ; સર્વ જનોનાં અંતઃકરણ વિકસિત થઇ પરસ્પરમાં પ્રેમવર્ધન યાવ; અને તેના યોગથી પરસ્પરમાં સદ્દાનુભૂતિ વધતી માનવો સાર્વજનિક ઉન્નતિ કરવાને યોગ્ય બનો. ”

૨ આપણી આ પરમપૂજ્ય આર્ચ બૂમમાં યોજામાં યોજાં બે અઢી દહાસ વર્ષથી જાતિનો જન્મસિદ્ધ દિવ્ય નીચ સાવ અને તદનુસાર રૂપસાર રૂપસંનો વિચાર રૂઢ થયેલો જણાય છે. ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરતાં એવું જણાય છે, આ ભેદભાવ, જેમ જેમ આપણે પ્રાચીનકાલ તરફ જઈએ છીએ, તેમ તેમ તે યોજો થતો ગયો છે અને જેમ જેમ અર્વાચીન કાલ તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ તે વધતો જઈ વધુ રૂઢ થયેલો છે.

૩ ભરતખંડમાં આ રૂપસારિપર્યંનો વિચાર અને જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચનીચ ભાવના જેવી વિલક્ષણ રીતે રૂઢ થયેલી જણાય છે, તેથી તે અન્ય કોઇ પણ દેશમાં જણાતી નથી. દ્વિતીય અને ત્રીસસમાન ધર્મમાં હિંદુધર્મમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થતો રૂપસારિપર્યંનો વિચાર જણાતો નથી. હિંદના બુદ્ધ ધર્માનુયાયી લોકોમાં રૂપસારિપર્યંની જણાતી ભાવના અલ્પ સ્વરૂપમાં છે, પરંતુ હિંદુસ્થાનની બહારના દેશો કે જ્યાં બુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર થયો છે ત્યાંના બુદ્ધધર્મમાં આ ભાવના જણાતી નથી. સર્વ માનવ સમાજને ધર્મના એક જ નાંચે આશુવાનો સફળ પ્રયાસ કરનાર ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધને એ વિચાર માન્ય હતો એવું બુદ્ધ ધર્મીય કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જણતું નથી. કિબલુના એ સમયના શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મને તે કલ્પના પસંદ નહોતી એવું માનવું પડે છે. વર્તમાનના ભારત વર્ષના બૌદ્ધધર્મમાં જે રૂપસારિપર્યંની કલ્પના જોવામાં આવે છે તે હિંદુઓના સાન્નિધ્યને લીધેજ એમનામાં રૂઢ થયેલી છે, એમ માનવામાં હરકત નથી. જુના વિચારના પારસીઓમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે રૂપસારિપર્યંના કેટલાક નિયમ પ્રાણવામાં આવે છે; પણ એવાજ નિયમ ધરાવના પારસી ધર્મના દેશ પ્રાગતા નથી. આ ઉપરથી પારસીઓમાં બુદ્ધના રૂપસારિપર્યંનો વિચાર નથા એ સ્વીકારતાં હરકત નથી. અર્દના પારસીઓ પર જેવી રીતે હિંદુઓના આચાર વિચારના સંસ્કાર પડ્યા છે, તેવીજ રીતે ધરાવના પારસીઓ ઉપર મુસલમાનોના સંસ્કાર પડેલા છે; આથી મૂળ પારસી સમાજમાં રૂપસારિપર્યં માન્ય હતો કે નહિ, એનો નિર્ણય કરવા મટે વિશેષ પ્રમાણો નથી; પરંતુ એમના ધર્મ ગ્રંથોના વિચાર કરતાં અને બંને રચણાના પારસી લોકોના રીત રિવાજનું નિરીક્ષણ કરતાં તેમજ પારસીઓમાં રહેલા “ કાલાનુસારીત્વ ” ના શુભનો વિચાર કરતાં, એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે કશું નહિ તોપણ હિંદુઓમાં હાલમાં જે

સ્પર્શસ્પર્શનો રિવાજ રૂઢ થયેલો છે, તેનો નો એમનામાં કોઈ પણ કાળે નહોતો. જેના મર્મનો સિધ્ધિ દિંદુધ્યાનનો જવાબ નથી અને સામાન્યક આચાર વિચારના સંબંધમાં એમના પર દિંદુ ધર્મગ્રાંથોની છાયા પડેલી હોવાથી એમને માટે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની અગત્યજ નથી. સિતો, કન્દુચિપન, વગેરે ધર્મોમાં તો આ સ્પર્શસ્પર્શના વિચાર માટે સ્થાનજ નથી. તાત્પર્ય કે આ વિચાર જેવો અન્ય દેશોમાં જણાતો નથી તેવોજ તે અન્ય ધર્મોમાં પણ જણાતો નથી. એની ઉત્પત્તિ દ્વિંદમાંજ થઈ છે અને દ્વિંદુધર્મમાંજ તે વિશેષ પ્રચલિત છે; આથી એના પ્રત્યેક અંગતું સૂક્ષ્મ અને પૂર્ણ વિવરણ દ્વિંદુધર્મ ગ્રંથોમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે-અન્ય ધર્મ પુસ્તકોમાં નહિ.

૪. આવી રીતે સર્વત્ર રૂઢ થયેલો અને પ્રત્યેક વ્યવહારમાં કંઈક અધિક જણાતો સ્પર્શસ્પર્શ દિંદુધ્યાનમાં એકજ નિયમથી વ્યાપેલો નથી. સાધારણ રીતે જોઈએ તો જેમ જેમ આપણે ઉત્તર બધી જગ્યાં તેમ તેમ તે ઓછો થતો જાય છે અને જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ જઈશું તેમ તેમ તે વધતો જતો જણાય છે. દિંદુધ્યાનમાં દિંદુ ધર્મ ધણી વધુ પ્રમાણમાં છે, એ ખરું; તથાપિ પ્રાન્ત પરત્વે તેની વિભિન્નતા છે. સ્પર્શસ્પર્શ સંબંધી જે નિયમ મહારાષ્ટ્રમાં દ્રષ્ટિગેચર થાય છે, તેજ નિયમ દક્ષિણ કર્ણાટક કેવા તૈક્ષ્ણ દેશમાં જણાતા નથી; અને જે ત્યાં દેખાય છે તે બંગાળ અને પંજાબમાં દેખાતા નથી. આથી એની સર્વવ્યાપક એવી એકજ વ્યાખ્યા કરવી કઠિણ છે. અન્ય ધર્મોમાં અને અન્ય દેશવાસિયોમાં આ કલ્પનનું અસ્તિત્વજ ન હોવાથી તેના સમજે એવું એવું મતાર્થ લક્ષણ કરવું એ એથી પણ રિકટ છે.

૫. પ્રત્યેક પ્રાંત પરત્વે સ્પર્શસ્પર્શ વિષયક જાણના જો કે જુદી જુદી અને કેટલીક જાગનમાં પરસ્પર વિરોધી છે, તથાપિ તે તે પ્રાંતના લોકોને પોત પોતાની કલ્પના ધાર્મિક અને તેથી વિરુદ્ધની અધાર્મિક છે, એમ લાગે છે. કેટલાક પ્રાંતમાં તો ધર્મ ગ્રંથોમાં સ્પર્શ માનેલાને પણ અસ્પર્શ ગણવામાં આવે છે, અને જો અંબ પ્રમાણ બતાવ્યામાં આવે તો પણ, "શા-સ્ત્રાદ્ સુદિઃ યલ્લીયસી" એ અપ્રત્યક્તશબ્દ પ્રમાણે, તે માલ્ય માનવાને

તે પ્રાંતના લોક તૈયાર હોતા નથી !! આમ હોવાથી અને શાસ્ત્ર પ્રમાણની અપેક્ષાએ સ્વેચ્છા સંચારી રૂઢિ આ રીવાજને વિશેષ બુદ્ધ આપતી હોવાના કારણે એની સર્વ સંમત એવી એક બાબત કરવી એ અશક્યવત્ છે; તથાપિ સામાન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો આટલું કહી શકાય કે,

(૧) રૂઢિ, (૨) દેશાચાર, (૩) જ્ઞાની સમજણ, અને (૪) અંધ પ્રમાણ એટલાં જેને માન્ય ગણે તે સ્પર્શ, અને જેને અમાન્ય ગણે તે અસ્પર્શ છે. હાલના સ્પર્શરૂપર્શને લક્ષમાં લેતાં અંધમની અપેક્ષાએ દ્વિતીય પ્રમાણ ગૌણ છે, પણ વાસ્તવિક પ્રમાણપ્રમાણ્યનો વિચાર કરતાં પછીની અપેક્ષાએ પહેલાંનું પ્રમાણ ગૌણ છે; એ યાદ રાખવું જોઈએ. વિચારની સરળતા અર્થે જો સ્પર્શરૂપર્શના વિભાગ પાડીએ, તો તે મુખ્યત્વે કરીને ચાર પાડી શકાશે:-

૧ જન્મ.

૨ પરિસ્થિતિ.

૩ શુદ્ધિ

૪ સંસ્કાર.

સમાજમાં આ ચાર પ્રકારે સ્પર્શરૂપર્શનો વિચાર કરવામાં આવે છે. રૂઢિમાં આ ચાર પૈકી ઉત્તરોત્તર ભાગને ગૌણ માનવામાં આવે છે; પણ મુક્તિ, વિચાર અને અંધતા આધારથી તો ઉત્તરોત્તરના વિભાગ મુખ્ય છે એમ માનવું પડે છે. આથી આ ચાર વિભાગની અને પૂર્વ કથિત ચાર વિભાગની સંગતિ કરતાં કેવા પ્રકારના ભેદ થતા જાય છે એ માત્ર તર્કથીજ જાણવું ઠીક પડશે. કારણ કે એનો ઉદાપોદ કરીને અંધ વિસ્તાર કરવાનું કારણ નથી.

૧ જન્મ

૨ પરિસ્થિતિ

૩ શુદ્ધિ

૪ સંસ્કાર

૧ રૂઢિ

૨ દેશાચાર

૩ જ્ઞાની સમજણ

૪ અંધ પ્રમાણ

કે આ મુખ્ય બેદો પ્રતિ લક્ષ આપતાં, સ્પર્શરૂપર્શની કલ્પના લક્ષમાં આવશે. છતાં સાધારણ સ્પર્શીકરણ અર્થે કંઈક વિચરણ કરવાની આવશ્યકતા છે, તે આ પ્રમાણે:-

(૧) જન્મથીજ અમુક જાતિનાં માણસને દૌન અને અસ્પર્શ માનવામાં આવે છે. ત્યારે કેટલીક જાતિને જન્મથીજ સ્પર્શ અને ઉચ્ચ સમજવામાં આવે છે, શુદ્ધિ, સંસ્કાર કિંવા પરિચિત એના વિચાર ન કરતાં કેવળ જન્મથીજ આ ભેદ માનવામાં આવે છે. જેમકે, જન્મથી બ્રાહ્મણ જાતિજ ઉચ્ચ અને દેડ, ચમાર, ભગી, ચંકાળ વગેરે જાતિ નીચ એ માન્યતા છે. નીચ જાતિના લોક ચાલુ તેવી સ્વચ્છતાથી રહે કે ઉત્તમ પરિચિતિમાં રહે, પરંતુ તેઓ નીચ જાતિના હિંદુ જન્મ પામ્યા, એટલાજ કારણે તેઓ સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય થતા નથી.

બ્રાહ્મણાદિ ઉચ્ચ જાતિને હજી પણ સ્પર્શ માનવામાં આવે છે. અને દેડ-ચમાર વગેરે નીચ જાતિને હજી અસ્પર્શ માનવામાં આવે છે. આ જાતિનો સ્પર્શ ઉચ્ચ જાતિયોને કદિ પણ સહનીય થનાર નથી. આ બે પ્રકારની ઉચ્ચ અને નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો શિવાય એક એવો મોટો (મધ્યમ વર્ગમાં મૂકી શકાય એવો) વર્ગ છે, કે જે કેટલીક બાજતમાં સ્પર્શ અને કેટલીક બાજતમાં અસ્પર્શ મનાય છે. તેથી, તંબોળી, મુનાર, હુદાર વગેરે આ મધ્યમ વર્ગમાં આવી જાય છે. આ વર્ગના મનુષ્યો સુશિક્ષિત થતાં, શ્રીમાન થતાં કિંવા અન્ય કોઈ કારણે એમની ઉચ્ચ રિચ્તિ થતાં, તેઓ ધણે ભાગે એકત્ર થઈ શકે છે, સમાજોમાં બ્રાહ્મણોની સાથે બેસી શકે છે, કિંવા બ્રાહ્મણાદિકાને ત્યાં લગ્નાદિ પ્રસંગે એકત્ર દનારુઓનાં પંકિતમાં સ્થાન લઈ શકે છે. પણ મહાર-ચમાર-રાદિની એવી રિચ્તિ નથી. કે.છ પણ પ્રકારે એમની રિચ્તિ આ મધ્યમ વર્ગના લોકો જેટલી પણ સ્પર્શ રૂઢ શકતી નથી. તાત્પર્ય કે આપણે ઉચ્ચ જાતિ, નીચ જાતિ અને મધ્યમ જાતિ એવા ત્રણ વર્ગ આ જન્મ-તિલ્ક બાવનાના કરીશું.

મધ્યમ વર્ગના મનુષ્યો કોઈ કોઈ પ્રસંગે ઉચ્ચ વર્ગના મનુષ્યો સાથે મળી શકે છે, પણ કેટલીક બાજતોમાં એમને પણ સંસ્પર્શ થઈ શકતો નથી. ઉદાહરણાર્થ, બોજન સમયે બ્રાહ્મણ સમાજમાં કોઈ પણ મધ્યમ જાતિનો મનુષ્ય લગી શકતો નથી, પંકિત વચ્ચે બેસી શકતો નથી અને સ્પર્શ કરી શકતો નથી; રસપાક ચાવતો હોય તે સમયે અથવા પીવાનું

પાણી આપતાં આ મધ્યમ જાતના સ્પર્શ અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ બને છે. બ્યારે મધ્યમ વર્ગ માટે આમ છે નો, નીચ જાતિનો કોઈ પણ પ્રસંગે થયેલો સ્પર્શ કોઈ પણ ઉચ્ચ જાતિના માણસને ખપી શકે નહિ; એ સ્પષ્ટ છે.

(૨) પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પણ ખાસ કરીને ઉચ્ચ જાતિમાંના કેટલાક લોકને સ્પર્શ અને કેટલાકને અસ્પર્શ માનવામાં આવે છે. જેમકે સુતક પ્રસંગે સુતકી માણસો ઉચ્ચ જાતિના હોવા છતાં પણ એવીજ ઉચ્ચ જાતિના એમને અસ્પર્શ સમજે છે. મધ્યમ અને નીચ જાતિમાં પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે. પ્રેતનો સ્પર્શ પણ આવીજ રીતે અસ્પર્શ મનાય છે. ઉચ્ચ જાતિના માણસોનું જો પ્રેત હોય, તો તે જાતિના માણસોને અસ્પર્શ થાય છે. શવનો સ્પર્શ ચર્તાજ શુદ્ધ થવા માટે સ્નાન કરવું પડે છે. અસ્પર્શ જાતિનો સ્પર્શ કરતાં જેમ સ્નાન કરવું પડે છે, તેજ પ્રમાણે સુતકી, પ્રેત કિંવા શવને બહુનારાઓ વગેરેનો સ્પર્શ ચર્તા સ્નાન કરવું પડે છે. આ પ્રકારમાં જાતિ વિષયક અસ્પર્શતાનો ચેડો ભાગ હોય તોપણ પરિસ્થિતિને લીધે એમનામાં અસ્પર્શતા આવે છે, એ સ્પષ્ટ છે. એકજ જાતિનો માણસ જો થોડા સમય પહેલાં સ્પર્શ હોય છે, તેજ એ પરિસ્થિતિ બદલાતાં અસ્પર્શ થાય છે ! આ પ્રકાર પરિસ્થિતિથી ચર્તા નૈમિત્તિક સ્પર્શસ્પર્શનો છે.

(૩) શુદ્ધિના પ્રકારોમાં મુખ્યત્વે કરીને પવિત્ર અને અપવિત્રનો સમાવેશ થાય છે; સ્નાન કરી ધોષમાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલો ઉચ્ચ જાતિનો માણસ નીચ જાતિનાનો સ્પર્શ કરતો નથી, એ ખરું, પણ સ્વભાવિનો નાણા વગરનો હોય તો તેનો પણ તે સ્પર્શ કરશે નહિ. આવા અપવિત્ર માણસનો કિંવા પદાર્થનો સ્પર્શ કરવાથી તેનાં વસ્ત્ર પણ અશુદ્ધ થાય છે ! પવિત્ર થયેલાનો આ પ્રકારે અપાવત્ર ગણના સથે સ્પર્શ થતાં, કેટલીક વખતે પુનઃ સ્નાન કરીને બીજાં વસ્ત્ર બદલાતાં પડે છે અને કેટલાક પ્રસંગે માત્ર વસ્ત્ર બદલવાયાં નથી શકે છે. આ શુદ્ધિના પ્રકારમાં કાચળી, રેશમી પિતાંજર, કિંવા મુકટા અને ગુણવાળા મુકટા, એ વસ્ત્રો થોડી આબડ્ધિ વાળાના સ્પર્શથી બચતાં નથી, એમ મનાય છે; પણ સૂતરાઈ ધોતીયાં તો નહિ જેવા દુષ્કર સ્પર્શથી પણ અસાધ્ય જતા મનાય છે.

આવા અનેક પ્રકારની રૂપરૂપરૂપની માન્યતા શુદ્ધના સંજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયતી છે.

(૪) સંસ્કાર-કેટલાક વિશિષ્ટ પત્રક કષ્ટિ ભેદેષ સંસ્કાર આપીને તૈયાર કરવામાં આવતાં તે નીચ જાણના પાસેથી પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતના માણસો સે છે. “ પત્રી સોષ, કચ્છી સોષ ” નાં જે જડ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છે, તે આને લીધે. આમડાના પદ્યે ચમાર પાસેથી લેવા જતા તને માન એક તેલનો છોડા શુદ્ધ કરી શકે છે. પાકું તેજ કિંવા ઘી નિર્જપ છે. તે પવિત્ર અપવિત્ર, ઉચ્ચ નીચ, બધામાં ચાલે છે. આવા પ્રકારની કેટલાંકે વિશિષ્ટ રૂઢિ છે, કે જેના જન્મ, પરિરચના કિંવા શુદ્ધિનો અંત નથી. આ સર્વના અંતભાવિ આ પ્રકારમાં સમાય છે.

(૫) રૂઢિ-રૂપરૂપરૂપની ઐવી અસંખ્ય બાબતો છે, કે જેના અથે પ્રમાણમાં સમાવેશ થતાં નથી અને કેટલાક પ્રકારે અધોક્ત વિચારથી વિરુદ્ધ પણ હોય છે. પણ તે સમાજમાંજ પ્રગટ હોય છે. વિચારશીલ માણસોને પણ આવા વિચાર આગળ પેતાના નીચી ગરદન કરવી પડે છે. આ રીત વિચારોનો સમાવેશ રૂઢિમાં કરાય છે. આતું ઉદાહરણ જોઈએ તો નંચ મનાવતો હિંદુ, હિંદુ ધર્મમાં હોય ત્યાં સુધી તે પૂર્ણ પછે અરપૂર્ય મનાય છે; પણ તેજ જો રવધર્મનો ત્યાગ કરી મુસલમાન કિંવા ખ્રીસ્તી થઈ જાય, તો પછી તે રૂપરૂપ જને છે ! ધર્મમથોમાં ઐવા આચાર વિચારોને માટે કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી, આ પદ્ધતિ યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થતી નથી, ધર્મમથોમાં “ ન મીચો વચનાત્ પરઃ ” જેનાં વચન મળી આવે છે, રવધર્મ એ સર્વ કરતાં ઉત્તમ, ઐવી સર્વ સાધારણની માન્યતા છે; આ સર્વ હોવા છતાં પણ હિંદુ ધર્મમાં નીચ મનાવતાં અરપૂર્ય અને તેજ રવધર્મ ત્યાગ કરતાં રૂપરૂપ મનાય છે ! ! ! સર્વ ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય વ્યવહારમાં વિચારવાન પૂરવોજ આ નિયમ આંખો લીંચોને પાંગે છે. આવી જાનના સર્વ નિયમ રૂઢિ ચરણે છે !

(૬) દેશ-સ્થાન-કેટલાક પ્રાંતમાં હાલમ વગેરેના રૂપરૂપ થતાં સ્નાન કરવું પડે છે, ત્યારે જાણે રથજો તેજ કામના માણસો ધરતી અંદર જિજ્ઞાસા પાપરવાનું કામ કરે છે. આનાં રાને અત્યેક રથજો અથડ અથડ જાણતા અને તે તે રથજોમાં આજ્ઞતા રૂપરૂપરૂપના આચાર વિચાર આ રૂઢિમાં આવી જાય છે.

(૭) વૃદ્ધીની સમજૂતી—કોઇ પણ જનાર જનતાં તે ધર્મ બાદ છે કે ધાર્મિક છે, એનો જ્યારે વૃદ્ધિ નિર્ણય કરે છે, ત્યારે તેઓ કોઇ પણ અંચોક્ત આધારની વિશેષ પરવા કરતા નથી. તેઓ તે “ અમારા જાણવામાં આમ નથી, અથવા અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ઠીક નથી ” એટલું કહી પોતાની અગ્રાહ્યતા પ્રદર્શિત કરે છે. આવી બાબતોમાં વૃદ્ધ પ્રવેશ કરતાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનું મત વધુ પ્રગણ ગણાય છે ! એમને દેશચાર કે ધર્મઅંધ કરાની દરકાર નથી. વૃદ્ધીની રમરણ શક્તિ એજ એનો પ્રગણ આધાર છે. કોઇ સમજૂતી પુરવઠે જ્યારે એમનાથી અપામલા કોઇ ગાંડા નિર્ણયને શરણ થવું પડે છે ત્યારે તેઓ મસ્કરીમાં “ જૈરક શાસ્ત્ર ” નો આધાર છે એમ કહે છે ! આ પ્રકાર ધર ધરાઉ હોવાથી એની વિશેષ વ્યવસ્થિત નથી. પોતાના ધરતા શુદ્ધિ અશુદ્ધિના પ્રકારને જોઇ આ કોટિમાં કયા રિવાજોનો સમાવેશ કરવા યોગ્ય છે, તે વાચક સહજ સમજી શકશે.

(૮) અંધ પ્રમાણ—આ વિભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રના અનેક અંચોનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક આધુનિક અંધ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિભા જુદે જુદા છે એ ખરું, તથાપિ પ્રાચીન અંધ તો સર્વ દિંદુસ્થાનના કિંવા હિંદુ બહારના હિંદુ ધર્માવલંબિયોને એક સરખાજ ધાંગૂ પડે છે. સાધારણ રીતે આ ધર્મ અંચોના વિષયવાર છ વિભાગ પડી શકાય. ૧-વેદોની ચાર સંહિતા, ૨-બ્રાહ્મણ અંધ, ૩-સ્મૃતિ, કિંવા ધર્મશાસ્ત્રો, ૪-સૂત્ર અંધ, ૫-પુરાણો અને ૬-આધુનિક ધર્મ શાસ્ત્રોના અંધ. દિંદુઓના ધર્મ શાસ્ત્રમાં આ પ્રકારના છ વિભાગ છે. કાળની પૂર્વાપરત્વતાનો મરુ આ વિભાગથી યોગ્ય થાય છે. હાલના આચાર પ્રાયઃ પછાડીના ચાર વિભાગમાં આરતા પ્રગટકો પરથી રચાયેલા છે. કેટલેક ઠેકાણે જો કે આધુનિક અંચોનાં પ્રમાણ સરિશેષ મનાય છે; છતાં વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં પછીના કરતાં પ્રથમના અંધને પ્રમાણ માનવા એ ટ્રેજી અને દિવાવહ છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ—

યા વેદનાદ્યા સ્મૃતયઃ યાઽથ કાઽથ કુદ્રણયઃ ॥

સર્વાસ્તા નિષ્ફળા જ્ઞેયાઃ તમોનિષ્ઠા હિ તાઃસ્મૃતાઃ ॥

“ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં જે વચનો વેદગ્રાંથ હોય અને જે દુસ્સિત દ્રષ્ટિથી લખાવ્યાં હોય તે સર્વ નિષ્ફળ છે એમ સમજવું; કારણ કે તે સર્વ તમો-મય-અજ્ઞાનપણમાં લખાવ્યાં—હોય છે.

આત્મી રીતે વેદગ્રાંથ આગ્રાંથોનો નિષેધ સ્મૃતિમાં પણ કરેલો છે. સ્મૃતિની જ્યારે આ દશ છે, તો પછી અન્ય આધુનિક ગ્રંથ માટે શું કહેવું? તાત્પર્ય કે,—ધર્મ વિષયક વિચાર કરતાં આધુનિક ગ્રંથો કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથોને વિશેષ માન આપવું જોઈએ. આમ હોવા છતાં પણ હાલમાં ધણા પ્રસંગે આધુનિક ગ્રંથોપરથીજ સ્પર્શસ્પર્શાદિ વિચાર કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત આઠ મુખ્ય વિભાગની સ્થિતિ છે. એના સં-મિશ્રણથી થયેલા પેટા વિભાગો તરફ અહીં લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. મુખ્ય વિષયની કંઈ બાજતને કયા પ્રકારનો આધાર છે અને તે કેટલા પ્ર-માણમાં ગ્રાહ્ય માનવો જોઈએ, એનો વિચાર કરતાં આ અષ્ટવિધ વિભા-ગોનો આપણે ધણો ઉપયોગ કરી શકીશું.

૭—આ સર્વ વિષયનું જરોજર મનન કરતાં, અને હિંદુઓની સર્વ સામાજિક સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં, આપણને એવું જણાશે કે, સર્વ હિંદુ જાતિ નીચ જાતિને ઓછા વધતા માનથી અરપૃચ્છ સમજે છે; અતિશય હીન મનાતાઓનો કદાપિ પણ સ્પર્શ કરવામાં આવતો નથી, અને એટલા હીન ન ગણાતાઓનો કેટલાક પ્રસંગે સ્પર્શ કરવામાં આવતો નથી. એકજ જાતિમાં નૈમિત્તિક કારણે ઉત્પન્ન થતા અરપૃચ્છતાના અંશ ગોણુ હોવાથી, આ લેખમાં આપણે એનો વિશેષ વિચાર કરીશું નહિ. જેઓ પોતાને જન્મતા: શુદ્ધ સમજે છે તે બ્રાહ્મણ છે. પંચગૌડ તેમજ પંચદ્રવિડ મળીને સર્વ હિંદુસ્થાનમાં દોઢ કરોડ બ્રાહ્મણ છે. અંતજ, જેમનો મૂળથીજ સ્પર્શ કરવામાં આવતો નથી, અરે જેમનો પડછથો પણ કેટલીક જગ્યાએ અ-રપૃચ્છ મનાય છે, એના હીન લોક આખા હિંદુસ્થાનમાં ૭ કરોડ છે. પ્રસંગ વિશેષ કરીને સ્પર્શ કરવામાં આવે છે, એવા હિંદુ આશરે ૧૩ ક-રોડ છે; ને કે એમનો સ્પર્શ અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે; છતાં એટલો બેદ છે કે, એની તીવ્રતા અંતજોના સ્પર્શ જેટલી નથી. મધ્યમ વર્ગના માણસો સમાજમાં બળે છે, ગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, પણ એ-

મની પાસે જઈ બેસવામાં ઉચ્ચ બ્રાહ્મણોને હીનતા લાગે છે. આ રીતે પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ એવા આશરે દોડ કરેડ મનુષ્ય અને એાછા અશુદ્ધ તેમજ પૂર્ણ અશુદ્ધ એવા આશરે વીસ કરેડ લોક, હિંદુ સમાજમાં છે. આનો અર્થ એટલોજ થઈ શકે છે કે, એ અદ્ય વર્ગની અન્ય અગ્રાની લોકપર અત્યક્ષ શુભામગિરી છે. આ શુભામગિરીની રીતે બે હજાર વર્ષ જેટલી જુની હોવાથી તે ઉચ્ચ વર્ગમાં અને તેજ પ્રમાણે નીચ વર્ગના મનુષ્યોના અંગે અંગમાં ખીલેલી છે.

“અમને સમાનતાનો હક છે” એ લાવના પશુ આ અગ્રાન વર્ગમાંથી વિરમવકારક રીતે જૂલાઇ ગઈ છે. આ યાનાસિક અવનતિ મુખ્યત્વે કરીને આ ધાર્મિક શુભામગિરીનુંજ પરીણામ છે. આનો વિચાર આગળપર કરીશું. હમણાં તો આપણા સમાજના સ્પર્શરૂપક સંજ્ઞાથી વિચાર કરતાં મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડીશું.

(૧) સુશિક્ષિત વર્ગ—આ વર્ગમાં સર્વ આગળ પડતાઓનો સમાવેશ થાય છે. મ્હેટા મ્હેટા સરદાર, જાગિરદાર, માનકરી, મ્હેટા બપારી, ઉચ્ચ પંક્તિના અમલદાર, નામાંકિત વિદ્વાન વગેરે, આ પ્રથમ વર્ગમાં આવી જાય છે.

(૨) મધ્યમ વર્ગ—આ વર્ગમાં સાધારણ કારકુન, દુકાનદાર, કલા-કૌશલ્યનાં કામ કરી ઉદર નિર્વાહ કરનાર, સાધારણ પ્રકારનું શિક્ષણ પામેલા માણસો, ઇત્યાદિ આવે છે.

(૩) અશિક્ષિત વર્ગ—જેમને શિક્ષણ મળ્યું નથી, એવી જાતના લોક આ વર્ગમાં આવે છે.

(૪) અસ્પૃશ્ય વર્ગ—આ વર્ગમાં મહાર, માંગ, ચમાર, નામચૂદ, ખરીયા, અન્તજ, ડોબ, ટેડ, લાંબિ, મેહેતર, ચિરાસી, ઇત્યાદિ જાતિનો સમાવેશ થાય છે. આમાંના કેટલાક લાંબિ શિરાયના ખીજ સર્વે હિંદુ ધર્મીય હોવા છતાં, અન્ય હિંદુઓ સાથે એમનો સ્પર્શોદિ વ્યવહાર થતો નથી, તો રાટી વ્યવહારની તો વાતજ શી ! એકજ ધર્મના અમુક માણસોનો આવા પ્રકારનો જલ્દિજાર થતો હિંદુ ધર્મ શિવાય અન્ય કોઇ પણ ધર્મમાં મળી આવશે નહિ,

આ શિવાય જંગલી લોકોનો એક વર્ગ કૃષ્ણવો જોઈએ; પણ એમને આ અરપૂર્ય વર્ષ જોડતા સમાજનાજ ગણવામાં આવતા નથી, આ કારણે તેમજ તેઓ દિંદુધર્મીય છે એમ પોતાને માનતા ન હોવાથી એમના સંબંધી પ્રથમ વિચાર કરવાનું કારણ નથી. કેટલીક બ્રાહ્મણમાં એમનો સમાવેશ ચોથા વર્ષમાં થઈ શકે છે તેમજ કેટલીક બ્રાહ્મણમાં એમને ત્રીજા વર્ષમાં પણ મૂકી શકાય. આથી એ વર્ગ સંબંધી જે કંઈ કહેવામાં આવશે તેજ એમને ઉપયોગી થશે. આ કારણે એમને માટે પ્રથમ વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી. દિંદુઓની સામીજીક સ્થિતિના જે વિભાગ પાડીએ, તે તે આ પ્રમાણે થાય છે. જે સમાજ ચોથા ભાગને આટલો અક્ષય, આટલો દીન અને આટલો નિંદિત માનવામાં આવે છે, તે સમાજમાં સદાનુભૂતિથીજ પાર પડનારાં કાયો કેવી રીતે થઈ શકે ? અરે એ સમાજને શ્રવંત સમાજ કેવી રીતે કહેવા ?

આપણે જોઈ ગયા કે અરપૂર્ય મનાવવાઓની સંખ્યા લગભગ છ કરોડની છે. આ છ કરોડ ધર્મ બાંધવો ને સમાજમાં, સમામાં, શાળામાં કિંવા દવખાનામાં-જ્યાં પ્રત્યેક દિંદવાસીને જવાનો નૈસર્ગિક હક્ક છે ત્યાં-જવાની આપતા નથી ! પ્રથમના ત્રણ વર્ગ તે જોઈ જોઈ પ્રસંગે એક થઈ શકે છે; દેવળોમાં, સભાઓમાં તેઓ એકત્ર જોડી શકે છે, પણ આ ત્રિચરો ચોથો અરપૂર્ય વર્ગ એ સર્વથી સદાને માટે દૂરજ રહે છે. આ જોતાં એમના પર સામાજિક બાંધકાર કેટલો તીવ્ર છે અને તે કારણે એમની માનસિક અવનતિ કેટલી ભયંકર થઈ પડી છે, એનો વિચાર વાચકોને સદાજ આત્મા વગર રહેશે નહિ.

૮-આ કંઈ એકાદ બે માણસોનો પ્રશ્ન નથી કે ચલાવી લેવાય, પરંતુ છ કરોડ માણસોના નૈસર્ગિક સમાન હક્ક સંબંધીનો મહત્વનો પ્રશ્ન છે. પરમાત્માએ પંચભૌતિક શરીર, તેમજ મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ સર્વની વૃદ્ધિ સર્વ મનુષ્યોમાં એક સરખા કરી છે. પ્રત્યેકના દેહમાં ઉત્તરતાના માર્ગે ગમન કરવા અર્થે આત્માએ આવીને સ્થાન કરેલું છે, અને સર્વ રથજે પરમેશ્વર વ્યાપી રહેલો છે. શ્રાવણના શરીરમાં પ્રભૃતિપુરુષ છે, તેવી રીતે તે ચંડાલના શરીરમાં પણ છે. આમ હોવા છતાં આ વિશિષ્ટ વર્ગ પર આવા અન્યાયયુક્ત બાંધકારનું શસ્ત્ર શા માટે વાપરતા રહેલું જોઈએ.

વિદ્યા વિનય સંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પાણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

ગીતા અ. ૬

“ વિદ્વાનં બ્રાહ્મણ્યુ, ગાય, હસ્તિ, કુતર અને ચાંડાળ એ સર્વને પંડિતા સમાન, દ્રષ્ટિયાં ભુજ્ય છે. ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા આમ કહે છે, સર્વ જૂત માત્રતું કલ્યાણ કરવામાં તેમજ વિશ્વકુટુંબની ભાવનામાં સમાન હકની કલ્પનાને અનિવાર્ય રીતે પૂર્ણ રથાન મળે છે. એક મહાન વર્ગનો સદાને માટે બહિષ્કાર કરવાથી અને સુશિક્ષિત સમાજમાં એમનો કંઈ પણ સંબંધ રહેતો ન હોવાથી એમના પર સંસ્કૃતિનું પરિણામ થતું નથી. સહવાસ અને સહાનુભૂતિ એજ શુભોત્તી ઉન્નતિનાં સાધક છે. ગમે તેવા મનુષ્યને બાલ્યાવસ્થાથીજ અલગ કરવામાં આવે તો-ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન હોવા છતાં પણ-તે પોતાની શું ઉન્નતિ કરી શકશે ? જ્ઞાન પ્રસાર માટે તો પરસ્પર સંબંધન હોવાનીજ આવશ્યકતા છે. જો કોટિ હિંદુઓને અજ્ઞાન રાખવાનું મદાપાતક આજકાલ અન્ય હિંદુઓના શીરે લાગી રહેલું છે, એ લોક આપણા સમાજનું અંગ હોવા છતાં અલગ થયા સરખા થઇ પડ્યા છે. ખરેખર, તેઓ આપણા બંધુ હોવા છતાં આપણાથી દૂર થયા છે, અને આપણા હિતમાં આપણને સહાયક હોવા છતાં પણ સહવાસના અભાવે પરસ્પરમાં એક બીજા માટે પ્રેમ વૃદ્ધિ પામતો નથી.

આ અંત્યજ્નેહારનો પ્રશ્ન એ હિંદુ સમાજના ચોથા ભાગનો અને હિંદી સમાજના પાંચમા ભાગનો છે. આવા મહાન સમાજનું હિતાહિત આ પ્રશ્નના યોગ્ય નિકાલ પર અવલંબિત છે. આ માટે આ પ્રશ્ન સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ભાગ ૨ જી.

ઉત્પતિ, સ્વરૂપ અને સ્થિત્યન્તર.

૧. પૂર્વ વિભાગમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્પર્શસ્પર્શનો પ્રશ્ન એ વ્યક્તિ વિષયક નહિ પણ સંપૂર્ણ રીતે સાર્વજનિક છે અને બહુ જનસમાજમાં વ્યાપેલા હોવાથી તે ધણો મહત્વનો છે. આથી એનો સોપાનવિચાર થવો જોઈએ. પ્રથમ તો પૂર્વ કાલમાં જાતિ વિષયક કલ્પના હતી કે નહિ તે જોઈએ. કારણ જાતિ એટલા તત્વપરજ ધણું અંશે સ્પર્શસ્પર્શની ભાવના સિધ્ધ થયતી છે:—

एक एव पुरावेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।

देवो नारायणो नान्यः एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ૪ ॥

માગવત સ્કં ૯ । ૧૮ ॥

“ પૂર્વે એક વેદ, સર્વવાઙ્મય વ્યાપક પ્રણવ (ઓંકાર) , એકજ અદ્વિતીય નારાયણદેવ, એક અગ્નિ અને એકજ વર્ણ હતાં. ”

આવું શ્રીમદ્ભાગવતનું કથન છે. ભાગવતના આ વચનમાં “ પુરા ” એવો શબ્દ છે અને તે ધણા પ્રાચીન કાળની સ્થિતિ સૂચવે છે. પ્રાચીન કાળમાં એકતાની સ્થિતિ કેવી હતી, તે આ શ્લોકમાં બહુ ઉત્તમ રીતે વર્ણવેલું છે. આ શ્લોકપરથી એ પ્રાચીનકાલની જે કલ્પના ઉદ્ભવે છે, તે એ કે, (૧) પ્રાચીન કાલમાં મતમતાંતરો નહોતા, એકજ વેદ ધર્મ પ્રચારમાં હતો; આથી આજકાલની પેઠે ગ્રાંથાણીઆ પુસ્તકોનાં થોથાં ન હોતાં, પણ ધર્મ માર્ગ દર્શાવનાર માત્ર એકજ વેદ હતો; (૨) કાલમાં નજરમાં આવે તે ગુરુ થાય અને તે જપ કરવા અર્થે મંત્ર આપે, તેવો પ્રકાર પૂર્વે નહોતો, પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં ફક્ત એક પ્રણવ (ઓં) મંત્રનોજ જપ સાર્વત્રિક હતો; (૩) વર્તમાનની પેઠે એ કાલમાં અનેક ઉપાસ્ય દેવો નહોતા, પણ કેવળ સર્વ વ્યાપક એક નારાયણનીજ ઉપાસના પ્રચલિત હતી; (૪) એક અગ્નિમાર્ગ સર્વ લોક હવન કરતા; (૫) અને તે.

પ્રાચીન કાલમાં ‘ એકબ વર્ણ ’ હતી; હાલની માફક અસાદસી યાત્રિ તે કાળે નહોતી. હિંદુધર્મમાં હાલમાં જે ભેદભાવની કલ્પનાઓ ઉદ્ભવેલી છે, એનાં કારણો પણ આ સ્થોકપરથી નિશ્ચિત થવા યોગ્ય છે. તે એ કે, (૧) એક વર્ણની કલ્પના જતાં તેની જગ્યાએ અનેક જાતિ ઉત્પત્તિ સિદ્ધ છે એવી કલ્પના રહી યથા; (૨) એક ઉપાસ્ય પરમેશ્વર છે, એ જાણના ધણે જાણે સુખે યથા અનેક ઉપાસ્ય પ્રધાનપણે આગળ આપ્યા; (૩) ગુરુએ પ્રદણ કરવાનો અને ઉપદેશવાનો હોઈ કાર આ મંત્ર અસ્ય રહેતાં આધુનિક વિવિધ મંત્રો આગળ આપ્યા, તેમ દરેક ગુરુના એકાએક પોત પોતાના નિરનિરાળો વર્ગ સમજવા લાગ્યા; (૪) વેદ પર નામ માત્ર શ્રદ્ધા રહેતાં સર્વ વ્યવહાર આધુનિક પુસ્તકો પર નિર્ભર રહેવા લાગ્યો. આ સર્વ કારણો હિંદુસમાજમાં ભેદ ભાવની કલ્પના ઉત્પન્ન થવાને આભારી છે. એવું ઉપરોક્ત લાગવત વચનાનુસાર કહેવામાં હરકત નથી. એક વર્ણની કલ્પના અન્ય શબ્દોમાં મહાભારતમાં પણ છે. જુઓ—

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वामासीद् युधिष्ठिर ॥

कर्मक्रिया विभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वे वै योनिजा मर्त्या सर्वे मूत्रपुरीषजाः ॥

एकेन्द्रियेन्द्रियार्थाश्च तस्माच्च लीलगुणैर्द्विजः ॥

शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत् ॥

ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रात् प्रत्यक्षो भवेत् ॥

મહાભારત વન પર્વ. અ. ૧૮૦

“ હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! આ જગતમાં—આ પૃથ્વીપર—પૂર્વે એકજ વર્ણ હતી. ગુણ અને કર્મના વિભાગને લીધે તે પછી ચાતુર્વર્ણ પ્રસ્થાપિત થઈ. સર્વ માણસો યોનિથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે; સર્વની ઇન્દ્રિય વાસના પણ સમાનજ છે. (આમ જ એટલે જન્મથી ઉચ્ચનાય ભેદ માનવો ઠીક નથી) આથી થીવ્ર પ્રાધાન્યથીજ દ્વિજ (બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ વર્ણ) થાય છે. જ્યારે શૂદ્ર શીલસંપન્ન થાય ત્યારે તેજ ગુણવાન બ્રાહ્મણ છે એમ કહેવાય અને બ્રાહ્મણ જ્યારે ક્રિયાહીન થાય ત્યારે તેજ શૂદ્રની અપેક્ષાએ હીન થાય છે. ”

મદ્યમસ્થાનું આ વચન છે. આ વચનનો અર્થ પ્રથમના જામવાના વચનનો સંપૂર્ણ રીતે મેળ છે. આ જાને પ્રથમના વચનનો સર્વ સમજી અને ધાર્મિક શોધને માત્ર છે. આ શોધમાં પણ 'પૂર્વ' સજ્જ છે જેને જામી વતના 'પુરા' સજ્જ પ્રચીનતા દર્શાવે છે. ગુણ કર્મથી ચાર વર્ષ છે. ત્યજ્ય યજ્ઞ; પણ પૂર્વે એકજ વર્ષે હતી એ કલ્પના આ રમ્ભે ખાતમાં સેવા થાય છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મ વિમાગદાઃ ।

ભગવત્કીર્તિ ૪ ॥ ૧૩

'મદ્યમસ્થાનું કર્મ વિમાગદી ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કરી' એવું જ જામ-વદ્ધીનામાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે એ પ્રચીન રિયનિ સમૂહમાં રાખીનેજ કહેવાયું હતું નેકજી. એકજ વર્ષના મનુષ્યોના તેમના અર્થના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે મદ્યમસ્થાનું ચાર વિભાગ કલ્પ્યા, એવો આ કથનનો આશય છે. વિદ્યા પ્રતિ જેનો વિશેષ પ્રવેશ તેને જ્ઞાનજ્ઞ કલા, ચાર્વ અને સાદસ તરફ જેની સ્વભાવતઃ પ્રવૃત્તિ તેને ક્ષત્રિય કલા, બ્રાહ્મણિકામાં જેની શુદ્ધિ વિશેષ એમની વચ્ચે વૈર મજવામાં આવી, આ સિવાયના અન્ય મનુષ્યો જેઓ આ ત્રણમાંથી એક પણ વર્ગમાં આવી શક્યા નહિ, એવા શુદ્ધિની શોધને માટે એક વર્ષે કલ્પી તેમને શૂદ્ર કહેવામાં આવ્યા. જે કાલમાં આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેથી પૂર્વ કાલમાં સર્વ માણસોની એકજ વર્ણ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૨) "ચાતુર્વર્ણ્ય" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ "ચત્યાર વય વર્ણાઃ ચાતુર્વર્ણ્યમ્" એ પ્રમાણે છે.

આ વ્યુત્પત્તિ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યોની માત્ર ચારવર્ણ કરવામાં આવી છે. ત્યારે ગુણ કર્મ સ્વભાવ પ્રમાણે સર્વ માનવ સમાજના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, ત્યારે દ્વારમાં અસ્પૃશ્ય મનાતા ૭ કરોડ હિંદુઓનો કાલ પણ એક વર્ગમાં સમાવેશ કરવો નેકજી. અસ્પૃશ્ય મનાતાઓમાં પણ ઉચ્ચ જાતિને થોડા અનેક ગુણ હોય છે. આમ છતાં દુર્જનતોપન્યાય પ્રમાણે આપણે તેમને શૂદ્રમાં સમાવિષ્ટ કરીએ. આમ કરવું, એટલે એમણે ત્રણ વર્ણોની પરિચય કરવી એજ એમનો ધર્મ કરે ! જેઓનો ઉચ્ચ વર્ણમાં

ભજવાનો હક્ક છે, એમનાં એ નૈસર્ગિક હક્કની પાપમાલી આ ધાર્મિક બદ્ધિકારને લીધે થઇ છે. આમ યવામાં યું યું કારણ છે, તે આપણે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી જોઇએ.

૩. પ્રથમ કારણ બ્રાહ્મણોથી, દ્વિતીય ક્ષત્રિયોથી અને તૃતીય વૈશ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ ત્રણે વર્ણોના લોકોએ અંશતઃ આ બદ્ધિકારને સદામ કરેલી છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ વાતની સત્યતા અર્થે આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રતિ દૃષ્ટિ નાંખવાની આવશ્યકતા છે.

૪. આપણા દેશના ધર્મક્રાંતિના ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરતાં આપણને એ ક્રાંતિ પાંચ યુગમાં જહેંચાયેલી જણાય છે; (૧) યજ્ઞ યુગ, (૨) બ્રહ્મયુગ, (૩) યોગયુગ, (૪) પદ્મ (જપ) યુગ (૫) વિજ્ઞાન યુગ. વૈદિક કાલમાં યજ્ઞયુગ હતો, અને ઉપનિષદ યુગના કાલમાં બ્રહ્મયુગ વિશદ દશામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવા માટે જે જે નિયમોની આવશ્યકતા હતી, તે તે નિયમો અલેકના દરેકજનના આચરણમાં આવણવા તરફ લોક પ્રવૃત્તિ આયુગમાં થઇ. પૂર્વના યુગમાં જે નિયમો કેટલાક વિશિષ્ટ લોક પાળતા, તે પદ્ધતિ અનુસાર જે કાલમાં તે દરેક માણસના આચરણમાં આવ્યા તે યોગયુગ હતો. યોગયુગને અતે મંત્રજપ સિદ્ધિ તરફ જન સમાજનું લક્ષ વધારે એંચાયું, કેવળ વિશિષ્ટ અક્ષર સમુદાયજ જપવાળી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી માન્યતા રહી થઇ. આ પદ્મ કિંવા જપયુગ અઘાપિ પર્યંત આપણા દેશમાં પ્રચલીત છે; જે કે વર્તમાનમાં કંઇક વિજ્ઞાન યુગનો આરંભ થયો છે. આ પ્રમાણે આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસના પાંચ યુગ છે. જે જે યુગ આવી ગયા તે તે યુગના પોતપોતાના સંસ્કાર મૂળ ધર્મ પ્રવાહ ઉપર કાવચના રહી ગયા છે. આથી વર્તમાનમાં ધર્મની અજ્ઞાનિ થવા છતાં પણ, તે તે સંસ્કાર વધના ઓછા પ્રમાણમાં જણાઇ આવે છે. વૈદિક કાલના યજ્ઞયુગમાં સર્વેને અગ્નિ સમીપ બેસીને હવન કરવાનો અધિકાર હતો, એમ જણાય છે; જુઓ—

સત્યમ્દં ગંધીરઃ કાન્થેનં, સત્યં જ્ઞાતેનાંસ્મિ જ્ઞાતવેદાઃ ॥

ન મેં દાસો નાર્યો માહિત્વા વ્રતં મીમાંસ, યદ્દંધં ધીરિવ્યે ॥૩॥

અર્થ. ૫. ૧૧.

“ પરંપર, હું કાવ્યથી (જ્ઞાનથી) ગંભીર છું, પરંપર તે કાવ્ય યત્નાથીજ હું જ્ઞાનવેદ (જ્ઞાનવેદ કિંવા વેદપ્રકાશક) થયો છું. જે કાવ્યે હું કરું છું (ધારણ કરું) તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારે જાણવાને દાસ (શૂદ્ર) પણ સમર્થ નથી અને આર્થ પણ નહિ. ”

આ અપરવેદનું વચન છે. એ અગ્નિના ઉદ્ગાર તરફ આપવામાં આવ્યું છે. અગ્નિ શબ્દથી પરમેશ્વર સમગ્ર એ કિંવા ભૌતિક અગ્નિ સમગ્ર એ; તેથી મંત્રના અર્થમાં કંઈ પણ ફરક પડતો નથી. આ મંત્રનો સરળ ભાવ એવો છે કે, “ દાસ, શૂદ્ર અથવા (બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ, વૈશ્ય એ) ત્રૈવર્ણિક આર્થ એમાં કુલથી ઉત્પન્ન થયેલા બેદ અગ્નિ (પરમેશ્વર) દત્તા નથી; પરંતુ તે એમના પોતાના ગુણકર્મની મદતવાને લીધે છે. ” અગ્નિ સમીપ કિંવા પરમેશ્વર સમીપ જન્મને જોડેલા અધિકાર બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ, વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક આયોગ છે, તેટલાજ અધિકાર શૂદ્ર અને દાસને અર્ધાત્ અનાયોગ છે. એ ઉપરોક્ત શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે તેમજ—

સમાની પ્રપા સહ વૌ અન્નભાગઃ સમાને યોક્ત્રે સહ વૌ યુનઞ્મિ॥
સમ્યજ્જ્ઞો અર્થિ સંપર્યત આરા નાભિભિવાડમિતઃ ॥ ૬ ॥

અર્થર્થ ૦ ૨। ૩૦.

“ (હે મનુષ્યો !) તમારું જલપાન કરવાનું અને અન્ન સેવન કરવાનું સ્થાન એક જ હોય સમાન ધરાવી પેટે મેં તમે સર્વને સરખા જોડેલા છે. જે પ્રમાણે ચક્રની નાભિમાં આરા બેસાડેલા હોય છે, તે પ્રમાણે તમે સર્વ એક જ થઈ અગ્નિમાં દહન (અને પરમાત્માપાસના) કરો. ”

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અર્થર્થ વેદના મંત્રનો અર્થ છે. આ આરા સર્વને સમાનપણે આપેલી છે. એમાં કંઈ પણ પ્રકારે પદાપાતને સ્થાન નથી. ચક્રના સર્વ આરા જેમ એક સરખા હોય છે, અમારું મદત વધારે અને તમારું આપું, એના જેવો એમાં ભાગ નથી, તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર આરા રાષ્ટ્રરૂપી ચક્રમાં બેસાડેલા છે.

આપણે એકજ રાષ્ટ્રરૂપી ચક્રના અવવત હીએ અને આપણા એકી-કરણથીજ ચક્રની સુરિયન અને પુરોગતિ હોવી શક્ય છે, એ મક્ષમાં

આપીને સર્વેએ એકત્ર મળી ઉપાસના કરવી આ ઉપદેશ પરથી અને પૂર્વે આપેલા મત પરથી વૈદિક શાસ્ત્ર યજુરમાં એક ઉચ્ચ અને અત્ત નીચ, અથવા ઉપાસના સિદ્ધ ભેદ નહોતો, તેમજ ઉપાસના કાંઈ પણ સમયે સર્વેએ એકતા થવા એ રૂપચરિત્ર છે.

“ એકજ પુત્રમાં સર્વને સરખા ભેડેલા છે. ” એ મંત્રનું વિધાન

વિશેષ લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે. રાષ્ટ્રરૂપી રથમાં જ ઠાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર ધોષને એકજ પુત્રએ જાણિયા છે. વૈદિક પરંપરા લક્ષમાં આણીતાં વાચકોને એ લક્ષમાં આવશે કે, ધાઠાણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિક આર્થ, એ ત્રણ સુશિક્ષિત ધોષ, અને શૂદ્ર એ અનાર્થ અશિક્ષિત ધોષ છે. તે સુશિક્ષિત થાય માટે એને ત્રણ સુશિક્ષિત ધોષો સાથે ભેડેલા છે. શૂદ્રમાં અનિશ્ચય, નામ શૂદ્ર અને સતતશ્ચ એ સર્વને સમાવેશ થાય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આ ઉપદેશની વ્યાપ્તિ લક્ષમાં લેતાં જણાય છે કે, મનુષ્ય સમાજના એક વિભાગ સાથે સહાને માટે બહિષ્કારનું સત્ત્વ ઉભાગી રાખવાની અધમ કલ્પનાને એમાં જરા પણ રથાન મળતું નથી. રાષ્ટ્રરૂપી રથને સરળ માથે ચલાવવા અર્થે ત્રણ સુશિક્ષિત અને એક અશિક્ષિત એમ ચાર ધોષ ભેડેલા છે. એમાંના અશિક્ષિત ધોષને ત્રણ શિક્ષિત ધોષની સાથે ચલાવવાથીજ રથ લઘુરથાને પહોંચી શકશે, અન્યથા નહિ. આ માટે જે કંઈ સહાય અને ભેગ અપવા પડે તે અપવા તત્પર થવું જોઈએ. વૈદિક મંત્રની આ આચાર્ય પાલન ન કરવું એ મહા પાપ છે.

૫. વાચકને આટલા આધાર પરથી રૂપચરિત્ર થશે કે વૈદિક કાલમાં અનાયોગે બહિષ્કાર કરવામાં આવતો નહોતો. અનાયોગેની દીનસંસ્કૃતિની કારણે તત્કાલીન આર્થ અત્રગ રહેતા છતાં એમને પોતાનામાં સામીલ કરવાને તૈયાર રહેતા. તે પછી ઉપનિષદ-કાલમાં બ્રહ્મચરિત્ર ઉત્કર્ષ થયો. એ યુગમાં પણ જાતિવદ્ધ સંકેચિત કલ્પના નહોતી. શુભોક્તિ—

જાતિગ્રાંથગ્નિતિ કેતુ તત્ત્વ ।

—યમસુચિકોપનિષદ.

“ જન્મથી જાણજુ હોય છે એમ કહેવામાં આવે પણ તેમ નથી ” એમ કહીને જાન્યેન, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, કૃત્વાદિ અન્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયલા પણ (ધર્માચરણથી) જાત્રણ થવા એવું રપટ જણાવેલું છે; અને છેવટે “ એક સર્વજ્ઞાપક અદ્વિતીય પરમાત્માને જે જાણે તેજ જાણજુ ” એવું જાણજુનું સદ્ગુણ એજ ઉપનિષદમાં કહેલું છે. વજસ્યકોપનિષદ અટકે તો જાણે જાનિમેદની કલ્પનાપર કુસાર થાત. આ ઉપનિષદમાં જન્મથી જાણજુ ઉત્પન્ન થતો નથી, એવું સિધ્ધ કરીને કોષપણ વર્ણુ જન્મથી માનવી નહિ, એવું કંઠરચથી ધ્વનિત કરેલું છે. એવીજ રીતે:—

પૌલ્કસો અપૌલ્કસો મવતિ ॥

—બૃહદારણ્યક. ઉપ૦ ૪।૩।૨૨

‘ જાણજુ હોય તો પણ (આ જ્ઞાનથી) અજ્ઞાન (ઉચ્ચ) થાય છે. ’ આવું સર્વમાન્ય બ્રહ્મારણ્યકોપનિષદનું વચન છે. તેવીજ રીતે:—

અન્યોઽપ્યેવં યો વિદુષ્પાત્મમેવ

—કઠોપનિષદ ૨। ૬। ૧૮

નચિકેતાજ આ જ્ઞાનથી જાણપદમાં લીન થયો એમ નથી, પણ “ જે અન્ય કોષ પણ આ જ્ઞાન જાણે છે નો તે નચિકેતા પ્રમાણેજ જાણપદમાં લીન થાય છે. ” આ પ્રમાણે કઠોપનિષદમાં સર્વને માટે એક સરખો જ્ઞાન-માર્ગ ખુલ્લો મૂકેલો છે. આજ જાણજુગમાં અઘાત કુલ જાણજાણિ ઉપનયન પારણ કરી દિગ્ગ ચક્ર ચક્રો દત્તો, સમાનતાના આ યુગમાંજ શુદ્ધી પુત્ર મહીલાસ દિગ્ગ યજ્ઞ ઋગ્વેદનું અનરેષ જાણજુ રચી ચક્રો દત્તો. આ ઇતિ-દાસ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન છે, સાંસુધી એ કાલમાં-દાસમાં અત્પન્નેપર છે એવો-તીવ્ર અદિષ્ઠકાર દત્તો, એવું કદાપિ પણ કહી શકારો નહિ. જાણની બાપકતાની કલ્પના આ જાણજુગમાં હવે પૂર્ણ દરશને પહોંચી; અને તે કારણે જાણ સદા તકાર માટે પાળવાના નિયમ સાર્વત્રિક રીતે અમલમાં આણવા તરફ લોકોનું લક્ષ જોવાયું. હવે નવા સુખનો આરંભ થયો. યમ,

નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ એ યોગના ચારે અંગોના થોડા ધણા અભ્યાસ પ્રત્યેક કરવો જોઈએ એવી નિત્યકર્મની વ્યવસ્થા આ યોગયુગમાં કરવામાં આવી. દાઝની કર્મકાંડની પદ્ધતિ જોઈએ આગળના કરતાં કેટલેક અંશે બદલાયેલી છે, તોપણ એ કાલમાં તે ધણીજ મુખ્યવરિયત હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. પ્રત્યેક કૃતના પ્રારંભે આસન, આયમન, પ્રાણાયામ વગેરે કરવાનું આવૃત્તિયુગ, તેજ એ યોગનિયમની સાર્વત્રિકતાની સાક્ષિ છે. યોગમાં:—

‘ઔદિસા સત્યાસ્તેય વ્રજચર્યાપરિમહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥’

જૌચ સંતોષત્તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રણિચાનાનિ નિયમાઃ ॥ ૩૨ ॥

પાતંજલ યોગદર્શન પા૦ ૨

૧. ઔદિસા, સત્ય, અસ્તેય, વ્રજચર્યા અને અપરિમહ એ પાંચ ધર્મ છે અને શીય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યેય પ્રશિષ્ઠાન એ પાંચ નિયમ છે, એમ કહેવું છે. ધર્મનું પૂર્ણપણે પાલન કરવાથી નિયમનું પાલન થઈ શકે છે. ‘દિસા’ ચાલતી દોષ ત્યાં સુધી ‘શીય’ (શુદ્ધિ) એ નિયમનું અંગ પાળી શકાતું નથી. એજ પ્રમાણે ધર્મ, નિયમના અન્ય અંગોનો સંબંધ છે. આ ઔદિસાના પ્રસાર વખતે દિસા કરનારાનો ઔદિસિકાએ, અને માંસહારીનો શાકાહારીઓએ બદિષ્કાર કર્યો. ઔદિસામાં ભૂતહવા, સર્વભૂતપ્રેમ, ધામીની પવિત્રતા, વગેરે ઉચ્ચ ગુણોના વાસ હોવાને લીધે સ્વાભાવિક રીતેજ એ ઔદિસાધારીયોનું મહત્ત્વ સર્વમાન્ય થયું. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના એક અંગ તરફથી બીજાનો બદિષ્કાર થયો; હવે બીજા અંગ ક્યાં છે તે જોઈએ.

જૌચાત્ સ્વાંગનુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ॥ ૪૦ ॥

પાતંજલ યોગ૦ પા૦ ૨

સ્વચ્છતાના નિયમ પાળનારને પોતાના દેહની પવિત્રતા ન જણાતાં ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે, આથી અન્ય મનુષ્યનો સંસર્ગ કરવો નહિ એમ લાગે છે. પાતંજલના આ સૂત્ર પર લગવાન બાદરાયણ વ્યાસ કહે છે:—કે આપણા

દેહમાં મલ છે તેનો નાશ કરવો, એટલે શુદ્ધિ કરતાં કરતાં શરીરની મલિ-
નતા ટળી સમીપ આવે છે, જેથી દેહ પરની આસક્તિ ઊડી જાય છે અને
તે યતિ થાય છે. બાહ્યશુદ્ધિ સિદ્ધ કરનાર માણસ, મુતિશ, પાણી ક્ષ્પાદિ
સાધનોના યોગમાં પોતાનું શરીર ધોવા કરે છે છતાં પણ તે પૂર્ણ સ્વચ્છ
થતું નથી, એવું જ્યારે જુવે છે, ત્યારે તે અન્યના અત્યંત અસ્વચ્છ
શરીરનો સંસર્ગ કરવા કેવી રીતે તૈયાર થાય ? ”

યોગની આ દશાનો અંત્યબોધ બદ્ધિકાર સાથે ધણું સંબંધ છે.
યોગયુગમાં કે જે સમયે યોગના યમ નિયમાદિનું પાલન થવા લાગ્યું, તે
વખતે શુદ્ધતા તરફ એમનું—કિંવા કેટલાક અનુયોનું—વધુ લક્ષ્ય મળેલું. આ
પ્રમાણે સ્વચ્છતાના નિયમ પાળતાં પાળતાં એમ લાગવા માંડ્યું કે, જ્યારે આપણું
શરીર ન્દાવા ધોવા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ મલિન થાય છે, તો પછી સ્નાન
ન કરનારાઓની તેમજ આપણા જેવા સ્વચ્છ ન રહેનારાઓની શી દશા ?
યોગમાર્ગમાં પડીને સ્વચ્છતા પહોંચી પડેલાઓ, આથી અન્ય જનસં-
ર્ગથી દૂર રહેવા લાગ્યા, આ પ્રમાણે ઘટ્ટા પડવાથી અન્ય લોક સાથેનો
એમનો સંસર્ગ અને સહવાસ ઓછો થતો ગયો.

માંસાદાર કરનારા, કાંઠા લસણાદિ ઉત્ત્રવાસવાળા પદાર્થ ખાનારા તેમજ
ઉત્ત્રવાસયુક્ત મશાકાનો ઉપયોગ કરનારાઓનો સંસર્ગ પણ આ યોગ
માર્ગમાં પડેલાઓને ઓછો થતો ગયો; કારણ કે એમના મુખમાંથી આવતી
વાસ એમને ઘૂંચા ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડી. વળી સાત્ત્વિક પદાર્થ ખાના-
રાઓએ કષ્ટ વસ્તુઓ ખાવી અને કષ્ટ ન ખાવી તેના પણ નિયમ થયા.
આ રીતે સ્વચ્છ આદાર વિહાર કરનારાઓએ પોતાના નિયમનું પાલન કરવા
અર્થે અસ્વચ્છ લોકથી દૂર રહેવાની પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી. તાત્પર્ય કે, અ-
દિસાની પ્રવૃત્તિને લીધે માંસાદારી અને શાકાદારી એવા બે મહાન વર્ગ પડ્યા,
અને તેજ પ્રમાણે સ્વચ્છતાના વિરોધ પ્રકારને લીધે શુચિ અને અશુચિ
એવા બે મહાન વર્ગ પડ્યા. નૈસર્ગિક માનવ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે તેઓ એક-
મેકથી ભિન્ન રહેવા લાગ્યા. આ બે કારણે બ્રાહ્મણ વર્ગ તરફથી અન્ય
લોકનો બદ્ધિકાર થયો, એમ જણાય છે.

૭. હવે આપણે ક્ષત્રિય વર્ણ તરફથી અન્યોના કેમ બદ્ધિકાર કરવામાં
આગ્યો તેનાં કારણ જાણીએ. આગો પોતાના ઉત્તર ધ્રુવ તરફના નિવાસસ્થાન

થી નીચે ઉતરતા ઉતરતા દિંદુરયાનમાં આવી પહોંચ્યા. આ આર્યોમાં ક્ષત્રિય વર્ણના મનુષ્યો ધણા થૂર અને પાણીદાર હતા. એમણે દિંદના મૂળ વતની એને ઇતી લાઇ તેમના પર પોતાનું રામિત્વ સ્થાપન કર્યું. આરંભમાં જ્યાંસુધી એમનામાં સામ્રાજ્યનો મદ વૃદ્ધિ પામ્યો નહોતો, અને મૂળના સનાતન ધર્મની કલ્પના ભગ્ન હતી, ત્યાંસુધી તો એમણે અહીંના મૂળ વતની એને પોતાનામાં ભેળવવા માંડ્યા. કેટલાકને નોકરી અર્થે તો કેટલાકને એમના સદ્ગુણો જોઇને દિવ કરવામાં આજ્યા. પરંતુ જ્યારથી પોતે જોતા જનને એ જાત છે એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું, તેમને જુદા રાખ્યા શિવાય આપણે મદલ સચવાશે નહિ એમ લાગવા માંડ્યું, અને તેઓને આપણી સાથે ભેળવવાથી આપણું ગૌરવ ક્યાં રહે (૧) એવી વિષમ કલ્પના પ્રબલ થઇ; ત્યારથી એમણે એ મૂળના અનાયોને દૂર રાખવાના કાયદેસર પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કર્યો. જુઓ:—

ચાંડાલશ્વપાનાં તુ બહિર્માંદાત્ પ્રતિશ્રયઃ ॥

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેવાં શ્વર્ગમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાસાંસિ મૃતૈર્લેલાનિ ભિન્નમાળેષુ ભોજનમ્ ॥

કાપ્ર્ણાયસમલંકારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ૧૨ ॥

ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્ પુલ્લો ધર્મનાચન્ ॥

વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાહઃ સદૃશૈઃ સદૃ ॥ ૧૩ ॥

અન્નમેષાં પરાધાનં દેવં સ્થાદ્ ભિન્નમાજને ॥

રાત્રૌ ન વિત્રેયુસ્તે ગ્રામિણુ નગમ્ ચ ॥ ૧૪ ॥

દિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થં ચિન્હિતા રાજશાસનૈઃ ॥

અજ્ઞાન્થર્વં શર્વં ચૈવ નિર્હરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૫ ॥

વૃક્ષ્યાંશ્ચહન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃતઙ્ગયા ॥

વધ્યવાસાંસિ ગૃહ્ણીયુઃ શય્યાશ્ચામરણાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

“ ચંડાલ, શૂદ્ર, દંડી, મનુષ્ય નાનની ગદાર રહેવું, એમની સાથે વાસણુ રાખતા દેતાં નહિ, કુતરાં, મધ્યા એજ એમનું ધન. પ્રેત ઉપરથી ઉતારી લાધેલા વસ્ત્ર એજ એમનાં વસ્ત્રો; એમણે કુટી ગયેલાં માટીનાં પાત્રમાં ખાવું; દંડાના અગ્રકાર પહેરવા અને હાથમાં એજ રીતે બાંધવું. બીજાઓએ એમના સાથે સંપર્ક રાખવો નહિ; સગા તેમજ અન્ય વ્યવહાર એમણે પોતપોતામાં કરવો; એમને અલ લેવું હોય તો તે બિન પાત્રમાં ખાવું; એમણે શહેરમાં કિંચા મામમાં રાત્રીએ જવું નહિ; દિવસે કોઈ કાર્ણ પ્રસંગે જવું પડે તો વિરસિત ચિહ્ન ધારણ કરીને જવું; તવાસી સુવ ઉચ્છી જવાવું કામ કંપુ; નામગીરી વધુ યથાજાને એમણે નિયમનું કાર કરવા, અને એના અંગ પરનાં વસ્ત્રો અને દરદારીના સહ સેવા. ”

આવો ભયંકર કામદો એ હજાર વર્ષ પહેલાં કરીને તેના ધણી સખ્તાઈથી અમલ કરવામાં આવ્યો. આજ અમાણિ નિવમના જેવો એક બીજો નિયમ પણ જાણી જોવો છે.

શક્તેનડપિ હિ શુદ્રેણ ન કાર્યો ધનમંચયઃ ॥

શુદ્ધોડપિ ધનમાસાદ્ય વ્રાહ્મણાનેવ વાષતે ॥ ૧૨૯ ॥

મનુ સં ૧૦

“ સામર્થ્યવાન શુદ્રે પણ ક્રમસંપ્રદ કરવો નહિ, કારણકે શુદ્રને ધન પ્રાપ્ત થતાં તે દિગ્ગને ઉપદ્રવ કરે છે. ”

આવા ભયંકર કામદો અનસમાં આવવાથી ગિયારા અનાયોની ડાકું પણ ઉંચું કરવાની રિયત રહી નહિ પૂર્વે આયોની પરિચયો કરવાનો માર્ગ એમને માટે ખુલ્લો હતો, પણ તેમાંથીએ બંદીબૂન થવાથી એમની નિરાશિત રિયત દિવસાનુદિવસ ધણીજ શોચનીય થઈ પડી. ગામમાં રહેવાને સ્થાન નહિ, ધન સમૃદ્ધ કરવાની આશા નહિ, સારાં વસ્ત્રો વાપરવાની પરવાનગી નહિ, કોઈપણ ઉદ્યોગ કે કામ કરવાની સવક નહિ; આવી રિયતિમાં દિવસ કાઢવા એ પણ દુર્લભ ! પણ આયોને તો એ સમયે વિજયીપણાનો મદ ચઢ્યો હતો. આથી આજણ પોતાના તપના અલંકારથી અને ક્ષત્રિય વિજય પ્રાપ્ત કરવાના મદથી પોતાની એટલી તો માનસિક સમતા ગુમાવી બેઠા હતા, કે એમનામાં આવી શોચનીય રિયતિનો વિચાર કરવાની પણ યોગ્યતા રહી નહોતી.

૮. વૈશ્યોએ પણ આ અનાયોના દુઃખમાં વધારો કરવાને બાકી રાખી નહિ. હાલની અરાદ જાતિ એ એક કાળે માત્ર વ્યાપાર અથવા કારી-ગિરીના સંધ રૂપ હતી. આમાંજ વર્તમાનનું જનિવિશિષ્ટ સ્વરૂપ આવેલું છે, એવી ધણી વિદ્વાનોની કલ્પના ધણે અંશે ખરા કરે છે. લુહાર, સુતાર, કંસારા, કુંભાર, વગેરે જુદા જુદા ધંધાવાળાઓએ પોત પોતાના જુદા સંધ (શાંતિ) બનાવ્યા. પોતાના વ્યાપાર અને કારીગરની ખૂબી ખીજનામાં જીવ નહિ તે માટે અન્યને પોતાનામાં ન બગવા દેવાની દક્ષતા રાખ્યા, આ પ્રમાણે તે તે જાતિએ ઉદ્ભવેલી છે. આથી જેમને વ્યાપારીના વર્ગોમાં દાખલ કરવામાં ન આવ્યા તેમના સર્વથા જુદા ભાગ પડ્યા. આ સંધવાળાઓને રાજનિયમોના ટેકા હતો, અને બ્રાહ્મણ વર્ણની પશુ સહાનુભૂતિ હતી. આમાંની કોઈ પણ પ્રકારની સહાય અનાયોને ન હોવાથી તેઓ ચારે દિશાએથી હડધૂત થઈ ગયા અને એ બિચારાઓની શારીરિક તેમજ માનસિક અવનતિ થઈ. એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને નાગરિકતાના હક્ક છે એ કલ્પના પણ એમના મગજમાંથી સમજાગી નીકળી ગઈ. વંશપરંપરાની શુદ્ધામગિરીથી કેવી અવનતિ થાય છે એ જોવાને આ અંતરંગનેનું દ્રષ્ટાંત ઘણું ઉત્તમ છે.

૯. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો તરફથી યોગમદને લીધે, ક્ષત્રિયો તરફથી જોતુલના મદને લીધે અને વૈશ્યો તરફના વ્યાપારી સંધ બંધાવાથી આ નિરાશ્રિતોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર કેવળ એ વર્ગ પૂરતોજ નહોતો પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણનો પણ કંઈક અંશે હતો. સ્પર્શસ્પર્શ અને શુદ્ધાશુદ્ધતા વિચારને લીધે બ્રાહ્મણ શિવાયનાનો થયેલા સ્પર્શ પણ ધાર્મિક બ્રાહ્મણને અપતો નહિ. પરંતુ ત્રણે વર્ણોએ અનાયોનો જોવો સંયુક્ત બહિષ્કાર કર્યો, તેવો તે ન હોવાથી એમાં એટલી તીવ્રતા રહેલી નથી.

પ્રાચીન કાલનો સમાનતાનો યુગ આપણે જોયો, અને યોગયુગમાં પણ પ્રવેશ કર્યો, યોગયુગમાં ત્રિપક્ષતાની કલ્પના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે પણ જોવું. જે કલ્પના ઉદ્ભવી તે યગિજ્ઞમ આદ્યા વગર રહેતી નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બેદબેદ અને સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યની ઉદ્ભવેલી કલ્પનાએ સર્વના અંતઃકરણપર પરિણામ કર્યુંજ, એ પછી ગોખલપદ્ધતિનો યુગ ફર

થયો, મંત્રોના ઉપદેશ તરફ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું અને માત્ર શબ્દોનું પઠન કરવામાંજ વિશ્વક્ષુ સામર્થ્ય રહેલું છે એવું મનાવા લાગ્યું. આજ અચાનક યુગ. અચાનક યુગમાં મુક્તિદાદ અને સમતાભાવ વચ્ચે શંકા પડે છે. ચાલતા આવેલા રીત રિવાજ અને પ્રચલિત-ચલણી માન્યતા દ્વંડ્વ યતાં, કાલાનુસાર એના પર સંસ્કાર ન પડવાને લીધે, પરિસ્થિતિને અનુરૂપ એવી એની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે સ્પર્શસ્પર્શના આચાર વિચાર અને જાતિભેદની કલ્પના, એ આ ગોખલપટ્ટીના યુગમાં અસ્પર્શિત રીતે વધ્યાં ગયાં. સમાજ છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયો અને જનસંખ્યા યુક્તજા હોવાથી એનામાં સંઘર્ષક્રિત નષ્ટ-પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સંઘર્ષક્રિતના અભાવને લીધે, પરચક્રોના હુમલા એક સરખી રીતે થતા રહેતા, અતે અગ્નિનેના હાથમાં આપણો દેશ આવી પડ્યો. અગ્નિજ્વલ રાત્રી સર યતાં ધૂરપના વિદ્યાનયુગની લાટ ઢિંક પર આવી અથડાઈ અને તેથી જપયુગની ઇતિશ્રી યતાં વિદ્યાન યુગનો પ્રારંભ થયો. આ વિદ્યાન-યુગમાં પ્રત્યેક આચારવિચારની કસોટી તર્કની સરાયુ ઉપર ચલાવી, તાલી દીધીને જો યોગ્ય નીવડે તોજ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. નવ જીવનનો આ પ્રમાણે પ્રારંભ થવાથી, આ નવીન મનવન્તરમાં પ્રાચીન જાતિભેદ, સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પના અને સમાજના એક અંગ પર પડેલા તીવ્ર બાહ્યકાર, એની પરિક્ષા ચાલી રહી છે. આ વિદ્યાન યુગમાં પ્રચલિત ચલણ ઉદાર સિદ્ધાન્તોને લીધે, ભિન્ન પરિસ્થિતિ અને ભિન્ન કારણોને લીધે ઉદ્ભવી વૃદ્ધિ પામેલી કલ્પનાઓ જેમની તેમ ટકી રહે એમ જનવાનું નથી. દર-દેશ એમાં ફેરફાર થતો આપણે જોઈએ છીએ તેમજ તેના પર પડતા નવીન સંસ્કારોને પણ જોઈ શકીએ છીએ. બિન્ન બિન્ન કારણે ઉત્પન્ન થઈ જીવંત જીવો પરિસ્થિતિમાં વૃદ્ધિ પામી અચાનક રૂપી ખાતરથી ઉછરી મોટું થયેલું અસમાનતાનું આ વિષવૃક્ષ હવે સર્વની સહાનુભૂતિ વડે કેવી રીતે નષ્ટ કરવું, એ તરફ આ વિદ્યાન યુગના નેતાઓ અને કર્મ પરિણતું લક્ષ જન્યથું છે. એ બદ્ધ પુરુષોની એ બદ્ધેલા સફલ યતાં "સમાની પ્રપા સહ ચો અન્નમાગઃ ॥" એ મંત્રના વૈદિક ઉપદેશ તરફ સર્વે જઈ પહોંચશે. અને તે સમયે ઉભય બાજુનાં હૃદયોને પ્રેમથી બેઠવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થશે.

ભાગ ૩ જે.

વપમતાની વૃદ્ધિનાં કારણો.

(૧) સ્પર્શરૂપર્શના વિચાર કેવળ અંતરે માટેજ કરવાનો નથી, પરંતુ સર્વ સાધારણની દ્રષ્ટિથી કરવાનો છે. ઈની વ્યાપ્તિ અલ્પાંશી સાર્વત્રિક છે. જાતિ નિર્બંધ અને સ્પર્શરૂપર્શની કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ વધવાનાં જે પ્રથમ કારણો પૂર્વ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં તે ઇતિહાસ સિદ્ધ છે. હવે આપણે એ કલ્પના દ્રઢમૂલ્ય યવાનાં આનુષંગિક કારણો ક્યાં છે તેનો વિચાર કરીશું. આ વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કોષને દૂર કરવાને ક્યા પ્રકારના ઉપાય લેવા તે વિચારવાનું સુગમ પડશે.

બ્રાહ્મણોએ બીજાઓના, ઉચ્ચ વર્ણોએ નીચવર્ણોના, શ્રેષ્ઠોએ કનિષ્ઠોના, સ્વેતરક્તપીત વર્ણોએ કૃષ્ણવર્ણોના પ્રાચીન કાલમાં કરેલા બહિષ્કારને લીધેજ સ્પર્શરૂપર્શની કલ્પના ઉદ્ભવી એવું આપણે જોઇ ગયા. આ કલ્પના જેમ જેમ આગળ વધતી ગઇ; તેમ તેમ તેનો આધાર સ્વજાતિ ઉપર પ્રથમ થવા લાગ્યો ! સત્પર આક્રમણ કરવા અર્થે અંગીકાર કરેલા ક્રોધ, ગૃહ-મંડળની અશાંતિનું કારણ થયું ! બીજાઓને દૂર કાઢી મૂકવાની પાપભૂદિએ અંગીકાર કરેલી પદ્ધતિ પેતાનાંનેજ દૂર કાઢી મૂકવા જેટલી વધીને વિસ્તાર પામી ! પરાજીતને કાયમના કાસ બનાવવાના નિયમ વિજેતાની શક્તિહીન કરવાના કારણભૂત બન્યા. આ અનર્થ પરંપરા વર્ષવામાં ક્યાં ક્યાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં, એ જાણવા યોગ્ય છે.

(૨) પૂર્વે એક વર્ણ હતો, અને વર્ણભેદ પાછળથી ઉત્પન્ન થયા એવું આપણે મહાકારણ અને ભાગવતના પ્રમાણેથી સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. આગળ જતાં ગીતામાં જન્માત્મા પ્રમાણે ગુણકર્મ વિભાગ પરથી ચાર વર્ણ માનવામાં આવી. આને સર્વ વૃત્તિ બીજા સંપ્રદાયમાં નીચેના અવતરણમાં સ્પષ્ટપણે આપેલા છે:—

મરહાજ ઉવાચ

કામઃ ક્રોધો મયં લોભઃ શોકઃ કથિન્તા ક્ષુધા શ્રમઃ ॥

સર્વેષાં નઃ પ્રમદતિ કસ્માદ્ ગર્વો વિભિષતે ॥ ૧ ॥

સ્વેદંમૂત્રપુરિષાણિ શ્લેષ્મા પિત્તં સશોણિતમ્ ॥

તત્તુઃ સ્સરતિ સર્વેષામ્ વસ્માદ્ વર્ણો વિભિષ્યતે ॥ ૨ ॥

મૃગુરુવાચ ।

ન વિશેષોઽસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં વ્રાહ્મણમિદં જગત્ ॥

વ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૩ ॥

કામયોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ॥

સ્યક્તસ્વર્મા રક્તાંગાસ્તે દ્વિજાઃ સાન્નતાં ગતાઃ ॥ ૪ ॥

ગોમ્વો વૃત્તિ સમ સ્થાય પાતાઃ કૃત્યુપનોવિનઃ ॥

સ્વર્માન્નાનુતિષ્ઠન્તિ તે દ્વિજા વૈદ્યતાં ગતાઃ ॥ ૫ ॥

હિંસાઽનૃત્રપ્રિયા હુઙ્ઘાઃ સર્વકર્મોપનોવિનઃ ॥

કૃષ્ણાઃ શૌચપરિવ્રષ્ટાઃ તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૬ ॥

ઈત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં ગતાઃ ॥

ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન પ્રતિપિચ્યતે ॥ ૭ ॥

હર્યેતે ચતુરો વર્ણા યેષાં વ્રાહ્મી સરસ્વતી ॥

વિહિતા વ્રહ્મણા પૂર્વં હોમાત્ સ્વજ્ઞાનતાં ગતાઃ ॥ ૮ ॥

—મહામારત શાંતિઃ મોક્ષધર્મ અ૦ ૧૮૮

“ હે ભૂગ્ધ મુને ! કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, શોક, ચિંતા, હ્રુદ્ધા અને શ્રમ પ્રત્યાદિ વિકાર સર્વને સરખાજ હે વ છે, છતાં વર્ણબેદ કયા કારણથી માનવામાં આવે છે ? રવેદ, મૂત્ર, મળ, ક્ષ્ણ, પિત્ત, રક્ત, એ સર્વના શરીરમાં હોવાં છતાં એક વર્ણ બીજા વર્ણથી ભિન્ન છે એમ કેમ માનવામાં આવે ? ”

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભૂગુપ્તકૃષ્ણ કહે છે:—“ (પૂર્વે) એકજ વ્રાહ્મણ વર્ણ હતો, આથી (દાસમાં કૃત્યજન યવદાશ ભિન્ન ભિન્ન) વર્ણોમાં ક’ંઈ વિશેષ ભેદ નથી. ‘પૂર્વે’ વ્રાહ્મણેવે રચેલી એકજ વર્ણમાંથી માનવો પેતાના કર્મના યોગ વડે ભુદી ભુદી વર્ણને પ્રાપ્ત થયા છે જે વ્રાહ્મણ રક્તાંગ હોઈ

સ્વર્ણને દેખી કામ અને ભોગમાં આસક્ત થયા તથા જેમનો સ્વભાવ, કોપી, સાદસીક, તીક્ષ્ણ અને હિમ્મત હોય, તે ક્ષાત્રિયપણને પામ્યા. જે પીત-વર્ણુ આદ્ય સ્વર્ણનો ત્યાગ કરી ગાય પાળી ખેતી પર રહેવા લાગ્યા તે વૈશ્યત્વને પ્રાપ્ત થયા. જે કૃષ્ણવર્ણુ આદ્ય બ્રાહ્મણમાં વર્તવા લાગ્યા અને લોકમાં દિવસ કર્મ કરવા લાગ્યા, પોતાની ઉપજનિકા માટે ચાલ તે કાર્ય કરવા મંડયા, અને જેમણે સત્યનો ત્યાગ કર્યો તે શૂદ્રત્વને પામ્યા. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન કર્મોથી કરીને ભિન્નત્વતાથી પહેલેથી આદ્યોનીજ અન્ય વર્ણો બનેલી છે, એટલે કે જેને ધર્મ તેમજ યજ્ઞક્રિયાનો નિવેધ નહિ, એવી એ ચાર વર્ણુ છે. આ સર્વને માટે આદ્યી સરસ્વતી (વેદ વિદ્યા) સરખીજ છે. આદ્યેવ એમને પૂર્વે આવી (ઉચ્ચ) સ્થિતિમાં મૂકેલા હોવા છતાં પણ તેઓ લોકને લીધે અચ્છાની થયા છે. ”

મહાભારતના આ વચનોમાં આતુર્વલુપ્ત કેવી રીતે રચાયેલું તે જણાવેલું છે. પૂર્વે એક જાતિના અને એક વર્ણના લોક હતા, પણ પોતાના શુભ કર્મ સ્વભાવ પ્રમાણે આગળ જતાં અનેક જાતિ અને વર્ણ થયા. જેઓ વિદ્યાચાર સંપન્ન અને ઉપદેશનું કાર્ય કરવા લાગ્યા, તેઓ આદ્ય કહેવાયા. શૌર્યથી લોક રક્ષણનું કામ કરવા લાગ્યા તેમને ક્ષત્રિય કહેવામાં આવ્યા, જે ઉદ્યોગ-આપાર કરવા લાગ્યા તે વૈશ્ય કહેવાયા અને જેઓની શોખતા એવાં ઉચ્ચ કાર્યો કરવા જેટલી નહોતી તેઓ શૂદ્ર કહેવાયા. પોતાનાજ શુભોની ન્યૂનાધિકતાને લઈને આવા વર્ણભેદ થયા. વારતવિક રીતે તો તેઓમાં કંઈ પણ ભેદ નથી અને પૂર્વે હતો પણ નહિ. ઉપરોક્ત અવતરણનો આજ આશય છે. આ પ્રકારે શુભ કર્મોનુસાર અંગીકાર કરેલા મુખ્ય ચાર ધર્મને લીધે ચાર વર્ણ થયા. મનુષ્ય માનવા, સ્વભાવ ભેદને લઈને પડતા આ ભેદ સ્વાભાવિકજ છે અને તે સર્વ દેશના મનુષ્યોમાં હોય છે; પરંતુ આપણા દેશમાં તે રૂઢિ બદલાના કારણે જ-મથા મનાય છે ત્યારે ઇતર દેશમાં મૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે શુભ કર્મોનુસાર માનવામાં આવે છે. મનુ મહારાજ પણ ચારજ વર્ણ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

ब्रह्मणः क्षत्रियो वैश्वस्यो वर्णा द्विनातयः ।

चतुर्थ एकनातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥ ૪ ॥

“ પ્રાણશ્ચ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ષ દ્વિતિયાં છે, અને ચોથા શૂદ્ર વર્ષ એ એક જાતિ છે. પાંચમી વર્ષ નથી. ” પાંચમી અંત્યજ ક્રિયા ચાંડાળની જે જુદી જાતિ માનવામાં આવે છે, તે જુદી નહોતી, તેના સમાવેશ એ ચાર વર્ષોમાં જ થવો જોઈએ, કારણ કે એની ઉત્પત્તિ ઉપરાંત વર્ષોની સંકરતાને લીધે થવડી છે:-

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચંદાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યાવિપ્રાસુ જાયંતે વર્ણસંકરાઃ ॥ ૧૨ ॥

મનુ० અ० ૧૦

“ શૂદ્ર જાતિના પુત્રનો વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કે પ્રાણશ્ચ એ જાતિની સ્ત્રી સાથે સંબંધ થવાથી અનુક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા અને ચંડાળ એ સંતતિ થાય છે. ”

શૂદ્ર અને પ્રાણશ્ચીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે ચાંડાલ થાય છે. એને અરપૂરવ ગણવામાં આવ્યો છે, કોઈ કાલે કોઈ સ્ત્રી-પુરુષે ગુંડો કપોઈ હોય અને તેનો દંડ એની સંતતિને ચંદ્ર-સૂર્યના અસ્તિત્વ સુધી દેવો અને તે પશુ આવો લયકર, એ કોઈને પશુ થોડા સાગરી નહિ, વારતવિક રીતે તો એવી સંતતિને શૂદ્ર કરતાં કંઈક ઉચ્ચ ગણાવવી જોઈએ. તાત્પર્ય કે વર્ણ આજ છે; અને પાંચમી જાતિ જે માનવામાં આવે છે તે સ્વર્ગ ન હોવાથી તેનો ચારમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ ચાર વર્ષોના પેદા વિભાગ અનેક હોઈને તેઓ આજ વધતા પ્રમાણમાં એક ખીખરે ઉચ્ચ નીચ સમજે છે. ગ્રામ: એકેએક ધંધાની એકેએક જાત જુદેજુદી છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી. જગદુત્પત્તિની સાથેજ પરમાત્માએ આ જાતિયો ઉત્પન્ન કરી હોય એ કદાપિ પશુ સંભવિત નથી. દુર્ગતોય ન્યાયે મુખ્ય જાતિ પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરી એવું ક્ષત્રિય માનીએ, છતાં પશુ ગરીબવેળ, શંસીતા, જામટા અને વાવરીની જાતન જેવી રીતે હાલમાં લિજ્જ માનવામાં આવે છે. તેવી રીતે પરમેશ્વરે ગુંડા કરનારી જાતિને ઉત્પન્ન કરેલી છે, એમ કહેવું એ સચુ કતક નથી. આથી મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉદ્ધવ ધંધાની નિજાતાને લીધેજ જાતિભેદની કલ્પના જન્મ પામી એજ સત્ય છે; પણ જ્યારે એમ છે, તો પછી તે ઉદ્ધવના ત્યાગ કરવા

છતાં પણ તે એની એજ જાતિમાં રહે છે, એવું માનવાને માટે કંઈ પ્રમાણ નથી. ધંધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા બેઠ ધંધાનો ત્યાગ કરતાં દૂર થવા જોઈએ. આમ છતાં આ બેઠ કલમ રહેવાનું કારણ રૂઢિનું જ બંધન છે. ગમે તેમ પણ પૂર્વે આ સ્થિતિ નહોતી એ સ્પષ્ટ છે, આર વર્ણ અને તેમાં પડેલી પેટા જાતિયો એ ધંધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા સંઘો (જથા) ના યોગથી બંધાયેલી છે એ આપણે જાણીએ.

(૩) મૂળના વર્ણબેઠમાં ધંધાના બેઠ બળવાથી અનેક બેઠ થયા. તે પછી પ્રાંતના બેઠને લીધે અતે તેમાં અનેક વિભાગ થયા. ઉદાહરણ તરીકે આપણે બ્રાહ્મણોનેજ લઈએ. પ્રાચીન આર્યોમાં બ્રાહ્મણ એ એક વર્ણ છે. તેમાં ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, સામવેદી, અને અધર્વવેદી એવા બેઠ થયા. આમાં પણ અનેક શાખા અને અનેક જોત્ર હતાં; પરંતુ આ બેઠભાવે એમનામાં સ્પર્શસ્પર્શનો બેઠ ઉત્પન્ન કર્યો નહોતો. પણ હવે પંજાબી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, બંગાલી અને મદ્રાસી એ પાંચ પ્રાંતના જુના રિવાજના પાંચ બ્રાહ્મણો એકત્ર થતાં એકત્ર પાણી બીજે પીશે નહિ, એકની પંક્તિમાં બીજે બેસશે નહિ, અને એકત્ર રાંધેલું અન્ન બીજે જમશે નહિ ! બ્રાહ્મણોમાં—અરે, એક વેદી કિંવા એક જોત્રી બ્રાહ્મણોમાં પણ—કેવળ પ્રાંત બેઠને લીધે આવો સ્પર્શસ્પર્શનો બેઠ વધી ગયો છે, તે પછી એવો બેઠ અન્ય જાતિ સાથેના વ્યવહારમાં હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રાંત બેઠ જેમ બ્રાહ્મણોમાં જણાય છે તેમ અન્ય જાતિયોમાં પણ છે. મદ્રાસની પરીવા જાતિના માણસોનાં હાથનું મહારાષ્ટ્રના મહાર ખાશે નહિ, અને મહારાષ્ટ્રના મહારના હાથનું બંગાળના નામચલો ખાશે નહિ. ધંધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા જાતિબેઠમાં આ પ્રાંતિય બેઠની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્પન્ન થવા પામી એ એક મહાન ગૂઠ છે. આ માટે એટલું અનુમાન કરી શકાય છે, કે દેશ ન્દાનાં ન્દાનાં રાજ્યોમાં હંમેશાં જગ્યાથી અને જુદી જુદી ભાષાઓની મિનનાથી ઘણાં વર્ષો સુધી પરસ્પરનો સંબંધ જન્મ પડેલા, અને તેથી એક પ્રાંતના આચાર બીજા પ્રાંતના આચારથી અનેક કારણે જુદા પડી ગયા; આથીજ આ પ્રાંતિય બેઠે આવું તીક્ષ્ણ સ્વરૂપ લીધું હોય. કાંકણ અને દેશ એ નામ બેઠથી મદારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણોમાં પડેલા કાંકણરૂપ અને દેશરૂપ એ બેઠ કેવળ શરીર સંબંધમાંજ પાળવામાં આવે છે, એ એક સુભાગ્ય છે ! નહિ તો પંજાબી બ્રાહ્મણો પ્રમાણે એમનામાં રાટી વ્યવહારનો પણ બેઠ હોવા જોઈએ !

આ ચિવાય શાકાદાર અને માંસાદારથી ઉત્પન્ન થયેલા બેદ સંબંધી અત્ર વિશેષ નિવેદન કરવાની જરૂર નથી. આ સંબંધી પ્રથમ વિવેચન કરી મયા છીએ તેમજ એ બેદ બહુધા બ્રાહ્મણોમાંજ વ્યાપ્ત છે. આ વાત અહીં નાંધવાનું કારણ એટલુંજ, કે સારસ્વત બ્રાહ્મણના ગૃહનું અન્ન દ્રવિક બ્રાહ્મણ ખાઈ શકતા નથી. એમનામાં જો કે સાક્ત પંથાદિ બેદ તેમજ ત્રિકર્મી અને પટ્ટકર્મી બ્રાહ્મણ એવા બેદ હોય છે છતાં માંસાદાર અને શાકાદારના બેદ મુખ્ય છે.

મત-પંથ-સંપ્રદાયોએ પણ આ બેદમાં અનેક બેદ કરવામાં બાકી રાખી નથી. શૈવ વૈષ્ણવોના ઝપડા કંઈક અંશે દાક્ષિણી આજી થયા છે એ ખરું, પણ દક્ષિણના ત્રિપુંડ્ર બ્રાહ્મણ અન્યની દ્રષ્ટિએ પડેલું (રંધેલું) અન્ન ખાવાને અયોગ્ય છે એમ સમજે છે ! અરે, પોતાનું રંધેલું અથવા પોતાથી રંધેલું અન્ન, બ્રાહ્મણ ચિવાયનાની દૃષ્ટિએ ન પડે તે તો કીક પણ અન્ય મતાનુયાયી બ્રાહ્મણોએ પણ તે જોયેલું હોયું ન જોયું, એવી એમની માન્યતા છે ! ! રપર્ષાર્પણના વિરાદમાં એક બાળુ રપર્ષ હોવાની આવસ્થકતા ખતાવવામાં આવે છે, પણ આ જૂઠેવોએ તો એમાં મહાન્ સુધારણા કરી માત્ર દ્રષ્ટિપાતથીજ તેમાં અશુચિના આવે છે એવું સિધ્ધ કરી મૂકેલું છે ! ! આ પ્રકારે શુદ્ધતાની કલ્પના અનહત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તર દિંદના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણોમાં ચોકાની પદ્ધતિ પ્રચલિત થયેલી છે. અન્ન રંધેલા માટે અને તે મૂક્યા માટે એક ચોકાની જગા આંતરી લેવામાં આવે છે; આ જગામાં જો કાંઈ અન્ય મનુષ્ય આવી ચડે તો એ સર્વ રસોષ અગ્રહાઈ જાય છે ! આ લોકોમાં જે વિશેષ ધાર્મિક હોય છે, તે પોતાની પત્નીના હાથનું પણ ખાતા નથી ! ! ઘરમાં જેટલાં માણસો તેટલા ચૂલા સગમાવવામાં આવે છે ! મરાઠીમાં ' સૈંપાક ' એ નામથી ઉચ્ચારાતો શબ્દ એમના રવયંપાક શબ્દ પરથીજ ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને તે આ સર્વ બહુ સૂર કલ્પનાઓનો સારી રીતે હેતક છે. દુનિયાનાં સર્વ માણસો જો આ રવયંપાકનું તત્ત્વ અંગીકાર કરે નો, આ જગતની પ્રગતિ અટકવા સિવાય રહેજ નહિ. કારણ કે રવયંપાક કરામાંજ આજો સમય યુમાવવામાં આવે તો પછી અન્ય પ્રકરનો ઉન્નાત કેવી રીતે થઈ શકે ? " જેટલા લોક તેટલા ચૂલા " એ વાત રપર્ષાર્પણની કલ્પનાની અવધી દર્શાવે છે. રંધેલું અન્ન અન્ય મતાવધર્મિ અને અન્ય જાતિના માણસની દૃષ્ટિએ પડતાં

તે અભગાધ જાણ છે, એ માન્યતા પણ એનાજ જેવી છે. પરમત પ્રત્યેનો દેવ જોવો હોય તો, તે આવા માણસોના આચારોમાં સારી રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલો જણાશે.

(૧) મૂળની ચાર વર્ણો, (૨) પંધાને લઘુને-ઉત્પન્ન થયેલા જુદા જુદા સંધ, (૩) પ્રાંત પરત્વે થયેલા અનેક ભેદ, (૪) બાવા અને મત પંધાદિને લીધે પડેલા ભેદ, (૫) માંસાહાર અને વનસ્પત્યાહારને લીધે પડેલા વિભાગ, ઇત્યાદિ અનેક કારણો હાતના જાતિભેદની સાથે અને તદનુસાર, રૂપસારપદ્યના ભેદો સાથે સંલગ્ન છે. પૂર્વે ફક્તની પેઠે એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જવા આવવાનો ધણો બધવડાર નહોતો. બહુધા લોકો પોતપોતાના ગામમાં પોતાનો જન્મ પૂર્ણ કરતા. આવી સ્થિતિમાં આ કંઠી પણ જુદા ન પાડી શકાય એવા દેશમાં પોતાના ધર્મબંધુઓ માટે કેવી રીતે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય ? સહાનુભૂતિ જાગૃત કરવાનાં સાધનના અભાવે પરસ્પર બિન્નતા વધતી જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ મધ્ય કાલમાં દ્વિદેશમાં અનેક શંભેલો બિર્ધા થયા, પરંતુ સાર્વજનિક જ્ઞાનના અવાર તરફ કોઈનું પણ લક્ષ ગયું નહિ. પ્રજા માત્ર પરંપરાથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું એટલા પરંજ સંતુષ્ટ રહેતી. સાર્વજનિક જ્ઞાન પ્રસારના અભાવને લીધે અને અવાસ ન કરવાથી પ્રવેશ પામેલી જે કૂપમંકુક રતિ, એના યોગથી મન સંકુચિત થતાં બિહભવેલી બેદાબેદની કલ્પનાને પ્રુષ્ટિ મળી. રરદેશમાં અવાસ કરવાનાં સાધનો બંધ હતાં, એટલુંજ નહિ પણ એ કાળમાં પરદેશ અને પરદોષમાં ગર્ભન કરવાને શાસ્ત્રનો પ્રતિજ્ઞ થવાના કારણે અન્ય દેશોમાં યતી રહેતી પ્રતિને આપણા દેશ સૂધી પહોંચાડવાનાં કંઈ પણ સધન રહ્યાં નહિ. આખા દેશમાં પરરાજ્ય સ્થાપન યતી દેશમાં સર્વત્ર બળને સંચાર થતો હોવાથી બેદાબની આનુપંગિક કલ્પના લપાઈ જાય છે; ઇતિવાસ શાસ્ત્રના એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મુસલમાન પરચક વખતે સુર હિંદુ માત્ર એક થવા નોંધ્યું; પણ પ્રાંતીય રાજ્ય વિભાગોને લીધે કોઈનામાં એક નાસ્ત્ર રૂપનાજ નહોતી, પ્રત્યેકના મનમાં પોત પોતાનાં ન્દાનાં ન્દાનાં રાજ્યો જેટલુંજ અભિમાન સંકુચિત થઈ રહેવાથી સામાન્ય બધ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ એમનું એકીકરણ નજર યતું, આ પ્રમાણે ભેદ બાવની કલ્પના કોઈ પણ પ્રકારે આજી ન થતી, તે દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. ઉપરોક્ત અનેક કારણોમાંનું એક એક

કારણ સારી રીતે અવનતિનું સાધક છે, આ સર્વનો સામટો મારો પડવાથી આપણા સમાજની સંઘચક્તિ નાશ પામે એમાં કંઈ પણ નવલ નથી.

ધર્મ, સર્વ મનુષ્ય-સમાજ, સ્વાસ્થ્ય અને વ્યક્તિ, એમ ઉત્તરતી ભાવના મનમાં રહેવાથી માનવસમાજની ઉન્નતિ એજ પરમોચ્ચ ધ્યેય મનુષ્યની દ્રષ્ટિ સમીપ રહે છે, અને એ ધ્યેયને અનુકૂલ શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યક્તિ વિષયક કદપના નિર્ધારિત થાય છે, પણ જ્યારે સમષ્ટિની ભાવના આચારના ક્ષેત્રમાં જણાતી નથી, શાસ્ત્રની કદપના મનમાં રહુરણ પામતી નથી, અને એક પરમ પિતા પરમેશ્વરમાંથી વ્યક્ત થતું વિશ્વમધુત્વ એ જ્યારે વાણીમાંજ આવી વિરમે છે, ત્યારે એના આત્મગત સ્વાર્થ કરતાં એને અન્ય શું પ્રીય હોય ? આપણા ધર્મમાં “ વિશ્વમધુત્વ અને સર્વભૂત-હિત ” ની ભાવનાઓ પ્રતિપાદન કરેલી છે, પણ તે વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં આવે ત્યારે કાર્ય કરી બતાવે ને ! અખર વક્તાઓ ભાષણોમાં વિશ્વમધુત્વના ઉપદેશ આપે છે, પણ તેમના આચરણમાં અત્યંત અરપૃથક કરે છે ! આનું કારણ એટલુંજ છે કે, વ્યક્તિની ભાવના માનવ સમાજની ઉન્નતિની ઉચ્ચ કદપના સાથે બંધ બેસતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્ય-સમાજ પ્રત્યેના કર્તવ્ય સાથે વ્યક્તિનો અભ્યાસ સ્વાર્થ બંધ બેસતો કરવામાં આવ્યો છે ! ! ! સર્વ માનવ પ્રશ્નિ ધર્મને ત્યાંતે સમાન છે, એ ઉચ્ચ ધર્મ-ભાવના, કેટલાક સાધુસતો સિવાય, સામાન્ય વર્ગના વિચાર કે આચારમાં આવી નહોતી. આ પણ જાતિ ભેદને સહાય કરનાર કારણોમાંનું એક અગ્રણ્ય કારણ છે. અત્યંત પરનો બહિષ્કાર કાલમ રહેવામાં આ ઉચ્ચ ભાવના પ્રમાણે આવશ્યક એવા આચારનો અભાવ એ એક કારણ છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. અનેક સાધુસતોમાં માનવ પ્રાણીયો પ્રત્યેની સમતાની ભાવના ઉદભવી હતી અને તેઓએ એનો નિઃસ્વરૂપી પ્રચાર કરી, સ્વર્ણસ્વર્ણની કદપનાઓ પર કુકારાધાત કપો હતા; પણ જનતાની અજ્ઞાનતાનું પ્રાગત્ય વિશેષ હોવાથી, એમના અપ્પનોનું દિંદી શાસ્ત્રપર જોઈએ તેવું ક્ષત પરિણામ આવ્યું નહિ.

(૪) આ ભેદભાવના પ્રચારમાં, દિંદમાં મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર થવાથી, એણે પણ કંઈક ભાગ લેજો છે. એ વાત ખરી છે કે, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રથમથીજ એક જાતિ માને છે, પરંતુ દિંદુ-સ્થાનમાં, એનો પ્રસાર થતાં એમના ઉપર પણ આ જાતિવિષયક કદપનાએ

અમલ થયો છે ! મુસલમાન ધર્મમાં અગ્નિ (ઘેષ્ટ), અગ્નિ (મંધ્ય), અને અર્ગલ (દીન) એ નામના ત્રણ ભેદ હિંદમાં માનવામાં આવે છે; આમાં અર્ગલને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે. આ લોક બહુધા નીચ મનાયતી હિંદુભૂતિમાંથી નીકળી જઇ મુસલમાન થયલા હોય એમ જણાય છે. પ્રથમનું એમનું અસ્પૃશ્યપણું ધર્માતર કરવા છતાં પણ કાયમ રહ્યું છે, એ એમને માટે આશ્ચર્યકારક છે. હિંદુસ્થાનની બહારના મુસલમાનોમાં આવા અસ્પૃશ્ય મુસલમાન નથી, છતાં હિંદુધર્મના સાન્નિધ્યને લીધેજ આ દુષ્પરિણામ આવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મપણુ એકેશ્વરવાદી અને સુસ્ત વિશ્વકુટુંબી છે; છતાં એને પણ હિંદમાં પોતાના એ ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તની વિલાંબથી આપવી પડી છે !! ઉત્તરહિંદના ખ્રિસ્તીઓમાં ભૂતિભેદ નથી, પણ દક્ષિણ હિંદના ખ્રિસ્તીઓ હિંદુઓ પ્રમાણેજ ભૂતિભેદ અને સ્પર્શરૂપર્થ ખાળે છે. દક્ષિણ હિંદનાં કેટલાંક કાષ્ટરત્ન દેવ-ભામાં ભુદી ભુદી ભૂતિના ખ્રિસ્તીઓને બેસવા માટે ભુદી ભુદી જગાઓ નક્કી કરવામાં આવેલી છે. એક ભૂતિનો ખ્રિસ્તી અન્ય ભૂતિના પોતાનાજ ધર્મજંધુનો સ્પર્શ કરતો નથી, એના હાથનું અન્ય ખાતો નથી, કિંવા એની પકિતમાં બેસતો નથી. ખ્રિસ્તી થવા છતાં પણ હિંદુનાં ભૂતિવાચક નામો હજી સુધી વપરાય છે !! મુદલિવાર ખ્રિસ્તી, આયંગાર ખ્રિસ્તી, નાયડુ ખ્રિસ્તી, આ પ્રમાણે એમનામાં હિંદુનીજ અનેક ભૂતિ હોવા સાથે પરસ્પરમાં રોટી-બેટી બવહાર પણ હોતો નથી ! ધર્માતર કરવા છતાં પણ આ સર્વ જેમનું તેમ રહ્યું છે ! આ લોકોને દક્ષિણ હિંદમાં ભૂતિ ભેદવાળા ખ્રિસ્તી (Caste Christians) કહેવામાં આવે છે. આ-ક્રિશ્ચિયન ભૂતિના લોક કાંકણમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે છે. આ કાંકણરૂપ ખ્રિસ્તીઓનાં લગ્ન દેશરૂપ ખ્રિસ્તીઓની સાથે મધ્ય શકતાં નથી ! આ પ્રમાણે હિંદુઓનાં ભૂતિભેદ સામાન્ય જનતાપર પોતાનો અમલ જમાવ્યો છે ! ખરેખર, આ ભૂતિભેદનું જળ એવું મહાન છે કે, જેના આગળ પ્રખર ધર્મેને પણ હતાશ થવું પડ્યું છે ! હિંદુઓ પ્રથમ તો યવનો અને રોમનોને અસ્પૃશ્ય ગણતા, પણ એમનું રાજ્ય યવા પડી એમનો સ્પર્શ એટલો બધો અપવિત્ર માનવાનો પ્રધાત યોજો થયો. મુસલમાની રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યા પછી " ન વેદેત્ યાવર્નો આર્વા. " પ્રમાદિ વચનો ધૂસવા લાગ્યાં અને મુસલમાનોનો સ્પર્શ સ્થાવી દેવા જેવો થયો ! હાલમાં ખ્રિસ્તી

પ્રભુનું રાજ્ય થવાથી ખ્રિસ્તીઓનો સ્પર્શ પણ સાધારણ જીવદારમાં આવી શકે છે. આ પ્રભુએ એમણે રાજ્ય સ્થાપેલું હોવાથી એઓનો સ્પર્શ યોગ્ય ગણાયો. એટલુંજ નહિ, પણ જે મદાર, ટેડ ઇત્યાદિ હિંદુધર્મમાં ૬૭ સૂધી અસ્પૃશ્ય મનાય છે, તેજ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જાય તો સ્પૃશ્ય થાય છે ! ! આ પ્રભુએ આ બે ધર્મમાં પાવન કરવાની જે શક્તિ આવી છે, તે તેમનું રાજ્ય હતું અને છે તેજ કારણને લઈને છે. રાજ્ય લક્ષિમનું મહાત્મ્ય તો એવુંજ હોય ! મદાર જેવી અસ્પૃશ્ય કેમનું રાજ્ય થતાં એ જાતે પણ સ્પૃશ્ય થાય એટલુંજ નહિ, પણ માનને પાત્ર બને. અમર્યાદપણે ૩૬ થયેલી અસ્પૃશ્યતાની ભાવના રાજ્યવ્રત્તમીના સાન્નિધ્યથી નષ્ટ થાય છે. ગમે તેમ હો, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મે હિંદુઓની અસ્પૃશ્ય જાતિપરના બિરોધકાર કેટલેક અંશે ઓછો કરવામાં સદાય કરી છે, અને એજ રીતે મુસલમાન ધર્મની પણ સદાય મળેલી છે. ટેડ, ચમાર, મદાર વગેરે સ્વધર્મમાં હોય ત્યાં સૂધી અસ્પૃશ્ય અને અન્ય ધર્મીય થતાં સ્પૃશ્ય થવાનું કારણ કોઈ પણ ધર્મ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું નથી. આ સર્વે રૂઢિનાજ પ્રભાવે બને છે, હિંવા નિરૂપાયે કરવામાં આવે છે.

આપણે જોઈએ કે, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મ કેવી રીતે અંત્યજનોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં કારણભૂત થયા તેમજ કેવી રીતે જાતિભેદ વધારવામાં પણ કારણભૂત બન્યા. વળી આપણે આ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે, જાતિભેદ અને સ્પર્શસ્પર્શની વૃદ્ધિ થવાનાં શું શું કારણો બન્યા, એ કારણોને લીધે હિંદુ સમાજ કેવી રીતે વિભિન્ન અને સંઘર્ષિત રહિત થયો, એ આટલા વિવરણ પછી લક્ષમાં આવશે. આ નિંદને યોગ્ય રીતે લક્ષમાં લેતાં એને દૂર કરવા માટે કયા ઉપાય યોગ્ય, એનો વિચાર સરજતાથી કરી શકાશે.

ભાગ ૪ થો,

વેદમંત્રમાંથી ઉપદેશ.

(૧) સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પના ક્રમશઃ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી અને એવું હાલનું મૂર્તિ રૂપ ક્યાં ક્યાં કારણોથી રચાયું, એ જોવા પછી એ કલ્પનાના પ્રસારથી તેમજ એનો ચીવટપણે અમલ કરવાથી શું શું લાભ-હાનિ થયાં, શું શું લાભ-હાનિ થાય છે અને થશે, એનો વિચાર કરતા પૂર્વે, આયોના અતિ પ્રાચીન વેદ ગ્રંથમાં શું ઉપદેશ છે, જનસમાજના કિંવા ચારે વર્ણના દિત અર્થે એમાં કેવી આજ્ઞાઓ છે, એ જોવું જોઈએ. આમ કરતાં આ સ્પર્શસ્પર્શની તેમજ કેટલાકને ગ્રાહ્ય ગણવાની અને કેટલાકને ત્યાજ્ય ગણવાની કલ્પના મૂળ વેદમાં છે, કે તે આધુનિક છે, એ જાણવું ઠીક પડશે. ત્યારે આપણે પ્રથમ વેદમંત્રનોજ ઉપદેશ મહણ કરીએ. પ્રથમ સર્વ સામાન્ય જન માટે વેદમાં શું આજ્ઞા છે તે જોવા પછી વર્ણવાર કરેલા ઉપદેશનો વિચાર કરીશું. ” સમાતીમ્રણાં ” વગેરે મંત્ર દ્વિતીય ભાગમાં આપેલા છે. આ મંત્રોથી મનુષ્ય માત્રને અન્ન મહણ અને જલપાન એકત્રણે કરવામાં પ્રતિબંધ નથી એમ જણાય છે. (૧) સમાતીમ્રણાં (પાણી પીવાની જગા સમાન) અને (૨) યો અન્નમાગઃ સહમવતુ (તમારું અન્નસેવન એકત્ર હો) આ બન્ને વૈદિક આજ્ઞા પરથી હાલના સ્પર્શસ્પર્શના યુગના માનવાને ધણો જોષ લેવા જેવો છે. ખાનપાન સંબંધીનાં એકીકરણને આ પ્રેરન થયો. એજ પ્રમાણે—

સંગચ્છદ્ધ્વં સંવદધ્વં સં વો મનોંસિ જાનતામ્ ॥

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાના ઉપાસંતે ॥ ૨ ॥

ઋ. મં. ૧૦૧૨૯૧ ॥

“ એક રથને મળો, સંવાદ કરો. તમારું મન એક કરો અને જે પ્રમાણે પૂર્વકાળના વિદ્વાન પોતાના નિયત કર્તવ્ય અર્થે એકત્ર થતા (તે પ્રમાણે તમે પણ એકા મળો). ” આ મંત્રમાં કાંઈ પણ વિશિષ્ટ નીતિનો વિશેષ ઉલ્લેખ ન કરતાં સર્વ મનુષ્યોને સામાન્ય રીતે આજ્ઞા કરેલી છે, જે

અમુક એક જાતિનાં માણસ અસ્પૃશ્ય છે એ વાત વેદમાં માન્ય હોત તો આ મંત્રનો અપવાદક મંત્ર આલ્યો હોત. પણ ચારે વેદમાં આ મંત્રનો અપવાદ આપેલો નથી.

મનુષ્ય માત્રની ઉન્નતિ કરવાનાં એ સાધન છે, (૧) એકત્ર થવું અને (૨) વાદવિવાદ અને શંકા સમાધાન કરવું. આ બંને સાધનો મુખ્યત્વે કરીને આ મંત્રના પ્રારંભમાં આપેલાં છે, અને તેમાં પણ “ એકત્ર યાય ” એ આજ્ઞા પ્રથમ કરેલી છે. પરમેશ્વરની સામાજિક ઉપાસના, મનપર સંસ્કાર તેમજ સંવાદ એ ત્રણ વસ્તુ માનવસમૂહ એકત્ર યાય તોજ થવી શક્ય છે. જે મનુષ્ય એમો મળવા માટે શક્ય નથી, એમનામાં પરસ્પર ઝાનની પ્રાપ્તિ થવી પણ શક્ય નથી. અસ્પૃશ્યતાના બંધનને લીધે સભાઓમાં પ્રવેશ ન કરી શકનાર અત્યજ અન્ય હિંદુઓની સુધારણા થવા છતાં પણ, કેવા અસંસ્કૃત રહે છે, એની ઉપપત્તિ ઉપરોક્ત મંત્રના ઉપદેશથી સદૃજ જણાશે. અસ્તુ. ઉપરોક્ત મંત્રની ચારે આજ્ઞાઓ સર્વ માટે સામાન્ય યથા. એથી આગળ જતાં:-

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાની સમાનં મનઃ સહ ચિત્તમેવામ્ ॥૩॥

ક્ર. મં. ૧૦૧૧૯૧॥

“ સર્વનો મંત્ર સમાન, સર્વની સભા સમાન, સર્વનાં મન સમાન અને સર્વનાં ચિત્ત પણ સમાન હો, ” જપ કરવાનો મંત્ર સર્વ માટે એકજ; અને સમિતિઓમાં આવવાનો પણ સર્વનો સમાન અધિકાર છે. આ બે મુખ્ય વાત આ મંત્રમાં જણાવેલી છે. પૂર્વના મંત્રમાં “ સંગચ્છવન્ ” એ પદનું સ્પષ્ટીકરણ ‘ સમાની સમિતિઃ ’ એ પદમાં કયું છે. એકલા મળવાની આજ્ઞા કરવા પછી સભાઓમાં એકત્ર થવાનો સર્વને સરખો હક્ક આવે છે. આજ હક્ક સર્વને સમાન છે એવું આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ પણે જણાવેલું છે. વળી એકત્ર થઈને પરમાત્માની સાર્વજનિક ઉપાસના કરવાનો સર્વને સમાન હક્ક છે એવું પણ વેદમંત્રોમાં જણાવેલું છે. જુઓ:-

વિશ્વસ્ય કેતુર્ધ્રુવનસ્ય ગર્ભ આરોદસો અપૂણાજ્ઞાયમાનઃ ॥

વીહું ચિદીદ્રિમંભિન્ત્ પરાયન્જના યદ્દગ્નિમયંજન્તુ પર્ષ ॥૨૩॥

ક્ર. મં. ૧૦૧૪૬૧॥ યજુ. અ. ૧૨.

“ જે વિશ્વનો દેવજ (પ્રભા), અને ભુવનોનો ગર્ભ (ઉત્પાદક) તેમજ જે દુષોક અને પૃથ્વીમાં ભરેલા, અને જે મેઘ તેમજ પર્વતને બેઠી નાખે છે, એ અગ્નિનું (કિંવા પરમેશ્વરનું) પાંચે પ્રકારના લોક યજન કરે છે. ”

(૨) આ મંત્રમાં “ પંચજના અગ્નિ યજયન્ત ” એવું વાક્ય છે. પાંચે લોક અગ્નિમાં હવન કરાવે, કિંવા પાંચે લોકને અગ્નિ હોત્ર કરવાનો અધિકાર છે, એવો બોધ આ વાક્યથી થાય છે. “ નામિં દ્યવ આરાઃ સમ્યઙ્ચો અગ્નિં સપર્યત ” (નાભિની મધ્યમાં જેમ આરા હોય છે, તે પ્રમાણે એકત્ર મળીને અગ્નિની સપર્યા કરે). આ અર્થવેદની આદ્યા સાથે ઉપરોક્ત મંત્રનો સંબંધ જોતાં એનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. તેજ પ્રમાણે:—

પશ્વ જના મમ હોત્રં જુપન્તામ્ ॥ ૬ ॥

અને

યજ્ઞિયાત્ઃ પશ્વજના મમ હોત્રં જુપન્ત્વમ્ ॥ ૪ ॥

ઋં ૧૦૧૬૨

“ યજન કરનારા પંચજન આરા હોત્રનું-યજનું-સેવન કરે છે. ” આ મંત્રમાં પાંચે પ્રકારના મનુષ્યોને યજ્ઞમાં જવાનો અને યજ્ઞમાં જઈ અગ્નિમાં હવન કરવાનો અધિકાર હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેવીજ રીતે:—

સ્વામંત્રે મારુપીરીઙ્ગતે વિશઃ ।

ઋં ૬૧૮૧૩

અગ્નિં હોતારમીઙ્ગતે યજ્ઞેષુ મારુપો વિશઃ ॥

ઋં ૬૧૧૪૧૨

મંદ્રં હોતારમુશિજા યાવિંઢમગ્નિમ્ વિશં ઈઙ્ગતે અધ્વરેષુ ॥

ઋં ૭૧૧૦૧૬

“ હે અગ્ને ! મનુષ્યો તારી સ્તુતિ કરે છે. ” મનુષ્ય જાતિના સર્વે લોક અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે અને અગ્નિમાં હવન કરે છે. એવું આથી સિદ્ધ થાય છે. હવે પંચ જન શબ્દનો અર્થ જોઈએ. “ પંચજન ” શબ્દનો અર્થ “ જનતા, મનુષ્ય માત્ર (man, mankind) ” એવો વામન શિશુમ

આપણે પોતાના કાશમાં આપેલા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિપાદ એ પાંચ પ્રકારના લોક (The four primary castes of the Hindus with the Nishadas or barbarians as the fifth) છે, એમ એમનું કહેવું છે. બ્રહ્મચર્ય (૧-૪-૧૧-૧૩) શારીરભાષ્યમાં પણ આપુંજ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. ચતુર્વેદ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય પણ પોતાના ભાષ્યમાં “ પંચજનાઃ ” નો અર્થ અનેક ઠેકાણે મનુષ્યસમાજ કિંવા અનુમદિત પાંચ પ્રકારના લોક, એવો કર્યો છે. આથી ‘ પંચજનોએ એકત્ર થઈને આ અગ્નિમાં હવન કરવો ’ એ વાક્યનો અર્થ ખીજાઓની સાથે નિપાદે પણ થઈ કરવો એમ થાય છે. “ પંચજનાઃ ” “ પંચમાનુષાઃ ” “ પંચકૃષ્ટયઃ ” વગેરે પ્રયોગ વેદમાં અનેક ઠેકાણે આવે છે. અને તે ઠેકાણે મનુષ્ય માત્રની સમષ્ટિથી ચનારી જનતા, એવોજ એનો અર્થ થાય છે. જુઓ:-

‘ યદન્તરિક્ષે યદ્ દિવિ યત્ પંચ માનુષાં અનું ॥

નૃમ્ણં તદ્ ધંત્તમશ્વિના ॥

અર્થ ૦ ૨૦।૧૧૨।૨॥

“ જે અંતરિક્ષમાં અને જે હુમ્મોકમાં સુખ છે, તે સુખ, અથવા ધન હે અશ્વિનો ! આ પાંચ પ્રકારના માણસો અર્થે (જનતા માટે) ધારણ કરો. ” તેજ પ્રમાણે:-

‘ ઇમા યાઃ પન્ચ પ્રદિશો માનવીઃ પન્ચ કૃષ્ટયઃ ॥

ષ્ટૈ શાપં નદીરિવ્ં હ્ર સ્ફાતિ સમાવહન્ ॥ ૩ ॥

અર્થ ૦ ૩।૨૪॥

“ આ પાંચ પ્રદિશા અને આ પાંચ પ્રકારનાં મનુષ્યો વૃષ્ટિના યોગથી નદી વૃદ્ધિ પામે છે તે પ્રમાણે, આ લોકમાં ઉન્નતિ અને ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય. ”

આ મંત્રમાં “ પંચકૃષ્ટિ અને પંચ માનવ ” એનો અર્થ જનતા કિંવા મનુષ્ય માત્ર એવો છે. આ અને મંત્રોમાં સર્વજનતાની ઉન્નતિ થાય, સર્વ મનુષ્યો સુખી થાય, એવીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી છે. તાત્પર્ય કે વેદોએ જનતાની ઉન્નતિનું ધ્યેય આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. અમુક

વર્ગની ઉન્નતિ થાવ અને અમુક જાતના લોક જેમના તેમ દાસત્વમાં રહે, એવો ભાવ ચારે વેદમાં કાઠ પશુ સ્થળે નથી. એમાં તો સર્વ માનવોની એક સરખી ઉન્નતિ થાવ એવી પ્રાર્થના અને આકાંક્ષા અનેક સ્થળે સુખ્યકૃત શબ્દોમાં દર્શાવેલી છે. આ મંત્ર અને પછાડી આપેલા મંત્રો જ્ઞેતાં એ સિદ્ધ થાય છે કે, અમુક વર્ગને અરપૂર્ય માની તેનાથી દૂર થવાની ભાવના વૈદિક નથી, પણ તે કેવળ અવૈદિક છે. નિપાદસહ સર્વ માનવ માત્રની ઉન્નતિ ઇચ્છતા વેદ અને તેની ઉપરોક્ત આજ્ઞાઓ (આદ્યો અને શૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા) ચાંડાલ વર્ગને આ જગત્ ચાલે ત્યાં સુધી બહિષ્કૃત કરે અને સહવાસથી ચતી ઉન્નતિથી એમને દૂર રાખે, એ કદાપિ પણ સંભવિત નથી. વળી:-

વિશે જર્નાય મહિ શર્મ ચચ્છતમ્ ॥

—તૈત્તિરિય સં. ૨।૧।૧૨॥

“મનુષ્ય માત્રને મહાન્ એવું સુખ આપ” એવી આજ્ઞા છે. મનુષ્ય માત્રને જે મહાન્ સુખ આપવાનું છે તે તેમાંના અમુક વર્ગને સર્વ સુખોપભોગ, અધિકાર અને સંસર્ગથી કાયમના બહિષ્કૃત કરવાથી કેવી રીતે આપી શકાય એ પ્રશ્ન પુરેથી વિચારવાનું છે. મનુષ્ય માત્રને એવું સુખ તો ત્યારેજ આપી શકાય કે જ્યારે મનવોની ઉન્નતિના જે સાધનો છે, તે સર્વ માટે ખુલ્લાં મુકાય અને સર્વ પ્રત્યે સમાનતાના હક્કથી જેવાય. વેદોની આજ્ઞા સર્વને માટે સામાન્ય છે, એમાં પક્ષપાત નથી. આદ્યો, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને નિપાદ (જંગલી) એ પાંચ પ્રકારના માનવો અર્થાત્ વિદ્વાન્, શર, બ્યાપારી, વેાકર અને જંગલમાં રહેનારા એ સર્વ એકત્ર થઈ, શંકાસમાધાન કરી જ્ઞાન સંપાદન કરે અને તે દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરે, એવો વેદનો આશય જણાય છે.

(૩) પંચાપતની પદ્ધતિ જે પ્રાચીનકાલથી આર્યાવર્તમાં પ્રચલીત હતી, તેમાં આ પાંચ પ્રકારના લોકમાંથી પ્રતિનિધિ નિયુક્ત કરવામાં આવતા, અને તે પરથીજ એ નિયુક્ત મંડળનું નામ પંચ અપવા ‘પંચાપત’ એવું પાડવામાં આવ્યું છે. જે સભામાં આ પાંચ પ્રકારના પ્રતિનિધિ વિચાર કરવા અર્થે એકત્ર થતા તેજ (પંચ + આપત) પંચાપત. પંચ જન કોણ તે તો આપણે જોઈ ગયા છીએ, આથી પંચાપતમાં નિપાદને પણ પ્રતિનિધિ

તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવતો એમ કહેવામાં હરકત નથી. પોતાના હક્ક અને પોતાનાં મુખ્યદુઃખ એની દાદ મેળવવા માટે સર્વ લોકનો સમાવેશ આ પંચાયતમાં થયો જોઈએ; અને તેમ થાય એજ ન્યાયયુક્ત છે. દંડ કરની વખતે પણ જ્ઞાનિભેદના કારણે કોઈનાપર પણ લુલ્લભ થતો નહિ એમ જણાય છે. લુગ્નો:—

સં વો મનાંસિ સં વ્રતા સમાર્કૃતીર્નમામસિ ॥

અમી યે વિવ્રતા સ્થન તાન્ ચ: સં નંમયામસિ ॥ ૧ ॥

અર્થ ૬૧૨૪.

“ અમે તમારાં મન, તમારાં કૃત્ય અને તમારી આકાંક્ષા એક કરીએ છીએ અને જે તમારામાં દુષ્કૃત્યો કરનાર હોય છે તેમને પણ અમે એક કરીએ છીએ. ” આ મંત્રમાં દુષ્કૃત્ય કરનારને પણ સુસંસ્કારથી સુસંસ્કૃત કરીને એક કરવાનું જણાવેલું છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથમાં (મ. સ્મ. અ. ૧૦) આકાંક્ષાદિને ગામ બહાર હાંકી મૂકવાનું, સારાં વસ્ત્રો વગેરે પહેરવા ન દેવાનું અને ગામમાં રાત્રિવાસ ન કરવા દેવાનું જણાવ્યું છે, તથા એમના સ્પર્શનો નિયમ કરી તેને અનેક રીતે અધમ રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે, પણ એવી અત્યાચાર જરેલી આજ્ઞા વેદમાં નથીજ. વેદ તો એવી આજ્ઞા આપે છે કે, જે દુષ્કર્મી હોય તેને દંડ દો, અન્યને નહિ. દુષ્કર્મ કરનાર ચાલ્યો તે કુળનો હોય, તોપણ તે દંડનીય છે, એવી વેદાજ્ઞા છે, ત્યારે સ્મૃતિ કહે છે કે ચાંડાળ દુષ્કર્મ કરે કે ન કરે પણ અમે તો એમને વંશપરંપરાની હલપારની શિક્ષા કરી મૂકેલી છે । । । સ્મૃતિનું આ કથન અન્યાયયુક્ત, ફર લુલ્લભી અને મનુષ્યત્વને ન શોભે એવું હોવાથી ત્યાજ્ય છે. વળી:—

મા ગૃધ્રઃ કસ્ય સ્વિત્ ધનમ્ ॥

—યજુ. અ. ૪૦ । ૧ ।

“ કોઈના પંજુ ધનનો અપહાર કરવો નહિ. ” આ પણ વેદની આજ્ઞા છે. સર્વને ન્યાયથી ધન સંપાદન કરવાનો અધિકાર છે. આમ છતાં મનુ-સ્મૃતિ (અધ્યાય ૧૦-૧૨૯) માં જણાવે છે કે “ શ્વે સામર્થ્ય” હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય સંચય ન કરવો, કેમકે તે ધનવાન થતાં દિગ્જને હરકત કરે.”

આવી કૂર અને અમાનુષ. આઠા અમાન્ય ગણુવી જોઇએ. વળી તે વેદ વિરૂધ્ધ પણ છે. મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે સ્મૃતિવચનો જે વેદ વિરૂધ્ધ હોય તે ગ્રાહ્ય નથી. આથી આવા વિષમતા ઉત્પન્ન કરનારાં વચનો વેદ વિરૂધ્ધ હોવાથી અગ્રાહ્ય છે. કારણ કે વેદ માનવ માત્રને જે અધિકાર આપેલો છે તે લઈ લેવાની સ્મૃતિને સત્તા નથી એવું તે તે ગ્રથોજ કહ્યું કરે છે. ખરેખર, વેદોની પક્ષપાત રહિત પુનિત આજ્ઞાઓજ વાંદનીય છે. વેદમાં આર્ષ અને અનાર્ષ સંબંધી શું આજ્ઞા છે એ પણ જોવાની અગત્ય છે, કારણ કે કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે વેદમાં આ સંબંધી કંઈક પક્ષ-પાત કરવાનો ઉદ્દેશ છે. આ સંકા સત્ય છે કે નહિ તે જોઇએ:—

ब्रह्मद्विषे' क्रव्यादे' घोरचक्षसे द्वेपो' धत्तमनवायं किमीदिने' ॥२॥

ઋં ૭/૧૦૪ ॥

(૪) “ જ્ઞાનનો દ્વેષ કરનારા, કાચું માંસ ખાનારા, અધોર અને લપંકર કૃત્યો કરનારા અને જે કિમીદિન (વિશ્વાસધાતી-દુષ્ટ) હોય તેના, કંઈપણ મનમાં ન લાવતાં તરત દ્વેષ કરો ” તેજ પ્રમાણે:—

अन्यत्रतममानुषमयज्वानमदेव्युम् ॥

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुध्नाय दस्यु पर्वतः ॥११॥

ઋં ૮/૧૧ ॥

“ જાળતાજ કૃત્યો કરનારા, અમાનુષ વર્તન કરનારા, યજ્ઞ ન કરનારા, દેવની ઉપાસના ન કરનારા, એવા જે દસ્યુ (દુષ્ટ, દિસક) હોય, તેમના કથ્યાણુ માટે પર્વત (ઉત્તમ સંધિવાળા) મિત્રને દૂર કરવો. ”

વળી:—

प्रत्यग्रे मिथुना दंह यातुधानां किमीदिनां २४

—ઋં ૧૦/૮૭

“ યાતુધાન (દુષ્ટપ્રતમા) અને કિમીદિન (દુષ્ટપ્રજોર) એને, હે અગ્ને ! ખાળી નાખ. ” આ પ્રકારની આજ્ઞાઓ વેદમાં છે. આ સર્વ આ-જ્ઞાઓનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે સમાજનું અદિત કરનાર દુષ્ટ

દુર્જન, દુરાચારી એવાઓને દંડ આપવો, એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. અનાર્થ કુચોત્પન્ન એવા સારા માણસને પણ દંડવો એવી આઠા વેદના કોષપણ મંત્રમાં નથી. જ્યાં જ્યાં દંડની આઠા કરેલી છે ત્યાં ત્યાં તે દુષ્ટોને માટેજ છે. દુર્જન, ચોર, ધાડપાકુ એવાને શિક્ષા ન કરતાં તેમને સમાજમાં રહેવા દેવા, અને એમને માટે અન્ય શાંતિથી તેમજ નીતિથી રહેનારાઓપર એક સરખા ઉપદ્રવ થવા દેવા, એવું કોષ પણ કહી શકશે નહિ. આવો કાયદો કોષપણ દેશમાં હોવો સંભવેજ નહિ. જેમ દરેક દેશના કાયદામાં દુષ્ટને શિક્ષા કરવાનું જણાવેલું છે તેવીજ રીતે વેદમાં પણ છે. તાત્પર્ય કે વેદમાં જાતિ વિશિષ્ટતાનાં કારણે કોષને પણ દંડ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય નથી, પણ દુરાચાર વિશિષ્ટતાના કારણે દંડ આપવાની આઠા છે. મનુરમત્યાદિ ગ્રંથોની આઠા આથી કેટલી ઉલટી છે તે જણાશે. એ અવેદિક આઠાઓને ક્ષીધેજ અત્યંતજેષરનો અત્યાચાર ૨૬ થઈ ગયો છે, અને તેના પર કોષ લક્ષ પણ આપતું નથી. હવે આપણે સમાન હકકવાળાં મનુષ્યોના સદ્ગુણને ક્ષીધે તેમજ દુર્ગુણને ક્ષીધે માનાપમાનનું વર્તન રાખવાની કેવી આઠા કરી છે તે જોઈએ. પ્રથમ વિશેષ રીત્યા કરેલી આઠાઓ શું શું છે તે જોઈએ:—

રુચં નો ધેહિ બ્રાહ્મણેષુ રુચં રાજસુ નસ્કૃધિ ॥

રુચં વિર્યેષુ શૂદ્રેષુ માયિ ધેહિ રુચા રુચમ્ ॥ ૪૮ ॥

તૈત્તિ. સં. ૧.૭.૬ ॥ શુ. યજુ. ૧૮.૪૪ ॥

(૫) “બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમનામાં તેજ મૂક અને મારામાં પણ તેજ મૂક.” આ મંત્રમાં શૂદ્રનામાં પણ તેજની વૃદ્ધિ કરવાની પ્રાર્થના છે. શૂદ્ર એ જોલવે ચાલવે અનાર્થ, એમનો નારા કરવો, એમના તેજનું હરણ કરવું, એમને અસ્પૃશ્ય ગણી દૂર રાખવા અને એમને અવ્યવહાર સમજવા, એવી ભાવના વેદની હોત તો, અનાર્થ-શૂદ્રોમાં ‘તેજની વૃદ્ધિ યાવ,’ એવી પ્રાર્થના કરવાનું કારણ શું? અનાર્થોમાં તેજ વધી એમની યોગ્યતા ઉચ્ચ યાવ એજ હેતુ આ મંત્રનો છે. “ઉત શદ્ર ઉત આર્યઃ” (અર્થ વેદ ૪, ૨૦) વેદમાં એવા પ્રયોગ અનેક ઠેકાણે છે. આથી એ સ્પષ્ટ યાવ છે કે આર્થ એ ત્રૈવર્ણિક અને

શુદ્ધ તે અનાર્થ. આર્થોઽયિ અનાર્થોને, પોતાની સંસ્કૃતિ આપી તેમને ઉચ્ચ બનાવવા, કે એમને સદનાં ગુણામ બનાવવા અથવા બહિષ્કૃત કરવા, એ પ્રશ્ન બંનેનો સંબંધ થતાં ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આર્થોને માન્ય એવા વેદના ઉપરોક્ત મંત્રમાં ધણીજ ન્યાયશીલતાથી અપાયો છે. આ ઉત્તરથી આર્થોનું એ કર્તવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે કે અનાર્થોની તેને હાનિ કરવાને બદલે એમના તેજમાં શુદ્ધિ યાવ એમ કરવું. એજ પ્રમાણે:—

યદ્ ગ્રામે યદર્શયે યત્ સમાયાં યદિન્દ્રિયે ॥

યચ દૂદ્રે યદર્યે યદેનશ્ચક્રમા વયમ્ ॥

યદેકસ્યાધિ ધર્માણિ તસ્યાવયર્જનમસિ ॥

યજુઃ ૨૦૧૭ ॥

“ જે ગામમાં જે, અરણ્યમાં, જે સભામાં, જે ધ્વનિયોમાં, જે શૂદ્રોમાં અને જે આર્થોમાં એમે પાપ કર્યું હશે અને જે એકના ધર્મમાં હશે તેની નિષ્કૃતિ છે. ”

આ મંત્રમાં આર્થોનું અનાર્થ (શુદ્ધ) પ્રત્યે અન્યાયો કે અધર્મ-યુક્ત વર્તન થતાં, તેની નિષ્કૃતિ થવી જોઈએ એવું વર્ણન છે. અનાર્થોના હકની કે માતાપિતાની જે કોઈને પણ પરવા ન હોય, તે આર્થોએ શુદ્ધ વિષયક કરેલા પાપાચારની નિષ્કૃતિ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. પણ તેમ નથી તેજ અનાર્થોના આર્થોએ સ્વીકારેલા હકનું પ્રતિપાદન કરે છે. અનાર્થોના તેજમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એવું કહેનારમાં આ નૈસર્ગિક હકનું તાન હોયું સ્વાભાવિક છે. જે અનાર્થોના તેજમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તેમને સદના બહિષ્કૃત રાખવા એ શક્ય છે એવું કોણ માનશે ? એમને જાગૃત કરી ત્રિઘાટન આપવાથીજ એમનામાં તેજની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે, એ સ્પષ્ટ છે. આવોજ સમાનતાને ઉપદેશ આગળના મંત્રમાં છે:—

યથેમાં વાચં કલ્યાણીમાવદાનિ જનેન્મ્યઃ

બ્રહ્મરાજન્યામ્યાં શુદ્ધાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચારણાય ॥

યજુઃ ૨૬૧૨

“ (જેવી) આ કલ્યાણકારક વાણી ધ્યાનથી, દક્ષિણ, પૈશ્વ, ચંદ્ર અને ચારણ એવા સર્વ જનોને કહી. ” આ મંત્રમાં અનાર્થ-શ્લોકોને પણ કલ્યાણકારક વિદ્યોપદેશ કરવાનો ઉપદેશ છે. જેઓ આ મંત્ર કેવળ આશીર્વાદ પર છે એવું માને છે, તેમને એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે, જેવો બ્રાહ્મણને તેવોજ શૂદ્રને સમાન આશીર્વાદ આપવામાં આવ્યો છે. આ સમાનતા ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. ત્રૈવર્ણિક દ્વિજ હોવાથી એમનામાં સમાનતા હોય તો તેમાં કંઈ નવલ નથી, પણ જે બાલવે ચાલવે આર્થ નથી, જેમની સંસ્કૃતિ પ્રથમથીજ હીન, જે ઝૂંટાપણ છે, એમના તેમની શક્તિ કરવી, એમની સાથે અન્યાયયુક્ત વર્તન કરવું નહિ અને એમને પણ સમાનભાવથી વિદ્યોપદેશ કરવો, એવું કહનાર વેદ કેટલા નિષ્પક્ષપાત હશે એની કલ્પના કરવા જેવી છે. અનાર્થ શ્લોકોને નોકરીમાં રાખીને તેમની પાસે ધર કાર્ય લેનાર ત્રૈવર્ણિક હાલની પેઠે પૂર્વના વૈદિક કાલમાં સ્પર્શસ્પર્શ માનતા હશે, એવું કહેવાને કરો. પણ આધાર નથી. અનાર્થોને આ પ્રમાણે ગાન આપી એમની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવામાં આવતી એ આમળના વિલામમાં પ્રસંગોપાત આવશે; પણ અહીં એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, એ અનાર્થોને સમાનતાનો અધિકાર હતો, નિદાન એમની કેવળ શુભામના જેવી સ્થિતિ નહોતી, અથવા સદાના બહિષ્કૃત પણ નહોતા એ નિશ્ચય છે.

ન મેં દાસો નાર્યો' માહિત્વા વ્રતં ધીમાય ॥

અર્થ ૦ ૧૧૧૧૩૥

“ હું દાસને જાણુતો નથી અને આર્થને પણ જાણુતો નથી, હું મહત્વનાં આચરણ માન્ય મણું છું. ” આવો ઉપદેશ આપતા વેદ કાળમાં દાસ, શૂદ્ર કિંવા અનાર્થ એમના પ્રત્યે અન્યાય થતો હતો એવું કહેવાને શો આધાર ? આ વેદ વચન પરથી આર્થના અંગમાં મહત્વ ન હોય તો તેની યોગ્યતા ઓછી અને દાસ કિંવા શૂદ્રનામાં મહત્વ હોય તો તેની યોગ્યતા અધિક છે, એવો ધ્વનિ નીકળે છે, આ ધ્વનિ કેટલો પક્ષપાત રહિત છે, તે વાચકોએ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. તેવીજ રીતે:-

ઉદગ્રમં પારપાણાંદ યાતુધાનં કિમીદિનમ્ ॥

તેનાહં સર્વં' પશ્યામિ સ્તશ્ચદ્યુતયમ્ ॥ અર્થ ૦ ૪૧૨૦૧૮

“ (જનતાના) રક્ષણ માટે યાત્રાધાન (દુષ્ટ) અને કિમોદિન (હિંસક) એને અક્ષય કરું છું અને તે પરથી શ્વ કોણુ અને આર્ધ કોણુ, એ સર્વ હું જોઉં છું.”

આ મંત્ર પરથી આર્ધ, અનાર્ધ અને રાક્ષસ કોણુ એ પરબ્રહ્મની કસોટી બ્યક્ત થાય છે. આ કસોટીમાં જે ઉત્તિર્થુ થાય અર્થાત્ જે પ્રમાણિકપણે વ્યવહાર ચલાવે તેજ આર્ધ, અન્ય અનાર્ધ છે. આ નિષ્પક્ષપાત-પણાનું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત છે. આ રથને મારે અન્ય વાત જણાવવાની નથી, પણ વેદમાં સમાનતા અને નિષ્પક્ષપાતપણાનો કેવો ઉચ્ચ ઉપદેશ છે તેજ દર્શાવવાનું છે. જાતિ વિશિષ્ટ પક્ષપાત એ કાલમાં નહોતો એટલું એ પરથી નિશ્ચિત અનુમાન કાઢી શકાય છે. અહીં સૂધી આપેલા વેદમંત્રો પરથી એ વાત સિધ્ધ થાય છે કે, (૧) સર્વેએ એકત્ર થવું, (૨) સભાઓમાં સર્વેએ આવી બેસવું, (૩) સર્વેએ યજ્ઞમાં જવું, (૪) દુરાચરણીને દંડ દેવો, (૫) વિશિષ્ટ જાતિ માટે નિશ્ચિત ચયસો એવો કોઈ પણ ખાસ દંડ નથી. (૬) ગુણુ પરથી માણસોની યોગ્યતા નક્કી કરવી, (૭) સર્વને પોતાના તેજમાં વૃદ્ધિ કરવાની છુટ આપવી. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં વર્તમાન કાળની પેઠે એ કાળમાં અત્યજ વર્ગ બહિષ્કૃત નહોતો, કિંવા એવા પ્રકારની સમાજરચનાજ વેદમાં નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

ભાગ ૫ મો.

વૈદિકકાલમાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ.

વૈદિકકાલમાં દાત્રની જેટ જાનિબેદ નહોતો અને તદનુસાર રૂપરૂપના પ્રકાર પશુ નહોતા, એમ કહેતાં કેટલાક એવો ઉત્તર આપે છે કે એ કાલ અસંસ્કૃતીનો હોવાથી તે સમયમાં અનેક પ્રકારના વ્યાપાર-ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થઈ નહોતી. આ વાત સત્ય નથી એ વેદગ્રંથો પરથીજ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. યજુર્વેદના ત્રીજા અધ્યાયમાં ધણી જાતના ઉદ્યોગ ધંધા-વાળાઓની નામાવલિ આપેલી છે, તે જોતાં એ સમયમાં કેટલા ઉદ્યોગો હતા અને એ કાલ દુનર કલાની કઈ શ્રેણીમાં હતો તે જણાઈ આવે છે.

આ નામાવલિ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. બ્રાહ્મણ-અધ્યયન અધ્યાપન કરનાર.
૨. ક્ષત્રિય-રાષ્ટ્ર સંરક્ષણ અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર.
૩. વૈશ્ય-વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને ખેતી કરનાર.
૪. શૂદ્ર-નોકરી આકરી કરનાર.
૫. રથકાર }
૬. તક્ષા }
૭. ક્ષેતા } લોકલક કામ કરનાર સુતારની જાતિ.
૮. અનુક્ષેતા }
૯. દાર્પદાર } સુતારમાંથી અન્ય ધંધા કરનારા.
૧૦. કારી-(an artist, mechanic) કારીગર, યંત્ર બનાવનાર.
૧૧. પેશિતા-(a skillfull artist) કુશલ કારીગર.
૧૨. અનુચર-નીત્ય પાસે રહેનાર નોકર.
૧૩. રંગવિતા-રંગરેજ (કપડાં ત્રિ. રંગનાર).
૧૪. કુન્નાલ-કુંભાર, વાસણુ ધડનાર.
૧૫. કર્મર }
૧૬. અવસ્તાપ } (a blacksmith) હુદાર.
૧૭. અંજનકારી-અંજન તૈયાર કરનાર.

૧૮. મણિકાર-મવાહરનો ધંધો કરનાર.
 ૧૯. દિરખકાર-સોનાનું કામ કરનાર.
 ૨૦. વણિજ-આપાર કરનાર.
 ૨૧. મૈનાવ-કાળી
 ૨૨. પર્ણક-પાનસોપારી વેચનાર.
 ૨૩. કલિપન
 ૨૪. અધિકલિપન } આકૃતિ કાતરો કરનાર.
 ૨૫. વીણાવાદ
 ૨૬. તૂણાવાદ } તંત્રવાદ, અર્થવાદ અને શંખવાદ વગાડનાર.
 ૨૭. શંખદમ
 ૨૮. પેશરકારી-પ્રેક્ષીશ કરનાર.
 ૨૯. બિપમ-વૈદકનો ધંધો કરનાર.
 ૩૦. નક્ષત્રદર્શી-નક્ષત્રોનું અવલોકન કરનાર.
 ૩૧. ગણુક-ગણિત કરનાર.
 ૩૨. સૂત
 ૩૩. માગધ
 ૩૪. શૈલુષ
 ૩૫. વશનર્તક } નટાદિકનું કાર્ય કરનાર.
 ૩૬. ધીવર
 ૩૭. દૃવર્ત } કાળી-પારધી, માંસ છંચકનાર.
 ૩૮. કિરાત-રાનટી જંગલિ.
 ૩૯. વપ-હજમત કરનાર.
 ૪૦. ધયુકાર
 ૪૧. જ્યાકાર } ધનુષ્યનો સામાન તૈયાર કરનાર.
 ૪૨. નિપાદ-ભિલ્લ વગેરે રાનટી લોક
 ૪૩. ગોપાળ-ગોવાળ.
 ૪૪. અવિપાલ
 ૪૫. અજપાલ } ઘેટાં બકરાં પાળનાર.
 ૪૬. હસ્તિય-મદાવત, હાથી પાળનાર.
 ૪૭. અશ્વપ-વોશ છોડેનાર.
 ૪૮. સુરાકાર-દાર તૈયાર કરનાર.

૪૯ અહનસ'ધ } આમડાં રીવનાર ચમાર વગેરે.
૫૦ ચર્મ'મ

૫૧ મૃગધુ-સિદ્ધાર કરનાર.

૫૨ વિદ્યકારી-ટોપવીઆ વિગેરે બનાવનાર.

૫૩ કૃનાશ-ખેડુત.

૫૪ અમ્મસાદ-યોડેશ્વાર.

૫૫ દાસકારી-કાપટ, પેટી, તીજેરી કરનાર.

૫૬ દાસ-માંસ ઉંચકનાર, કાળી.

૫૭ શોષક-માંસ વેચનાર ખાટકી.

૫૮ પૌષ્ક-રાનટી લોક.

૫૯ ગો ધાત-ગૌવધ કરનાર.

૬૦ વિકૃંતક-વહેરણીયા.

૬૧ આડંબરા ધાનક-નગારા વગાડનાર.

૬૨ આમણી-દુગ્ધમ.

૬૩ આંડાલ-ચંડાલ.

મત્યાદી નામો મલુવેદના ૩૦ મા અધ્યાયમાં આપેલાં છે. આ શિવાય કુવેદમાં જેનાં નીચેનાં મુખ્ય નામ મળી આવે છે.

૧ પુરોહિત.

૨ પ્રતિજ્ઞ અને યજ્ઞના અન્ય ધાનક (યજ્ઞ યાગ કરનાર).

૩ કિમીદિન (કિંદાની) હવે કાના ઉપર કુમસો કરવો એવું કહેનાર સુગ્રહ લોક.

૪ યાત્રધાન

૫ નરકર } સુગ્રહ, ચોર, વિગેરે.

૬ ચોર

ઉપરોક્ત નામાવલી જેતાં આપણને એ કાળની સમાજ સ્થિતિની કલ્પના સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. એ કાળમાં જેવી રીતે શુચિબૃત્ત પ્રાપ્ત

જી, ઉત્તમ ધાર્મિક ક્ષત્રિય, અને વ્યવહાર-ચતુર વૈશ્ય હતા; તેજ પ્રમાણે, મહાર, ચમાર, કાળી, બીલ, ધીવર, માંસાહારી, શાકાહારી, ખાટકી, ગોમાંસ ભક્ષક, મધ તૈયાર કરનાર, વગેરે સર્વ પ્રકારના લોક હતા. હાલમાં આ મહારાદિ લોકને બહિષ્કૃત માનવામાં આવે છે; અને જોગને અરપૃથ્થ ગણવામાં આવે છે; પણ વેદમાં એમને અગર અન્ય કોઈને પણ બહિષ્કૃત, કે અરપૃથ્થ ગણવાનું કોઈ સ્થળે લખેલું નથી. જે કાલમાં આટલા બધા ઉદ્યોગ ધંધાનું અસ્તિત્વ હતું તેમજ તે તે ધંધા અને હુન્નર-કળાના જ્ઞાતાઓના વર્ગ હતા, તે કાલમાં સ્પર્શરપર્શની કલ્પના હોય કિંવા વિશિષ્ટ જાતિ અરપૃથ્થ છે એવું વેદને સંમત હોય તો તેના ઉલ્લેખ કોઈ પણ સ્થળે હોવો જોઈએ. પણ જે કારણે એવો ઉલ્લેખ નથી, કિંવા અરપૃથ્થપણની કલ્પના હતી એવો એક પણ ઉલ્લેખ વેદમાં નથી, તેજ કારણે અરપૃથ્થપણની કલ્પના આધુનિક ॥ એમ ઠરે છે. જે ઉદ્યોગ ધંધા કરનારાઓને હાલમાં અરપૃથ્થ માનવામાં આવે છે, તે લોક અને તેજ ધંધા પૂર્વે ન હોય તો તે વાત ઠીક છે; પરંતુ તેજ લોક અને તેજ ધંધાનો ઉલ્લેખ વેદમાં હોવાથી અને તેમને બહિષ્કૃત કે અરપૃથ્થ માનેલા ન હોવાથી એ કાલમાં સ્પર્શરપર્શની કલ્પના નહોતી એ સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય કે આ કલ્પના અવૈદિક હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

ભાગ ૬ છે.

• શુદ્ધ કોણ ?

(૧) સ્પર્શસ્પર્શના વિચાર કરતાં અને તેની સત્યાસત્યતા પર ઉદ્ઘાપોદ્ધ કરતાં, તેની સાથે જાતિભેદનો વિચાર કર્યા શિવાય ચાલે એમ નથી. અમુક જાતિનાં માણસ અસ્પૃશ્ય છે અને તે કાયમના બદ્ધિધૃત છે એવી માન્યતાની પૃષ્ઠીમાં જે આધારભૂત પ્રમાણ આપવામાં આવે છે, તે એ કે, તે તે વિશિષ્ટ જાતિ, દાથી ઘોડાની જાતિ પ્રમાણે જન્મથી હોવાથી અભેદ છે ! અને એ જાતિભેદ પરમેશ્વર કૃત છે. આ તર્કને ધણુંજ મદત આપવામાં આવે છે. આથી પ્રથમ જાતિભેદનો અંશતઃ વિચાર કરવો એ અત્યંત આવશ્યક છે.

• આર્યોની બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોને ઉપનયનનો અધિકાર હોવાથી તેને સમાન માનવી પડે છે. જો કે દાક્ષમાં ક્ષત્રિય વૈશ્ય વગેરે ઉચ્ચ જાતિનો સ્પર્શ કરવાની પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઇચ્છા રાખતા નથી; છતાં પણ એજ રિયતિ પૂર્વે હતી એમ માનવાને કારણ નથી. પરંતુ કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે, દાક્ષમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિનું અસ્તિત્વજ નથી, માત્ર બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ બેજ વર્ણ કાયમ છે ! જે બ્રાહ્મણ નથી તે સર્વ હિંદુ ધર્મમાં શૂદ્રજ છે. શૂદ્રોમાં અતિ શૂદ્ર, નામશૂદ્ર, અને શૂદ્ર કિંવા સમ્પૂર્ણ એવા ભેદ પાડી શકાય. આવા ભેદ પાડીએ તોપણ એ પ્રકારની ચાર વર્ણ વર્તમાનમાં છે એવું માનવાને તેઓ તત્પર નથી. આસી આ પ્રમાણે ચાર વર્ણ ન માનતાં, માત્ર બેજ વર્ણ છે એવું માનવાથી શું શું આપત્તિ આવે છે તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. પુણ્ય સૂક્તમાં:-

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ॥

ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ૧૨ ॥

જ્ઞ૦ ૧૦૧૦૧૧૨ ॥

“ જો (પુરુષ) નું બાહ્ય એ મુખ છે, ક્ષત્રિય એ બાહુ છે, જે વૈશ્ય તે એનું હિરણ્ય અને પત્ર માટે શુદ્ધ થયા છે. ” એવું વર્ણન છે. વિરાટ પુરુષના ચાર અવયવમાંથી એ ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન થઈ એવું એજ મંત્રના લાઘ્યમાં શ્રીસાયણાચાર્યે કહેલું છે. વિરાટ પુરુષના એ ચાર અવયવ છે એવો એ મંત્રનો આશય છે. વિરાટ પુરુષના આ ચાર અવયવમાંના વચક્ષા એ અવયવ—એટલે બાહુ અને હિરણ્ય—મુખ અને પત્ર એ, એ અવયવ છે. એવું કહેવાનો જુના વિચારવાળાઓનો આશય જણાય છે, પણ એમ કહેવાથી વિરાટ પુરુષ નશ્વર બને છે. જેનાં માત્ર મુખ અને પાંચ બેજ હયાત હોય તે કદાપિ પણ હ્રદય રહી શકે નહિ. આથી એ મત ગ્રાહ્ય નથી. વિરાટ પુરુષ જેવી રીતે સનાતન છે, તેવીજ રીતે તેનાં ચાર અવયવ પણ સનાતન છે. આથી અમુક વર્ણો સદાને માટે નાશ પામી એવું કહી શકાયજ નહિ. કદાચ એમ કહી શકાય કે અમુક વર્ણો ખીજ રૂપે રહી હશે, આપત્કાલને લીધે સત્વહીન ઘઘ ગઘ હશે; પરંતુ તે વર્ણોનું મૂળથીજ અસ્તિત્વ ગયું; મનુષ્ય સમાજમાંથી વિશિષ્ટ ગુણોના નાશ થયો, એ કથન સત્યથી વેગળું છે. આથી વિરાટ પુરુષના નિત્યવપણાને લીધે ચારે વર્ણો નિત્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે.

જુના વિચારવાળાનો વળી એક આધાર એવો છે કે ‘ પરશુરામે એકવીસ વખત નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી ’ અને તેથી એ વર્ણોનું અસ્તિત્વ નથી. આ પ્રમાણે પણ એટલુંજ અર્થ હોય છે. પરશુરામે જ્યારે પ્રથમ નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી ત્યારે પુનઃ એકવીસ વખત નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરવા જેટલા ક્ષત્રિય રહેલા હોવા જોઈએ; અને તેજ પ્રમાણે એકવીસ વખત નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરતાં પણ તેઓ અવશેષ રહ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે. ‘ નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી ’ એ શબ્દનો અર્થ ‘ સર્વ ક્ષત્રિયોનો સંહાર ’ એવો નથી પણ ‘ ઉદ્ધત થયેલા અથવા વિરૂદ્ધ પક્ષ તરફથી સામે આવેલા ક્ષત્રિયોનો નાશ ’ એટલેજ માની શકાય. ગુપ્તપણે અથવા પરશુરામને શરણે આવીને કિંવા આપત્કાલને લીધે વૈશ્ય વર્ણોનાં કર્મ સ્વીકારીને ધણા ક્ષત્રિયો બચેલા હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધણાં ક્ષત્રિય કુળો રહેલાં હોવાનું પુરાણો પરથી સિદ્ધ થાય છે. એ મહાન સંહારમાંથી કેષ ક્ષત્રિય ન બચ્યા હોય તો તે પછીના સમયમાં સ્વર્ણવંશી અને સોમવંશી એ નામનાં ક્ષત્રિય કુળોમાં શ્રી

રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ કૃત્વાનિ લોકોત્તર નિજીતિઓ યદ્યપે તે કેમ બને? આથી અનેક ક્ષત્રિય કુળો ગર્હવંતી બિયો અને બાળકો જોયાએ પરશુરામનો અપરાધ કયો નહોતો તે રજાં હતાં, અને માત્ર રણધુર, વેદિકાઓનાજ એમણે સંહાર કયો હતો એમ માનવું પડે છે.

પ્રાચીન પદ્ય “ નંદાન્તં ક્ષત્રિય-કુલમ્ ” એવા એક પુરાણોક્ત પ્રમાણથી ક્ષત્રિય કુલનો નારા યવાનું સિદ્ધ કરે છે. નંદરામના અંત સુધીજ ક્ષત્રિય કુલ રહેશે અને તે પછી ક્ષત્રિયુગમાં ‘ક્ષત્રિય રહેશે નહિ. આવા વ્યાપક અર્થ ખરો માનીએ તો પરશુરામે કરેલી નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વીનો અર્થ ગૌણજીવિતી કરવો પડશે, કારણ કે એ વાક્ય ખરું માનતાં પરશુરામના પછી ક્ષત્રિયોના અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડશે અને એ પ્રકારે પરશુરામના પરાક્રમનું સ્મરણ પૌરાણિક વર્ણન ગૌણાર્થક માનતાં ‘ નંદાન્તં ક્ષત્રિયકુલમ્ ’ એ વાક્ય પૂર્ણાર્થક છે એમ કેવી રીતે માની શકશે? એકજ પુરાણનાં બંને વાક્યો સમાન તત્વવાળાં હોવાથી ઉલ્લખને ગૌણાર્થક માનવાં એજ સંયુક્તિક છે. આ પ્રમાણે વિરાટ પુરૂષના સનાતન પણાને લીધે અને પુરાણના વિધાનના ગૌણ અર્થને લીધે ક્ષત્રિયુગમાં ક્ષત્રિય નથી હોય એમ સિદ્ધ થવું નથી. ક્ષત્રિયોની પેઠે વૈશ્યોના સંહાર થવાનો વિરોધતઃ કોઇ પણ રથજે ઉદ્દેશ્ય ન હોવાથી તે વર્ણ પણ વર્તમાનમાં છે એમ માનવું પડશે. તાત્પર્ય કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો વૈદિક કાળ પ્રમાણે વર્તમાન કાળમાં પણ છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાજાપની દિવ્ય વર્ણ છે એટલે બ્રાહ્મણ શિવાયના સર્વ શૂદ્ર નથી, એજ અલ્પ છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય શિવાયના શૂદ્ર તે કોણ? એ પ્રશ્ન ઉપરિધત થાય છે. હવે આપણે એનો વિચાર કરોશું. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો દિવ્યમાં સમાવેશ થતો હોવાથી એમનામાં સ્પર્શસ્પર્શનો ગોટાળો થવાનો સંભવ નથી. શૂદ્ર સંબંધીજ એ સર્વ ગોટાળો થવાનો સંભવ છે. આથી પણ શૂદ્રનાં લક્ષણો જોતાં જોઇએ:-

(૨) “ ડુચા શોકેન દ્રાતિ, દ્રવતિ, ઘ્રાવતિ इति शूद्रः । ”

જો શોકાકુળ યદ્યપે દૂર જાય છે તે શૂદ્ર છે. એ એનો સંખ્યર્થ. વળી ડુગસ્ય તદનાદરધ્રવણાત્ ” એવું વેદાન્ત દર્શનમાં એક સૂત્ર છે. ‘ શૂદ્રને વેદનો

અધિકાર ન હોવાથી તેને શોક થાય છે, એવું એમાં ધ્વનિત કરેલું છે. શૂદ્રને વેદાભ્યાસ કરવા દેવામાં આવતો કે નહિ એ પ્રશ્ન જુદો હોવાથી એનાં અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આ સુચથી આપણે એટલું જ નોંધવાનું છે કે “ પોતે વેદ જાણતો નથી એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જેને શોક થાય છે તે શૂદ્ર છે, ” આવો શોક ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી તેને ‘ દરયુ, દાસ, અનાર્થ ’ ગમે તેમ કહી શકાય પણ શૂદ્ર કહી શકાય નહિ. આ વિશેષ અર્થ આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. પોતે અજ્ઞાન છે એવું જ્ઞાન થતાં લાજને લીધે વિદ્વાનોની સમામાં બેસતાં હવે પામનાર અને તેથી દૂર રહેનાર, જેને વિદ્વાનોએ વેદાનમિત્તતાને લીધે દૂર કરેલો છે તે શૂદ્ર છે.

આ લક્ષણ પરથી ‘ અજ્ઞાનતાને લીધે શોકાક્રુષ્ટ રહેનાર ’ તે શૂદ્ર, એમ કહ્યું. આ તેનો ગુણ થયો. એનાં શું શું કર્મ છે તે પણ આ લક્ષણમાં આવ્યું જોઈએ. જે અન્ય વર્ણમાં જાણતાં નથી એવાં કયાં કર્મ આ ઠેકાણે જણાય છે, તે તપાસીએ:—

પરિચર્યાત્મિકં કર્મ શૂદ્રસ્યાઽપિ સ્વભાવમમ્ ॥

ગીતા. અ. ૧૮॥૪૪॥

‘ શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મ પરિચર્યાત્મક છે. ’ સર્વ ગૃહકાર્યોનો અંત-ભાવ આ પરિચર્યામાં થાય છે. વાળવું, ઝાળવું, વાસણ માંજવું, વઝો ઘોવું, અન્ન રાંધવું, પધારી પાથરવી, એવાં અને એના જેવાં જે કામ તે શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કાર્ય છે. સ્વાભાવિક કાર્યનો અર્થ એટલો જ કે, જેની સુદ્ધિ એનાથી ઉચ્ચ ત્રૈવર્ણિકાનાં એષ્ટ કર્તવ્યો કરવાને યોગ્ય નથી તે. મનુ કહે છે કે:—

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषाभनमूयया ॥ ૧૧ ॥

મનુ. અ. ૧૧૧.

“ મહાર ન કરતાં એ પ્રભુ વર્ણોની શુશ્રૂષા કરવી એ એક જ કર્મ આ શૂદ્ર વર્ગ માટે કહેલું છે. ” પણ આ વચનથી શૂદ્ર કોણ એ નક્કી થતું નથી. શૂદ્ર કોણ એ નક્કી થવા પછી એણે શું કરવું એ આમાં

જણાવેલું છે. આથી એ નક્કી થયેલા શૂદ્ર કાણ તે પ્રથમ જોઈએ. નીચે આપેલા મતુરમૃતિના શ્લોકમાં ધરના નોકર-ચાકરને શૂદ્ર કહેવામાં આવે છે એવો ખાનિ નીકળે છે:—

મુક્તવત્સ્વય વિપ્રેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ॥

મુક્તીયાતાં તતઃ પશ્યાદ્ અવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

મનુ० અ० ૩।૧૧૬

“ આહારોનું (દિવનું) જમણુ થવા પછી અને પોતાના નોકરે જમવા પછી રહેલા અન્નનું ધરના યજમાને અને તેની સ્ત્રીએ સેવન કરવું.”

આ શ્લોકમાં જો કે શૂદ્ર શબ્દ નથી, તો પણ શૂદ્રના સમાનાર્થક જૂન્ય શબ્દ આવેલો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અર્થાત્ ધરનું કામ કરનાર નોકર-ચાકર એને શૂદ્ર એ નામ આપેલું જણાય છે. ત્રૈવર્ણિકાની શુશ્રૂષાએ શૂદ્રોનું સ્વાભાવિક કર્મ છે એમ કહેતાં આ વાતજ સિદ્ધ થાય છે. ઉચ્ચ વર્ણનાં માણસો પોતપોતાની વર્ણને યોગ્ય એવાં કામ કરવાને અયોગ્ય નીવડતાં તે શૂદ્ર થાય છે, એવું આગળના શ્લોકથી જણાય છે:—

યોઽનધીત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે થમમ્ ॥

સ જીવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥

મનુ० અ० ૨।૧૧૮

“ જે દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) વેદ ન શીખતાં અન્ય ધંધામાં થમ કરે છે, તે તત્કાલ જીવિત જતાં પણ શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.”

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને વેદાધ્યયન કર્યા પછી અન્ય ઉદ્યોગ કે વ્યાપાર કરવામાં હરકત નથી; પણ જો તે વેદાધ્યયનનો ત્યાગ કરી અન્ય ધંધા કરે છે, તો તે શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, એવું આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. વર્તમાન કાલમાં વેદાધ્યયન ન કરનાર દ્વિજેષુ અને તેમાં પણ વિશેષ કરી બ્રહ્મવત્સુ અભિમાન રાખનાર બ્રાહ્મણોએ આ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. નીચેના શ્લોકપરથી વેદાધ્યયનથી હીન એવા શૂદ્રોનાં ચિહ્ન શું છે તે જણાશે:—

શુશ્રૂષૈવ દ્વિજાતીનાં શૂદ્રાણાં ધર્મસાધનમ્ ।

કાર્ત્ત્વ્ય-કર્મ ત્રયાડંબીવઃ પાત્કચક્ષોઽપિ ધર્મતઃ ॥

મહાદ પુ૦ અ૦ ૪૯

(૩) “ દિવેની શુશ્રૂષા કરવી એમ શૂદ્રનું ધર્મસાધન છે. ઉપજીવિકા અર્થે સુતાર કામ કિંવા સિંધ કાપે કરતાં અને ધર્મથી પાત્કચક્ષુ કરવો.”

આ વચન પ્રમાણે કારીગર તરીકે કામ કરવાનો શૂદ્રનો ધર્મ છે અને ઉપજીવિકા અર્થે એણે તે કર્મ કરવું એમ જણાવેલું છે. વળી આ વચનથી જણાશે કે કેવળ દિવ શુશ્રૂષા એમ એનું કર્તવ્ય નથી. કોઇની સેવા ન કરતાં સ્વતંત્ર ધંધા કરવાની ઇચ્છા યતાં તેમ પણ કરવું. સ્વધર્મ પ્રમાણે પાત્કચક્ષુ કરવો એવો આશય આ શ્લોકનો છે. સિંધકર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે. જે નીચેના શ્લોકથી જણાશે:—

તક્ષા ચ તંત્રવાયશ્ચ નાપિતો રજકસ્તથા ॥

પંચમધર્મકારશ્ચ કારવઃ શિલ્પિનો મતાઃ ॥

“ સુતાર, વણકર, હાળમ, ધોખી અને ચમાર એ પાંચ શિલ્પકાર છે. ” આ પાંચે શિલ્પ કાર્ય શૂદ્રોનાં છે. અર્થાત્ એ કર્મ સ્વાભાવિકપણે કરનાર જે લોક તે શૂદ્ર હોય છે. આ પરથી ચમારનો પણ શૂદ્રમાં જ સમાવેશ થાય છે, અને શૂદ્રનો અધિકાર ધર્મથી દિવ શુશ્રૂષા કરવાનો હોવાથી તે કર્મ પણ એણે કરવું જોઇએ. જે શૂદ્રને અસ્પર્શ કરાવવામાં આવે તો, તે શુશ્રૂષા કરી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. આથી શુશ્રૂષા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર શૂદ્રો પર અસ્પર્શત્વનો આરોપ મૂકવો એ શક્ય નથી. વરાહ પુરાણમાં પણ:—

શૂદ્રસ્ય દ્વિજશુશ્રૂષા તયા નીવનવાન્ ભવેત્ ॥

શિલ્પૈર્વા વિવિધૈર્જીવેત્ દ્વિજાતિહિતમાચરન્ ॥

—વરાહ પુરાણ.

“ શૂદ્રએ દિવની શુશ્રૂષા કરવી કિંવા વિવિધ કારીગિરીથી પેતાનું ઉપજીવિકા ચલાવવી. એમણે દિવના દિવમાં જ વર્તવું ” । પૂર્વ ભાગમાં

જે કારીગરોનું અવતરણ કરેલું છે, તેમને ઉદ્દેશીને આ ઉદ્દેશ છે. કારીગરોની સમાજમાં જેટલી યોગ્યતા છે, તેટલી યોગ્યતા શૂદ્રોની હોવામાં હરકત નથી. કારીગરી વડેજ દેશની સંપત્તિ વધે છે અને શૂદ્રોનું એક કર્તવ્ય છે, એવું વરાહ પુરાણના કર્તા કહે છે. આથી એ માનવું પડે છે કે શૂદ્રોના શ્રમ પરજ દેશની સંપત્તિ વધવાનો કે ઘટવાનો આધાર છે. અર્થાત્ રાષ્ટ્ર દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં અન્ય તથા વર્ણો કરતાં શૂદ્રની યોગ્યતા અધિક હરે છે. આમ છતાં એમનો ઉપમર્દ કરવો એ રાષ્ટ્ર દિત્તનો ઉપમર્દ કરવા સમાન છે. આવા ઉપયોગી વર્ગને હઠ્ઠીત કરવો એ રાષ્ટ્રના પગને લાગી નાખવા જેવું છે. આનું પરિણામ રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો અટકાવ કરવાનુંજ આવે. આથી આપણે એમનાં કર્મ અને અધિકાર શું છે, તે વિચારી એમના અધિકાર એમને સાંપવા જોઈએ. કંઈક પણ સમયનો વિચાર કરો અને એમની યોગ્યતા જોઈ એમની ઉન્નતિના ઉપાય યોજો. તેઓ વિદ્યા સંપન્ન થતાં શૂદ્ર રહી શક્તા નથી એ વાત લક્ષમાં રાખો. એમાંજ માનવ સમાજનું કલ્યાણ છે. આપણે શૂદ્રોની ઉપજીવિકા અર્થે ઉદ્યોગ હુન્નરનો એમનો અધિકાર જોયો, અને શુશ્રૂષા એ શૂદ્રનું કર્મ હોવાનું યાત્રાપ્રમાણ વિચારું; પણ શુશ્રૂષામાં કયા કયા કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે તે જોવું જોઈએ.

બ્રાહ્મણાદિષુ શૂદ્રસ્ય પચનાદિક્રિયા તથા ॥

—પૃથ્વીચંદ્રોદય ॥

“ બ્રાહ્મણાદિકાને ત્યાં અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ તથા વર્ણોને ત્યાં શૂદ્રે અન્ન સંધવાનું કાર્ય કરવું. ”

શુશ્રૂષામાં અન્ય કાર્યોની સાથે અન્ન તૈયાર કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. રપસારપસની કલ્પનાને લીધે રવચંપાકનું તત્ત્વ સમાજમાં પ્રવેશ પામવાથી વર્તમાનમાં શૂદ્રોનો આ અધિકાર છીનવી લેવામાં આવ્યો છે; પણ તે અધિકાર પૂર્વે હતો એ આ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. જો એમ ન હોય તો પાકવજા કરવાનો તેમનો અધિકાર છે, એમ કહેવું પણ નિરપયોગી હરે. જુઓ:—

આરંભયજ્ઞઃ ક્ષત્રિયસ્ય હવિર્યજ્ઞો વિશામપિ ॥

પાકયજ્ઞસ્તુ શૂદ્રાણાં જપયજ્ઞો દ્વિજોત્તમે ॥

—વૃદ્ધહારીત સ્મૃતિ, અ. ૨

" ક્ષત્રિયે આરંભ યજ્ઞ. વૈશ્યો મુદ્ધાં ઉચિર્વિજ્ઞ, ગ્રામ્યે પાકયજ્ઞ, અને દ્વિજોત્તમ બ્રાહ્મણોએ જપયજ્ઞ કરવો. " ગ્રામ્યે રાંધિતું અન્ન અન્ય ત્રણ વર્ણોને માટે આહી થકે નહિ, તો શૂદ્રને પાકયજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે એવું કહેવાનું કંઈ અપોગનજ રહેતું નથી. પાકયજ્ઞનો અધિકાર શૂદ્રને અપાયલો છે, અને તેમણે અન્ન પકવીને દ્વિજને જમાડવાનું કહેલું છે,* તે જોતાં હાલમાં શૂદ્રને જેવા અરપૂર્ય સમજવામાં આવે છે તેવા પૂર્ય ન હોતા એમ માનવું પડે છે.

જમે તે સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરી ધર્મવૃત્તિથી વ્યવહાર ચલાવવો એ હીન વૃત્તિનું લક્ષણ નથી. પરાવલંબનથીજ હીન મનોવૃત્તિ થાય છે, અને તે હીન મનોવૃત્તિથી શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું ગૌતમ મુનિનું કથન છે. ભુખ્યાઃ—

યસ્તુ રાજાશ્રયેણૈવ જીવેદ્દ્વાદશવાર્ષિકમ્ ॥

સ શૂદ્રસ્ત્વં વ્રજેદ્દિપ્તો વેદાનાં પારગો યદિ ॥

વૃદ્ધ ગૌતમસ્મૃતિ, અ. ૧૯

(૫) " જે બાર વર્ષ પર્વત કેવલ રાજ્યાશ્રયથી રહે છે, તે વિપ્ર નો વેદપારગ હોય, તો પણ તે શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. " વળી X ગરુડ પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે " જે શૂદ્રની સાથે રાખન કરી, જે સંતતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તે અધિગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. " આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ પણ અધિગતિને પામી શૂદ્ર કેવી રીતે બને છે એ અનેક યથોર્થ ઉત્તમ પ્રકારે જણાવેલું છે. શૂદ્રમાં જેમ શ્રેષ્ઠ પંક્તિના લોક છે તેમ ઉત્તરતી પંક્તિના પણ

* દિને ત્રયોદશે પ્રાપ્તે પાકેન મોજયેત્ દ્વિજાન્ ॥

અયં વિધિઃ પ્રયોક્તવ્યઃ શૂદ્રાણાં મંત્રવાર્જિતઃ ॥

—(શ્રાદ્ધર્ચિતામાણિ ઉષ્ઘૃત) વરાહ પુરાણ.

X ગરુડ પુરાણ અ. ૪ શ્લોક ૩૭

છે. શૂદ્ર પુરુષ અને ધાત્રાણુ ઓથી ઉત્પન્ન થયલા સંતાનને ચાંડાલની પં-
કિતમાં મૂકવામાં આવે છે, એ તો આપણે પ્રથમ મનુરમૂતિના પ્રમાણથી
જોઈ ગયા. આથી ચાંડાલનો અંતર્ભાવ શૂદ્રમાં થાય છે. આ સિવાય અન્ય
કયા કારણથી ચાંડાલત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એ નોંધેના શ્લોકથી જોઈએ.

વિપ્રાણામર્ચનં નિત્યં શૂદ્રવર્મો વિધાયતે ॥

તદ્દેવો તદ્દનગ્રાહી શૂદ્રશ્ચાંડાલતાં વ્રજેત ॥

૧.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, અં ૮૩

“ વિપ્રોનો સત્કાર કરવો. એજ શૂદ્રવર્મ છે. તે ન કરતાં જે શૂદ્ર
તેમનો દ્વેષ કરે છે અને તેમનું ધન હરણ કરે છે, તે ચાંડાલત્વને પ્રાપ્ત
થાય છે. ”

આ શ્લોકમાં શૂદ્ર કયા આચરણથી ચાંડાલ થાય છે તે જણાવેલું
છે. અર્થાત્ જે ચાંડાલ ચોરી, દ્વેષ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે તે શૂદ્ર થઈ શકે
છે. દ્વિજને અનુકૂળ રહેનાર જે અનાર્થ તે શૂદ્ર, અને દ્વિજને શત્રુત્વથી
જેનાર જે અનાર્થ તે ચાંડાલ થાય છે. વર્તમાનમાં જેમને ચાંડાલ ગણવામાં
આવે છે તે ત્રેવર્ણિકોનો દ્વેષ કરનાર ન હોવાથી અને તેઓમાં દ્વિજ સાથે
નમ્રતાથી રહેવાનો શુભ હોવાથી, તેઓ ચાંડાલ નથી, પણ શૂદ્રજ છે. ઉત્તમ
શુશ્રુની ઉત્તિ અને અધમ શુશ્રુની અવનતિ એજ ભાવ શાસ્ત્રકારોને સંમત
છે. આજ ઉદ્દેશથી મહાત્મનિ પરાચરે સમ્પૂર્ણ કોણુ તે આગળના શ્લોકમાં
જણાવેલું છે. જુઓ:—

નિશુદ્ધાન્વયસંજાતો નિવૃત્તો મઘમાંસયોઃ ॥

દ્વિજમક્તિર્વાણિગ્વૃત્તિઃ સચ્ચૂદ્રઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥

વૃદ્ધપારાશર સ્મૃતિ. અં ૪

(૬) “ શૂદ્ર કુલમાં ઉત્પન્ન થયલા અને જેમણે મઘમાંસનો ત્યાગ
કરેલો છે, જેઓ દ્વિજની ભક્તિ કરે છે, અને વાણિજ્ય કરવા તરફ
જેમની પ્રવૃત્તિ છે તેમને સચ્ચૂદ્ર કહેવામાં આવે છે. ”

આ શ્લોકમાં શૂદ્રમાંથી સચ્ચૂદ્ર કેવી રીતે થવાય છે તે જણાવેલું છે.
શૂદ્ર જે ચોરી, લૂટ વગેરે કરે છે તે ચાંડાલ નામને યોગ્ય છે અને તેઓજ

ને સદાચાર, મહામાંસ વર્ત્ય શાકાહાર અને વાંચનગ્રંથવૃત્તિથી રહે છે તે સમૂદ્ર થવાને યોગ્ય છે. અનાયો સમૂદ્રતા સુધી કેવી રીતે પહોંચે છે. તે આ ક્રમથી સુરુપદ થાય છે. આમાં પોતાની અને પોતાના કુલની સદાચાર વૃત્તિની ઉત્તમ જોખમદારી સમાવશી છે. આવા સમૂદ્ર ને ઉપનયન આપી દિજ તરીકે દાખલ કરવામાં આવે છે. જુઓ:—

શૂદ્રાણામદુષ્ટકર્મણામુપનયનમ્ ।

પારસ્કર ગૃહ્યમૂત્ર ટીકા.

“ દુષ્ટ કર્મ ન કરનાર શૂદ્રને ઉપનયન કરવું. ” આ પ્રકારે ઉપનયન કરેલાને દિજ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે સદાચારથી આપણી ઉન્નતિ થશે એવી આશા શૂદ્રને રહેતી. પણ આ આશા અને મહત્વાકાંક્ષા વર્તમાન કાલમાં સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઇ ગઇ છે. મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષાનો સામાજિક બંધુઓથી નાશ થાય એ કદાપિ પણ યોગ્ય નથી. આથી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ઓછું થાય છે. અન્યને અધમ ખતાવવા જતાં પોતાનેજ અધમ ગ્રેણીમાં આવવું પડે છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

(૭) દિગ્ગેને ત્યાં સેવક તરીકે રહી પાકાદિ ક્રિયા કરવી એ શૂદ્રનું કર્મ છે, એ આપણે સારી રીતે જોઇ ગયા છીએ. પરંતુ તેમને અરપૂર્ય ગણી હાંકી કાઢવાથી એ કામ બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણને કરવું પડે છે, અને તેથી બ્રાહ્મણ તેમજ આચાર્ય એ શબ્દનો અર્થ હીનત્વદોષાતક થયો છે. આ વિપરીત સ્થિતિનું અત્યેક વિચારશીલ પુરૂષે મનન કરવું જોઇએ. “ બ્રહ્મ જ્ઞાનાતિ રૂપિતિ બ્રાહ્મણઃ ” જે બ્રહ્મને જાણે છે અને જે બ્રહ્મના ઉપદેશ કરે છે, તેનેજ બ્રાહ્મણ ગણવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો. બ્રાહ્મણ એટલે જ્ઞાણ, તો જે બ્રહ્મજ્ઞાની હોય અને બ્રહ્મના ઉપદેશ કરતો હોય તે. પણ શાકની વાત ॥ ૬, એ પરમપવિત્ર બ્રાહ્મણ શબ્દનો ‘ સ્વયંપાકી ’ એટલેજ અર્થ સમજવામાં આવે છે. આચાર્યની અવનતિ થતાં શબ્દાર્થની પણ અવનતિ કેટલી થાય છે તે અહીં જોવા યોગ્ય છે. “ તમારા સમાન બ્રાહ્મણુ છે ? ” એનો અર્થ હાલમાં સ્વયંપાક કરનારો તમારા જેવો ॥ ૬ નહિ, એટલેજ થાય છે ! ઔજિય, વિદ્વાન કિંવા વેદાંતી બ્રાહ્મણુ છે કે નહિ, એવો અર્થ કલ્પનામાં આવવો પણ દુર્લભ થઇ પડ્યો છે ! વિશેષ તો શું પણ બ્રાહ્મણુ એટલે રસોઇ દરનાર એજ અર્થ ૩૬ થઇ પડ્યો છે !

આથી જણાશે કે શૂની અવનતિ કરનારની કેવી અવનતિ થઇ પડી છે !
 " આચાર્ય " શબ્દનો અર્થ " આચારં ગ્રાહ્યતીતિ આચાર્યઃ । "
 અન્યને સદાચારનો ઉપદેશ કરનાર એવો થાય છે; પણ વર્તમાનમાં તો, આચાર્યના આચારી થતાં, * આચારી 'x શબ્દ સ્વયંપાક કરનાર રસોઇઆના અર્થમાં વપરાય છે. આ કેટલી અવનતિ ! ભાષામાં બદલાવો શબ્દાર્થ એ બદલાવથી વિચારકાન્તિનું પરિણામ છે. આ પરિણામ ખરેખર પ્રગતિનો શાંધ કરનાર છે. શૂદ્રોને અસ્પૃશ્ય ગણી હાંકી કાઢવાથી શૂદ્રોનાં કાર્ય બ્રાહ્મણોને કરવાં પડ્યાં, અને તે કાર્યો જતાં ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ પોતાની મેળેજ અવનત થયા ! સંવર્ત સ્મૃતિકારે સત્યજ કહ્યું છે કે : " મનુષ્ય સદાચારથી ચાલતાં તે દેવત્વ અને ઋષિત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અને દુરાચારથી ચાલતાં હીનત્વને પામે છે. " આ પ્રમાણે સારાં નરતાં કર્મથીજ મનુષ્ય ઉચ્ચ નીચ દશાને પામે છે અર્થાત્ સતકર્મથી શૂદ્ર દ્વિજ થઇ શકે અને અસત્ કર્મથી દ્વિજ શૂદ્રત્વને પામે છે. આ વાત આપણે ઘણાં દ્રષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરી, હવે શૂદ્રોમાં આ સિવાય વિશેષ કયા ગુણો છે તે જોઇએ. અત્યારસૂધી મંથ પ્રામાણ્ય વડે વિચાર કર્યો, હવે શૂદ્ર વાચક શબ્દોના અર્થ પરથી શું અનુમાન નીકળે છે તે પણ જોઇએ.

(૮) ' શૂદ્ર ' શબ્દના " અત્યજ, જઘન્યજ, વૃથા " એ પર્વાય શબ્દ છે. સંસ્કૃત ભાષાની વિશેષતા એ છે કે એનો પ્રત્યેક શબ્દ એ કંઈક વિશેષ અર્થનો સૂચક છે. આ વાત એ ભાષાના સર્વે પંડિતો સ્વીકારે છે. ત્યારે આપણે શૂદ્ર શબ્દના પર્વાય શબ્દો કયા કયા અર્થના સૂચક છે, એ આપણે જોવું જોઇએ; કારણ કે તેથી કલ્પ્ય શૂદ્રત્વનું આદિ કારણ શોધી કાઢવું સુકલ્પ થશે. શૂદ્ર શબ્દનો અર્થ તો આગળ આપી ગયા. હવે અન્ય શબ્દોના અર્થ જોઇએ.

" જઘન્યજ, અત્યજ " એ શૂદ્ર વાચક શબ્દ અન્ય ત્રણ વર્ણને અતે એમની ઉત્પત્તિ થઇ એમ સૂચવે છે. પરમેશ્વરના ચાર અવધનથી ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ થઇ એવું પ્રતિપાદન કરનાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણનું ઉત્પત્તિ મુખ્ય, બહુ અને ઉચ્ચ એ ત્રણ અવધનમાંથી થતા પ-

* આચારી-રસોઇ કરનાર. મહારાષ્ટ્રમાં રસોઇ કરનારને આ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં એને લાટજ કે મહારાજ કહે છે.

આત્મ પગમાંથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થવાનું માને છે. આ માન્યતાનું જ પ્રતિબિંબ ઉપરોક્ત શબ્દોમાં છે. આ રથજો એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, સર્વ મનુષ્ય પરમાત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન થયાં અને તે મનુષ્યોનાજ આકાશ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વિભાગ છે; અર્થાત્ એ ચાર પ્રકારના લોક આખા જગતમાં સર્વત્ર છે. તાત્પર્ય કે શૂદ્ર કિંવા અત્યજ એ શબ્દ સર્વ શુદ્ધિહીન અને પાછળ પડેલા બેઠકનો સાધારણ વાચક છે.

‘ પંચમ ’ એ શબ્દનો પ્રયોગ કેટલાક પ્રાંતમાં અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવેલા શૂદ્રો માટે થાય છે. વેદમાં ‘ પંચજન ’ શબ્દ આવેલો છે. એમાં ‘ નિપાદ ’ એ પાંચમા છે; પરંતુ પંચમ શબ્દથી નિપાદોનો—ભિલાદિ જન્મથી માથુસનો બિંધ ન થતાં મ્હાર, ચમાર આદિ અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવેલી જાતિનો બિંધ થાય છે. ‘ પંચમધ્યમકારસ્ત્ર’ એ રમૃતિવાક્યને આધારે પંચમ શબ્દનો ૩૬ અર્થ ચમારાર્થે અસ્પૃશ્ય જાતિ એવો થાય છે. પણ વેદમાં પાંચમા નિપાદ વર્ગને એટલો અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવેલો નથી, એ તવાધ જેવું છે! ચર્મકાર એ શૂદ્ર છે અને શૂદ્રને દ્વિજની પરિચય કરવાનું કામ હોવાથી તે અસ્પૃશ્ય નથી પણ પંચમ શબ્દને અમુક જાતિ માટે ૩૬ કરી, શૂદ્રથી તેમને જુદાજ ગણી, તેમનો સદાને માટે બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે! અત્યજ શબ્દ પણ મૂળના સર્વ શૂદ્ર માટે વપરાયલો છે, પરંતુ વર્તમાનમાં તેનો ઉપયોગ કેવળ મ્હાર—ચમાર પુરતોજ થાય છે. આ પ્રકારે અર્થને વિવક્ષિત વર્ગ પુરતોજ સંકુચિત કરવાથી અત્યજ એ શૂદ્ર કરતાં પણ હીન તેમજ વિશેષ અસ્પૃશ્ય ગણાયા છે. અહીં એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, મૂળ તો અત્યજ વર્ગ એ કોઈ પણ રીતે જૂદો પડેલો નથી. અત્યજ એટલેજ શૂદ્ર. જ્યારથી સ્પર્શસ્પર્શનું બંધ રહે થયું, ત્યારથીજ અત્યજ શબ્દ વિશિષ્ટ વર્ગ માટે ૩૬ થયો અને શૂદ્રને જૂદા પાડવામાં આવ્યા. આ બેઠ પાડવામાં લોક રૂઢિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રભલ કારણ નથી.

“ વૃષલ ” એ શૂદ્રવાચક શબ્દ ઘણો મહત્વનો છે. એનો વધાર્થ અર્થ જણવા માટે એ શબ્દના મૂળ અર્થ તરફ આપણે જવું જોઈએ. “ વૃષલ ” એ બે શબ્દ છે. “ વૃષ ” શબ્દનો બળદ એ અર્થ હોય છે. “ લ ” એ શબ્દ નાશ કરવો, લય કરવો કિંવા કાપવું, એ અર્થ દર્શાવે છે. ગાય—બળદને કાપી ખાનાર અનાયોગી માટે આ શબ્દ પ્રથમ વપરાયલો હોવો

જેમજે. પ્રથમ આપેઈ માથેને પાગતા અને અનાયેઈ ગોમાંસબદ્ધક દતા. આથી એવા ગોમાંસ બદ્ધક અનાયેઈ માટે આ 'વૃષલ' શબ્દ વપરાયેલો જણાય છે. પ્રથમ આપેલા સમ્બૂદ્ધના લક્ષણમાં "નિવૃત્તો મધ્યમાંસયોઃ". જેણે મધ્ય અને માંસનો ત્યાગ કરેલો છે તે સમ્બૂદ્ધ છે, એમ આવી મધ્ય છે. આથી પણ વૃષલ શબ્દ ગોમાંસ ખાનારાઓ માટેજ વપરાયેલો જણાય છે. બંગાળ ને વિહારમાં સમ્બૂદ્ધ અને અસમ્બૂદ્ધ કિંવા સ્વચ્છ શૂદ્ર અને અસ્વચ્છ શૂદ્ર એવા શૂદ્રના બેઠ પાડવામાં આવે છે. આ બેઠ ધણા પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. આ બેઠ પડવાનું કારણ ઉપરોક્ત બદ્ધકબદ્ધના પ્રકાર-માંજ સમાયજી હોવું જોઈએ. હાલમાં અત્યંતને અસ્પૃશ્ય માનવાનું કારણ પણ આમાંથી આપણને મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનોએ-તેઓ ગોમાંસ બદ્ધક હોવા છતાં પણ-પોતાની શુદ્ધતા રાખ્યે ભોગવી સંપાદન કરી; પણ ખ્રિસ્તી અત્યંત વગેરેને એવી સંધિ ન મળવાથી, એમના પરનો બહિષ્કાર જેવો ને તેવો કાયમ રહ્યો એટલુંજ નહિ પણ દિન પ્રતિદિન વધતોજ ગયો. વારત્તિક રીતે કહીએ તો જે ગોમાંસ બદ્ધક હોય તેમનેજ વૃષલ નામથી ઓળખવા જોઈએ. જેઓ ગોમાંસ બદ્ધક છે તેજ અત્યંત છે, અત્યંત નહિ. ગોમાંસ બદ્ધક અત્યંત જખારથી માંસાહારનો ત્યાગ કરે ત્યારથી તે શૂદ્ર કિંવા સમ્બૂદ્ધ થઈ શકે છે. પ્રથમ શૂદ્ર બળદનો ધાત કરતા એ નીચેના સ્તોકથી જણાય છે:—

૧) તન્ન ગોમિથુનં રાજા હન્યમાનમનાથવત્ ॥

દણ્ડહસ્તં ચ વૃષલં દહશે નૃપાલબ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

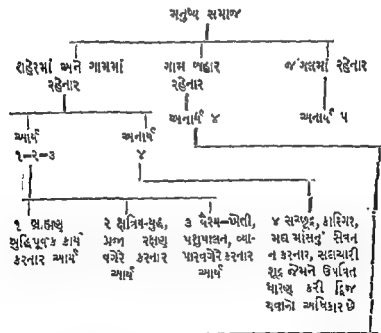
શ્રી૦ ભાગવત ૧/૧૭

"રાજચિન્હ ધારણ કરેલો એક વૃષલ (શૂદ્ર) ગાય અને બળદનું હતન કરે છે, એવું રાજાએ જોયું." અત્યાર સુધીમાં ત્રણ પગ તો કાપી નાંખ્યા હતા અને તે બળદનો માત્ર એકજ પગ અવશિષ્ટ રહ્યો હતો. આવી દીન સ્થિતિમાં આવેલા બળદની એ રાજાને દયા આવી અને એ શૂદ્રના હાથમાંથી આ દીન ગોમિથુનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એવું એ દયાળુ પરિક્ષિત રાજાના મનમાં આવ્યું. આ કથા ભાગવતમાં આવેલી છે. કહિ એ શૂદ્ર હેલ ધર્મ એ વૃષ છે, આવું. એમાં શ્વક છે:-

પણ એ રૂપકમાં શૂદ્ર વૃષભમાંસહસ્રક હોવાનું ધ્વનિત થાય છે, કલિયુગમાં જેમ ધર્મનો નાશ થાય છે, તેજ પ્રમાણે શૂદ્રોથી ગાય અને બગદનો અંત લાવવામાં આવે છે. રૂપકનું આ સાદસ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોની તુલના કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગો સાથે કરવામાં આવી છે. અને ધર્મને ગોમિથુનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. કલિયુગમાં જેવી રીતે ધર્મનો પૂર્ણ લય થાય છે, તેજ પ્રમાણે શૂદ્રને ઠેકાણે ગાય અને બગદનો લય થાય છે, એટલે કે શૂદ્ર ‘વૃષભ’ થાય છે. ત્રૈવર્ણિકોમાં વૈશ્યનું કર્તવ્ય પરુપાસન અને વિરોધનઃ ‘ગોરક્ષણ’ એ એક છે. વૈશ્ય એ ત્રૈવર્ણિકોમાં ત્રીજા દરજ્જાના છે, તો તેથી ઉચ્ચ વર્ણને માટે ‘ગોરક્ષણ’ એ એક કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. રાજા પરીક્ષિતે શૂદ્રના હાથમાંથી બગદનું રક્ષણ કર્યું; અને તે એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો ધર્મ ગોરક્ષણ કરવામાં છે. રક્ષા અધાર્મિક એવા શૂદ્ર. તેઓ ધર્મભટ અને મઘમાંસાહારી હોવાથી ગોરક્ષણ એ એમનું કર્તવ્ય નથી. જો તેઓ ગોરક્ષાનું કાર્ય કરે તો તેમની ગણના સમ્બુદ્ધમાં થઈ શકે, એ વાત ખરો પણ અહીં તો આપણે સામાન્ય શૂદ્રનાંજ લક્ષણ જોવાનાં છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં એમ કહી શકાય કે સામાન્ય શૂદ્ર ગોરક્ષણ કરનાર ન હોવાથી એ વર્ગનો સૂચક ‘વૃષભ’ શબ્દ છે, અને એ વાતને લાગવતની પ્રુટિ છે. આદલા વિવરણથી એ સિદ્ધ થયું કે કેવલ શૂદ્ર ગોમાંસ લક્ષણ કરનાર અત્યજ થાય છે, અને જેઓ તેનો ત્યાગ કરે છે તે સમ્બુદ્ધ થાય છે.

૧૫ શબ્દનો આગળ જતાં રૂઢ થયેલો—અર્થ “ નીતિ, સાધાર્ય ” એવો છે. આ વાતનો લય એ વર્ગમાં થયેલો હોય છે, એટલે કે શૂદ્રને વૃષભ કહેવામાં આવે છે. પણ આ સમ્બુદ્ધની જગ્યાએ વૃષભ શબ્દ લાવી મૂકવા પછીનો અર્થ છે. આથી આ જને અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ કંઈ વિરોધ આવતો નથી. “ અધર્મ, અજ્ઞાન, જોવધ, વૃષવધ ” એ જેનામાં સંભવે તે વૃષભ અર્થાત્ શૂદ્ર છે. “ નિપાત્ય ” આ શબ્દથી કુતરાનું માંસ ખાનાર ચાંદાલનો બોધ થાય છે. એક જાતિ શૂદ્રનાજ પેટામાં આવી જતી હોવાથી તેઓ પણ શૂદ્ર છે. વાચક જોઈ શકશે કે આદલા વિવેચન પરથી શૂદ્રના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર સિદ્ધ કરી શકાય. ઉત્તમ શૂદ્ર તે

પ્રાચીન કાલથી છે; પરંતુ વર્તમાનમાં જણાતા હજારો જાતિભેદ પૂર્વે કદાપિ પણ નહોતા. એ કાલમાં અનેક ઉદ્યોગ ધંધાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ જાતિભેદનું અસ્તિત્વ નહોતું એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોઈએ છે. આ રમળે એ ચાર હજાર જાતિભેદનો વિચાર કરવો એ કર્તવ્ય નથી. કારણ કે એ ચાર હજાર જાતિઓનો સમાવેશ પૂર્વોક્ત ચાર અથવા પાંચ વર્ગોમાં કરવાથી આપણે તેની સુલભતાથી વ્યવસ્થા કરી શકીશું. દેશ, પ્રાંત, ઉદ્યોગ અને ભાષાની ભિન્નતાને લીધેજ આ અનેક ભેદ વૃદ્ધિ પામેલા છે. આથી આ અનેક ભેદને જાણીએ મૂકી આપણે મુખ્ય ભેદોનોજ વિચાર કરીશું. આત્માર સુધીમાં થયેલા વિવેચનનો વિચાર કરીએ તો મનુષ્ય સમાજના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય છે.

૬ દ્વિજની સેવા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર અને પરિચર કરવા અર્થે ગામમાં જનાર

૪ ચોર, લુપ્ત, કોંસીયા, મોમાંસ લક્ષણ, દારૂડીયા, જેવ-લિંગને ઉપદ્રવ કરનારા અનાર્ય દરજી

(૨) આ પ્રમાણે શાસ્ત્રકારોએ માનવોની ચાર કિંવા પાંચ જાતિ સ્વીકારેલી છે. દ્વે આપણે એ જોવું જોઈએ કે આ જાતિભેદ હાથી, ઘોડા, બળદ વગેરેની જાતિ પ્રમાણે સ્વાભાવિક છે કે કૃત્રિમ. જાતિભેદ જો કૃત્રિમ અને નૈમિત્તિક હોય તો તે હાલની જેમ એક સ્થિતિમાં રહી શકશે નહિ. પરંતુ જો તે સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિસિદ્ધ હોય તો તેને એકજ સ્થિતિમાં પ્રપત્તને પશુ રાખવા એ યોગ્ય ગણાય. આ વિષયને નિર્ણય કરવા માટે આપણે પ્રથમ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોના અભિપ્રાય શું છે તે જોઈએ. બલિષ્ઠ મહાપુરાણના આદ્ય પર્વમાં એવું લખેલું છે કે—

ચત્વાર એકસ્ય પિતુઃ સુતાશ્ચ

તેષાં સુતાનાં સ્વલુ જાતિરેકા ।

एवं प्रजानां हि पितैक एव

वित्रैकभावान् न च जातिभेदः ॥ ૪૫ ॥

फलान्यथોदुम्बरवृक्षजातेः

यथाऽग्रमध्यान्तभवानि यान्ति ।

यर्णाकृतिस्पर्शरસैः समानि

तथैकतो जातिरतिप्रचिन्त्या ॥ ૪૬ ॥

મં મહાપુરાણ, વ્રાં અં ૪૨.

“જ્યારે એક પિતાના ચાર પુત્રો હોય, ત્યારે તે સંતાનોની એકજ જાતિ હોવી જોઈએ. એજ પ્રમાણે સર્વ લોકના પિતા એકજ પરમેશ્વર હોવાને લીધે મનુષ્ય સમાજમાં મૂળથીજ જાતિભેદ નથી. એકજ ઉદુમ્બર વૃક્ષના અગ્રભાગ, મધ્યભાગ અને અન્તભાગમાં જેમ વર્ણ, આકૃતિ, સ્પર્શ અને રસના સંબંધમાં, સમાન ફળો આવે છે, તેજ પ્રમાણે (એક વિરાટ પુરુષના મુખ, બાહુ, ઉર અને પાંચ એ ચાર અવયવોથી ઉત્પન્ન થયેલા) મનુષ્યોમાં (સ્વાભાવિક) જાતિભેદ છે એમ માનવામાં આવતું નથી.”

આ પ્રમાણે એક પરમેશ્વર એ પિતા અને એક મનુષ્ય જાતિ એની ઉત્કૃષ્ટ કક્ષણના, આ શ્લોકમાં ધણી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરવામાં આવી છે.

એકજ પરમેશ્વર રૂપી વૃક્ષને મનુષ્યરૂપી ફળો લાગેલાં છે. આમ હોવા છતાં મનુષ્યોમાં જાતિભેદ કેવો ? અને જ્યારે જાતિભેદજ નથી ત્યારે સ્પર્શ-સ્પર્શ, શિવાશિવ, એવા ભેદ માનવાનું કારણ શું ? મનુષ્ય માત્રને સમાન અધિકાર છે; જન્મથી ક્વચિત્ કે જન્મથી નીચ એવું કંઈપણ નથી, એવું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરનાર આના કરતાં વધુ સ્પષ્ટ સંપ્રદામાં લખાયેલું વચન ક્યાંથી સંભવે ? એકજ પિતાના પુત્રોમાં જેમ જાતિભેદ હોતો નથી પણ બંધુપ્રેમ હોય છે, તેમ મનુષ્ય માત્રમાં હોયું જોઈએ. આગળ વધેલા આજે અત્યંતને હીન અને બહિષ્કૃત ગ. ૧૧ એ વડીલ બંધુએ પેતાનાજ બધુમધુને નીચ અને આરપૂર્ય માનવા જે. ૩૦ ખરાબ છે. ભવિષ્ય પુરાણના ઉપરોક્ત વચનનો જેજ દ્યુનિતાર્થ નીકળે છે, આ મહાપુરાણ આથી પણ ત્રિશેષ શું કહે છે તે જોઈએ.

સસંઘાઘકથા વિપ્રા મનુના પરિકીર્તિતા ।

તાં નિશમ્ય દ્વિજગ્રેષ્ઠ નિત્યં જાતિગ્રહં ત્યમેત્ ॥ ૨૬ ॥

બ્રાહ્મણ્યમધ્રુવમિદં કિલ કૃત્રિમત્વાત્

અકૃત્રિમં ભવતિ સામયિકત્વયોગાત્ ।

સાંકેતિકં સુકૃતલેશવિશેષલઙ્કણ્

વાણિજ્યભેષજકૃતામિવ જાતિભેદાઃ ॥ ૨૭ ॥

કિં બ્રાહ્મણા યે સુકૃતં ત્યજન્તિ

કિં ક્ષાત્રિયા લોકમપાલયન્તઃ ।

સ્વર્પર્મહીના હિ તથૈવ વૈશ્યાઃ

શૂદ્રાઃ સ્વમૃત્યુકિયયા વિહીનાઃ ॥ ૨૮ ॥

તસ્માન્ ગોઽશ્વત્ કશ્ચિત્ જાતિભેદોઽસ્તિ દેહિનામ્ ।

કાર્યશક્તિનિમિત્તસ્તુ સંકેતઃ કૃત્રિમો ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

एवं प्रमाणैः प्रतिषिध्यमानाम्

सांकेतिकी याति नरो व्यवस्थाम् ।

સ્વકીયસિદ્ધાં સ્વમતૈર્નિષિદ્ધામ્

ન બુદ્ધ્યતે મૂઢમના વરાકઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણત્વાદ્ વિદ્ધીયન્તે દુરાચારવિધાયિનઃ ।

તસ્માન્ન જાતિરેકન્ન મૃતાત્માસ્ત્યનપાયિનો ॥ ૪૪ ॥

જ્યહેણ શૂદ્રો મવતિ બ્રાહ્મણઃ સૌરવિક્રયા ।

સચઃ પતાતિ માસેન લાસયા લવણેન ચ ॥ ૪૫ ॥

—મવિષ્ય, મહા. પુ૦ વ્રા૦ અ૦ ૪૦.

“ હે દ્વિજ શ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યે સપ્ત વ્યાધીની કયા કહેલી છે તે પરધી ‘ જાતિ નિત્ય છે ’ એવી માન્યતાને દૂર કરે. બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણાદિ જાતિય) એ કૃત્રિમ હોવાથી અધુન છે, સામાયિક હોય ત્યારેજ તે અકૃત્રિમ છે. અધિક સંકૃત્યોથી જે પ્રાપ્ત થયું છે તે કૃત્રિમ કિંવા નૈમિત્તિકજ હોય. વાણિજ્ય અને લેખજ્ય એના ભેદ જેમ કૃત્રિમ છે, તેમજ જાતિભેદ પણ કૃત્રિમ છે, જે સદાચારી ન હોય તે બ્રાહ્મણ કયાંથી ? જે સોઠનું યોગ્ય પ્રતિપાત્રન કરતો નથી તે ક્ષત્રિય કયાંથી ? સ્વકર્તવ્યહીન થયલા તે વૈશ્ય કયાંથી અને પોતાનું કર્તવ્ય ન કરનાર તે શૂદ્ર કયાંથી ? એટલે કે મનુષ્યોમાં ગાય, ઘોડા, જેવો કોઈ પણ જાતિભેદ નથી. કર્તવ્ય અને સક્રિય એના યોગથી (ગુણ કર્મના યોગથી) માનેલો હોવાથી તે કૃત્રિમ છે. આવા પ્રકારનાં પ્રમાણથી જેનું ખંડન કરાય છે, તેવી એ જાતિભેદની વ્યવસ્થા છે અને તે સાંકેતિક છે. સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તથી તે નિષિદ્ધ માનેલી છે તથાપિ તેને દુષ્ટ સુદ્ધિના માણસો જાણતા નથી. દુરાચારી બ્રાહ્મણપણાથી બ્રહ્મ થાય છે તેથી પણ અભેદ એવો જાતિભેદજ નથી. બ્રાહ્મણ દુધ વેચવા માંડતાં ત્રણ દિવસે શૂદ્ર થાય છે, અને માંસ, લાખ અને સવણનો વિક્રય કરવાથી તત્કાલ પતિત થાય છે, આથી અભેદ જાતિભેદ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ”

ચાંડાળ કિંવા બ્રાહ્મણ અને અન્ય જાતિ અભેદ છે કે કેમ ? એ આ તીવ્રવાદનો પ્રશ્ન છે. ચાંડાલની જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો ચાલ તેટલાં સત્ કૃત્યો કરે, છતાં પણ તે અસ્પૃશ્ય રહે અને બ્રાહ્મણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગમે તેટલાં દુષ્કૃત્યો કરે છતાં તે સ્પૃશ્ય રહી શકે કે

કેમ ? આ વાતનો નિર્ણય કરવા માટે જાતિભેદ એ કદરો જાળવાનું છે એ નક્કી કરવું જોઈએ. ગાય, ઘોડા, હાથી, ઉંદ એ સર્વ જાતિ જેમ દ્વંદ્વભૂત છે અને જન્માંતે પણ અદક્ષાય એ શક્ય નથી, તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, કિંવા ચાંડાલની જાતિ નથી, એ ઉપરોક્ત અવતરણથી દર્શાવાયું છે. બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ, શૂદ્રત્વ, ચાંડાલત્વ એ સર્વ અધુર, નૈમિત્તિક, સંક્રિતિક અથવા કૃત્રિમ છે. જે નૈમિત્તિક હોય છે તે નિમિત્તોના અભાવ થતાં હુપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા નૈમિત્તિક હોવાથી તે અધુર કિંવા અનિત્ય છે. વિદ્યા, સૌર્ય, વર્ણગુણિત અને દાસત્વ એ ગુણોના નિમિત્તને લીધે ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન થઈ છે. આ પ્રમાણે ગુણકર્મ સ્વભાવના નિમિત્તને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચાર વર્ણો તે તે નિમિત્તોના અભાવ થવા છતાં રહી શકે નહિ. કારણ:—

નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકઃકર્યાપ્યભાવઃ ॥

વૈશેષિક, અં ૧.

“ નિમિત્તનો નાશ થતાં તેનાથી ઉત્પન્ન થતા નૈમિત્તિક પ્રકાર પણ નાશ પામે છે, ” આવો શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વે એકજ વર્ણ હતી એવું આપણે શ્રીમદ્ ભાગવત અને મહાભારતના આધારે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ. તે પછી ઉપરોક્ત અવતરણમાં જાતિભેદ એ કાર્પશકિતના નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ કહેવું છે, જે ધણું મહત્ત્વ છે. જેનામાં જેથી કાર્પશકિત હોય તેવીજ તેની વર્ણ સમજાવામાં આવે છે. કૃત્રિમ ભેદો પાડી પોતાની કાર્પ શક્તિની વૃદ્ધિને અટકાવવાથી કાંઈ પણ સમાજની અવનતિ થવા શિવાય રહે નહિ. આ જાતિભેદ નૈમિત્તિક હોવાથી તે તે ગુણોના અભાવે તેના નાશ થાય છે. જે જે નિમિત્તનો સદ્ભાવ હોય તે તે નિમિત્તાનુકૂળ તેની જાતિ કિંવા વર્ણ માનવો જોઈએ. વ્યુત્થો:—

શૂદ્રો વ્રાહ્મણતમેતિ વ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયો યાતિ વિપ્રત્વં વિદ્યદ્વૈદ્યં તથૈવ ચ ॥ ૪૮ ॥

મવિષ્ય પૃં અં ૪૦.

“ શૂદ્રના બ્રાહ્મણ થાય છે અને બ્રાહ્મણના શૂદ્ર થાય છે એમ જાણવું. ” ચારે વર્ણ નૈમિત્તિક હોવાથી ગુણકર્મના ભેદને લીધે તે બદલાઈ જાય છે, એવું આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે.

अथ मनुष्य जतिभांथी शुच्युत्तमेना वेदने दीर्घं चार वषट् केवी रीते यम्
किंवा इत्येवमां आपी, अ नीचेना श्लोकाथी ज्ञाशे.

ये वै परिग्रहीतारस्तेषां सत्त्वबलाधिकाः ।

इतरेषां क्षतत्राणान् श्यापयामास क्षत्रियान् ॥ २० ॥

उपतिष्ठन्ति ये वै तान् याचन्ते शर्मदाः सदा ।

सत्यं ब्रह्म सदा भूतं वदन्तो ब्राह्मणास्तु ते ॥ २१ ॥

ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वैश्यकर्मणि संस्थिताः ।

क्रीळानि नाशयन्ति स्म श्रयिण्यां प्रागतं द्रिताः ॥ २२ ॥

वैश्यानेव तु तानाह क्रीनाशवृत्तिमाश्रितान् ।

शौचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये नराः ॥ २३ ॥

निस्तेजसोऽरूपवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवीत्तु सः ॥ २४ ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य चोपवीतं तपोमयम् ।

ब्राह्मण्यं निष्कलं तस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥

यत्र वा तत्र वा वर्णे उत्तमाधममध्यमे ।

निवृत्तः पापकर्मभ्यो ब्राह्मणः स विधीयते ॥ २६ ॥

शूद्रोऽपि ज्ञानसंपन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।

ब्राह्मणो विगताचारः शूद्रात्प्रत्यवरो भवेत् ॥ २७ ॥

न सुरां संधयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।

न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥ २८ ॥

यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं मेदिनी

यद्वा व्याहृतिरेकतामाधिगता यच्चान्यधर्मं ययौ ।

एकैकाऽखिलभावभेदनिबनेत्युक्तिस्थितिव्यापिनी

किं नाऽसौ प्रतिपत्तिगोचरपथं यायाद्विभक्त्या नृणाम् ॥ २९ ॥

मविष्य० म० प्र० ब्रा० अ० ४४.

“ જે સત્ય અને બલમાં અમ હોય અને અન્યનું દુઃખમાંથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય જેણે સ્વીકારેલું હોય તેને ક્ષત્રિય કહ્યા. જે ક્ષત્રિય પાસે જાય છે અને જે સદા સત્ય અભિમાનનો ઉપદેશ કરે છે તેને બ્રાહ્મણ કહ્યા. જે આ બંને કરતાં જોઈ શકિતવાળા હોય ખેતી કરી રહે છે, તેને વૈશ્ય કહેવામાં આવ્યા. જે શોકાકુલ, નિસ્તેજ અને અલ્પવીર્ય હોય છે અને જેણે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેને શૂદ્ર કહ્યા. x x x જેની જ્ઞાનમય શિખા છે, અને જેણે તપોમય યજ્ઞોપવિત ધારણ કરેલું છે, તેનું બ્રાહ્મણ પરિપૂર્ણ છે એવું સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું. કોઈ પણ ઉત્તમ, મધ્યમ કેવા કનિષ્ઠ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છતાં તે સર્વ પાપકર્મથી મુક્ત રહે તો તેને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. શૂદ્ર જ્ઞાનસંપન્ન થતાં બ્રાહ્મણ કરતાં શ્રેષ્ઠ થાય છે અને બ્રાહ્મણ આચારશ્રી થતાં શૂદ્ર કરતાં પણ હીન થાય છે. જે ધરમાં કેવા બગ્ગરમાં મદ્યપાન કરતો નથી કેવા વેચતો નથી, તેને સત્શૂદ્ર કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આ જગતના લોકમાં ઉત્પત્તિસિદ્ધ જાતિભેદ હતો, ત્યારે મનુષ્યોમાં (બાલ મિહ્નતાથી) તે વ્યક્ત થયેલા દેખાતો નહિ. ” (જે કારણે તે નૈસર્ગિક મિહ્નતાથી વ્યક્ત થયેલા જણાતો નથી તે કારણે તે જન્મસિદ્ધ ન હોય નૈમિત્તિક છે.) .

(૩) આ ઉતારામાં પ્રથમ ક્યા ક્યા વર્ણભેદ માનવામાં આવેલા તે સારી રીતે જણાવેલું છે. આમાં ગમે તે કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છતાં પણ તેનાં આચરણ ઉત્તમ હોય તો તેને બ્રાહ્મણ કહેવો એવું સ્પષ્ટ કહેલું છે. જ્યારે આચરણને આટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે, ત્યારે ગમે તે કુળમાં ઉત્પત્તિ થયેલ હોય તો પણ શી હરકત ? કોઈ માણસ શૂદ્ર કેવા ચાંચલ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય, તો પણ તે સદાચરણથી બ્રાહ્મણ સમાન થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તે બ્રાહ્મણ બને છે, એવું આ પુરાણનું કથન છે. પૂર્વે સદાચરણનું આટલું સન્માન હતું. આ પ્રકારે ઉચ્ચ દયાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિ અશૂદ્ર છે એવું એ કાલનાં અન્ય માણસો માનતાં હોય એ અનુમાન અસંભવિત છે. હીનકુળોત્પન્ન મનુષ્ય ઉચ્ચ થતાં તેની સર્વાંશ ઉન્નતિ થઈ ચૂકી એમ માનવું પડે છે. હીન આચાર હોય ત્યાં સુધી તે અસ્પૃશ્ય હોય કેવા બહિષ્કૃત હોય તોપણ તે સદાચારી થતાં તેને ઉચ્ચ અને સ્પર્શી ગણી પોતાની સમાન ગનાવેલા એમાંજ મનુષ્યત્વ છે. મધ-

પાન ન કરનારા સદ્ગતી ગણના સમૂહમાં કરવામાં આવી છે, તે આ માટે-
જ. ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્ય મઘપાન કરવા લાગતાં તે અવનત થાય છે,
એ પણ ઉપરોક્ત વચનોથી સિદ્ધ થાય છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.
સમૂહ એ ધર્મી મોટી પદવી છે. તેનું ઉપનયન થતાં તે દ્વિજ બને છે,
એ જિની યોગ્યતા છે. જે જે માણસો સમૂહ થયતા હોય તેઓ અસ્પૃશ્ય-
પણથી મુક્તજ થયા એમ માનવામાં અનિયયોક્તિ નથી. વર્તમાનની પેઠે
પૂર્વે અસ્પૃશ્યતાની ભાવના નહોતી; પરંતુ એ ભાવના હતી એવું સ્વીકારીએ
તોપણ તે સદાચારથી નાચ પામે છે; એ આ રથએ સારી રીતે સિદ્ધ
થાય છે. જે સમયમાં એકજ જન્મમાં વર્ણમાં ફેરફાર થઈ શકતો, તે સમ-
યમાં હામની પેઠે રખડારખડી હતો એવું કોણ કહી શકશે ? પ્રાચીનકાલમાં
આચારનેજ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું એ નીચેના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે:-

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।

दांमिकी दुष्कृतः प्राज्ञः गृहेण सदृशो भवेत् ॥ ૧૨ ॥

यस्तु दूद्रો दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।

तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद् द्विजः ॥ ૧૩ ॥

મહામા૦ વન૦ અ૦ ૨૧૬.

“ જે બ્રાહ્મણ નીચ કુકર્મમાં પડે છે અને જે દાંભિક, પાપી, અચાની
હોય તેને શૂદ્ર સમાન ગણવો. અને જે શૂદ્ર દમ, સત્ય અને ધર્મ એવું
સતત પાલન કરે તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું. કારણકે સદાચારથીજ દ્વિજ થવાય છે.”

ઉચ્ચ વર્ણના માણસો દુષ્કર્મો કરવા મડિ તો તેઓ અવનત દશાને
પામે છે, અને નીચ વર્ણના મનુષ્ય સદાચારમાં વર્તતાં તેઓ ઉચ્ચ થાય
છે. દાંભિકતા, પાપાયરણ અને અચાન એજ અધીગતિનાં લક્ષણ છે; અને
સત્યપ્રિયતા સદાચરણ, ચાન એ ઉન્નતિનાં લક્ષણ છે. એક નીચે
ઉતરવાનો માર્ગ છે, અને બીજો ઉંચે ચઢવાનો માર્ગ છે. ઉંચી સ્થિતિનાં
મનુષ્ય નીચે ઉતરવાના માર્ગે ગમન કરતાં નીચ સ્થિતિમાં આવી પહોંચે છે,
અને નીચ સ્થિતિનાં માનવી ઉંચે ચઢવાના માર્ગે ગમન કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ
પહોંચી પરમ સાંતિને અનુભવે છે, ઉપરોક્ત વચનમાં આજ નિયમ પ્રતિપાદન

કરેસો છે. “ સદાચરણથી દિગ્ગ ચાપ છે. ” એવું જે ઉપરોક્ત વચનમાં જણાવેલું છે; એનો હેતુ સૂદોની ઉન્નતિ દિગ્ગમાં ચાપ છે કિંવા અનાયમાંથી આર્થ થવાય છે, એ દર્શાવવાનો છે. દિગ્ગ એ સમ્પદ આહુષ્ય, દાનિય, વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોનો વાચક છે. આથી ‘ સદાચરણથી દિગ્ગ થવાય છે, ’ એ વાક્યનો અર્થ ‘ જે પ્રથમથી દિગ્ગ ન હોય એવા અનાય કિંવા સૂદ સદાચરણ યુક્ત થતાં દિગ્ગપણને પામે છે. ’ એવો ચાપ છે. મઘર્માસનું સેવન ન કરનાર શૂદ્ર, સમ્પદ્ર થાય છે. અને જેમની વશિષ્ઠયતિમાં પ્રવૃત્તિ છે તેજ સમ્પદ્ર છે એવું આપણે પ્રથમ સમ્પદ્રનું મહત્ત્વ ઠીક ગયા છીએ. આ મહત્ત્વમાંથી સમ્પદ્ર એ સાધારણ સદાચરથી વૈશ્ય થઈ શકે છે, એવું ધ્વનિત થાય છે. અંત્યજમાંથી સમ્પદ્ર બની, સમ્પદ્રમાંથી વૈશ્ય કિંવા દિગ્ગ બનવાની ધૂટ હોવાનો ધ્વનિ ઉપરોક્ત વચનમાંથી નીકળે છે. એ કાળની રાષ્ટ્રની પ્રત્યેક વ્યક્તિ હું સદાચરથી હિચ્ચ થઈશ એમ માનતી, પરંતુ સાંપ્રત કાલના મનુષ્યો જાતિબંધનની દ્રઢ રૂબરૂમાં બંધ થયલા હોવાથી પોતે નીચ રિયતિમાં જન્મ પામી તેવીજ નીચ રિયતિમાં મરણશરણ થનાર છે, એવું માનતા હોવાથી, તેમનામાં કંઈ પણ મહત્ત્વ કદાચ રહેલી નથી. સ્પર્શરપર્શનું ધર્મંડ જાતિબંધનો દીર્ઘાં યથા યોગ્ય વ્યવસ્થામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી નિર્ભર છે. આથી સદાચરથીજ હિચ્ચ વર્ણને પ્રાપ્ત થવાય છે એ ભાવના જનસામાન્યમાં પ્રથમ જ થવી જોઈએ અને તે માટે આપણા પ્રાચીન પાર્શ્વિક ગ્રંથોમાં આ સંબંધી શું કહેલું છે તે લક્ષ્યપૂર્વક જોવું જોઈએ.

મહાભારતના વનપર્વમાં યક્ષ અને મુષિશ્ચિરનો એક સંવાદ છે. આ સંવાદમાં યક્ષ પૂછે છે કે “ *હે રાજા ! કુલ, સદાચર, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત (શાસ્ત્રવચ્ચ) આમાંથી કયા વિષય વડે આહુષ્યપણ આવે છે, તે મને સારી રીતે નિશ્ચય કરી કહો. ” યક્ષનો આ પ્રશ્ન સાંભળી ધર્મરાજે ઉત્તર આપ્યો, —હે યક્ષ ! સાંભળ. કુલ, સ્વાધ્યાય કિંવા શ્રુત એમાંનાં કોઈ પણ આહુષ્યનાં (આહુષ્યપણનાં) કારણભૂત નથી, પણ સદાચર એજ કારણ છે, એમાં સંદેહ નથી. આથી આહુષ્યે વિશેષ કરીને સદાચરમાં યજ્ઞ દક્ષ રહેવું જોઈએ. જેણે સદાચરનો ત્યાગ કર્યો નથી તે દ્વીજ થશે

નથી; પણ જેણે સદાચારનો ત્યાગ કર્યો છે તેને મૃતવત્ જાણવો. અધ્ય-
યન, આધ્યાપન અને શાસ્ત્ર ચિંતન કરનારા (પણ ઉત્તમ આચાર
ન રાખનારા) સર્વ વ્યસની છે એમ જાણ. જે સદાચારી તેજ ખરો
પંડિત છે. ચારે વેદનો જ્ઞાતા હોય છતાં તે દુરાચારી હોય તો તેનો યોગ્ય-
તા શૂદ્ર કરતાં પણ હીન થાય છે, પરંતુ જે અગ્નિહોમ કરનારો અને શમ-
દમથી મુક્ત હોય તેનેજ બ્રાહ્મણ જાણવો. ”

ધર્મરાજના આ ઉત્તરમાં જન્મ એ બ્રાહ્મણપણાનું કારણ નથી
પરંતુ આચરણ એજ તેનું. કારણ જો એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, આજ
પ્રમાણે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે સમગ્રનું સદાચારનું પાલન ન કરનાર
બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થાય છે અને સદાચારનું પાલન કરનાર શૂદ્ર બ્રાહ્મણ બને
છે, જે સમયમાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા હતી તે સમયે અમુક
જાતિમાં જન્મવાથી તે બહિષ્કૃત છે એમ માનનાર કોણ હોય ? આ સમ-
યમાં ચાર વર્ણો માનવામાં આવતી એ ખરું; પણ તેમાં આચરણના યો-
ગથી એકજ જન્મમાં ફેરફાર થઇ શકતો. ધર્માચરણ એજ ઉન્નતિના સાધક
છે, એવી સર્વની માન્યતા હતી અને તેથી જન્મ એજ ઉચ્ચપણાનું લક્ષણ
ગણાતું નહિ. આજ વિપવ મહાભારતમાં નદુપ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં
આવેલો છે. નદુપ યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે કે, “ હે ધર્મ રાજા ! જાતિ, કુલ,
સદાચરણ, સ્વાધ્યાય અને શ્રુત એમાંથી કયા વિપવ વડે બ્રાહ્મણ થવાય છે
તેં મને કહો. ” આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું-“ હે નદુપ રાજા ! જાતિ કુલ,
સ્વાધ્યાય કેંવા શ્રુત એમાંનું કોઇપણ દિગ્જતવનું કારણ નથી, પણ સદાચાર
એજ દિગ્જતવનું કારણ છે. અનેક મુની હીનચોનિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં
સ્વધર્માચાર વડે બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે. કોઇ દુરાત્મા નાટકી પુરૂષ પ્રમાણે
પુષ્કળ અધ્યયન કરે તોપણ શું થયું ? જે સદાચારી છે તેણેજ અધ્યયન
કર્યું છે અને ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો છે. દ્રવ્ય આવે છે અને જાય છે તેવું
સદાચરણ માટે નથી; સદાચરણી રહેવા માટે તો ઘણી સંભાળ રાખવી
જોઇએ. મનુષ્ય નિર્ધન હોવાથી તે ક્ષીણ થતો નથી, પણ જે આચરણ-
હીન તેજ મૃતવત્ છે. જે દુરાચાર કરે છે તેવું કુલ જોઇને પણ શું
કરવું ? સુગંધિત પુષ્પોમાં પણ કિડા ક્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી ? આથી
સદાચાર એજ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ છે. એમ જાણો. ચારે વેદનો જ્ઞાતા છતાં

જે દુરાચરણી છે તેને શૂદ્ર કરતાં પણ અધમ સમજવો જોઈએ. જે અમિદોષ કરનાર, ચમદમયુક્ત, સતત સંતુષ્ટ, સ્વચ્છતા રાખનાર, તપ અને સ્વાધ્યાય કરનાર, દંડસદન કરનાર, સર્વસંજ પરિત્યાગ કરનાર, જૂત માનવું દિત કરનાર, સર્વનાં મિત્ર, રાત્ર પાસેથી પણ શુભ્યં મહશ્વ કરનાર, સજ્જનોને દોષ ન દેનાર, દીનોપર અનુકંપા કરનાર, સજ્જનોનું દિત કરનાર અને જે સ્વદારરત (વ્યવિચાર ન કરનાર) હોય તેજ આદ્ય છે. "

આ અવતરણમાં આદ્યનાં. લક્ષણ નિસ્તારથી જણાવેલાં છે. જાતિ અર્થાત્ ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ થવો, એ દ્વિજતનું-અર્થાત્ આદ્ય, દ્વિજ અને વૈશ્ય યજ્ઞાનું-અર્થ કરણ નથી. દ્વિજ થવા માટે તો સદાચરણ જોઈએ, એ ઉપરોક્ત વચનમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. જાતિનું જ બળ વિશેષ છે એવી માન્યતા વાળાનું સચોટ ખંડન કરતાં જણાવ્યું છે કે, એમ તો યુગંધિત પુલોમાં પણ કામ કયાં પેદા થતા નથી કે જેમ યુગ્મના કામ એ યુગ્મની જાતિ નથી તેમ દુરાચારી પુરુષ એ ઉચ્ચ જાતિ નથી. આ વાતનું ધણી સરસ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જે જાતિબદ્ધ અભેદ હોત તો આવા શબ્દો મહર્ષિ વ્યાસના હાથે સખાતજ નહિ. જાતિને કંઈક અનુકૂલ કિંવા પ્રતિકૂલ રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનીએ તોપણ તેથી કંઈ સ્વકર્તવ્યનું બળ આણું થતું નથી. શુભ્યં કર્મધીજ ચાર વર્ષ આજખાય છે, એ નીચેના સંવાદમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે:-

સર્પ સ્વાચ ।

બ્રાહ્મણઃ કો મવેદ્ રાજન્ વેદ્યં કિં ચ યુધિષ્ઠિર ।

ઘ્રવીહ્યતિમર્તિ ત્વાં હિ વાક્યૈરનુમિમીમહે ॥ ૬૨ ॥

યુધિષ્ઠિર સ્વાચ ।

સત્યં દાનં ક્ષમા શીલં આનૃશંસ્યં તપો ધૃષ્ટા ।

દૃશ્યન્તે યન્ન નાગેન્દ્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૬૩ ॥

વેદ્યં સર્પ પરં વ્રહ્મ નિર્દુઃસ્વમસુલ્લં ચ યત્ ।

યન્ન ગસ્વા ન શોચન્તિ ભવતઃ કિં વિવક્ષિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।

शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एवं च ॥ ५५ ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ ५६ ॥

येद्यं यच्चात्र दुर्वृत्तं अमुत्तं च नराधिप ।

ताभ्यां हानिं परं चान्यत् न तदस्मीति ह्यस्ये ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे तु यद् भवेच्छुभ्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ५८ ॥

यत्रैतच्छुभ्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।

यत्रैतन्न भवेत् सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ ५९ ॥

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

धृमा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।

संक्रात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ६४ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।

याद्वैयुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ६५ ॥

इदमार्थं प्रमाणं च ये यनामहे इत्यपि ।

तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ६६ ॥

प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

तत्रास्य माता सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते ॥ ६७ ॥

તસ્માદ્દૃશ્યમો દ્યેષ યાવદ્વેદે ન જાયતે ।

તસ્મિન્નેવં મતિદ્વેષે મનુઃ સ્વાયંમુવોઽવ્રજીત્ ॥ ૬૮ ॥

કૃતકૃત્યાઃ પુનર્વર્ણા યદિ વૃત્તં ન વિચયે ।

સંકરસ્ત્વત્ર નાગેન્દ્ર બલવાન્ પ્રસમીક્ષિતઃ ॥ ૬૯ ॥

યત્રેદાનીં મહાસર્પ સંસ્કૃતં વૃત્તમિષ્યતે ।

તં બાહ્યમહં પૂર્વમુક્તવાન્ મુમગોત્તમ ॥ ૭૦ ॥

મહાભારત વન૦ અ૦ ૧૮૦

સર્પ કહ્યું,—“ હે ધર્મરાજ ! બ્રાહ્મણ શેણુ અને જાણુવા, યોગ્ય વસ્તુ તે કંઈ, તે મને કૃપા કરી કહેલો. ”

ધર્મરાજે કહ્યું,—“ સત્ય, દાન, દામા, શીત્ર, દયા, તપ, અને અહૃ-
રતા એ ગુણુ જેનામાં જણાય તે બ્રાહ્મણ છે. હે સર્પ ! જેની પ્રાપ્તિથી
શોક થતો નથી, એવા સુખ દુઃખ રહિત જે પરબ્રહ્મ છે તેજ જાણુવા
યોગ્ય છે, એમ માન. ”

સર્પ—“ હે ધર્મરાજ ! આતુર્વપર્ષના નિમિષ કરવાના વિપવર્મા
સત્યાદિ ગુણુ એજ પ્રમાણુ છે, અને પરબ્રહ્મજ જાણુવા યોગ્ય છે એ
વાત તમારી પાસેથી મેં સાંભળી; પણ તે પરથી એ શંકા ઉત્પન્ન થાય
છે કે, શૂદ્રમાં પણ સત્ય, દાન, અક્રોધ, દયા, અદિંસા, ધૃષ્ટા, વગેરે ગુણુ
દેખાય છે, ત્યારે શું તેમને પણ બ્રાહ્મણુ કહેવા ? ”

ધર્મરાજ—“ શૂદ્રમાં જો તે લક્ષણુ હોય અને દિગ્ધમાં ન હોય,
તો તે શૂદ્ર, શૂદ્ર નથી, અને તે દિગ્ધ દિગ્ધ નથી. જેનામાં એ લક્ષણુ
જણાય એનેજ બ્રાહ્મણુ કહી શકાય અને જેનામાં એ લક્ષણુ ન હોય તેને
શૂદ્ર સમજવો. ”

સર્પ—“ હે ધર્મ સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિર ! જો તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણુ
આમારથીજ બ્રાહ્મણુ સમજવો એમ હોય તો જ્યાં સૂધી આચાર નથી, ત્યાં
સૂધી જાતિ પણ બ્યર્થ થશે. ”

યુધિષ્ઠિર—“ રે નાગેન્દ્ર ! હાલમાં સર્વ વર્ણમાં સંકરપણું થયું
હોવાથી, હસાણાની અમુક જાતિ છે, એવી પરીક્ષા કરવાનું કામ કઠિન છે,

એમ મને લાગે છે. 'સર્વ' મનુષ્યો સર્વ વર્ણની સ્ત્રીઓમાંથી સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ બાપા, મૈત્રુન, જન્મ, મરણ એ સર્વ માનવોમાં સરખાંજ છે. વળી તત્ત્વ જ્ઞાનથી આર્યપ્રમાણને મદદે શીલજ પ્રમાણ છે એમ માને છે. જ્ઞાતિવર્ધન પૂર્વે બાળકનો જાતકર્મ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ વખતે એની માતા સાવિત્રી ગણાય છે અને પિતા આર્યાય ગણાય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી વેદાભ્યાસ કરતો નથી, સાંસુધી એ મનુષ્યને શૂદ્ર સમાન ગણવે, એવું સ્વાયંભુવ મનુનું કથન છે. જે સદાચારનું પ્રાધાન્ય ન હોય તો વર્ણભેદ કૃત્યકૃત્ય છે. (અર્થાત્ એમાં 'સંકરણ' નિર્ભય છે !) એટલે કે જેનામાં જ્ઞ, શીલ અને સદાચાર જણાય, તેનેજ બ્રાહ્મણ કહેવો એવું મ્હેં તમને પ્રથમ કહેલું છે. "

આ સંવાદ વાંચતાં આતુર્વણ્ય નૈમિત્તિક છે એમ ખાત્રી થાય છે. તેમજ જન્મથી ઉત્પન્ન થતા આતુર્વણ્યને માનવા ધર્મરાજ તૈયાર નહોતા એ વાત પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. આવા વર્ણ સંકરતાના જમાનામાં કુત્રપરથી જાતિનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. આથી અમુક માણસ કયા વર્ણનો છે, તે તેના ગુણકર્મ પરથીજ નક્કી કરવું જોઇએ. મદરિ વ્યાસના સમયમાં થયેલી વર્ણસંકરતાનો નાશ કરી પુનઃ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા કરવાનું કંઈપણ પ્રમાણ મળતું નથી. વર્તમાનમાં વ્યાસના સમય કરતાં આવી વર્ણસંકરતા વધી ગયેલી છે. આથી આવા વિકટ પ્રસંગમાં જાતિના સંબંધમાં એકજ વ્યવહાર રાખી શકાય એ અસંભવિત છે. તે તો ગુણકર્મોત્સારજ નક્કી થવું જોઇએ. પ્રાચીન આર્યપરંપરા પણ આવી આજ્ઞા કરે છે, એ ઉપરોક્ત સંવાદથી જણાશે; આ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો અને ગુણકર્મોત્સાર વર્ણવ્યવસ્થાની યોજના કરવી એજ પ્રાસ થયેલી વર્ણસંકરતાને નષ્ટ કરવાનો તેમજ આપણા શ્રેયનો માર્ગ છે. વળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે જણાવ્યું છે કે શૂદ્ર જાતિનામાં જે બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ હોય તો તેને બ્રાહ્મણ ગણવે, એ વાત પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને આઝાલ એ ઉપાધી ગુણકર્મ-સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, એ વાત આ સંવાદ પ્રમળ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે. પૂર્વે જે જન્મ સિદ્ધ જાતિ ઠરાવવાનો પ્રધાન હોત તો અમુક જગત્તે અમુક ગુણ જણાતાં તેને અમુક વર્ણનો ગણવે.

એવાં વચન આલેખાં ન હેત. આરે વર્ણનાં લક્ષણ નીચેના શ્લોકોમાં
જણાવેલાં છે:-

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।

वैश्यः शूद्रश्च विप्रैर् तद् ब्रूहि वदतां वर ॥ १ ॥

भृगुरुवाच ।

जातकर्मादिभिर्वस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।

वेदाध्ययनसंपन्नः पटुः कर्मस्ववस्थितः ॥ २ ॥

शौचाचारस्थितः सम्यक् विवसाशी गुरुप्रियः ।

नित्यव્રતી सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ૩ ॥

सत्यं दानमणाऽदोहः आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ૪ ॥

क्षત્રમં સેવતે કર્મ વેદાધ્યયનસંગતઃ ।

દાનાદાનરતિર્યતુ સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

વિશાભ્યાશુ પશુમ્યશ્ચ કૃષ્યાદાનરતિઃ શુચિઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંહિતઃ ॥ ૬ ॥

સર્વમશરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરોઽશુચિઃ ।

ત્યક્તવેદસ્ત્વનાચારઃ સ વૈ શૂદ્રે ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૭ ॥

શૂદ્રે ચૈતદ્ ભવેછદ્યં દ્વિજે તચ્ચ ન વિચિતે ।

ન વૈ શૂદ્રો ભવેચ્છૂદ્રો બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો ન ચ ॥ ૮ ॥

—महामारत शांति० अ० १८९ ॥

ભરદ્વાજ ઋષિ બૃહ ઋષિ પ્રત્યે બોલ્યા—“ હે વિપ્રે ! બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ દ્વાયોગથી થાય છે, એ મને કહે.”

ભૃગુ ઋષિ બોલ્યા—“ હે ભરદ્વાજ ! જાતકર્માદિ સંસ્કારોનાં જેના
પર સંસ્કાર થયેા છે, તે શૂદ્ર હોય વેદાધ્યયન સંપન્ન છે, તે વૈશ્ય

કર્મ કરે છે, જે યજ્ઞ કરતાં શીષ રહેલા અન્નનું ભક્ષણ કરી રહે છે, જેનાં આચરણ શુદ્ધ છે, ગુરને જે પ્રિય છે, એવા નિયમશીલ, સત્યનિષ્ઠ, દાનશીલ, અદ્રોહી, દયાળુ, સત્તજન, ધૃષ્ટા કરનાર, અને જે તપ-રત્ની છે તેનેજ બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. જે દ્વાયધર્મનું સેવન કરતો હોય વેદાધ્યયન સંપન્ન છે અને તેવોજ જે ઉદાર હોય છે, તેને દ્વાયધર્મ કહેવામાં આવે છે. જે પશુપાતન ને દૃષિકર્મ કરે છે, જે શુદ્ધ હોય દાનમાં રત હોય છે, અને વેદાધ્યયન સંપન્ન હોય છે, તેની વૈશ્ય એવી સંજ્ઞા છે. જે સર્વ ભક્ષણ કરે છે, જે સર્વ કર્મ કરે છે ને મહીન રહે છે, તથા જેણે વેદાધ્યયનનો ત્યાગ કરી દુરાચારને પ્રદણ કર્યા છે, તેને શૂદ્ર કહે છે. શૂદ્રમાં જો એ (શૂદ્રનાં) ચિહ્ન ન હોય અને બ્રાહ્મણમાં જો એ (બ્રાહ્મણનાં) ચિહ્ન ન હોય તો તે શૂદ્ર શૂદ્ર નથી અને બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ નથી એમ માનવું. ”

પૂર્વનાં અવતરણોમાં ક્ષત્રિયો વચ્ચે થયેલા સંવાદ આપવામાં આવેલા છે અને અહીં બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો સંવાદ આપેલો છે. આ સંવાદ ઉપરથી જણાય છે કે એ કાગના બ્રાહ્મણો પણ ક્ષત્રિયો જેવાજ ઉદાર મતના હતા. એ સમયને ધન્ય છે કે જે સમયે ક્ષત્રિયો પોતાના રાજ્યમદમાં ઉન્મત ન થતાં માનવસમાજના અધમ વર્ગને ઉંચે ઉઠાવી લેવા તૈયાર હતા, તેમજ બ્રાહ્મણો પોતાના ધાર્મિક મદત્વમાં ઉન્મત ન થતાં સર્વને સરખી કસોટીથી પરખતા. મહર્ષિ ભૃગુએ ચાર વર્ણનાં જે ભક્ષણો કર્યા છે, તેમાં તે તે ભક્ષણોત્કેજ ચાતુર્વર્ણના નિશ્ચય કરવાનું જણાવેલું છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન પણ પ્રજાગ શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું છે. ભૃગુએ ૨૫૪ જણાવે છે કે ભક્ષણભક્ષ્ય અને પેષાપેષનો વિવેક છોડી, વેદાધ્યયનનો ત્યાગ કરી જે મહીન પુરુષ દુરાચરણમાં મસ્ત રહે છે તેને શૂદ્રજ ગણવો. એમના મતે તો જાતિથી કિંવા જન્મથી નહિ, પરંતુ “ જેણે વેદનો તેમજ વેદકથિત આચારનો ત્યાગ કર્યો છે તેજ શૂદ્ર ” એ ૨૫૪ છે. આથી એ જ્ઞાનિત થાય છે કે વેદવક્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, શૂદ્રના કિંવા અનાયનો આર્ચ-ત્રૈવર્ણિક-યજ્ઞ શક્ય છે. વળી ઉપરોક્ત વચનોમાં એ પણ જ્ઞાનિ નીકળે છે કે વેદાધ્યયનથી દ્વિજત્વ અને વેદાધ્યયનના ત્યાગથી શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એ કાગનું ઔદાત્મ

કેવું હતું, કે જેના પ્રતાપે શૂદ્ર બ્રાહ્મણના લક્ષણથી સંપન્ન થતાં તેના બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવતો ! આના સમયમાં કોષપણ વર્ણ સંધાને માટે અસ્પૃશ્ય કે વ્યવહારથી બહિષ્કૃત હોય એ માનવું અસંભવિત છે. તાત્પર્ય કે ઉપરોક્ત વચ્ચેનાનું મનન કરતાં એજ ફલિત થાય છે કે એ કાળમાં કોષપણ વર્ણ અસ્પૃશ્ય નહોતો. તેમજ:—

વર્ણોત્કર્ષમવાપ્નોતિ નરઃ પુણ્યેન કર્મણા ।

દુર્લભં તમલઙ્ઘ્યા હિ હન્યાત્ પાપેન કર્મણા ॥ ૧ ॥

—મહાભારત શાંતિ ૦ અ ૦ ૨૯૧ ॥

(૪) " ખુબ્યકારક કર્મો કરવાથી ઉચ્ચ વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પાપ કર્મો કરવાથી ઉચ્ચ વર્ણની પ્રાપ્તિ ન થતાં અધમતા પ્રાપ્ત થાય છે. " •

આપણાં આચરણ સુધારવાથી—સદાચારમાં વર્તવાથી—આપણી ઉન્નતિ થશે, એવી આશા તે કાલમાં સર્વને રહેતી, એ ઉપરોક્ત શ્લોકથી જણાય છે. વર્તમાનમાં તો ચાલુ તેટલાં સદાચરણ કરવામાં આવે, તોપણ એક અસ્પૃશ્ય ગણાયલા મનુષ્યના લલાટે લાગેલી અસ્પૃશ્યતા છૂટતી નથી. આવી અદ્ભૂત લીલા પ્રાચીન સમયમાં નહોતી. ઉન્નતિને માર્ગ સર્વ માટે એક સરખો ખુલ્લો હતો. સ્પર્શસ્પર્શના વિચાર કરતાં આપણે મનુસ્મૃતિના નીચેનાં વચન પણ લક્ષમાં રાખવાં એમ એ કે:—

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદ્વૈદ્યાત્તયૈવ ચ ॥

—મનુસ્મૃતિ.

" શૂદ્ર બ્રાહ્મણત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે; ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી પણ એજ પ્રમાણે ઉચ્ચનીચ વર્ણમાં જવાય છે. " તેમજ:—

સ્વાધ્યાયેન જૈષ્ઠૌમૈઃ ત્રૈવિદ્યેનેજ્યયા મુતૈઃ ।

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ ત્રાહ્મણ્યં ક્રિયતે તતુઃ ॥

મનુ ૦ ૧/૨૮ ॥

“ સ્વાધ્યાય, જપ, હોમ, ત્રી વ્રિયા (તથુ વેદનું યાન), ધન્યા, સોમ, મદાપત અને ઘટ એના યોગથી બ્રાહ્મીય શરીર કરવામાં આવે છે. ”
તેમજ:—

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

વેદાભ્યાસી મવેદ્વિપ્રઃ વ્રહ્મ જાનાતિ વ્રાહ્મણઃ ॥

મનુસ્મૃતિ.

“ જન્મથી (સર્વ) શૂદ્ર હોય છે, સંસ્કારથી દ્વિજ કહેવાય છે, વેદાભ્યાસી હોય તો તે વિપ્ર થાય છે અને જે બ્રહ્મ જાણે છે તેને બ્રાહ્મણ કહેવાય. ”

આવા પ્રકારનાં વચનોનો સંજતિ જોવા જતાં, જન્મની અપેક્ષાએ શુશ્રુ-કર્મ પ્રધાન છે, એ ક્ષતિ થાય છે. સર્વ મનુષ્યો જન્મથી શૂદ્રજ અવતરે છે, અને તે પછી તેના જેમ જેમ સંસ્કાર થાય છે તેમ તેમ તેનામાં દ્વિજત્વ, વિપ્રત્વ કિંવા બ્રાહ્મણત્વ આવે છે. મદાભારતનાં જે જે પ્રમાણે આપણે જોઈ ગયા તેના આજ આશય છે. સરકૃતિથીજ માણસની ઉન્નતિ થાય છે, એમ માનવું એજ ધર્મ અને પ્રગતિનું ચિહ્ન છે. વળી પ્રત્યેકને પ્રત્યેક સંસ્કાર કરવાની ધૃષ્ટ હોવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. વેદાધ્યયન કરી અને સદાચાર પાળી અમુક વિધિ કરવા છતાં, તેની અમુક વર્ણુ માનવી એવા નિયમ કરાય અને સામાજિકધર્મને કેદસાકેને તે તે સંસ્કાર કરવાનો કિંવા તે તે આચાર પાળવાનો પ્રતિબંધ કરે; તો તે નિયમ નિષ્પયોગી થઈ પડે છે. આથી શૂદ્રોમાં બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ જણાતાં તેમને બ્રાહ્મણ ગણવા જેટલું બોદાર્થ જે સમયના મનુષ્યોમાં હતું, તે સમયમાં પોતાનામાં તે લક્ષણો આણવાનાં સાધનો સર્વને માટે મુલભ દતાં, એ માનવું સધુક્રિત યશે. યાનાદિ પ્રાપ્તિનાં સાધનો એ સમયમાં સર્વને એક સરખાં ઉપલબ્ધ થતાં અને તે સાધનોનો ઉપયોગ કરી નીચ કુલોત્થપન ઉચ્ચ વર્ણુમાં પ્રવેશ કરી શકતા એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક દ્રષ્ટાંત છે. જુઓ:—

આચારમનુતિષ્ઠન્તો વ્યાસાદિમુનિસત્તમાઃ ।

ગર્માધાનાદિસંસ્કારકલાપરાહિતાઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રોત્તમાઃ શ્રિયં પ્રાપ્તાઃ સર્વલોકનમસ્કૃતાઃ ।

બહવઃ કથ્યમાના યે કતિચિત્તાન્ નિબોધત ॥ ૨૧ ॥

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપાવયાશ્ચ પરાશરઃ ।

શુક્યાઃ શુકઃ કળાદાસ્યસ્તથોલૂક્યાઃ સુતોઽમવત્ ॥ ૨૨ ॥

મૃગોજોઽધર્થશ્રંગોઽપિ વસિષ્ઠો ગણિકાત્મનઃ ।

મંદપાત્રો મુનિશ્રેષ્ઠો લાવિકાપત્યમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

માંડવ્યો મુનિરાજસ્તુ મંદૂકોગર્ભસંમવઃ ।

બહવોઽન્યેઽપિ વિપ્રસ્ત્રં પ્રાપ્તા યે પૂર્વવદ દ્વિજાઃ ॥ ૨૪ ॥

હરિણીગર્ભસંભૂત ઋષ્યશ્રંગો મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્વપાકીગર્ભસંભૂતઃ પિતા વ્યાસસ્ય પાર્થિવ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તેન કારણમ્ ॥ ૨૬ ॥

અવિષ્ય મહાપુરાણ, બ્રાહ્મ ૦ અ ૦ ૪૨.

“ વ્યાસાદિ મુનિ સદાચારુ પરિપાલન કરીને, ગર્ભધાનાદિ સંસ્કાર રહિત હોવા છતાં પણ સર્વના પૂજ્ય થઈ, ઉત્તમ બ્રાહ્મણ બન્યા. એવા (નીચ કુલમાં જન્મીને ઉચ્ચ થયલા) પણ છે. પણ તેમાંના કેટલાક બ્યા છે. બુધ્ધિ, દૈવર્ત (કાળી) સ્ત્રીથી વ્યાસ ઉત્પન્ન થયા, શ્વપાક (ચાંડાલાદિ) સ્ત્રીથી પરાશર ઉત્પન્ન થયા, શુકોના ઉદરે શુક થયા અને ઉત્તુકીથી કલ્કાદ થયા. હરિણીના ઉદરે ઋષ્યશ્રંગ થયા, અને ગણિકાથી વસિષ્ઠ થયા. મુનિ શ્રેષ્ઠ મંદપાત્ર લાવિકાથી ઉત્પન્ન થયા. મંદૂકીથી માંડવ્ય થયા. આ પ્રમાણે થયા મનુષ્યો હીન કુલમાં જન્મીને વિપ્ર થયા. હરિણીથી ઉત્પન્ન થયલા ઋષ્યશ્રંગ મુનિ તપથી બ્રાહ્મણ થયા. કારણ કે સંસ્કાર મુખ્ય છે. શ્વપાકી (ચાંડાલ સ્ત્રી) થી ઉત્પન્ન થયલા પરાશર તપે કરીને બ્રાહ્મણ થયા, કારણ સંસ્કાર મુખ્ય છે. ”

હલકી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓના ઉદરે ઉત્પન્ન થયા છતાં અનેક મનુષ્યો ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા એવું ઉપરોક્ત અવિષ્ય પુરાણના વચનમાં જણાવેલું

છે. આમ હોવામાં સંસ્કાર એજ મુખ્ય કારણ છે એ પણ દર્શાવવામાં આન્યું છે. ચાંડાલ જાતિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયલા પરાશરતું ઉપનયન થયું અને એમણે વેદાધ્યયન પણ કર્યું । માછણના ઉદરે ઉત્પન્ન થયલા વ્યાસનો પણ ઉપનયન સંસ્કાર થયો એટલુંજ નહિ પણ એમણે એ સમ-
યના બ્રાહ્મણોને વેદ શીખવ્યા ! આ સમાનભાવ, જે એ જાતિ વર્ત-
માન કાલની પેઠે બહિષ્કૃત હોત તો કદિ પણ જોવામાં આવત નહિ. અ-
ત્યારે તો અંત્યજ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયલાનો ઉપવિત ધારણ કરવાનો અધિ-
કાર તો દૂર રહેો; પણ એકત્ર વિદ્યાબ્યાસ પણ થઈ શકતો નથી, એ કેટ-
લી જ્ઞાતનીય સ્થિતિ છે । હશે. આ જાતિપર પૂર્વે બહિષ્કાર નહોતો, એ-
ટલું તો આપરથી ૨૫૪ જણાય છે. વળી મહાભારતના શાંતિપર્વના
બાવીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણનો પુત્ર હોવા છતાં કર્મોએ કરીને ક્ષત્રિય
થયો અને એણે દુરાચારી લોકની નગ્વાણું જાતિને સંહાર કર્યો, એવો
ઉલ્લેખ છે. એથી એ પણ જણાશે કે એવી રીતે ઉચ્ચ જાતિના લોક ગુણ-
કર્મ પ્રમાણે ઉતરતી વર્ણમાં આવતા. વળી જુઓ:-

जनक उवाच ।

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।

शुद्धयोनौ समुत्पन्नाः वियोनौ च तथाऽपरे ॥ ૧૧ ॥

પરાશર ઉવાચ ।

राजर्षेयैश्च वेद् ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।

महात्मनां समुत्पत्तिः तपसा भावितात्मनाम् ॥ ૧૨ ॥

ઉત્પાદ્ય પુત્રાન્ મુનયો નૃપતે યત્ર તત્ર હ ।

स्वेनैव तपसा तेषां ऋषित्वं विदधुः पुनः ॥ ૧૩ ॥

પિતામહશ્ચ મે પૂર્વ ઋષ્યશ્રૃંગશ્ચ વડચપઃ ।

वेदस्तांड्यः कृष्यैव कक्षीवत् कमठादयः ॥ ૧૪ ॥

યવત્રીતશ્ચ નૃપતે દ્રોણશ્ચ વદતાં વરઃ ।

आर्गुर्मतेगो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ॥ ૧૫ ॥

એ તે સ્વાં પ્રકૃતિ પ્રાપ્તા વૈદેહ તપસોશ્રયાત્ ।

પ્રતિષ્ઠાંતાં વેદવિદો દમેન તપસૈવ હિ ॥ ૧૬ ॥

મૂલગોત્રાણિ ચત્વારિ સમુત્પન્નાનિ પાર્થિવ ।

ઔગિરાઃ કશ્યપૈશ્વૈવ વસિષ્ઠો મૃગુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

કર્મતોઽપ્યાનિ ગોત્રાણિ સમુત્પન્નાનિ પાર્થિવ ॥

મહામારત શાંતિ૦ અ૦ ૨૯૬ ।

જનકે કહ્યું:—“ હે મુનિ ! ગમે તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા લોક ઉત્તમતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા ? શુદ્ધ યોનિમાં અને હીન યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક સરખા કેવી રીતે ઉત્તમ થયા ? ”

પરાશર ઋષિ કહે છે—“ હે રાજા ! નીચ કુલમાં જન્મ થવા છતાં પણ તપના યોગથી ઉચ્ચત્વ પ્રાપ્ત થવું શક્ય છે. અનેક મુનિઓએ એ પ્રમાણે પુત્રો ઉત્પન્ન કરી તેમને તપના બલે કરી ઋષિ બનાવ્યા છે. મારા પિતામહ, ઋષ્યશૃંગ, કશ્યપ, વેદ, તાંડપ, કૃપ, કદીવાન, કામકાંઠિ ઋષિ, યવકીત, દ્રોણ, આયુ, મતંગ, દર્ષ, દુપદ, માત્સ્ય, એ સર્વ ઋષિ હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં તપના આશ્રયથી અને વેદધ્યયનથી શ્રેષ્ઠત્વને પ્રાપ્ત થયા. મૂળ ઔગિરા, કશ્યપ, વસિષ્ઠ ને ભૃગુ એ ચાર ગોત્ર ઉત્પન્ન થયાં. અન્ય જે ગોત્ર થયાં, તે સર્વ કર્મે કરીને ઉચ્ચત્વ દયાને પામ્યાં હતાં. ”

ઉપર જણાવેલાં ચાર ગોત્રમાંના વસિષ્ઠ એ ગણિકાના ઉદરે ઉત્પન્ન થયાનું તેમજ કશ્યપ પણ હીન કુળેજી હોવાનું ઉપરોક્ત અવતરણમાં છે. આથી એ મૂળનાં ચાર ગોત્ર પલુ ઉચ્ચ કુળેજી હતાં, એમ કહી શકારો નહિ. ગમે તે જાતિની સ્ત્રીના પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય, તથાપિ તેને ઉચ્ચ વર્ણીય જન્મવામાં દરકત નહોતી. મહાભારતના નીચેના પ્રમાણથી પણ એ વાતને અનુમોદન મળે છે:—

ઈમિસ્તુ કર્મત્રિદેવો શુભૈરાચરિતૈસ્તયા ।

નૃદ્રો વ્રાહ્મણતાં યાતિ વૈશ્યઃ સત્રિયતાં તયા ॥ ૨૬ ॥

મહા૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪૩

“ એવાં શુભકર્મોથી અને સદાચરણોથી શુદ્ધ બ્રાહ્મણપણાને પામે છે અને વૈશ્ય ક્ષત્રિયત્વને પહોંચે છે. ” એ શુદ્ધ સદાને માટે જાદિષ્ટ હોય તો આ વચન સંભવેજ નહિ.

અહીં સૂત્રી આપણે નીચે અર્થાત્ અરપૃષ્ઠ માનવામાં આવેલી જાનિ-
માંથી ઉચ્ચ જાતિમાં ગણવાનાં નામ જોઈ ગયા. આવાં અનેક દ્રષ્ટાંત
ભવિષ્ય મહાપુરાણમાં આપેલાં છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો છે જેજ એ
સમપત્ની પરિપાકી દર્શાવે છે. જેમ શુદ્ધ કિંવા આંધ્રવમાંથી ઉચ્ચ થઈ
શક્યા છે, તેમ ક્ષત્રિયમાંથી પણ થયેલા છે; જુઓ:—

• વીતહવ્યો મહારાજ વ્રહ્મવાદિત્વમેવ ચ ।

તસ્ય ગૃત્સમદઃ પુત્રો રુપેણેન્દ્ર ઇવાજ્ઞરઃ ॥ ૧૮ ॥

ઋગ્વેદે કર્તેતે ચાઘ્યા શ્રુતિર્થસ્ય મહાત્મનઃ ।

યદ્ ગૃત્સમદો વ્રહ્મન્ વ્રાહ્મણૈઃ સ મહાયતે ॥ ૧૯ ॥

• સ વ્રહ્મચારી વિપ્રર્ષિઃ શ્રીમાન્ ગૃત્સમદોઽમવત્ ।

—મહાભારત અનુ० અ० ૩૦ ॥

“ વીનદાનને રૂપમાં ઇન્દ્ર સરખો ગૃત્સમદ નામનો પુત્ર થયો. આ
ગૃત્સમદની શ્રુતિ ઋગ્વેદમાં જણાય છે. એ ગૃત્સમદને બ્રાહ્મણોએ પણ માન
આપ્યું અને તે બ્રહ્મચારી રહી વિપ્રર્ષિ ગૃત્સમદ બન્યો. ” આ વચનપરથી
એ કાલમાં ક્ષત્રિયમાંથી કેવી રીતે બ્રાહ્મણ થવાનું તે જણાવેલું છે. વિશ્વા-
મિત્રને યજ્ઞથી બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિની વાત તો સર્વને વિદિત છે. આ કથા
વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ પ્રમાણે છે:—

વ્રાહ્મણ્યં તપસોગ્રેણ પ્રાપ્તવાનસિ કૌશિક ॥ ૨૦ ॥

વ્રાહ્મણ્યં યદિ મે પ્રાપ્તં દીર્ઘમાયુસ્તથૈવ ચ ॥

ક્ષત્રવેદવિદાં શ્રેષ્ઠો વ્રહ્મવેદવિદામપિ ।

વ્રહ્મપુત્રો વસિષ્ઠો માં एवं વદતુ દેવતાઃ ॥ ૨૪ ॥

તતઃ પ્રસાદિત્વો દૈવૈઃ વસિષ્ઠો જયતાં વરઃ ।

સર્ણ્યં ચકાર વ્રહ્મર્ષિઃ દ્યુવાસ્તિતિ ચાગ્રવીત્ ॥ ૨૬ ॥

બ્રહ્મર્ષિત્વં ન સંદેહઃ સર્વં સંપદ્યતે તવ ।

વિશ્વામિત્રોઽપિ ધર્માત્મા લઙ્ક્યા જાહ્નવ્યમુત્તમમ્ ॥ ૨૭ ॥

વા૦ રામાયણ, ષા૦ અ૦ ૬૫

“ ઉચિતપ કરીને વિશ્વામિત્રે બ્રાહ્મણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એમણે કહ્યું—
જ્યારે મને બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયું છે, ત્યારે જ્ઞાન તેમજ બ્રાહ્મ વિદ્યામાં
પ્રવીણ થયલા બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠ અને બ્રાહ્મણ કહી બોલાવે. તે પછી દેવોએ
પ્રાર્થના કરેલા એવા વસિષ્ઠ ” તેમ થાય ’ એમ બોલ્યા, અને એમની
સાથે મૈત્રિ કરી. “ તું બ્રહ્મર્ષિ છે એમાં સંદેહ નથી ” એમ કહ્યું, અને
તે રીતે ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્ર ઉત્તમ બ્રાહ્મણ બન્યા. ” આજ કથા મહાભાર-
તના અનુ૦ પર્વમાં અધ્યાય ત્રણમાં પશુ છે. એમાં જણાવ્યું છે કે “ હે
રાજા ! જ્યારે બ્રાહ્મણપણું અતિશય દુઃપ્રાપ્ય છે, તો તે ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્રે
કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? બીજા દેહ ધારણ કર્યા સિવાય કેવી રીતે તેઓ
બ્રાહ્મણ થયા ? મતંજ એ ચાંડાલ યોનીમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં તેજ દેહમાં
તેણે બ્રાહ્મણ કથા પ્રકરે પ્રાપ્ત કર્યું ? ” આ સર્વ પ્રમાણોથી અનેક રાજ-
પુરુષો બ્રાહ્મણત્વને પામ્યાની વાત સિદ્ધ થાય છે. બ્રાહ્મણની પ્રાપ્તિ દુઃસાધ્ય
છે એવું ઉપરોક્ત અવતરણમાં જણાવેલું છે, પણ દિગ્જયની પ્રાપ્તિ એટલી
કઠિણ છે એમ ખતી. આ વાત ખાસ સક્ષમાં રાખવી જોઈએ. શ્રદ્ધ બ્રાહ્મણ
થવાને અશકત નીવડે તો પણ તે દિગ્જય તો થઈ શકે છે. કારણ કે તે એટલું
દુઃસાધ્ય નથી. શુદ્રમાંથી ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય થઈ શકાય એટલે તે વ્યવહારમાં
આવી શકે. શુદ્રને સમ્પૂર્ણ કેવી રીતે બનાવાય અને સમ્પૂર્ણ કેવી રીતે દિગ્જય
થઈ શકે એ આપણે પ્રથમ વિચારી ગયા છીએ. શુદ્ધ હાલના જેટલા પૂર્વે
વ્યવહારથી દૂર નહોતા એ પણ આપણે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. વાસ્તવિક
રામાયણમાં આવેલા યવજુના પ્રસંગથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે:—

અજ્ઞાનાત્તુ હતો યસ્માત્ સત્રિયેણ ત્વયા મુનિઃ ।

તસ્માત્ત્વાં નાવિશત્યાશુ બ્રહ્મહત્યા નરાધિપ ॥ ૧૧ ॥

ન ત્રિજાતિરહં રાજન્ મા મૂત્તે મનસો વ્યયા ।

શૂદ્રાયામસ્મિ વૈદ્યેન જાતો નરવરાધિપ ॥ ૧૦ ॥

વા૦ રામા૦ અયો૦ ૬૩૬૪ :

“ હે દશરથ રાજા ! તેં અજ્ઞાનનાથી મુનિને વધ કર્યો, તેથી તને બ્રહ્મહત્યા ભાગ્યે નહિ. તથાપિ હું દિવ્ય જાતિ નથી. તારા મનમાં ત્રાસ પામીશ નહિ. હું ચંદ્ર સ્ત્રીનાથી વૈશ્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલો છું. ”

આ વચનમાં, દશરથે શ્રેયશ્ચિદ્ધાર કરતાં અજ્ઞાનના એક મુનિને વધ કરવાથી તેને બ્રહ્મહત્યા ભાગવાની નથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ચંદ્ર સ્ત્રી અને વૈશ્ય પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલા બાળમુનિને વધ કરવાથી બ્રહ્મહત્યા (બ્રહ્મચર્ય-હત્યા) ભાગે છે અથવા ભાગવાનો ભય છે. દશરથને થયેલો એ ભય આથી સમારણ્ય હતો. તાત્પર્ય કે, આ ૫૨થી આરા બાલકમાં જાંઘણુ ઉદ્ભવવા માંડ્યું હતું, એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે આપણે એક જુગમાં અનેક વર્ષ પેલ થવાનાં દર્શાવે જોઈશું.

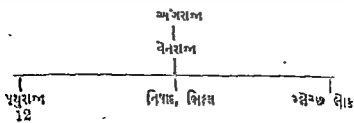
મમન્વુર્ગ્રાક્ષણાસ્તસ્ય મલાદેહમકલ્મષાઃ ।

તત્કાયાત્ મધ્યમાનાત્તુ નિપેતુર્ભેદ્વિજ્ઞાતયઃ ॥ ૭ ॥

શરીરે માતુરં રોગ કૃષ્ણાં જનસમમમાઃ ॥ ૮ ॥

મત્સ્યપુરાણ, અ૦ ૧૦.

(૫) એ વેન રાજાના દેહવું નિષ્પાપ એવા બ્રાહ્મણોએ મંથન કર્યું અને તેથી માતાના અંશને લીધે કૃષ્ણવર્ણ એવું જાતિ ઉત્પન્ન થયું. વેન રાજાની કથા શ્રીમદ્ભાગવત (૨૬-૪-૧૩-૧૫) માં આપેલી છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, વેનના ડાઘા ભાગમાંથી એક કૃષ્ણવર્ણ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તે નિપાદ હતો; અને જમણા ભાગ તરફથી જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તે શ્રેષ્ઠ એવો ક્ષત્રિય પૃથુરાજ હતો. વેનની જે વંશાવળી આપવામાં આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

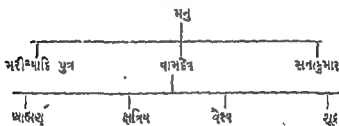
તેના સમયમાં જ્યારે આ પ્રભાણે એક જ કુળમાં ક્ષત્રિય, વિશ્વ તેમજ મ્લેચ બિલ્વન થવાનું સંભવિત હતું, તે પછી તે સમયમાં શુદ્ધકર્મનુસાર વર્ણવસ્થા હતી એમ માન્યા શિવાય ચાલે એમ નથી. પછી:-

વામદેવસ્તુ ભગવાન્ અસૃજન્મુલ્લતો દ્વિજાન્ ।

રાજન્યાનસૃજદ્ બાહ્યોર્વદ્યદ્વાનૂરૂપાદયોઃ ॥ ૨૮ ॥

માર્ક્યં ૦ અં ૪.

મનુના મરીઆદિપુત્ર, સનકુમાર તેમજ વામદેવ એ પુત્રો હતા, એમાંના વામદેવથી ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન થયા. એની વંશાવળી:-

આ પ્રભાણે વામદેવથી જુદી જુદી ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન થયા. એજ પ્રભાણે:-

કર્યયઃ પુત્રકામસ્તુ ચચાર સુમહત્તપઃ ।

તસ્યૈવં તપતોઽત્યર્થં પ્રાદુર્ભૂતૌ સુતાધિમૌ ॥ ૧ ॥

વત્સરધાસિતશ્ચૈવ તાવુમૌ વ્રહ્મવાદિનૌ ।

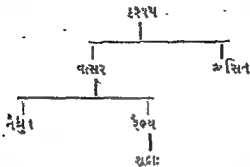
વત્સરાજૈભ્યો જજ્ઞે રૈમ્યશ્ચ સુમહાયજ્ઞાઃ ॥ ૨ ॥

રૈમ્યસ્ય જાજ્ઞિરે શૂદ્રાઃ પુત્રાઃ શ્રુતિમતાં વરાઃ ।

કૂર્મપુરાણ પૂં ૦ અં ૧૯.

“ પુણ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી દરેકે મહાન તપ કર્યું, આથી તેને પત્સર અંગે અસિત એવા બે પુત્ર થયા. વત્સરને નૈધુત અને રૈમ્ય નામના

એ પુત્ર થયા. રેભને વેદપારંગતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો શ્રદ્ધ પુત્ર થયો. ” એની વંશાવળી:-

બ્રાહ્મણોના કુળમાં પણ શ્રદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ નીવડે છે, એ વાત આસ લક્ષમાં રાખતા યોગ્ય છે. કુળ પરથીજ વર્ણનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી પણ ગુણકર્મથીજ થઈ શકે છે, એ આ વંશાવળીથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેજ પ્રમાણ:-

રન્તિર્નારઃ સરસ્વત્યાં પુત્રાનનનયત્ શુભાન્ ।

ત્રસું તથાઽપ્રતિરથં ધુવં ચૈવાતિધાર્મિકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ગૌરી કન્યા ચ વિહ્યાતા માંધાતુર્જનની શુભા ।

ધુવોઽપ્રતિરથસ્યાઽપિ કંઠસ્તસ્યામવત્ સુતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મેધાવિધિઃ સુતસ્તસ્ય યસ્માત્ કાંઠાયના દ્વિજાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

મરતસ્તુ મરદ્વાજં પુત્રં પ્રાપ્ય તદાઽબ્જીત્ ॥ ૧૩૨ ॥

વાયુપુરાણ જાં ૯૯.

નરનો પુત્ર રંતિ, એ પોતાની સરસ્વતી નામની પત્નિથી ઉત્તમ પુત્રોને જન્મ આપતા લાગ્યો. ત્રસું, અપ્રતિરથ, ધુવ એ ત્રણ પુત્ર અને ગૌરી નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. આ પ્રસિદ્ધ ગૌરી કન્યાનો પુત્ર માંધાતા સુવિખ્યાત નૃપતિ થયો. અપ્રતિરથનો ધુવ નામનો પુત્ર થયો અને તેનો પુત્ર કંઠ થયો. એ કંઠને મેધાવિધિ પુત્ર અને તેનાથી કાંઠાયનદ્વિજ ઉત્પન્ન થયા. ” આ તરફ ત્રસુને મલિન અને મલિનને દુષ્ટતા નામનો પુત્ર થયો.

શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું. આવાં અનેક દૃષ્ટાંત અનેક ગ્રંથોમાં છે. આ સર્વ દૃષ્ટાંત એજ સિદ્ધ કરે છે કે પ્રાચીન કાલમાં ગુણુ કર્માનુસારજ વર્ણનો નિર્ણય કરવામાં આવતો. ગોવધ કરવાથી પૃથ્વીને શુદ્ધ થવું પડ્યું. આ ઉપરથી ગોવધ, જોહિંસા એ શુદ્ધનું પ્રધાન લક્ષણ છે એમ ઠરે છે. શૂંવાયક 'વૃષભ' શબ્દનો એજ અર્થ છે એવું આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રમાણે ગુણુકર્માનુસાર વર્ણુ વ્યવસ્થા ન હોત તો આવાં ઇતિહાસસિદ્ધ દ્રષ્ટાન્ત મંગળ નહિ. જુઓ:-

રંભસ્ય રમસઃ પુત્રો ગંભીરશ્ચાક્રિયસ્તથા

તસ્ય ક્ષેત્રે વ્રહ્મ જન્ને શૃણુ વંશમનેહસઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, ૯।૧૭

“ રંભાનો રસભ પુત્ર, તેમજ ગંભીર અને અક્રિય હતા. એમના ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા. ” વળી ભાગવત અધ્યાય નવ શ્લોક ૨૦ માં જણાવ્યું છે કે, ‘ હે ભારત ! જે વંશમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે, તે પુરુષનો વંશ હું તને કહું છું; જે વંશમાં રાજર્ષિના અને બ્રાહ્મણના વંશ ઉત્પન્ન થયા છે. ” એજ પ્રમાણ:-

ગર્ગાત્ શનિસ્તતો ગાર્ગ્યઃ ક્ષત્રાત્ વ્રહ્મ હ્યવર્તત ॥

દુરિતક્ષયો મહાવીર્યાત્ તસ્ય ત્રવ્યારુણિઃ કવિઃ ।

પુન્કરારુણિરિત્યત્ર યે વ્રાહ્મણગતિઃ ગતાઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, ૯।૨૧.

“ ગર્ગથી શનિ, અને તેનાથી ગાર્ગ્ય ઉત્પન્ન થયા; ક્ષત્રિયમાંથી બ્રાહ્મણ થયા. મહાવીર્યથી દુરિતક્ષય, તેનાથી ત્રવ્યારુણિ અને પુન્કરારુણિ થયા. એ બ્રાહ્મણાવને પ્રાપ્ત થયા. ” આવા પ્રકારનાં પુન્કળ વર્ણુનો અનેક પુરાણોમાં છે. ઉપર આપેલાં ઉદાહરણ દલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થતા છતાં ઉચ્ચ કુળમાં થયેલાં તેમજ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હીનકુળમાં ગયેલાં છે. આ ઉપરથી એ કાળની વર્ણુ વ્યવસ્થાની પ્રથા સોરી રીતે લક્ષમાં આવે છે. હવે માત્ર આ રથજો એટલોજ પ્રશ્ન રહે છે કે, જે સમયમાં આવી ગુણુ-કર્મ પ્રમાણે

વર્ણવ્યવસ્થા હતી, તે કાલમાં હાલની પેઠે અધુક જાતિનો બદલિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે કાલમાં એક ચાંડાલ સમ્પૂર્ણ બની દિન થઈ શકતો, તે કાલમાં ચાંડાલ સંપૂર્ણ રીતે સંસર્ગથી દૂર હતો એમ કેમ કહી શકાય ? ખરેખર, એ કાલમાં સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ નહોતો એજ સિદ્ધ થાય છે.

(૬) હવે નીચ કુતોત્પન્ન કયા કર્મથી ઉત્ત્થ થાય છે તે જાણીએ. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં આના બે પ્રકાર છે. એક સ્ત્રીઓદ્ધાર અને ખીજો પુરુષોદ્ધાર. એટલે સ્ત્રીઓ વડે અપાતા જન્મથી અને પુરુષો વડે યના કર્મથીજ એ વાત સંભવે છે. પ્રથમ આપણે પહેલા પ્રકારનો વિચાર કરીએ:—

શૂદ્રો બ્રાહ્મણત્તમેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદ્દેશ્યાત્ તથૈવ ચ ॥

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્ પ્રપચતે ।

અશ્રવાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગૃહસ્થાસસમાદ્ યુગાત્ ॥

મનુસ્મૃતિ.

“ શૂદ્ર બ્રાહ્મણને પામે છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રને પામે છે. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પણ ઉત્ત્થ કિંવા નીચ થાય છે એમ જાણવું. શૂદ્ર સ્ત્રીનામાં બ્રાહ્મણથી થમલા સાત યુગના (જોડ) પછી બ્રાહ્મણ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જન્મથીજ દિન કિંવા બ્રાહ્મણ થવાનો પ્રકાર છે, વળી મનુ “ સ્ત્રી રત્નં કુષ્કુલ્લાદપિ ” કુષ્કુલ-નીચકુલમાંથી પણ સ્ત્રી રત્નનો સ્વીકાર કરવો, એમ કહે છે. યુગરાત્રીમાં પણ એ મનુ વચન પરથીજ કહેવત પ્રચલિત થઈ છે કે “ ઉકરડેથી પણ (સ્ત્રી) રત્ન લેવાય. ” વળી મનુ કહે છે કે:—

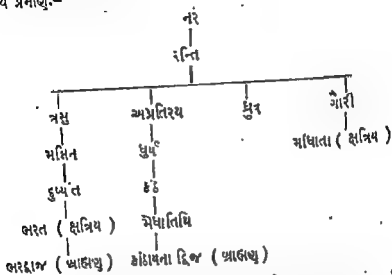
સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા શૌચમન્નં સુમાપિતમ્ ।

વિવિધાનિ ચ શિલ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥

મનુસ્મૃતિ.

“ સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, શુદ્ધાચાર, અન્ન, સુલાધિત, અને વિવિધ શિલ્પ-કલા-શા એનો સર્વ પાસેથી સ્વીકાર કરવો ” આ પ્રમાણે ઉત્ત્થ વર્ણુનાને

દુષ્યંતનો પુત્ર ભરત થયો અને તે ' ભરતના પુત્ર ભરદ્વાજ ત્રણે યમાં. " આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ગોત્રમાં પ્રાણીય જન્મેલા હોવાનો વર્તાત છે. આ વંશાવળી નીચે પ્રમાણે:-

આ પ્રમાણે ક્ષત્રિયના કુલમાંથી પ્રાણીય થઈ શકતા, તો પછી શું કારણે તુસાર વર્ણવ્યવસ્થા હોવાનું જ સિદ્ધ થાય છે. ક્ષત્રિયમાંથી મેહાતિય પુત્ર થવાનાં પણ દૃષ્ટાંત છે.

ये मधुच्छंदसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ।

अशपत् तान् मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥ ३३ ॥

श्रीमद् भागवत, स्कं० ૧.૧૨૬.

“મધુચ્છંદ સિવાય જે વડીલ પુત્રોએ તે (વિશ્વામિત્ર વચન) કીધે છે એમ માન્યું નહિ, તે પુત્રોને એ ક્રોધ પામેલા મુનિએ ‘ હે દુષ્ટો તમે મ્હેં જ યાત્ર ’ એવો શાપ આપ્યો. ”

આ પ્રલોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્માનંતર કરવાથી નહિ પણ વિશ્વામિત્રને ન ગણીકારવાથી મધુચ્છંદ સિવાયના અન્ય જ્યેષ્ઠ બંધુઓને મ્હેં જ યાત્ર પડ્યું હતું. સગર રાજાનો અસમજસ નામનો પુત્ર, પ્રજાના આગ્રહને જાણી ફેંકી દેવાની કૃપા કરતો હોવાથી તેને દેશંપાર કરવામાં આવ્યો હતો;

એના વંશજ આગળ જતાં બિહ્વાદિ યથા હતાં એમને એ કાળના ક્ષત્રિયોએ પુનઃ સમાજમાં પ્રવિષ્ટ ન કરવાથી, તેઓ સદા માટે હીન થઈ રહ્યા હતા.

આવાં ધણાં દષ્ટાં છે. “નભાગ જે દિષ્ટિનો પુત્ર હતો, તે કર્મથી વૈશ્યત્વને પામ્યો હતો.”* વળી નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાર્ગવ વંશમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા:—

વૈણ્વોઽસુતશ્ચાઽપિ મર્ગો નામ પ્રજેશ્વરઃ ।

વત્સસ્ય વત્સમૃમિસ્તુ મૃગમૃમિસ્તુ ભાર્ગવાત્ ॥

एते क्षांगिरसः पुत्रा जाता वंशेऽय भार्गवे ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च भरतर्षभ ॥

—હરિવંશ ૩૨.

એજ પ્રમાણે “ગૃતસમનિ રાગને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુત્રો થયા હતા.” આથી ક્ષત્રિય કુળમાંથી બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય થવાનું ઉદાહરણ મળે છે. વળી હરિવંશ અધ્યાય ૨૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે “ગૃતસમનના શુનક પુત્રને શૌનક નામનો પુત્ર હતો. તેનાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા પુત્ર થયા.” આ કુળ સંબંધી લખતાં વાયુપુરાણ જણાવે છે કે, “एतस्य वंशे संभूता विचित्राः कर्मभिर्द्विज ॥” એના વંશમાં કર્મને લીધે વિચિત્ર એવા પુત્રો થયા હતા. એજ પ્રમાણે:—

एषधस्तु गुरुगोवधात् शूद्रत्वमगमत् ॥

—विष्णुपुराण ૪૧।૧૪

एषधो हिसयित्वा तु गुरोर्गा जनमेजय ।

शापाद्भूतत्वमापन्नः..... ॥

હરિવંશ.

૪૫મ એ દિવસ હોવા છતાં પણ ગુરૂની ગાયનો વધ કરવાથી તેને

* ભાગવત ૨૩મું. ૯-૨.

• X હરિવંશ પુરાણ અ. ૩૨.

શૂદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું. આવાં અનેક દૃષ્ટાંત અનેક પ્રથેમાં છે. આ સર્વ દૃષ્ટાંત એજ સિદ્ધ કરે છે કે પ્રાચીન કાલમાં ગુણુ કર્માનુસારજ વર્ણનો નિર્ણય કરવામાં આવતો. ગોવધ કરવાથી પૃથ્વીને શદ્ર મળુ' પડ્યું. આ ઉપરથી ગોવધ, જોહિ'સા એ શૂદ્રનું પ્રધાન લક્ષણ છે એમ કહે છે. શૂદ્રવાચક 'વૃષત્' શબ્દનો એજ અર્થ છે એવું આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રમાણે ગુણુકર્માનુસાર વર્ણુ વ્યવસ્થા ન હોત તો આવાં ઇતિહાસસિદ્ધ દ્રષ્ટાન્ત મંગતજ નહિ. જુઓ:-

રંભસ્ય રમસઃ પુત્રો ગંભીરશ્ચાક્રિયસ્તથા

તસ્ય ક્ષેત્રે વ્રહ્મ જહો મૃણુ વંશમનેહસઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, ૯।૧૭

“ રંભાનો રસભ પુત્ર, તેમજ ગંભીર અને અક્રિય હતા. અમના ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણુ ઉત્પન્ન થયા. ” વળી ભાગવત અષ્ટમાય નવ સ્થાક ૨૦ માં જણાવ્યું છે કે, ‘ હે ભારત ! જે વંશમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે, તે પુરુષનો વંશ હું તને કહું છું; જે વંશમાં રાજર્ષિના અને બ્રાહ્મણના વંશ ઉત્પન્ન થયા છે. ” એજ પ્રમાણે:-

ગર્ગાત્ શનિસ્તતો ગાર્ગ્યઃ ક્ષત્રાત્ વ્રહ્મ હ્યર્વર્તત ॥

દુરિતક્ષયો મહાવીર્યાત્ તસ્ય ધૃત્યારુણિઃ કવિઃ ।

પુન્કરારુણિરિત્યત્ર યે વ્રાહ્મણગતિઃ ગતાઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત, ૯।૨૧.

“ ગર્ગથી શનિ, અને તેનાથી ગાર્ગ્ય ઉત્પન્ન થયા; ક્ષત્રિયમાંથી બ્રાહ્મણુ થયા. મહાવીર્યથી દુરિતક્ષય, તેનાથી ધૃત્યારુણિ અને પુન્કરારુણિ થયા. એ બ્રાહ્મણુવને પ્રાપ્ત થયા. ” આના પ્રકરનાં પુન્કરણ વર્ણનો અનેક પુરાણોમાં છે. ઉપર આપેલાં ઉદાહરણુ દલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં ઉચ્ચ કુળમાં થયેલાં તેમજ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ દીનકુળમાં ગયેલાં છે. આ ઉપરથી એ કાળની વર્ણુ વ્યવસ્થાની પ્રથા સોરી રીતે લક્ષમાં આવે છે. દવે માત્ર આ રથજે એટલોજ પ્રશ્ન રહે છે કે, જે સમયમાં આવી ગુણુ-કર્મ પ્રમાણે

વર્ણવ્યવસ્થા હતી, તે કાલમાં હાલની પેઠે અમુક જાતિનો બહિષ્કાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે કાલમાં એક ચાંડાલ સમ્પૂર્ણ બની દિવસ થઈ શકતો, તે કાલમાં ચાંડાલ સંપૂર્ણ રીતે સંસર્ગથી દૂર હતો એમ કેમ કહી શકાય ? ખરેખર, એ કાલમાં સ્પર્શસ્પર્શના દોષ નહોતો એજ સિદ્ધ થાય છે.

(૧) હવે નીચ કુતોત્પન્ન કથા કર્મથી ઉચ્ચ થાય છે તે જોઈએ. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં આના બે પ્રકાર છે. એક સ્ત્રીઓદ્ધાર અને બીજો પુરુષોદ્ધાર. એટલે સ્ત્રીઓ વડે અપાતા જન્મથી અને પુરુષો વડે થતા કર્મથીજ એ વાત સંભવે છે. પ્રથમ આપણે પહેલા પ્રકારનો વિચાર કરીએ:—

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતોમેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવં તુ વિદ્યાદૈશ્યાત્ તથૈવ ચ ॥

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચૈત્ પ્રપચતે ।

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છત્યાસપ્તમાઢ યુગાત્ ॥

મનુસ્મૃતિ.

“ શૂદ્ર બ્રાહ્મણને પામે છે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રને પામે છે. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પણ ઉચ્ચ કિંવા નીચ થાય છે એમ જાણવું. શૂદ્ર સ્ત્રીનામાં બ્રાહ્મણથી ધમકા સાત યુગના (ગેડ) પછી બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ જન્મથીજ દિવસ કિંવા બ્રાહ્મણ થવાનો પ્રકાર છે, વળી મનુ “ સ્ત્રી રત્નં દુષ્કુલાદપિ ” દુષ્ટકુલ-નીચકુલમાંથી પણ સ્ત્રી રત્નનો સ્વીકાર કરવો, એમ કહે છે. યુગરાત્રીમાં પણ એ મનુ વચન પરથીજ કહેવત પ્રચલિત થઈ છે કે “ ઉકરડેથી પણ (સ્ત્રી) રત્ન લેવાય. ” વળી મનુ કહે છે કે:—

સ્ત્રિયો રત્નાન્યયો વિદ્યા શૌચમન્નં સુભાષિતમ્ ।

વિવિજ્ઞાનિ ચ શિષ્યપાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥

મનુસ્મૃતિ.

“ સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, શુદ્ધાચાર, અન્ન, સુભાષિત, અને વિવિધ શિષ્ય-હાસ-શા એનો સર્વ પામેથી સ્વીકાર કરવો. ” આ પ્રમાણે ઉચ્ચ વર્ણુનાને

નીચ વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો અધિકાર છે. સ્વવર્ણની સ્ત્રીને ઉત્તમ ગણેલી છે, છતાં ઉત્તરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવાનો શાસ્ત્રિક પ્રતિબંધ નથી. પ્રાચીન કાળમાં આ રિવાજ વ્યાપ્તો હતો. આ નિયમાનુસાર શરીનાં બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરવામાં આવતાં જે સંતતિ ઉત્પન્ન થાય, તેમાંની કન્યાનાં પુત્ર બ્રાહ્મણ સાથેજ લગ્ન કરવામાં આવે, એ પ્રમાણે કરવામાં આવેલાં લગ્નથી ઉત્પન્ન થતી પુત્રીના સાતમા વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિ બ્રાહ્મણ થાય છે, એવો ઉપરોક્ત મતુરમૃતિનો આશય છે. આ પ્રકારે શૂદ્ર સ્ત્રીથી બ્રાહ્મણ થવા માટે સાત વિવાહ, વૈશ્ય સ્ત્રીથી બ્રાહ્મણ થવા માટે પાંચ વિવાહ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી તેમ થવા માટે ત્રણ વિવાહ પૂર્ણ થાય છે. અસમૃદ્ધ કિંવા આંકસમાંથી સમૃદ્ધ કેવી રીતે થવાય છે એ આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ. એ પ્રમાણે મલમાંસનો ત્યાગ કરી જે અત્યંત સદાચારમાં રત રહે છે તે સત-શૂદ્ર થાય છે, અને તેના ઉપર જાણીઆ પ્રમાણે ઉચ્ચ જાતિમાં પ્રવેશ થાય છે.

બેશક, આમ કરવામાં પણ કેટલીક અડચણો છે. આ અડચણો એ છે કે આવા પ્રકારના અન્યેક વિવાહ કરવા અર્થે કન્યાની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. ધરો કે આ પ્રમાણે છ વિવાહ નિર્વિઘ્ને થઈ ચૂક્યા અને પછી કન્યાજ ન થઈ, તો પછી છ પેઢી સુધી કરેલો શ્રમ બર્થજ નાથ. બીજું એ કે આવા પ્રકારના અનુસાર વિવાહથી જે મિથ સંતતિ પેદા થાય, તેમાંની કન્યાઓનાં લગ્ન તે બ્રાહ્મણ સાથે કરવામાં આવે એમ માનીએ, પરંતુ તેવા પુરોષને તો વાંઠાજ રહેવું પડે! નેપાળમાં હજુ સુધી આ રિવાજ ચાલે છે. તેથી મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોને ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ સમજે છે. મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણ અને ત્યાંની સ્ત્રીઓથી જે સંતતિ પેદા થાય તેને ઉચ્ચ પ્રકારના ક્ષત્રિય સમજવામાં આવે છે. વળી જંગલમાં કુલીન બ્રાહ્મણ એવો ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં એક પેઢાભેદ છે. આ બ્રાહ્મણોમાં પણ એવાજ પ્રમાણે તેજ છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ અનુસાર વિવાહ કરવાની પ્રથા ત્યાંથી પણ હુપ્ત થયેલી છે. આવી રીતે ઉચ્ચ વર્ણના જનવાની ખટપટ કરવાથી પણ ઘણી વખત ફસાઇ પડવાનો સંભવ છે. આથી આ પદ્ધતિને જાણજ માનવામાં આવે છે.

આ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, ગુણકર્માનુસાર વર્ણ વ્યવસ્થા કરવામાં જે પદ્ધતિનું પ્રથમ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે, તેજ પદ્ધતિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. પોતાનાંજ કાર્યો વડે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની સુવિધતા આ પદ્ધતિથી રહે છે. પુરૂષ હો, કિંવા સ્ત્રી હો, ગમે તે હો, પણ સદાચરણમાં વતવાથીજ તેની ઉન્નતિ થતાં, તે શ્રેષ્ઠ વર્ણનો યશો. આવા નૈસર્ગિક ઉન્નતિના માર્ગને અટકાવતો એ મહા પાપ છે. સર્વને માટે એજ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે કે, શૂદ્રમાં પણ દ્વિજનાં લક્ષણ જણાતાં તેનો દ્વિજ તરીકેજ સત્કર કરવો, અને દ્વિજમાં શૂદ્રનાં લક્ષણ જણાતાં તેને શૂદ્ર ગણી કાઢવો. બેસાક, આમાં આત્મમક્ષ, સ્વાર્થત્યાગ અને સમષ્ટિના શ્રેયની ભાવનાની આવશ્યકતા છે. ૨૯ યજ્ઞનાં બંધનોની ભજ કાપવાની છે. આમ છતાં પણ એમાંજ મનુષ્યત્વ હોય સર્વાંગે શ્રેય છે. આત્મમક્ષ અને સ્વાર્થત્યાગના ગુણ તો સર્વમાં હોવાજ જોઈએ. એ જેનામાં નથી તે માણસ નથી તો ઉચ્ચ જાતિનો કેવી રીતે હોઈ શકે ? આપણાં શાસ્ત્રોએ ઉન્નતિનો બતાવેલો આ રાજમાર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મુકો અને જુઓ કે પરમાત્માની કૃપા અને સર્વના પુરુષાર્થ વડે પ્રગતિનાં કેવાં તેજસ્વી કિરણ પ્રકટી નીકળે છે. મનુ પોકારીને કહે છે કે:-

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિં ગચ્છતિ ।

નીચ મનુષ્ય પણ ઉચ્ચ જાતિને પહોંચી શકે છે. મનુનું આ કથન સાત પેઢી સૂઢી ઉચ્ચ વર્ણનાને કન્યાઓ આપવાથી સાધ્ય થતું હોવાથી તે એક વ્યક્તિને લાગુ થાય છે એમ નથી. કારણ કે એક મનુષ્યના મનમાં એમ થાય કે મારે આ જન્મમાં ઉચ્ચ થવું છે તો તે કદાપિ પણ શક્ય થઈ શકતું નથી. એ વાત તો સ્ત્રીઓની સાતમી પેઢીએ સિદ્ધ થવાની છે । આ મુદત દરમિયાન કેટલાંએ સમયની ક્રાંતિયો થઈ જાય, છતાં એ સર્વ અનિશ્ચિત ! પરમાત્માની આજ્ઞા, આર્ષ યજ્ઞોનાં પ્રમાણો, પ્રાચીન ઇતિહાસ, સામાન્ય જુદિ એ સર્વ તો એમજ સ્થાયે છે કે જે જીવાત્માની ઉચ્ચ જનવાની અભિલાષા થાય, તે તેને સાધ્ય થવી જોઈએ, કિંવા એ ઇચ્છાને અનુકૂળજ ધર્મમાર્ગ હોવા જોઈએ. આ દ્રષ્ટિથી જોતાં પૂર્વના ગુણકર્મ સ્વભાવથી ઉત્પત્ત થવાનો માર્ગ, એજ રાજમાર્ગ છે અને તે માનવ માત્ર માટે ખુલ્લો છે.

ભાગ ૮ મો.

શુદ્ધિમાં અરપૂરણ.

(૧) આહાર, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ આર્થ છે; અને શદ્ર એ એક વર્ણ અનાર્થ છે. એને એકજાતિ પણ કહેવામાં આવે છે. આ એકજાતિ અનાયોમાં સુતાર, લવાર, દુળમ, ઘાખી, ચમાર છતાં કારીગરોને સમાવેશ થાય છે. આમાંના સુતાર, લુહાર, દુળમ, ઘાખી વગેરે પેટાળતિથોને અર્ધરૂપ માનવામાં આવે છે અને મહાર, ચમાર વગેરેને પૂર્ણ અરપૂર માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ અનાયોની એક જાતિમાં પણ કેટલીક પેટા જાતિને રૂપ માનવામાં આવે છે, ત્યારે કેટલીકને અરપૂર માનવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદના પુરૂષ સુકતમાં ત્યાં ચાર વર્ણોની કલ્પના પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે, ત્યાં શદ્ર એ તે પરમપુરૂષનો એક અવયવ છે, એણે કહેવામાં આવ્યું છે. આહાર, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શદ્ર એ ચારે વર્ણ એ પુરૂષનાં મુખ, જાણ, ઊર અને પાશ રૂપ ચાર અવયવ છે. ઋગ્વેદની આ કલ્પનામાં જેમ આજકાલ શુદ્ધિમાં અરપૂરણ કલ્પવામાં આવે છે, તેણે કંઈ પણ કલ્પનામાં આવ્યું નથી. એકજ શરીરના એક ભાગનો સ્પર્શ બીજા ભાગને થયેલો જ હોય છે, આથી એ ભાગને કાપી નાંખ્યા સિવાય તેને અરપૂર કહાવી દૂર કરી શકાય નહિ. અને જો તેને કાપી દૂર કરવામાં આવે તો, તે શરીર વ્યંત્રકૃત યર્ષ નિર્જલ બને. આજ પ્રમાણે આતુર્ભ્યમય શરીરમાંથી કેાઈ પણ વર્ણના મનુષ્યને અલગ-સદાના અરપૂર-ગણવાથી એ આતુર્ભ્ય શરીરનું બધું ક્ષીણ થશે; આવો ઉપદેશ પુરૂષ સુકતની એ કલ્પનામાં સમાવેલો છે. આ આતુર્ભ્ય દેહી પુરૂષની કલ્પના ચારે વેદોમાં નજરે પડે છે અને તે દરેક સ્થળે એક સરખીજ છે. આ પ્રમાણે ચારે વેદોના છત્વર્થ ચારે વર્ણોએ એક ચંદ્ર રહેણું, એક તારી વર્તણું, એવો સ્પષ્ટપણે નીકળે છે. વેદમાં કેટલાકોને સમાજમાંથી દૂર કરવાનું જણાવેલું છે; પણ તે દુરાચારી અને ઉપદ્રવી મનુષ્યો મારેજ

છે. દરયુ, ચોર, ધાડપાડુ, એવાને દૂર કરવા સંજીવીનાં પ્રમાણ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા હોય. આ શિવાયનાં એક બે વિશેષ પ્રમાણોના આપણે અહીં પ્રસંગોપાત વિચાર કરીશું:—

આરે તે ગોદમુત પૂરુષવ્રત્નમ્ ॥

ઋગ્વેદ.

“ ગાયત્રી અને માણસની દત્તા કરનારને દૂર કરો. ” આ ઋગ્વેદની આઠી છે. સમાજનું સ્વાસ્થ્ય સંક્ષેપમાં લેતાં આ ઉપદેશ યોગ્ય છે. મનુષ્યોનાં ખૂન કરનાર શ્વિરપ્રિય માણસો સમાજને દુઃખરૂપ છે, તેઓના ત્યાગ કરવો કિંવા તેમને દલપાર કરવા એ કદાપિ પશુ અયોગ્ય મજાસો નહિ. વળી એજ પ્રમાણ:—

ય આમં માંસમદન્તિ પૌરુષેયં ચ યે કવિઃ ।

ગર્ભાન્ સ્વાદન્તિ કેશવાઃ તાન્ કૃતો નાંશયામસિ ॥

અયર્વેદ ૮।૬।૨૩.

“ જે કાચું માંસ ખાય છે તેમજ જે મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, વળી જે ગર્ભને ખાઈ જાય છે, તેવા કેશ ધારણ કરનારા લોકોનો આ સ્થળેથી (આ સમાજમાંથી) નાશ કરવો. ”

સર્વ કોઈ સ્વીકારશે કે આવા નરમાંસઅક્ષિપ્તું અસ્થિતત્વ સમાજમાં કદાપિ પશુ સહન થઈ શકે નહિ. આવા મનુષ્યલક્ષકો સમાજમાં નજ નોંધાય. વળી:—

મા શિશ્નર્દેવા અર્પિ શુક્રતં નઃ ।

॥ ઋ ॥ ૭।૨।૧૬.

“ શિશ્નને દેવ માનનાર (અર્થાત્ વ્યભિચારી) અમારા યજ્ઞમાં ન આવે. ” માતૃદેવ, પિતૃદેવ, આચાર્ય દેવ, અર્થાત્ માતા, પિતા, ગુરુ એમને દેવ માની એમનું દ્વિત કરનાર સત્જનન સમાજને દ્વિતકારક થાય છે, પરંતુ ‘ શિશ્નદેવ ’ મનુષ્યો તો સમાજમાં અનીતિની ટીક્ક કરનાર હોવાથી એમને સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કરવાજ નોંધાય. આવા નિયમથી કોઈ પશુ સમાજની

નીતિ ઉત્તમ રહી શકે છે. આટલા એક જ કારણને લીધે પણ આ વેદોક્ત ઉપ-
દેશ ખાતર છે. વળી:—

સમમર્યાદાઃ કવચસ્તતશ્ચુઃ તાસામેકામિદ્ભ્યંહુરોડગાત્ ।

ઋં ૧૦।૧।૬ ॥

નિરુક્તમ્—સતૈવ મર્યાદાઃ કવચસ્તતશ્ચુઃ ।

તાસામેકામપિ અભિ ગચ્છન્નહંસ્વાન્ ભવતિ ॥

સ્તેયમતરુવારોહણં વ્રહ્મહત્યાં ધ્રુણહત્યાં સુરાપાનં

દુષ્કૃતસ્ય કર્મણઃ પુનઃ પુનઃ સેવાં પાતકેઽનૃતોદયમ્ ॥

“ ચોરી, વ્યભિચાર, બ્રહ્મહત્યા, ધ્રુણહત્યા, સુરાપાન, વગેરે દુષ્ટ
કૃત્યો વારંવાર કરવાં અને પાપકર્મ કરવાં એટલાં અસંખ્ય બોલણું, એ સાત
મર્યાદા વિદ્વાનોએ રાખેલી છે. આમાંની એક પણ મર્યાદાથી બહાર જનાર
પતિત થાય છે.” શ્રદ્ધ એ પતિત છે. પતિત થવાનાં કારણો કયાં કયાં છે
તે આ મંત્રથી જાણાય છે. આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પતિત થાય છે.
આવા પતિતો સાથે સહવાસ કરનાર પણ પતિત થાય છે. જુઓ:—

સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરાં પિન્ધશ્ચ ગુરોસ્તરુપમાવસન્ ।

વ્રહ્મહા ચૈતૈ પતન્તિ ચત્વારા પંચમશ્વાચરંસૈઃ ॥

છંદોગ્ય ઉપનિષદ ૧।૧૦।૧૯ ॥

વ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વંગનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સહ ॥

—મનુ ૧૧। ૧૪ ॥

“ ચોરી, સુરાપાન, વ્યભિચાર, બ્રહ્મહત્યા અને તેવા પાપી પુરુષોનો
સંસર્ગ, એ પાંચ કારણોથી મનુષ્ય પતિત થાય છે.” મનુષ્યો બહિષ્કૃત,
પક્ષિગ્રસ્ત, વ્યવહારશૂન્ય અને અરુપસ્ય થવાનાં ખરાં કારણ જે આપણે
લેધ ગયા તે આ છે. ૧. ચોરી, ૨. સુરાપાન, ૩. વિદ્વાનોનું ખૂન,
૪. ગર્ભપાત, બ્રહ્મહત્યા વગેરે, ૫. પરસ્પરી ગમન, વ્યભિચાર, ૬. દુષ્ટ કૃત્યો

પુનઃ પુનઃ કરવા, ૭. પાપ કરી અનૃત જોશવું, ૮. ગોવધ, ૯. નરમાંસ ભક્ષણ, ૧૦. ગર્ભનું ભક્ષણ, ૧૧ એવા દુષ્ટ લોકનો સંગ, આવા કૃત્ય કરનાર મનુષ્ય પતિત અને બહિષ્કૃત થાય તે યોગ્ય છે. જે મનુષ્યોમાં આવા દુર્ગુણ નથી તેઓ સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં રહી શકે છે. આ પ્રાચીન નીતિ નિયમનું પાલન વર્તમાનમાં થવું નથી, એ શોકની વાત છે. વર્તમાનમાં ઉપરોક્ત મહા પાપકર્મ કરનારા દરોજના વ્યવહારમાં ભળી શકે છે, અને તેમને. પંકિતધાવન પણ સમજવામાં આવે છે; પરંતુ બિચારા અંત્યજ માત્રજ કોઈ દાળના પાપને લીધે, વ્યવહારશ્રેષ્ઠ થયલા તે તેવાજ રહ્યા છે. આ અંત્યજોને જે ઉપરોક્ત પાપમાંથી કોઈ પણ પાપ ક્યું ન હોય તો, તેમને વ્યવહારમાં ગણવામાં નેમજ તેમનો સ્પર્શ કરવામાં શું દરકત ? ધર્મમાં જાતિવાર પક્ષપાત કરવો એવું વેદમાં કોઈ પણ સ્થળે કહેલું નથી. અમુક માણસને અસ્પૃશ્ય ગણવો એવી આદા પણ ચારે વેદમાં કોઈ સ્થળે નથી. જે વૃક્ષ ગોવધાદિ પાતકને લીધે, દંડનીય થતા, તેઓની પણ દાક્ષના બહિષ્કૃત અંત્યજોના જેવી દુઃસ્થિતિ નહોતી. જુઓ:—

ત્રિયં દૃષ્ટ્વાયં કિત્ત્વં તંતાપ્ અન્યેપી જ્ઞાયાં સુકૃતં ચ યોનિમ્ ॥
પૂર્વાક્ષે અશ્વાન્ યુયુજેહિ વૃશ્નૂન્ ત્સો અમેરન્તે વૃપલઃ પંપાદ ॥૧૧

ઋગ્વેદ મં૦ ૧૦।૩૪ ।

(૨) “ જીજ્ઞાની ઉતમ જિયો ઉતમ ઉતમ યુવતી જોધને અને તેજ પ્રમાણે અન્યની ઉન્નતિ અવલોકીને દુષ્ટ જુભારી મનુષ્ય સંતાપ પામે છે. (એવા દુષ્ટકર્મ કરનાર જુભારી) રૂદ્રે પ્રાતઃકાળે લાક્ષ ઘોડા જોડ્યા હતા અને તે હવે સાપંગળે વસ્તો ન હોવાથી શીતાત્ થઈ અગ્નિની પાસે પડી રહેલ છે. ”

વૃષભની-શૂદ્રની-વૈદિક કાલમાં સામાજિક અને સાંપત્તિક સ્થિતિ કેવી હતી એ આ મંત્ર પરથી જણાય છે. સવારમાં ગાડી ઘોડા જોડીને કરનાર વૃષભ એ સમયે હતા; અને તેઓ અગ્નિની ઉપાસના કરતા. માત્ર તેઓનાં નૈતિક આચરણ સંતોષકારક નહોતાં. આ મંત્ર પરથી એમ પણ જણાય છે કે

તેઓની સાંપત્તિક સ્થિતિ સતોત્રજનક હતી. વળી શૂદ્ર નમસ્કારને પાત્ર હતા એવું પણ નીચેના મંત્રથી સિદ્ધ થાય છે. જુઓ:—

નમસ્તક્ષમ્યો રથકારેભ્યશ્ચ યો નમો
 નમઃ કુલાલેભ્યઃ કર્મારેભ્યશ્ચ યો નમો
 નમો નિષાદેભ્યઃ પુંજિર્ષ્ટેભ્યશ્ચ યો નમો
 નમઃ શ્વનિભ્યો મૃગયુર્મ્યશ્ચ યો નમઃ ॥

યજુર્વેદ અ૦ ૧૬।૨૭.

મહાધરભાષ્યમ્—તક્ષાણઃ શિલ્પજાતયસ્તેભ્યો નમઃ। રથં કુર્વાન્તિ રથકારાઃ સૂત્રધારાવિશેષા સ્તેભ્યો નમઃ। કુલાલાઃ કુંપકારાઃ સ્તેભ્યો નમઃ। કર્મારા હોહકારાસ્તેભ્યો નમઃ। નિષાદા ગિરિચરા માંસાશિનો મિહાસ્તેભ્યો યો નમઃ। શુનો નમંતિ તે શ્વન્યઃ૦ તેભ્યો યો નમઃ। મૃગાન્ મારયન્તે તે મૃગયવઃતેભ્યો યો નમઃ ॥

“ સુતાર, રથકાર, લુકાર, કુંભાર, નિષાદ, શિલ્પ, પૈશ્વકસ, વગેરે શૂદ્રોને નમસ્કાર છે. ” એવી રીતે સર્વ કારીગર, શૂદ્ર અને તેજ પ્રમાણે નિષાદાદિકાને નમન કરવું એવું વેદમાં કહેલું છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વર્તમાનમાં દીનગણાતી શૂદ્ર જાતિ પણ નમસ્કારને યોગ્ય છે. ચમાર, સુતાર, લુકાર, કુંભાર એ સર્વ નમસ્કાર કરવાને પાત્ર છે, એ કથન અને તેનું પ્રતિપાદન આપણા દેશમાં અમત્કારિક લાગશે. પણ એજ કારીગરોની સમાજમાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે, એનું પ્રત્યંતર યુરોપ અને અમેરિકામાં જણાઈ આવશે. એ ઉપકારક વર્ગે પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જોવાથી ત્યાંના લુકારો કાટપાધિશ થયા છે; તેવીજ રીતે ત્યાંના ચમાર અને સુતારોની પણ સ્થિતિ છે. સુતાર, લુકાર અને ચમારનો ધર્મ આપણા દેશમાં અન્ય અવનતિની સાથેજ અવનત દશાને પહોંચે; પરંતુ સમાજ દ્વિતી તેમજ આચર્યકતાની દૃષ્ટિથી જોતાં તેઓ કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય યોગ્યતાના નથી. પ્રગતિના યુગમાં એ લોકો વડેજ સમાજની સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. પ્રત્યેકને ઉપયોગના પદાર્થ બનાવી આપનાર એજ વર્ગ છે, અને તેજ કારણે તેઓ દ્વિજે તરફથી પણ નમસ્કારને પાત્ર ગણા-

યતા છે. ઉપરોક્ત અવતરણ યજુર્વેદનું છે. વેદ એ દિવિજ્ઞેને લાજવાનો હોવાથી દિવિજ્ઞેને તો એનું મદત્વ વધારે હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગમે તેમ પણ વેદમાં પણ નમસ્કારને પાત્ર ગણાવતી જ્ઞતિ હીન થતાં કિંજલુના તેને હીન સમજવામાં આઆથી સદાને માટે બદિષ્ટ થઇ પડી છે. સમયના પ્રવાહમાં વિચારોને ગતિ ન મળવાથી શુદ્ધિ પામતી શ્દ્ર વિષમતા અંતે કયા સ્થળે જઇ પહોંચે છે, અને તે હેતુ સમાજની પ્રગતિને કેવી બાધક થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે આખા સમાજમાં કેટલું શૈથિલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્ઞતાની જ્ઞેની ઇચ્છા હોય તેણે આ સ્પર્શસ્પર્શની રીતે જે હાલમાં દિવિજ્ઞ-સમાજમાં પ્રચલિત છે તે જ્ઞેવી. હા, અમારાજ દેશની એ દશા જ્ઞેવી.

(૩) જે કાંઈ શ્દ્રને કાંઈની નોકરી-ચાકરી કરીને નિર્વાહ ચલાવવો ન હોય, અને સ્વતંત્ર રીતેજ રહેવું હોય તો તેણે સુતાર, કુંભાર, લુહાર, ઘોષી, વજુકર, હજમ અથવા ચમારનો ધંધો કરી ઉદરનિર્વાહ કરવો એનું પૂર્વે રમુપાદિ પ્રયોગના આધારે જણાવેલું છે. વળી જ્ઞેમનાથી સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ ન થઇ શકે તેમણે દિવિજ્ઞની સેવા ચાકરી કરી નિર્વાહ ચલાવવો જોઇએ. પરિચયાં કરવી એ શ્દ્રનું કામ છે, એવું જે અનેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે; તે આ ઉદ્દેશથીજ છે. પરિચયાંમાં સર્વ પ્રકારનાં શુદ્ધકાર્ય કરવાનાં હોય છે. વાસણ માંજવાં, પૂંજે ઠાડવો, વસ્ત્રો ધોવાં, અન્ન રાંધવું, પાણી ભરવું વગેરે સર્વ કાર્યના સમાવેશ પરિચયાંમાં થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે અનુચારિવધી ઉત્પન્ન થવાનાં સર્વ કાર્ય તેમાં સમાઇ જાય છે. આમાં અમુક જાતિના શુદ્રેજ એ કાર્યો કરવાં એમ નથી, શ્દ્રને પ્રથમથીજ ‘એક જાતી’ કહેવામાં આવે છે. તેઓ જુદા જુદા ધંધાકરે તથાપિ તે સર્વનું એકજાતિત્વ નાશ પામતું નથી. સર્વ પ્રકારના શુદ્રો મળીનેજ ‘એક જાતી’ થાય છે. આમાંના જે સમૃદ્ધ હોઇ દિવિજ્ઞ જને છે, તેમના સંબંધી આ વિધાન નથી. પણ જ્યાં સુધી તે દિવિજ્ઞ થયો નથી ત્યાં સુધી દિવિજ્ઞેતર સર્વ શુદ્રોની એક જાતિજ છે એમ માનવું જોઇએ. આ સર્વ શુદ્રોને દિવિજ્ઞની પરિચયાં કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. જ્યત્ત શબ્દનો મૂળ અર્થ “ જો-જાન-દિવિજ્ઞ ” એવો થાય છે, એ આપણે પૂર્વના વિભાગમાં જોઇ ગયા છીએ. એ શબ્દનો આગળ જતાં ધર્મહીન એવો અર્થ થયો; પણ “ જ્ય + લ ” એ શબ્દ મૂળનો અર્થ દ-શોવાને હજી પણ સમય છે. ઉપર જણાવેલા સુતાર, લુહાર, વજુકર,

દળમ, ઘીથી, કુંભાર, મહાર, ચમાર એમાંના ધણાઓએ ગો દિંસાના કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે. મહાર તેમજ એમના જેવી કેટલીક વર્ણો દળુ-સૂધી એ દિંસા કર્મ કરે છે; આથી વૃષભ શબ્દનો ખરો મૂલ્યાર્થ ફક્ત મહાર જાતિનેજ લાગુ પડે છે. વૃષભત્વ કિંવા, ગૃહત્વ મૂળ સ્થિતિમાં જો કંઈ પણ હોય તો તે માત્ર આજ જાતિમાં જણાય છે. એ સિવાયનો શ્વર વર્ગ શુદ્ધ થયેલો હોવાથી તે સમ્પૂર્ણ છે, અને એમનો અધિકાર દિવ્ય થવા જેટલો ઉચ્ચ માની શકાય. કેવળ મૂળના શ્વર ગોમાંસાદિનો વ્યવહાર કરનાર, જેમને અત્યજ કહેવામાં આવે છે તેજ હેમ શરૂ. ત્રૈવર્ણિક અને દ્વિવર્ણી યોગ્યતાના સમ્પૂર્ણ ગામમાં રહે, શ્વર કિંવા અસમ્પૂર્ણ ગામની પાસે રહે અને નિપાદ કિંવા બિલ્લ જન્મક્રમાં રહે, એવી જ પ્રાચીન પદ્ધતિ હતી તે હજી પણ ધણે ભાગે ચાલે છે.

“ ગામ હોય ત્યાં ટેડવાડો હોયજ ” એ ગુજરાતી કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. આ કહેવતમાં ગામ અને ટેડવાડો એ બંનેમાં બિન્નતા જણાઈ આવે છે. એવાજ પ્રકારની શબ્દ રચના “ ઉત્ત શત્રે ઉત્ત ચાર્યે ” એ છે. આર્થ શબ્દથી ગ્રામવાસી ત્રૈવર્ણિકનું સૂચન થાય છે, અને શ્વર શબ્દથી ગ્રામસન્નિધ રહેનાર અત્યજનું સૂચન થાય છે. ‘ બહિષ્કૃત ’ શબ્દ પણ કંઈક કારણે ગામમાંથી દૂર કરેલા એવો અર્થ દર્શાવે છે. ‘ પતિત ’ એ શબ્દ “ પૂર્વ-ક્રિયા સાત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર ” એ અર્થ સૂચવે છે. ‘ વૃષભ ’ શબ્દથી ગોદિસકતવનો યોગ થાય છે. આ પ્રકારના એ શ્લોકો ગામની પાસે રહેતા. ગ્રામનિવાસી, ગ્રામ બહિર્નિવાસી અને વનનિવાસી એ પ્રમાણે મનુષ્યોના ત્રણ ભેદ પડે છે. આર્થશાસ્ત્ર પ્રતિ દ્રષ્ટિ નાખતાં એને આર્થ, શ્વર અને નિપાદ એ નામ અનુક્રમે આપવામાં આવેલાં છે. આર્યોમાં ગ્રામનિવાસી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એમનો તેમજ દિવ્ય થવાને અધિકારી બનેલા સમ્પૂર્ણનો સમાવેશ થાય છે; શ્લોકોમાં મૂળના અનાર્થ અને પંચ મહાપાપકોને લીધે બહિષ્કૃત થયેલાઓનો સમાવેશ થાય છે. આટલા વિવેચન પરથી એ વાત લક્ષમાં આવશે કે, મૂળનું ખરું શ્વરત્વ માત્ર હાલના મહાર (ટેડ) માંજ છે. અન્ય જે ચાર પાંચ પ્રકારના શ્વર (શાળવી, કુંભાર, સુતાર, વગેરે) તે સમ્પૂર્ણ હોય દિવ્યત્વ તરફ સુકવાથી ઉન્નત થયા છે પણ જેઓ એ પ્રકારે ઉત્તન થઈ શક્યા

નહિ, તેઓ જોમના તેમ ગ્રામજાદિનું રહ્યાં. આ સર્વ પરથી એમ નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય છે કે, કેવળ શૂદ્ર એટલે જોમને હાલમાં આપણે મ્હાર ગણીએ હીએ તેજ છે. પતિત, વૃષત્ત, બદિષ્ટ, અનાર્થ, શૂદ્ર એ સર્વ શબ્દો એમનેજ પૂર્ણપણે લાગી શકે છે. પ્રથમ આપેલાં પતિતનાં લક્ષણો-અર્થમાં તો નહિ પણ યોગ્ય-અર્થાપિ પર્વત એમનામાં છે. ગ્રામીન કાલમાં, એમનામાંથી ઉત્તમ સદચારી માણસોને ગામની અંદર લાવવામાં આવતા અને ગામની અંદરના દુરાચારીઓને બદિષ્ટ કરી ગામની બહાર હાંકી કાઢવામાં આવતા; પરંતુ આગળ જતાં એ સિવાજ બંધ પડવાથી ગામમાં પતિતોના ધણે જમાવ થવા લાગ્યો અને તે અનાર્થ કાલમના બદિષ્ટ થઇ પડવાથી એમને પોતાની ઉન્નતિની દરકાર ન રહી; કિંબલુના એમની ઉન્નતિનો માર્ગ ભૂટી ગયો. આ પ્રકારે વર્તમાનમાં ખરા શૂદ્ર માત્ર મ્હાર અને એમનાજ જેવા અન્ય હીન વર્ગના છે. એઓનું કામ પરિચર્યા કરવી એ છે. તેઓ દિનને પાસે રહે અને તેમની પરિચર્યા કરતાં તેમનાં આચરણને જોઇ પોતાની સુધારણા કરે એ યોગ્ય છે. આ પ્રકારે પરિચર્યા કરવી એ સદચરણ પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન છે. આર્થ અને અનાર્થ એમનો આ પ્રકારે સહવાસ થવાથી એકની સંસ્કૃતિ બીજામાં ઉતરે છે. દિન થવાની જે કાળમાં છૂટ હતી તે કાળમાં શૂદ્રોને આ પ્રમાણે પોતાની નિકટ રાખવા એ એક જાતનો એમનાપરનો ઉપકારજ હતો. જોતા, જીતાલજાને આ પ્રમાણે પોતાની પાસે રાખીને ઉત્તન કરે તો જગતની સુધારણા થતાં જરા પણ વાર લાગે નહિ; પણ રાજ્યમંદને હીધે એ ઉદાર આચાર પગાડી પડી જતાં એણેજ અનાર્થોનો સદાને માટે બદિષ્ટકાર કર્યો. ગમે તેમ પણ આર્થકાલના આર્થોની એ ઉદારતા સદા એક આદર્શ તરીકેજ જળવાઈ રહેશે, અને તેજ એક કાસે સર્વને સુખી અને ઉત્તન બનાવશે. આ ઉદારતાના અભાવે વર્તમાનમાં હીન અને હીન થઇ પડેલા મ્હારાદિજ ખરા શૂદ્ર છે. અન્ય સર્વ જાતિ કર્મે કરીને સમજૂદ કિંવા દિન થઇ છે. હવે આ શૂદ્રોનું શું શું કરવું છે તે જોડાએ.

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્વાડપિ સ્વમાવજમ્

ગીતા, અ૦ ૧૮/૪૪.

"ત્રૈવર્ણિકાની સેવા કરવી એ શૂદ્રોનું સ્વભાવગત્ય કર્તવ્ય છે. જેમને હમેશા માટે બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય, તેઓ આ વચનાનુસાર કેવી રીતે પરિચર્યા કરી શકે? જો એમના પરથી અસ્પૃશ્યતાનો દોષ કહાડી નાખવામાં આવે તોજ તેઓ ગ્રામનિવાસી મનુષ્યોની પરિચર્યા કરી શકે. હિંદુઓએ શૂદ્રને અતિશૂદ્ર ઠરાવી ઉચ્ચ વર્ણના ને શૂદ્ર તરીકે ઠાકી બેસાડ્યા, તેથીજ આ ખરા શૂદ્રના હક પણ સાથે સાથે ભૂંટાઈ ગયા. અતે ખ્રિસ્તીધર્મ એમને પોતાનામાં દાખલ કર્યા અને શુરો પિયનોએ એમને પોતાના બળર્યા બનાવ્યા. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાનું પરિચર્યાત્મક કર્તવ્ય અંગ્રેજોના આગ્રહિત થઈ કરવા લાગ્યા. આજ કર્તવ્ય જો હિંદુઓની ઉચ્ચ જાતિએ કરવા દીધું હોત તો, તેમને પરધર્મના આશ્રય લેવો પડત નહિ. ઉચ્ચ હિંદુઓને તો એમનો સ્પર્શપણ જોઈએ નહિ, તેમજ સમૂદ્રના હાંધનું ભોજન પણ ખપે નહિ! મનુસ્મૃતિમાં પણ શૂદ્ર પાસેથી અન્ન લેવાનું વિધાન છે, પરંતુ શૈલખંધ મનુષ્યો એમના હાંધનું પાણી પણ ગ્રહણ કરવા તૈયાર નથી! અન્ય વિષયોમાં સ્પૃશ્ય થપ્પા સમૂદ્રોનીજ જ્યારે આવી દશા છે તો પછી અન્ય નિકૃષ્ટ જાતિની દશાનું શું કહેવું? મનુમહારાજ કહે છે કે:—

ઋષિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૌ ॥

પતે શૂદ્રેષુ મોજ્યાન્ના યશ્ચાત્માનં નિવેદયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

મનુ० અ० ૪

કુલકમઘટીકા—ઋષિકઃ ઋષિકઃ । યો યસ્ય કૃષિં કરોતિ ॥ તસ્ય મોજ્યાન્નઃ । એવં કુલસ્ય મિત્રમ્ । યો યસ્ય ગોપાલઃ । યસ્ય નાપિતઃ । કર્મ કરોતિ । યો યસ્મિન્નાત્માનં નિવેદયતિ દુર્ગતિરહં ત્વદીયસેવાં કુર્વન્ ॥ ૨૧૩ ॥

(૩) " શૂદ્રોમાં ખેડુત, ગોપાલ (રખારી વગેરે), હાલમ અને નોકર બોલાવ્યા છે તેમજ જે કુલનો મિત્ર હોય અને જે સ્વતઃ આવીને કહે કે હું તમારી સેવા કરીને સ્વીચ, તેમને બોલ્યાન્ન સમજાયા. "

મોજ્યં અન્નં યસ્ય સ મોજ્યાન્નઃ એટલે કે જેનું અન્ન બદલ ગણવામાં આવે છે તેને બોલ્યાન્ન કહે છે. કેવું અન્ન ખાવું અને કેવું ન

ખાતું એનો વિવેક આ શ્લોકમાં કહેલો છે. એકુત, ગોવાળ અને હજમ એ ભોળ્યાન્ન શૂદ્ર છે એવું એમાં જણાવેલું હોવાથી, એમના હાથનું અન્ન ખાવાનો પ્રતિગ્રંથ નથી. આ ત્રણ જાતના લોક શિવાય ઉપરોક્ત વચનમાં કુલમિત્ર, દાસ અને આત્મનિવેદક એવા ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો ભોળ્યાન્ન છે એમ જણાવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, ઉપર જણાવેલી ત્રણ જાતના કરતાં હિનરતી શ્રેણીના છે એ સ્પષ્ટ છે. જો તેઓ એકજ જાતિમાંના હોય તો તેમનો જુદો નિર્દેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી. હજમાદિ ત્રણે આ પ્રમાણે ભોળ્યાન્ન છે તો પછી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને સમૂદ્ર ભોળ્યાન્ન હોય એમાં નવાઈ નથી. જેમનો અંતર્ભાવ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ભોળ્યાન્ન શૂદ્રમાં થતો નથી, તેમનોજ સમાવેશ કુલમિત્ર, દાસ અને આત્મનિવેદક એ ત્રણ શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યો છે. દરયુ, દાસ અને શૂદ્ર એવી ત્રણ શ્રેણી પ્રથમ આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમાંના દાસ તે આજ છે. આ ત્રણ ભેદ અનાયોના છે. ચાર, છુટાર જેવા અનાય તે દરયુ અને શાંતિ પૂર્વક સેવા કરનાર અનાય તે દાસ છે. પૂર્વે જણાવેલા ધંધાઓ શૂદ્ર માટે ખુશ્કા છે. આ પ્રમાણે દાસ શબ્દમાં અનાય સેવકોનો સમાવેશ થાય છે. વળી દાસ શબ્દનો માર્ગ લેઈ જનાર કોણી એવો પણ એક અર્થ થાય છે. ઉપરોક્ત શ્લોકમાં આ પ્રકારના દાસ શિવાયના કુલમિત્ર અને આત્મનિવેદક એવા બે શબ્દ મૂકેલા છે. એમાં કોઈ પણ જાતિવિશેષનો ઉલ્લેખ નથી, એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. પોતાના કુલનો જે મિત્ર હોય, અને પોતાના વડીલોથી જેમનો લાભ સંધાયેલો છે, તેમને ભોળ્યાન્ન સમજવા જોઈએ. એજ પ્રકારે 'આત્મનિવેદક' શબ્દ પણ ધણો વ્યાપક છે. કુદ્યુક ભટ્ટની દીકા પ્રમાણે એમ જણાય છે કે જે હિન જાતિનો શૂદ્ર પોતાની મેળે ત્રેવર્ણિકને ઘેર આવી " હે આર્ય ! મારી દસા અન્ન વિનાની થઈ પડી છે, અને તમારી સેવા કરીને રહેવાની મારી ઇચ્છા છે, " એવી પ્રાર્થના કરે તે અનાય શૂદ્રને આર્યોનો ભોળ્યાન્ન મળવો. અર્થાત્ આર્યોને તે શૂદ્રના હાથનું ખાવામાં બાધ નથી. ગમે તે રીતે આ શ્લોકનો મર્મ વિચારતાં એજ ફલિત થાય છે કે, એકુત, ગોવાળ, હજમ એ સર્વનો નિર્દેશ કરીને, કુલમિત્ર, દાસ અને આત્મનિવેદક એમનો જાતિરહિત નિર્દેશ કરેલો છે, અને તે હેતુપૂર્વક છે. કુલમિત્ર શબ્દથી કદાચ હિન જાતિનો બાધ થાય, પણ દાસ અને આત્મનિવેદક એ

પદ્ધતી તો હીન બળતિનોજ બોધ થાય છે. એ સર્વના હાથનું ખાવામાં તેમજ પાણી પીવામાં હરકત નથી, એમ કહેવામાં કંઈ પણ વાંધા નથી. તેજ પ્રમાણે:—

કન્દુપક્વાનિ તૈલેન પાયસં દાધિસક્તવઃ ।

દ્વિજૈરેતાનિ મોજ્યાનિ શૂદ્રગેહકૃતાન્યપિ ॥

કૂર્મપુરાણ.

“ તેણમાં તળાયણું અન્ન, પાયસ (દૂધ-દૂધપાક-દૂધ કિંવા પાણીની બનાવટ), દહીં અને જવનું અન્ન શૂદ્રને ત્યાં કરેલું હોય તોપણ તે દ્વિજને ખાવામાં હરકત નથી. ”

આ વચન કૂર્મપુરાણનું છે. ઉપરોક્ત પદાર્થ શૂદ્રને ત્યાં તૈયાર કરવામાં આવ્યા હોય તોપણ ચાલી શકે, એવું આ પુરાણનું વિધાન છે. આ ઉપરથી એ પણ જણાશે કે, શૂદ્રે પોતાને ત્યાં તૈયાર કરેલા પદાર્થ અને શૂદ્રે દ્વિજને ત્યાં જઈ તૈયાર કરેલા પદાર્થમાં આટલો બેદ છે. આ શ્લોકમાં શૂદ્રે પોતાને ત્યાં તૈયાર કરેલા પદાર્થમાંથી કંઈ જાતના પદાર્થ ખાઈ શકાય એવું વર્ણન કરેલું છે. ખાજી શૂદ્રે દ્વિજને ત્યાં જઈ સંધિયા અન્નનો તો નિષેધ નથીજ. આ વાત આપણે મનના વચનથી સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ. તદ્ઉપરાંત શૂદ્રને ત્યાં જઈ શું લઈ શકાય તે ઉપરના વચનમાં જણાવેલું છે, તેજ પ્રમાણે:—

આર્શ્વિનઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૌ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यद्वात्मानं निवेदयेत् ॥

कृषीवलः कुंभकारः क्षेत्रकर्षक एव च ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्वा स्वल्पपणं बुधैः ॥

पयसं स्निग्धपकं च यावकं चैव सक्तवः ।

पिण्याकं चैव तैलं च शूद्राद् ग्राह्यं द्वિजातिभिः ॥

કૂર્મપુરાણ, ૭/૧૬.

“ શરીરમાં એકાંત, કુલમિત્ર, ગોપાલ, દાસ, દુઃખમ, કુંભાર, અને એતરોમાં કામ કરનાર એ સર્વ મોક્ષમાન છે. કાલા મનુષ્યોએ એમને સ્વરૂપ વેતન આપવું. પાપસ, તેજ અથવા ધૃતપક્વ, રધિલા જવ, જવના પદાર્થ, પિન્યાક, તેજ એ પદાર્થો દિવ્યેએ સદ્ પામેથી પણ લેવામાં કંઈ દરકત નથી. ”

આ શ્લોકમાં શૂદ્રને ઘરમાં નોકરી અર્થે કિંવા રાંધવા માટે રાખતાં કંઈક પગાર આપવાનું પણ જણાવેલું છે. તે શૂદ્ર છે, ગરીબ છે, એમ ગણીને તેની પાસેથી મફત કામ કરાવવું જોઈએ નહિ. એને વેતન આપીનેજ કામ લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે રાખેલા શૂદ્ર નોકર પાસે રસોઈ કરાવવા સૂધીનું કાર્ય કરાવી શકાય, એવો આ વચનનો ભાવાર્થ છે. વળી આ શ્લોકમાં શૂદ્ર નોકર પાસે પોતાના ઘરનું અન્ન તૈયાર કરાવવા ઉપરાંત જો શૂદ્રને ત્યાંનું તૈયાર અન્ન લાવવાનું હોય તો તે કયા પ્રકારનું લાવી શકાય, તેનો પણ ઉકેલ આ કહેલો છે. આદલા પરથી જણારો કે એ કાલમાં સ્વર્ણરૂપરૂપની કદપના વ્યાપક હતી કે નહિ. વળી:—

દાસ-નાપિત-ગોપાલ-કુલમિત્રાર્થસીરિણઃ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

यमस्मृति पराशरस्मृति, अ० ૧૧

આ શ્લોક પરથી જણારો કે ઉપરોક્ત કથનને યમ અને પરાશરની પણ અનુમતિ છે. બહુધા સર્વ એ સ્મૃતિકારોએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ પ્રમાણે:—

घृतं तैलं तथा क्षीरं गुहं तैलेन पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो मुञ्जीयाच्छृद्ध भोजनम् ॥

पराशर स्मृति अ० ૧૧

“ ધી, તેજ, દૂધ, ગોળ, તેજપકવ પદાર્થ જે સૂદથી તૈયાર કરેલા હોય તેનું નદી તટે જઈ આહારો લાક્ષણ કરવું. ”

આ શ્લોકમાં શૂદ્રભોજન એવો સ્પષ્ટ છે. એનો અર્થ શૂદ્ર પોતાને ઘેર તૈયાર કરેલા પદાર્થ એવો ચામ છે. તેજપકવ કિંવા ધૃતપકવ પદાર્થ શૂદ્ર તૈયાર કરેલા લાવવા, એવો અર્થ ચામ છે. તેજ પ્રમાણે:—

લવણં મધુ તૈલં ચ દધિ તંકં ઘૃતં પયઃ ।

ન દુગ્ધેચ્છદ્ધજાતીનાં કુર્યાત્ સર્વસ્ય વિક્રિયામ્ ॥

બૃહત્પારાશરસ્મૃતિ, અ૦ ૨

“ લવણ, મધ, તેલ, દહીં, તંક (માખણાણી ડાશ) ધી, દૂધ એ પદાર્થ શૂદ્ધને ત્યાં તેવાર ચાપ તોપણ તે દોષયુક્ત થતા નથી. એમણે એ સર્વનો વિક્રય કરવો.” આ રિવાજ હજુ પણ પ્રચારમાં છે. પૌષ્ટિક પદાર્થને લેવાનો પ્રતિબંધ શાસ્ત્રોએ કરેલો નથી!! શૂદ્ધના ધરતું દૂધ હજુ પણ સર્જને ખરે છે!!! પણ માત્ર પાણી ખપતું નથી! દૂધમાં સેંકડે નવાણું ટકા પાણી હોય છે તો તેનો તો ડાઘ પણ વિચાર કરતા નથી. ઉત્તર હિંદમાં ‘ પક્ષી રસોઇ ’ અને ‘ કચ્ચી રસોઇ ’ એવા અનના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. એમને એમ આશીને રંધાયલા સર્વ પદાર્થનો સમાવેશ કચ્ચીરસોઇમાં થાય છે, ત્યારે તેમ કે ધીમાં તળાયલા સર્વ પદાર્થનો સમાવેશ પક્ષીરસોઇમાં થાય છે, પોતાને હાથેજ રંધીને ખાનારા અને અન્યના હાથનું ન ખાવામાં ચુસ્ત એવા મનુષ્યો પણ પક્ષી રસોઇ જેવી કે પુરી કચોરી વગેરે બજારમાં વેચાતી વસ્તુઓ સાચીને ખાય છે. આજ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ ઉપરોક્ત સ્મૃતિના વચનમાં કરેલો છે. વળી આ સ્મૃતિમાં આપતકાલે જ્યાંથી મળી આવે ત્યાંથી બોજન કરવામાં દરકત નથી, એવું જણાવેલું છે. જુઓ:—

દાસ-નાવિત-ગોષાઠ-કુલમિત્રાર્થસીરિણઃ ।

એતે શૂદ્રેષુ મોજ્યાન્ના યશ્ચાત્માનં નિવેદયેત્ ॥

પર્યુપિતં ચિરસ્થં ચ મોજ્યં સ્નેહસમન્વિતમ્ ।

યવગોધૂમાવસ્ત્રેહો તથા ગોરસવિક્રયઃ ॥

આપદ્ગતો દ્વિજોઽશ્વાયાત્ શૂદ્ધીયાદ્વા યતસ્તતઃ ।

ન સા લિપ્યેત પોષેન પન્નપત્રમિવાંમસા ॥

જ્ઞાપિતં શૂદ્રગેહેઽન્નં કદુ પક્કં ચ યદ્ધવેન્ ।

નીત્વા નદ્યાદિકે તદ્વે પ્રોક્ત્ય મુઙ્ગનલકિલ્વિપી ॥

બૃહત્પારાશરસ્મૃતિ, અ૦ ૬.

(૪) “ ઘસ, ગોપાસ, હનમ, કુલમિત્ર, એકુત અને આત્મ નિવે-
દક એ સર્વ શ્લોકોમાં ભક્ષ્યાલસૂદ છે. કંકુ કિંવા રંધાયે ધરો વખત
ચયરો હોય તે અન્ન ધૂતમિશ્રિત હોતાં ખાવામાં હરકત નથી. યવ, ધકું
એના ધૂતમિશ્રિત પદાર્થ અને ગોરસના પદાર્થ દ્વિજે આપતકાલમાં (શૂદ્ર-
ના ધરના હોય તોપણ) ખાવા, કિંવા મગે ત્યાંથી લેવા. આમ કરવાથી, જેમ
કમલપત્ર પાણીથી ભીંજવું નથી, તેમ તેને પાપ લાગવું નથી. શૂદ્રને ત્યાં
કકુ કિંવા રંધિયું જે કંઈ અન્ન હોય, તે લેઈ તેવું નહીં વગરે જભારાવની
પાસે જઈ પ્રોક્ષણ કરી ખાવું, આથી તેને પાતક લાગવું નથી. ”

આ આગ્રા અત્યંત વ્યાપક છે. એ આગ્રા આપતકાલ માટે છે એ
વાત ખરી પણ એ પ્રમાણે આપતકાલે ભક્ષણ કરવા છતાં, કંઈ પાતક લાગવું
નથી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાત શૂદ્રને ત્યાં શૂદ્રનાથી રંધાયેલા
અન્ન સંબંધી ધર્મ, પણ દ્વિજને ત્યાં શૂદ્રે તૈયાર કરેલા અન્નને આ નિષેધ
નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. શૂદ્રની રહેણી અને આચાર કનિષ્ઠ હોય
છે, તેમજ તેમનામાં મદ્યમાંસનો પણ પ્રકાર હોય છે, એટલે એમના ધરના
પદાર્થોમાંથી કયા માલ છે અને કયા ત્યાજ્ય છે, એના જે વિચાર કરવામાં
આવ્યો છે તે ધટીતજ છે; પરંતુ એમને પોતાને ઘેર જાણાવી એમના
હાથથી રંધાયેલું અન્ન ખાવામાં કંઈ પણ હરકત નથી, કેમકે તેનો
કાઈ પણ રચણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. શૂદ્રને ત્યાં જઈ
એમણે તૈયાર કરેલું અન્ન ખાવું નહિ, એવું કહેવાનો અર્થ શૂદ્રએ દ્વિજને
ત્યાં જઈ તૈયાર કરેલું અન્ન ખાવું નહિ એમ થતો નથી. આટલે સૂધી
આપણે જે વિચાર કર્યો, તે શૂદ્રને ત્યાં તૈયાર થયેલા પદાર્થમાંથી કયા પદાર્થ
ખાઈ શકાય તે સંબંધીનો છે. પરાધરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપતકાલે જે
મળે તે પદાર્થ (મદ્ય માંસાદિ નહિ) પણ ખાવામાં પ્રતિગ્રંધ નથી. એટલે
કે આપતકાલ ન હોય ત્યારે એવા પદાર્થ ન ખાવા, પણ આપતકાલે ખાવા.
વળી આપતકાલમાં ફલાણું પવિત્ર અને ફલાણું અપવિત્ર, ફલાણું સ રં કે ફલાણું
નરતું એવા ભેદ નથી. નીચેનું યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન આ વાતને સંમતિ આપે છે.

દાને વિવાહે યજ્ઞે ચ સંગ્રામે દેશવિપ્લવે ।

આપદ્યપિ ચ કણ્યાં સચઃશૌચં વિધીયતે ॥ ૨૯ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃ. અ. ૩.

“ દાન, વિવાહ, યજ્ઞ, સંગ્રામ, દેશ પરતું સંકટ, કંઠપ્રદ આપત્તિ એવા સમયમાં સઘઃ શુદ્ધિ થાય છે એમ માનવું.”

સઘઃ શુદ્ધિ એટલે તત્કાલશુદ્ધિ. વિવાહ કિંવા યજ્ઞમાં જે અરપૃથ્થ અનુષ્ઠનો સ્પર્શ થાય, તે જાન્ય પ્રસંગે પ્રમાણે સ્નાનાદિ કરવા બેસવાની જરૂર નથી. કારણ કે એવા પ્રસંગે જે સ્પર્શનો હોય તેજ હલો નાશ પામે છે. વિવાહ, યજ્ઞ, યાત્રા વગેરે પ્રસંગે દરરોજના જેટલો સ્પર્શસ્પર્શ માનવાનો રિવાજ હાલમાં પણ નથી. સંગ્રામ, દેશાચરતા સંકટ, રાષ્ટ્રીય અસ્થિ અને કંઠપ્રદ, જે સર્વ પ્રસંગોએ સ્પર્શસ્પર્શનો હોય માનવા બેસવું નહિ એવું આ સમુદાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ વચન પરથી આ સ્પર્શસ્પર્શનો હોય કેટલો કાલ્પનિક છે, જે સદૃશ લક્ષમાં આવશે. અગ્નિની દાહકશક્તિ પ્રમાણે અત્યંતમાં અરપૃથ્થત્વનો હોય સ્વાભાવિક રીતે નથી, એવું આથી હસિન થાય છે. કારણ જે હોય સ્વાભાવિક હોય તે કદાપિ પણ નાશ પામી શકે નહિ. અગ્નિમાં દાહક ગુણ જેવાને તેવાજ રહે છે, અગ્નિની દાહકશક્તિ, વિવાહ કિંવા યજ્ઞ, સંગ્રામ કિંવા દેશવિશ્વ વખતે કંઈ ઓછી થતી નથી, તે તે સર્વ કાલે સરખીજ રહે છે. આજ પ્રમાણે જે અત્યંતમાં અરપૃથ્થત્વનો હોય સ્વાભાવિક હોય તે તે પૂર્વોક્ત પ્રસંગોએ પણ ઓછો કિંવા નષ્ટ થઈ શકે નહિ. જે કારણે તે અમુક અમુક વિશેષ પ્રસંગે નાશ પામે છે અને બાકીના પ્રસંગે કાયમ રહે છે એમ માનવામાં આવે છે, તેજ કારણે તે કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં હિપ્ત થયેલા છે. જે હોય કાલ્પનિક હોય ખરો નથી એમજ માનવું પડે છે. હવે પૂર્વની વિવાહ પદ્ધતિથી પૂર્વે સ્પર્શસ્પર્શનો હોય કેવા અને કેમ થતા તેના વિચાર કરીએ:—

ચત્ત્વો વિહિતા માર્યો બ્રાહ્મણસ્ય પિતામહ ।

બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયા, વૈશ્યા, શૂદ્રા ચ રતિમિચ્છતઃ ॥ ૪ ॥

સ્નાનં પ્રસાધનં મર્તુઃ દન્તઘાવનમંજનમ્ ।

હત્યં કલ્મ્બં ચ ચચાન્યત્ ધર્મયુક્તં ગૃહે મવેત્ ॥ ૩૨ ॥

ન તત્સ્યાં જાતુ તિષ્ઠન્ત્યાં અન્યા તત્કર્તુમર્હતિ ।

બ્રાહ્મણો ત્વેવ કુર્યાદ્વા બ્રાહ્મણસ્ય યુધિષ્ઠિર ॥ ૩૩ ॥

અન્નં પાનં ચ માસ્યં ચ વાસાંસ્યામરણાનિ ચ ।

બ્રાહ્મણ્યેતાનિ દેયાનિ મર્તુઃ સા હિ મરીયસી ॥ ૩૪ ॥

મહાભારત અનુશાસન૦ અ૦ ૪૭.

(૫) બ્રાહ્મણને ચાર સ્ત્રીઓ કરવાનો અધિકાર છે. બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયા, વૈશ્યા અને રતિની છત્રી કરનારી સૂત્રી; એવી ચાર સ્ત્રીઓ એણે કરવી. પતિ માટે સ્નાન, વસ્ત્રાભૂષણ, દંતધાવન, અંગન અને હૃદયકવચ જે કંઈ ધરમાં હોય તે એ બ્રાહ્મણી ગૃહમાં હોય ત્યાં સૂધી ખીજીએ ન કરવું. એ સર્વ બ્રાહ્મણ પતિની બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએ કરવું. અન્ન, પાન, પુલ્લ, વસ્ત્ર, આભૂષણ એ સર્વ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીએજ આપવું, કારણ કે તે વડીલ છે.

મહાભારતના આ વચનમાં બ્રાહ્મણને ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાનો અધિકાર હોવાનું વર્ણન છે. ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ એ પ્રકારે એકજ બ્રાહ્મણના ધરમાં રહેતી હોવાનું જણાય છે. એકજ ગૃહમાં રહેતી એકજ પતિની સ્ત્રીઓમાં સ્પર્શસ્પર્શનો હાલના જેટલો વિરતૂત ભેદ હોય થકે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. બ્રાહ્મણીનો દરજ્જો ઉંચો અને સૂત્રીનો સર્વથી નીચો દરજ્જો ઠરાવવામાં આવ્યો છે એ ખરું, પણ તે સ્વાભાવીક છે. બ્રાહ્મણી ધરમાં હાજર હોય ત્યાં સૂધી હૃદયકવચ, સ્નાન, લક્ષ્ય, ભોજ્ય વગેરેની વ્યવસ્થા અન્ય વર્ણની સ્ત્રીઓએ કરવી નહિ, એવું પણ ઉપરોક્ત વચનમાં જણાવેલું છે. બ્રાહ્મણી હાજર ન હોય, તે માંદી હોય, શિષ્ટ થયતી હોય, પરગામ ગર્ભ હોય, કિંવા મરણ પામી હોય તો, તેવે સમયે અન્ય સ્ત્રીઓને એ કાર્ય કરવામાં હરકત નથી, કિંબલુના એમણેજ એ કાર્ય કરી લેવું, એવો ઉપરોક્ત શ્લોકોનો નિષ્કર્ષ નીકળે છે. “ ન તસ્યાં જ્ઞાતુ તિષ્ઠન્ત્યાં બન્યા તત્કર્તુર્મહંતિ ” બ્રાહ્મણી હોવા છતાં ખીજીએ તે કાર્ય કરવાં નહિ. પતિ માટે લક્ષ્ય, ભોજ્ય તૈયાર કરી આપવાનું પ્રથમ માન બ્રાહ્મણીનેજ આપવામાં આવ્યું છે. પણ જો તે ન હોય તો તે માન જે ધરમાં હોય તેનેજ મળવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

ધારો કે એક બ્રાહ્મણે એક બ્રાહ્મણ-તનયા અને ખીજી સૂત્ર-તનયા સાથે લગ્ન કર્યાં. હવે એ બ્રાહ્મણના ધરમાં જ્યાં સૂધી બ્રાહ્મણી સ્ત્રી હોય ત્યાં સૂધી નહાવાનું પાણી, લક્ષ્ય, ભોજ્ય વગેરે તૈયાર કરી આપવાનું માન એ બ્રાહ્મણીનેજ હોય, પણ તે કાંઈ પણ કારણે હાજર ન

‘હોય તો તે માન. શૂદ્રનેજ મળે; અને એવીજ આપત્તિમાં અથવા
 બ્રાહ્મણીની સંમતિથી પણ અન્ય સ્ત્રીઓને તે તે કાર્યો કરવામાં હરકત
 નથી. આ પવિત્રાપવિત્ર કે આબડહીટનો પ્રશ્ન નથી, પણ કેવળ માન
 અને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે. જે વર્તમાનના જોડણીજ સ્પર્શસ્પર્શનો પ્રશ્ન
 એ કાગમાં સમ્પત્તિ હોત તો, “બ્રાહ્મણી દાગર હોય ત્યાં શૂદ્રી ન્દાવાનું
 પાણી, ભક્ષ્ય-ભોજન્યાદિ આપવાનું કામ અન્ય સ્ત્રીઓએ કરવું નહિ, ”
 એવું કહેવામાં આવત નહિ. પરંતુ આમ કહેવાનો એટલોજ અર્થ થાય
 છે કે અન્ય જાતિની સ્ત્રીઓએ પણ પ્રસંગ વિશેષે કરીને એ કાર્યો કરવાં.
 એટલે કે બ્રાહ્મણી દાગર ન હોય તો અન્ય સ્ત્રીએ તે કાર્ય કરવું, એટ-
 લુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણી અન્ય કાર્યમાં રોકાયેલી હોય તો પણ બીજાએ
 તે કાર્ય કરી લેવું, એવો ભાવ છે. આ સ્લોકનો કંઈ એવો ભાવ નથી કે
 બ્રાહ્મણી રસોણ કરતી હોય અને તે વખતે તાવડી પરની રોટલી બગવા
 દહન પતિને માટે ન્દાવાનું પાણી આપવા રસોણમાંથી બહાર દોડી આવે.
 આવા સમયે શૂદ્રી સ્નાનને માટે પાણી આપે તો તે ચાલી શકે, પણ બ્રા-
 હ્મણી અને શૂદ્રી બંને નવરાં હોય અને બ્રાહ્મણીની ઇચ્છા એ કાર્ય કર-
 વાની હોય, તો તે કાર્ય અન્ય કરી શકે નહિ. પ્રાચીન સમયના આ સર્વ
 વ્યવહારનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે શૂદ્રોનો સ્પર્શહોય માનવામાં આવતો
 નહિ એવું સિદ્ધ થાય છે. શૂદ્રતનયા બ્રાહ્મણની સ્ત્રી થઈ શકે, બ્રાહ્મણના
 ગૃહમાં રહી સર્વ કાર્યો કરી શકે, માત્ર વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે એનું માન છેવ-
 ટનું બહુપ આટલોજ બેદ. આથી એમ પણ સમજવાનું નથી કે બ્રાહ્મણે
 પ્રથમ બ્રાહ્મણ-તનયા સાથે લગ્ન કરીને તે પછી અન્ય વર્ણની તનયા સાથે
 લગ્ન કરવું. કારણકે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિય કન્યાઓ સાથે પ્રથમ લગ્ન કરવાનાં
 ધર્માં દ્રષ્ટાંત છે. જુઓ:—

કદયપસ્ય ચ પુત્રોઽસ્તિ વિમાંદક હિતિ શ્રુતઃ ।

ઋપ્યશ્રંગ ઇતિ સ્થાતસ્તસ્ય પુત્રો મવિપ્યતિ ॥ ૪ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ।

अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

વા૦ રામાયણ, આ૦ સ. ૯.

વર્ષેણેવાગતં વિપ્રં તાપસં ચ નસાવિષઃ ।

પ્રત્યુદગમ્ય મુનિં પ્રહઃ શિરસા ચ મહીં ગતઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્ધ્ય પાદ્યં ચ પ્રદદૌ ન્યાયતઃ સુસમાહિતઃ ।

વત્રે પ્રસાદં વિપ્રેન્દ્રાત્ મા વિપ્રં મન્યુરાવિશેત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્તઃપુરં પ્રવેશ્યાસ્મે કન્યાં દત્ત્વા યયાવિધિ ।

શાન્તા શાન્તેન મનસા રાજા હર્ષમવાપ સઃ ॥ ૩૨ ॥

एवं स न्यवसत् तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ।

ऋष्यश्रृंगो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ॥ ૩૩ ॥

વા૦ રામા૦ વા૦ સ૦ ૧૦.

तृतीयं सवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ।

चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्टા यथा ब्राह्मणपुंगवाः ॥ ૭ ॥

ऋष्यश्रृंगं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ।

અધમેધે મહાયજ્ઞે રાજ્ઞોઽસ્ય સુમહાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

વા૦ રામા૦ વા૦ સ૦ ૧૪.

“ કસ્યપનો વિભાંડક નામનો પુત્ર હતો, તેનો પુત્ર નામે ઋષ્યશૃંગ થયો. એંગ દેશના રામપાદ નામના નૃપતિએ એને મ્હોટા માનથી બોલાવ્યો. એની સામે જઈ રાજ્યે અર્ધપાદ આપી એ બ્રાહ્મણની પૂજા કરી. તતપ્રત્યાત્ પોતાના અંતઃપુરમાં લાવી એણે પોતાની કન્યા યયાવિધિ વિવાહ કરી તેને આપી. એ શાંતા નામની ધર્મપત્નિ સાથે ઋષ્યશૃંગ બ્રાહ્મણ ત્યાંજ રાજગૃહમાં રહ્યા. પછી રાજ્યે અધમેધ કર્યો. આ વખતે સર્વ બ્રાહ્મણ ટ્રેષ્ટાએ સર્વ વિધિ યથાશાસ્ત્ર કરી. આ યજ્ઞમાં સર્વ બ્રાહ્મણોમાં ઋષ્યશૃંગ એ મુખ્ય હતો. ”

વાત્સીકીય રામાયણમાં આવી કથા આવેલી છે. આ કથામાં બ્રાહ્મણ પુત્રનો ચહેલો વિવાહ દાનિય-કન્યા સાથે થવાનું વર્ણન છે. પૂર્વે એનો વિવાહ બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે થયેલો નહોતો. (૧) એ બ્રાહ્મણનો દાનિય કન્યા સાથે વિવાહ થયો, (૨) તે પોતાની પત્નિ સાથે રાજ-

ગૃહમાંજ રહેા અને (૩) તેનેજ અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞ વખતે સર્વ આ-
છણોમાં મુખ્ય ગણવામાં આવેા. આ ત્રણે ખાત્રત વિચારવા જેવી છે.
દ્વિત્રિય કન્યા સાથે વિવાહ કરવાથી કેંવા દ્વિત્રિયને ત્યાં ખાવાથી ઋધ્યશૃંગ
અપકંત્ર થયેા નહોતો. એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વના પ્રથમના જેટલોજ
માનને પાત્ર રહેા હતો. આટલા પરથી એ સિધ્ધ થાય કે બ્રાહ્મણ
દ્વિત્રિયનું અન્ન ખાવ તો પણ તે અન્ય બ્રાહ્મણોના જેટલોજ શુધ્ધ રહી
શકે છે. વળી આ સમયની એ સર્વ સાધારણ પદ્ધતિ હતી, એમ પણ
જણાય છે. કારણ કે આવા મહાન યજ્ઞમાં હાજર રહેલા કોઇ પણ મ-
નુષ્યે ઋધ્યશૃંગના એ કૃત્ય વિરૂધ્ધ એક પણ પ્રશ્ન વિચારેા નથી. ખીજું
એકે એ ઋધ્યશૃંગ બ્રાહ્મણપત્નિના અભાવે એ દ્વિત્રિય સ્ત્રીના હાથતુંજ
લક્ષ્ય, ભોજન સ્વીકારતો હોયો જોઇએ. જો એને બ્રાહ્મણ સ્ત્રી હોત તો
એ માન ફક્ત એની દ્વિત્રિય સ્ત્રીનેજ મળત નહિ. આથી એવું પ્રતિપાદન
કરવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, કે અન્ય વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગન
થતાં એનાથી સર્વ લક્ષ્ય-ભોજ્યાદિનો વ્યવહાર રાખી શકાય છે.

રૈકવ નામના બ્રાહ્મણોના જનનશ્રુતી નામની દ્વિત્રિય-કન્યા સાથે વિ-
વાહ થવાનું * જાદોઅ ઉપનિષદમાં જણાવેલું છે. આ જનનશ્રુતીને રૈકવે
સૂત્ર તરીકે જણાવેલી છે, એ પણ વિચારવા જેવું છે. આ પ્રમાણે બ્રા-
હ્મણોના હોનવર્ણની કન્યાઓ સાથે વિવાહ થવાનાં અનેક ઉદાહરણ
છે. આથી એ દ્રષ્ટી જોતાં પણ સાંપ્રત કાલની પેઠે પ્રાચીન કાલમાં
સ્પર્શરૂપર્થના પ્રતિબંધ નહોતો એ સિધ્ધ થાય છે.

(૬) હવે આપણે ગુરુકુળ પદ્ધતિમાં ભોજન વ્યવહાર કેવો હતો,
એમાં સ્પર્શરૂપર્થના વિચાર હતો કે કેમ, તે જોઇએ. ઉપનયન સંસ્કાર
થયલા એવા બ્રહ્મચારિયોના પ્રવેશ ગુરુકુલમાં થતો. બ્રાહ્મણ, દ્વિત્રિય અને વૈશ્ય
એ ત્રણ વર્ણોને ઉપનયનનો અધિકાર છે એવો ઘણા આચાર્યોના મત છે.
આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારજ માત્ર એથી જરા વિરૂદ્ધ છે. જુઓ:-

અશ્વદ્વાજામદુષ્ટકર્મજામુપનયનં વેદાધ્યયનમ્ ॥ ૧ ॥

આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર. ૧।૧।૧॥

“ શુદ્ધ શિવાય જે ત્રૈવર્ણિક આર્ય (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય એ), તે જે દુષ્ટ કર્મ કરનાર ન હોય તો, તેમને ઉપનયન કરવું અને તેમને વેદાધ્યયન કરાવવું. ”

આ સૂત્રમાં સદાચરણી ત્રૈવર્ણિકોને ઉપવિત આપવું એવું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. એટલે કે બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજેમાંથી જે કોઈ દુષ્ટ કર્મ કરતો હોય તો તેને ઉપનયન કરાવવું નહિ. વર્તમાનમાં આ નિયમ પ્રતિ દુર્લભ કરવામાં આવે છે. આચારની દરકાર ન રાખતાં અમુક જાતિમાં તે, ઉત્પન્ન થયો છે એટલુંજ બેધ હાલમાં ઉપનયન કરવામાં આવે છે, પણ પૂર્વે સદાચારી દ્વિજેનેજ ઉપનયન થતું. આવી રીતે ત્રણે વર્ણનાં બાળકો ઉપનયન સંસ્કાર પછી ગુરુકુલમાં કિંવા આચાર્ય કુલમાં પ્રવિષ્ટ થતાં, અને ત્યાં તેઓ એક સરખી રીતે રહેતાં. શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં (અ. ૮૦-૮૧) સુદામા નામનો બ્રાહ્મણ પુત્ર અને શ્રીકૃષ્ણ એ બંને સાંદીપની નામના ગુરુને ત્યાં વિદ્યાધ્યયન કરવા અર્થે રહેતા હોવાની કથા વર્ણવેલી છે. તેઓ બંને અન્ય વિદ્યાર્થીઓની પેઠે સમિધા લાવવાનું તેમજ ખીજું સર્વ કાર્ય સરખી રીતે કરતા. બાળપણની આ મિત્રતાને લીધેજ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ધનની યાચના કરવાને અર્થે સુદામા દારિકામાં ગયા હતા, અને શ્રીકૃષ્ણે એમનો સત્કાર કરી પોતાના ગૃહમાં ભોજન કરાવ્યું હતું. છુઓ:-

બ્રાહ્મણસ્તાં તુ રજનીં ઉપિત્વાઽચ્યુતમંદિરે ।

મુક્ત્વા પીત્વા મુલં મેને આત્માનં સ્વર્ગતં યથા ॥ ૧૨ ॥

માગવત્, સ્કં ૦ ૧૧/૮૧.

“ એ સુદામાબ્રાહ્મણ રાત્રીએ શ્રીકૃષ્ણના ઘરમાંજ રહ્યો અને ત્યાંજ એણે ખાવા પીવાનું રાખ્યું. ” ગુરુકુલમાં પણ તેઓ પ્રથમ સમાનતાથી રહ્યા હતા. ત્યાં પણ ખાવા પીવામાં સ્પર્શસ્પર્શનું તત્ત્વ નહોતું. વૈશ્ય પુત્રોને પણ ગુરુકુલમાં આજ પ્રકારે બેઠલાવ વગર રાખવામાં આવતા. ત્રૈવર્ણિકોમાં આભણીટનો ગોટાળો નહોતો. ગુરુકુલના બ્રહ્મચારી-વિદ્યાર્થી મધુકરી માગી લાવતા અને તેમાંનો નિયમિત ભાગ ગુરુને અર્પણ કરતા, અને ગુરુ તેનો સ્વીકાર કરતા.

બ્રહ્મચર્ય પાલન કરી ગુરુકુલમાં વાસ કરવા પછી મધુકરી માગી લાવી તે ગુરુને અર્પણ કરવી અને તે પછી પોતે ખાલી જીવી સર્વ ધર્મ-શાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા છે. બુદ્ધિ:-

તત્સમાદસ્ય ઉપનિધાય આચાર્યાય પ્રદૂયાત્ ॥ ૩૧ ॥

તેન પ્રદિષ્ટે મુક્તીત ॥ ૩૨ ॥

વિપ્રવાસે ગુરોઃ આચાર્યકુલાય ॥ ૩૩ ॥

તૈર્વિપ્રવાસેઽન્યેમ્યોઽપિ શ્રોત્રિયેમ્યઃ ॥ ૩૪ ॥

આર્યાય વા પર્યવદ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

અંતર્ધિને વા શૂદ્રાય ॥ ૪૧ ॥

ટીકા—આર્યઃ ત્રૈવર્ણિકઃ તસ્યે અનુપનીતાય પર્યવદ્યાત્ । આચાર્યદાસાય શૂદ્રાય પર્યવદ્યાત્ । અંતર્ધિનં હિ તસ્ય શૂદ્રત્વમ્ । આશૈવેષુ સ્વામિતુલ્યત્વાત્ ॥ [આપસ્તંબધર્મસૂત્ર. ૧।૧।૪ ॥]

“ મધુકરી માગી લાવવા પછી તે ગુરુ સમીપ મૂકી એમને નિવેદન કરવી. ગુરુની આજ્ઞા મળતાં તેનું ભોજન કરવું. ગુરુ ન હોય તો આચાર્ય કુલને બતાવવી. તે ન હોય તો પછી અન્ય શ્રોત્રિયોને, તેઓ પણ ન હોય તો ઉપનયન ન થયલા કુમારને અને તે પણ ન હોય તો ગુરુના દાસને બતાવવી. ” (કારણ કે ગુરુના દાસનું શૂદ્રત્વ ગુરુ સાન્નિધ્યને ક્ષીણ નહીં થતું ગણતું હોય છે.) બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષામાં મળેલું અન્ન પ્રથમ ગુરુને અર્પણ કર્યા પછીજ ખાવાનું વિધાન આ વચનમાં છે. બ્રહ્મચારીએ આણેલી મધુકરીમાંથી ગુરુ પોતાને ભેદએ તેટલી રાખી લે છે. ત્રૈવર્ણિકોના પુત્રોનું એકત્ર રહેવું, એક સમયે ભિક્ષાર્થે જવું, આણેલું અન્ન ગુરુને અર્પણ કરવું, એ સર્વ પ્રથા એ સમયની સમતાનુંજ મનોરમ દ્રશ્ય છે. જે જે વિદ્યાર્થીઓનો ગુરુકુલમાં પ્રવેશ થતો, તે સર્વ આવીજ સમાનતાથી રહેતા. ગુરુકુલમાં શ્રીમંતાઈ, દારિદ્ર્ય, જાતિનો ઉચ્ચ નીચ લાવ, રાજા અને ગ્રામ્ય એનો સંબંધ ઇત્યાદિ કારણોએ ઉત્પન્ન થતી વિષમતાનો અંશ જરા પણ નહોતો. રાજા કિંવા સરદારના પુત્ર, બ્રાહ્મણના પુત્ર અને અન્ય સાધારણ મનુષ્યોના પુત્રોને

એકજ પદ્ધતિથી રાખવામાં આવતા. આવી રીતે જ્યાં સમતાનું સામ્રાજ્ય હોય ત્યાં સ્પર્શસ્પર્શની વિષમતાને અવકાશ હોઇ શકેજ નહિ. આપણે જોઇ ગયા કે, ત્રૈવર્ણિકાના કુમારો આ પ્રકારે સમતાથી રહેતા. હવે આપણે એ જોવાનું છે કે, દ્વિજેતર શ્રોત્રાના પુત્ર શુરકુલમાં પ્રવિષ્ટ થતા કે નહિ:—

તૈષાં સંસ્કારેપ્તવો વ્રાત્યસ્તોમેનેષ્ટા કામમર્ષીયીરન્ ।

વ્યવહાયો મવતીતિ વચનાત્ ॥ ૪૩ ॥

પારસ્કર ગૃહ્ય સુત્રમ્ ૦ ૨/૧ ॥

“ પતિત થયેલાનો વ્રાત્યસ્તોમ કરી ઉપનયન સંસ્કાર કરવો અને તેને ખુશીથી અધ્યયન કરાવવું. ” શ્રોત્રમાં ધણાએ પતિત દ્વિજેના સમાવેશ થયેલો હોય છે. મૂળનો દ્વિજ હોઇ કર્મદીનત્વને લીધે કિંવા જૂલથી પંચમહાપાતકોમાંનું કોઇ પણ પાતક કરવાથી તે દ્વિજ પતિત થઇ શૂદ્ર બને છે. આવા પતિતને વ્રાત્યસ્તોમ કરી પુનઃ દ્વિજ બનાવવો અને તેને ખુશીથી શિક્ષણ આપવું, કારણ કે બને ત્યાં સુધી કોઇ પણ વ્યક્તિને અશિક્ષિત રાખવી નહિ એવા ધારણથી ઉપરોક્ત નિયમ થયેલો લાગે છે. આ વાત તો પતિત દ્વિજે માટે થઇ; શ્રોત્રું શું ?

શૂદ્રાણામદુષ્ટકર્મણામુપનયનમ્ ॥

—પારસ્કર ૦ મા ૦ ૨/૧.

“ સદાચરણી શ્રોત્રું ઉપનયન કરવું. ” આમાં સદાચરણી શૂદ્ર કોણ અને સંજ્ઞા કેવી રીતે થવાય છે, એ સંબંધી પ્રથમ વિવેચન કરેલું છે. આજ પ્રમાણે:—

શૂદ્રાણાં વ્રહ્મચર્યત્વં મુનિભિઃ કૌશ્ઠિદિપ્યતે ।

યાદ્વલ્કય. અ ૦ ૧.

યસ્તુ શૂદ્રો દમે સત્યે ધર્મે ચ સતતોત્પિતઃ ।

તં વ્રાહ્મણમહં મન્યે વૃત્તેન હિ મવેદ્ દ્વિજઃ ॥

મહામાસ્ત, વન ૦ ૨૧૧/૧૩.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા ચરિત્તત્ત્વતઃ ।

ગાયત્રીમમ વા દેવી સાવિત્રી વા જપેત્ તતઃ ॥

વૃદ્ધ-ગૌતમ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૬.

“ શૂદ્રોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું એવો કેટલાક મુનિનો મત છે. ” આપું યાતવશ્ચ સ્મૃતિમાં જણાવેલું છે. ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી બ્રહ્મચર્યનો પ્રારંભ થતો હોવાથી જે મુનિનો, શૂદ્રોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું એવો અભિપ્રાય છે, તેમનાજ મતે તેઓને કંઈક શરતે ઉપનયનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવું પડે છે. “ શમ-દમ, સત્યપાલન અને ધર્માચરણ કરનાર જે શૂદ્ર તે બ્રાહ્મણ થાય છે. ” આ અભિપ્રાય વ્યાસે મહા-ભારતમાં આપેલો છે. સદાચારી શૂદ્રને બ્રાહ્મણના અધિકાર આવે છે, એવું આ વચન પરથી ધ્વનિત થાય છે. “ સદાચરણી શૂદ્રે ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો ” એવું વૃદ્ધ ગૌતમનું કથન છે. ઉપનયન શિવાય ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવાનો અધિકાર નથી એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આથી શૂદ્રને પણ ઉપનયન થવું એમ કહે છે. સદાચરણી શૂદ્રોનું ઉપનયન થતાં તેમને ગુરુકુલમાં પ્રવિષ્ટ કરવામાં આવતા. “ ઉપનયન ” એ સંસ્કારજ પ્રથમ ગુરુકુલમાં વિદ્યાર્થીઓને લેવા અર્થે કરવામાં આવતો. એ સમ્બંધનો અર્થજ ગુરુ સમીપ જવું એવો થાય છે. આથી એ પ્રકારે શૂદ્ર પણ ગુરુકુલમાં જતો-સમતાથી રહેતો હોવાનું જણાય છે. પરાશર, વસિષ્ઠ, વ્યાસ, કણ્વાદ, મંદપાત્ર, માંડવ્ય વગેરે હીન જાતિને ઉદરે જન્મેલા પુત્રોનું ઉપનયન થઈ તેઓ ગુરુકુલમાં પ્રવિષ્ટ થયલા હતા એમ માનવું પડે છે. કારણકે તેઓ વેદવેતા હોઈ જનસમાજના અનેક પ્રકારે નેતા થયલા છે. ગુરુકુલ શિવાય વેદોનું અધ્યયન થઈ શકે એ દુર્લભ છે, અને ગુરુકુલમાં ઉપનયન શિવાય પ્રવેશ થવો એ પણ અસાધ્ય છે. કાળી, ચાંડાલ, ગણિકા અને એવી જાતિની સ્ત્રીઓના કુમારો જે કાળમાં ગુરુકુલમાં જતા, તે કાલમાં સચ્છેત્રની જાતિ નહોતી એવું કાણ કહી શકશે ? ઇતિહાસ જે લખવામાં આવે છે, તે મુખ્ય પુરૂષોનોજ હોઈ શકે છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ આદિ પુરૂષ સોકમાન્ય થવાથી એમનાં નામ તો ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠે પર અકિત થયાં છે; પણ એમની માફક હીન સ્ત્રીઓના ઉદરે જન્મેલા અન્ય કુમારોએ પણ ગુરુકુલમાં પ્રવેશ કરી વેદાધ્યયન કર્યા-

નાં ઉદાહરણ આજાં નહિ હોય. આ સંખ્યા ધણી મ્હોટી હોવી જોઈએ કે જે સંખ્યા આટલા લાંબા કાળે મળવી શક્ય નથી. વ્યાસ, વસિષ્ઠ, પરાશર એમણે મનુષ્યોને વેદનું અધ્યયન કરાવ્યું અને તે વિદ્વાન બ્રહ્મવેતા યનાં સર્વેએ એમનો આજ્ઞાશુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. "યદ્યદાચરત્તિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ" શ્રેષ્ઠોના આચરણ પ્રમાણે જ સાધારણ સમાજનું આચરણ ધરાય છે. આ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે એ કાળમાં એવાજ રિવાજ હતો એમ કહેવું જોઈએ.

ઐતરેય મહાદાસ એ શરીના પુત્ર હોઈ આગળ જતાં વેદવેતા આજ્ઞાશુ થયા અને એમણે ઋગ્વેદપર ઐતરેય આજ્ઞાશુ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો. ઇતરા સ્ત્રીના એ પુત્ર હોવાથીજ અને ઐતરેય કહે છે. એનો પિતા કાશુ હતો તેનો કંઈ પત્નોજ નથી. આથી એમનું નામ માતાના નામ પરથી પ્રચલિત છે. "ઇતર" એ શબ્દ "નીચ" ના અર્થમાં છે. "ઇતરસ્ત્યન્વનીચયોઃ" ઇત્યમરઃ " આથી મહાદાસની માતા ઇતરા એ નીચ જાતિની શૂદ્ર સ્ત્રી હતી એ સ્પષ્ટ થાય છે. એનો પુત્ર ઐતરેય મહાદાસ એ વેદવેતા હતો તેમજ તે સર્વમાન્ય ગ્રંથકર્તા થઈ ગયો છે. આ કથા સાયણાચાર્યે ઐતરેય બ્રાહ્મણના આરંભમાં આપેલી છે. કવલચ્છેદનની કથા પણ એવીજ છે. જુઓ:—

ઋપયો વૈ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત ॥

તે કલ્પલેલૂષં સોમાદનયન્ ॥

દાસ્યાઃ પુત્રઃ કિતવો અત્રાહ્નઃ કથં નો મધ્યે દીક્ષિષ્ટેતિ ॥

તં નહિર્વન્નોદવહન્ ॥

અત્રેનં પિપાસા હન્તુ સરસ્વત્યા ઉદકં મા પાદિતિ ॥

સ નહિર્વન્નોદૂઃ પિપાસયાવિત્ત એતદપોનર્જીયમપરચત્ ॥

તે વા ઋપયો અત્રુવન્ વિદુર્વા ઇમં દેવા ઇમં હૃયામહૈ તથેતિ ० ॥

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૨/૧૨૯.

"ઋપિઆ સરસ્વતી નદીના તટપર સત્ર કરતા હતા. તેઓએ કવલ એણે જે દાસી પુત્ર, જુગારી અને આજ્ઞાશુર છે તેથી પોતાની સાથે રહો

દીક્ષા લેવાને યોગ્ય નથી, એવું કસબી તેને બહાર કઢાડ્યો. અને નેત્રીના જલનું પાન કરવાની પણ મનાઇ કરી. આથી તે બહાર ગયો અને ત્યાં તેને ધણી તૃષ્ણા લાગી. આ વખતે તેને વેદનું અપોનાત્રીય સૂત્ર દેખાયું. આ જોઇ અપિચોને આશ્ચર્ય લાગ્યું ! તેઓએ કહ્યું કે, જે અર્થે એને દેવાનું આતુકુલ્ય છે તેજ અર્થે તેને અમે પણ અંદર યોજાવીએ. ” આમ કહીને એ અપિ-ઓએ કવલચ્છેલ જે ઘસી પુત્ર હતો તેનો સ્વીકાર કર્યો. વિદ્વાનો કેટલો પ્રભાવ ! અને વિદ્વાનને કેટલું માન મળે છે, તેનું આ ઉદાહરણ છે. જેમણે તે નીચકુસોત્પન્ન છે એમ કહી બહાર કઢાડી મુક્યો, તેમણેજ એનામાં વેદવિદ્યાનું દર્શન કરતાં પોતાની સાથે ભેળવી દીધા. આ ઉપરથી શૂદ્ર વિદ્વાન થતાં તે બ્રાહ્મણોની સાથે સ્થાન લઇ મહાં કાર્ય અક્ષાવવાને યોગ્ય થાય છે, એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવીજ એક કથા સત્યકામ જાળાની છે. જાળા નામની એક સ્ત્રી હતી. એને સત્યકામ નામનો એક પુત્ર થયો:-

સ હ હારિદ્રુમત ગૌતમમેત્યોવાચ ।

બ્રહ્મચર્યં ભગવતિ ષત્સ્યામિ ઉપેયાં મગર્વંતામિતિ ॥ ૧ ॥

તં હોવાચ કિંગોત્રો નુ સોમ્યાસિ ।

સ હોવાચ નાહમેતદ્વેદ યદ્ગોત્રોઽહમસ્મિ ।

અવૃચ્છં માતરમ્ ।

સા મા પ્રત્યવ્રવીત્ ।

બહુહં પરિચરન્તી પરિચારિણી યૌવને ત્વામાલમે ।

સાહમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમાસિ ।

જવાલા તુ નામ અહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમાસિ ઇતિ ।

સોહં સત્યકામો નાનાલોઽસ્મિ મોઃ ॥

છાંદોગ્ય ૩૦ ૪૧૪.

“ તે ગૌતમ પાસે જઈ બોલ્યો કે હું બ્રહ્મચર્ય પાળું છું, તેથી મારું ઉપનયન કરો. તેને ગૌતમે કહ્યું, વત્સ, તારું યોગ્ય શું છે ? એ પરથી સત્ય-

કામે ઉત્તર આપ્યો કે, તેની મને ખજર નથી. મેં માંતાને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હું યુવાન પરિચારિણી હતી તેવામાં તું મારાથી જન્મ પામ્યો છે, આથી તારું ક્યું જોત છે તેની મને ખજર નથી. મારું નામ જન્માલા છે અને તારું નામ સત્યકામ છે. આથી હે આચાર્ય ! હું સત્યકામ જન્માલ છું ! " આ વાત સાંભળીને જોતમે કહ્યું, " જે અર્થે એણે સત્યનો ત્યાગ કર્યો નહિ તે અર્થે એ આહુત્ય છે. " આમ કહી એમણે એ સત્યકામને ઉપવિત આપ્યું અને તેને વેદવિદ્યા શિખરી. અને આગળ જતાં સત્યકામ પણ આચાર્ય થયો.

સત્યકામ એ ખરેખર કંઈ જાતિનો હતો, એનો પિતા કાણુ હતો, એ વાતથી જોતમ પણ અગ્નાત હતા; પણ તે સત્ય બ્રાહ્મણે તેમજ તેની માતા પણ સત્ય વદી, એટલા ગુણ ઉપરથીજ એમણે સત્યકામને ઉપનયન કરી જ્ઞાન આપ્યું. આ ઉદાહરણ પરથી એ તેજસ્વી સમયની પદ્ધતિ સારી રીતે સંક્ષેપમાં આવશે. તાત્પર્ય એજ કે, અગ્નાત કુલશીલ અને હીનકુલોત્પન્ન વિદ્યાર્થી પણ ગુરુને ત્યાં જઈ ગુરુકુલમાં દાખલ થઈ શકતા અને ત્યાં એ સર્વેને સરખી રીતે રાખવામાં આવતા. ગુરુકુલના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે વિષમતાથી વર્તવામાં આવતું કિંવા તેમનામાં સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા વિભાગ હતા, એવું કાંઈ પણ રચણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં ગુરુકુલમાં જે જે વિદ્યાર્થી રહેતા, તે સર્વેમાં, પછી તે ગમે તે જાતિનો, હોય પણ આત્માર્થે ઉપનયન સંસ્કાર કરો તેને કુલમાં દાખલ કર્યો એટલે તેનો અન્ય વિદ્યાર્થીઓ જેટલોજ સમાન અધિકાર માનવામાં આવતો. આંડાળણી પુત્ર, શૂદ્રી પુત્ર, દાસી પુત્ર, ગણિકાપુત્ર, ક્ષિત્રી અનેક ઉદાહરણપરથી ધણાએ હીનજાતિના કુમારોનો સમાવેશ ગુરુકુલમાં થતો એ વાત સ્વીકારવી પડે છે. " ઋષિતું કુળ તો જ્ઞેતુંજ નહિ " એવી એક કહેવત આપણામાં પ્રચલિત છે. આ કહેવત અગ્નાત અને હીનકુલોત્પન્ન અનેક કુમારો ગુરુકુલમાં વાસ કરી વેદભ્રાતા થઈ ઋષિપદને પામેલા હોવાથીજ ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. જોકે એની રચના સ્પષ્ટાર્થ અને જાતિભેદ આપણા સમાજમાં ૩૬ થયા પછીની છે. હીનજાતિ પર અસ્પૃશ્યતા રિથર કર્યા પછી, કાંઈ નિરપૃથક મનુષ્ય ઋષિઓનાં કુલની શોધ કરવા નીકળે અને ઉચ્ચ વર્ણુનાને કલ્પ્ય પ્રાપ્ત પૂછે, એ બીકને કીધે આ કહેવત રૂપી નિયમ

કરવામાં આવ્યો જણાય છે. પણ હવે તો વર્તમાનના વિચાર યુગમાં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યો છે. અરુ. આટલા વિવેચનપરથી એ સિધ્ધ થાય છે કે ગુરુકુલની પદ્ધતિ સમાનતાના નિયમનું જ પૂર્ણ શે અવલંબન કરતી.

(૭) હીનગતિ પાસેથી કયા પદાર્થ સેવા એનો ઉલ્લેખ આગળ કરી ગયા હોય, વળી સમાનતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ૧૦-૨૦ વર્ષો ગાળી બહાર પડેલા સ્નાતક વિદ્વાનોમાં પુનઃ વિપ્રમતાનો સ્પર્શસ્પર્શ આજુ થતો, એમ પણ કહી શકાશે નહિ.

तं संखायः पुरोरुचं युयं वयं च सूर्यः ।

अयाम् वाजग्ध्यं सनेम वाजस्पत्यम् ॥ १२ ॥

“ હે મિત્રા ! તમે અને આપણે વિદ્વાનો એકત્ર થઈને એ બહુમત અને સુગંધિત અન્નને (અસ્થામ) ખાધાં. ”

આમાં મિત્રત્વ અને વિદ્વત્વ એના ચોખ્ખી એકત્ર થયલાઓનું સંક-
ભોજન હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ગુરુકુલમાંથી બહાર પડેલા વિદ્વાન અને મિ-
ત્રાનું જાતિની અપેક્ષા ન રાખતાં સહભોજન થતું; એમ કહેવામાં હર-
કત નથી. વળી કહ્યું છે કે—

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यम् शूद्रवर्ज्यमित्येके ॥ १३ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥

आपस्तम्ब धर्मसूत्रम्, ૧।૧।૧૮॥

ટીકા—શૂદ્રવર્જિતાનાં સ્વધર્મે વર્તમાનાનાં સર્વેષામેષ વર્ણનાં અર્જ-
ભોજ્યમ્ ॥ તસ્યાપિ શૂદ્રસ્ય વર્જ્યં ભોજ્યમ્ । યદિ અતૌ ધર્માર્થમુપનતઃ
આશ્રિતો ભવતિ ॥

“ સ્વધર્મ પ્રમાણે આશ્રિતી સર્વ વર્ણોનું અન્ન ખાવું. શૂદ્રોને વ-
ર્જિત કરવા એવો ફેટલાકનો મત છે, પણ જો તે ધાર્મિક હોય તો તેની
પાસેથી ખાવામાં હરકત નથી. ” આપું આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારનું કથન
છે. ફેટલાકોના મતે શૂદ્રના હાથનું ખાવું નહિ, અને ફેટલાકોના

મતે ખાવું એવા બે અભિપ્રાયનો ઉપરોક્ત કથનમાં ઉદ્ભવ્યો છે. આથી વિદ્વાન કિંવા ધાર્મિક ચૂંટવું અન્ન સેવામાં દરકત નથી. એવું કહે છે. શ્રીરામચંદ્રે સજરીનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું તે એ ધર્મશીલ હતી માટેજ. જુઓ:—

પાદમાચમનીયં ચ સર્વં પ્રાદાત્ યયાવિધિ ॥ ૭ ॥

વા૦ રામા૦ અર૦ ૭૪.

“ સજરીએ યયાવિધિ પાદ અને આચમન વગેરે રામચંદ્રને આપ્યું. ” અને તે એમણે સ્વીકાર્યું. આ પ્રમાણે સજરીના દાધનું પાણી રામે પીધું. એ કહેવાની જરૂર નથી કે સજરી સિદ્ધાદી હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે મર્યાદા બદારની આ જાતિ છે. એના દાધના પાણીનો સ્વીકાર કરવો, એ એ કાળના શિવાજનું દર્શન કરાવે છે. વળી શ્રીરામચંદ્રનું શુદ્ધ નામના નિપાદોના રાગએ કરેલા અપ્રતિયનું વર્ણન વાસ્ત્વિક રામાયણમાં આપેલું છે તે પણ વાંચવા યોગ્ય છે. ”

અયોધ્યા કાંડના પમાસમા સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે, “ ત્યાં શુદ્ધ નામનો નિપાદોનો રાગ શ્રીરામચંદ્રનો પરમ મિત્ર હતો. એ શુદ્ધાની અને રાગની ભેદ યતાં શુદ્ધે રામચંદ્રને આલિંગન કર્યું અને કહ્યું કે, ‘ હે રામ ! જેમ અયોધ્યા તમારું તેમ આ સ્થાન મધ્ય તમારુંજ છે. હું તમારું શું બધું કરું તે મને કહો ! ’ તે પછી એણે ઉત્તમ પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ભક્ષ, ભોજ્ય, પેય, દોહ એવાં ચતુર્વિધ ભોજન આપ્યાં અને અર્ધ તથા આચમનને આગળ ધરીને કહ્યું કે, ‘ હે રામ ! આ સર્વ તૈયાર છે ! ’ ”

રામચંદ્ર એ સુર્વવંશી ક્ષત્રિય અર્થાત્ દ્વિજ-આર્ષિ હતા, અને શુદ્ધ એ નિપાદ જાતિનો અનાર્ષિ હતો. આવા નિપાદ કિંવા ચાંગલને ત્યાં બ્રાહ્મણ રસોઇઆ હોય એમ માની શકાય નહિ. તેમજ એ કાળમાં બ્રાહ્મણોની કંઈ એવી અવદશા થઇ નહોતી કે, તેઓ પોતાનું અધ્યયન-અધ્યાપનનું કાર્ય છોડી આ ચૂંટવું કાર્ય કરે. આથી એમજ માનવું પડે છે કે નિપાદને ત્યાં નિપાદજ રસોઇઆ હોવા જોઈએ. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને માટે શુદ્ધે જે ચતુર્વિધ અન્ન અને પાણી આપ્યું હતું, તે તેઓ ખાશે એવા ભાવથીજ આણેલું હોવું જોઈએ. જો એ કાળમાં અસ્પૃશ્ય દોષ હોત તો,

શુદ્ધ એ પ્રમાણે 'અન્ન લાવતજ નહિ. કાષ્ઠના પશુ આદરાતિથ્ય માટે જ કંઈ વસ્તુ લાવવામાં આવે, તે વસ્તુ તે સેવન કરી શકે એવા પ્રકારનીજ તે હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં નિંપાદે રામચંદ્ર માટે જ અન્ન આણેલું તે એવું સમજીનેજ કે, દ્વિજ અમારા હાથનું અન્ન ખાઈ શકે છે. એ વાત જુદી છે. કે, રામચંદ્રજીએ વનવાસનો સ્વીકાર કરતાં અન્નનો ભાગ કરી માત્ર કંઈજ પરજ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી આણેલા અન્નનું ભોજન કર્યું નહિ; પરંતુ તેમ ન કરવાનો હેતુ તે અસ્પૃશ્ય ભતિનો છે ' એવો કંઈ નહોતો. આજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના વેષે આવેલા રાવણનું આતિથ્ય સીતાએ કર્યાનું વર્ણન રામાયણમાં છે. જુઓ:—

દ્વિજાતિવેષેણ હિ તં દૃષ્ટ્વા રાવણમાગતમ્ ।

સર્વૈરતિથિસ્ત્કારૈઃ પૂજયામાસ મૈથિલી ॥ ૩૩ ॥

ઉપાનીયાસને પૂર્વે પાદેનાભિનયંચ ચ ।

અન્નવીત્ સિદ્ધમિત્યેષ તદા તં સૌમ્યદર્શનમ્ ॥ ૩૪ ॥

इयं वृत्ती ब्राह्मण काममास्यतां इदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ।

इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमन्यग्रमिहोपमुज्यताम् ॥ ૩૫ ॥

टीका—तदा पाद्यदानोत्तरकाले सौम्यदर्शनं तं सिद्धं पक्कमन्नम् इत्यवधीत् । इदं वनजातं वन्यपदार्थजातं त्वदर्थमेव सिद्धं कृतं तदिहोपमुज्यताम् ॥

—વાં રામાં અરણ્યં સં ૪૬.

“ બ્રાહ્મણના વેષમાં આવેલા એ રાવણને સીતાએ આસન, અર્ધ, પાદ આપ્યું અને અન્ન તેવર કર્યું છે, એ તમારે માટેજ તેવર કર્યું છે, તેથી એનું ભક્ષણ કરો એમ કહ્યું. ”

રાવણ બ્રાહ્મણના વિષયીજ હિતપન્ન યવો હતો અને આવારે પણ બ્રાહ્મણના વેષમાંજ આવેલો છે. સીતા પણ તે બ્રાહ્મણજ જ એમ ધારે છે અને તેને માટે તેવાર કરેલું અન્નજળ અર્પણ કરે છે. આથી એ ૨૫૪ થાય છે કે ક્ષત્રિયના હાથનું રાવણ અન્ન બ્રાહ્મણથી ખાઈ શકાય.

દુર્વાસા ઋષિના ચારિત્ર પરથી પણ ઉપરોક્ત વિચારને પુષ્ટિ મળે છે. એમના સંબંધી એક કથા એવી છે કે, એક દિવસ પાંડવોને ત્યાં દુર્વાસા પોતાના સર્વ શિષ્યમંડળસહ કેવળ ભોજનાર્થે આવી ચડ્યા હતાં. એમનું આ આવાગમન અપરાત્રીએ અણચિત્તે થયું હતું. આ વખતે દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણે ભોજન તૈયાર કરી મૂક્યું હતું. એ દુર્વાસા ક્રુધાતુર હોત તો, તેઓ પોતાના શિષ્યમંડળ સહિત મથેચ્છ ભોજન કરત, પણ તેઓ તો અપરાત્રીએ માત્ર સત્ત્વદરણ કરવા અર્થેજ આવેલા હોવાથી અંતે ભોજન લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ; તથાપિ ક્ષત્રિયોને ત્યાં ક્ષત્રિયોએ રાધિયું અને બ્રાહ્મણ જન્મતા હતાં, એ વાત સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીનકાલની પરિપાકી પણ આ વાત પરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. દુર્વાસા ઋષિ આ પ્રભાણે જેમ ક્ષત્રિયને ત્યાં ભોજનાર્થે ગયા હતા તેમ એક વ્યાધ (પારધી) ને ત્યાં પણ જન્મ જમી આવ્યા હતા. જુઓ:-

યવગોધૂમશાલીનાં અન્નં ચૈવ સુસંસ્કૃતમ્ ।

દીયતાં મે ક્ષુધાર્તાય ત્વામુદિયાગતાય ચ ॥

વરાહ પુરાણ૦ અ૦ ૨૮.

દુર્વાસા ઋષિ વ્યાધને ત્યાં જન્મ તેને કહેવા લાગ્યા કે, હે વ્યાધ, “યવ, મહુ, સાળીના તાંદુલ વગેરેનું ઉત્તમ સંસ્કાર કરી તૈયાર કરેલું જે કંઈ અન્ન હોય તે મને આપ. હું ધણેજ ક્ષુધાર્તા થયો છું, અને અદીથી અન્ન મળશે એમ ધારી તારી પાસે આવ્યો છું.” દુર્વાસા ઋષિનાં આવાં વચન સંભળીને તે વ્યાધે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે તેમને આપી દીધું, અને તૃપ્ત થયા પછી ઋષિએ તે વ્યાધને વેદોક્ત શાન આપ્યું:-

તમસ્પિશેયં વ્યાર્ધં તુ ક્ષુધા દુર્બલતાં ગતમ્ ।

સ્વાચં વેદાઃ સાંગાસ્તૈ સરહસ્યપદક્રમાઃ ॥ ૩૦ ॥

બ્રહ્મવિદ્યા પુરાણાનિ પ્રત્યક્ષાણિ ભવન્તુ તે ॥

વરાહ પુરાણ, અ૦ ૩૮.

“ક્ષુધાને લીધે દુર્બળ થયલા તે વ્યાધને તમ થયલા દુર્વાસા ઋષિએ

૨૬૨૫ સહિત સાંગ વેદ સંભગાગ્રો. અક્ષરિયા અને પુરાણ પ્રત્યક્ષ યાવ
એવું એમણે કહ્યું. ”

આ પ્રમાણે દ્વાત્રિય અને વ્યાખ્યાના દ્વાયત્વં અત્ર. બ્રાહ્મણને ખપી
શકે છે, તો પછી વૈશ્વના દ્વાયત્વં પણ ચાલી શકે એવું કહેવામાં દરકત
નથી, કારણ કે દ્વાત્રિયો પ્રમાણેજ વૈશ્વ પણ દ્વિજ છે. ઐતિહાસ એ પ્રાયઃ
દ્વાત્રિયો સંમંધીજ સમાવયો હોવાથી પ્રસંગોપાત અન્ય વર્ણ સંમંધીની
જે હકીકત અંકિત કરવામાં આવી હોય, તેટલા પરથીજ આપણે એ
કાગની રિધનિતું અનુમાન કરી શકીએ. આમ કરવું એજ આવશ્યક છે
કારણ કે તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય સમાવયું છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં
એ પ્રતીત થાય છે કે, બ્રાહ્મણ, દ્વાત્રિય અને વૈશ્વ એમના પરસ્પર ભોગન
વ્યવહાર હોયો જોઈએ અને તે હોયો. નિપાદ વગેરેનાં જે ઉદાહરણ આપણે
જોધ ગયા, તે પરથી આર્યો અનાર્યો પાસેથી અત્ર અદ્ય કરતા, એવું
કહેવાને માટે પણ અવકાશ છે. પણ એ ખામતનો દબ આપણે વધુ વિચાર
કરવો જોઈએ ઠાની પાસેથી અત્ર અદ્ય કરવું એનો ઉદાપોદ આપસ્તંબ
ધર્મ સૂત્રકાર અતિ વિસ્તારથી કર્યો છે. જુઓ:—

ક આશ્વાન્નઃ ॥ ૧ ॥

ય ર્હસેત્ત્વં હિતિ કણ્વઃ ॥ ૨ ॥

પુણ્ય હિતિ કૌત્સઃ ॥ ૪ ॥

યઃ કાશ્ચિદ્ દદ્યાદિતિ વાપ્યાર્યાણિઃ ॥ ૬ ॥

શુદ્ધા મિસા મોક્તવ્યા એકકુણિકૌ કાણ્વકુત્સૌ

તથા પુષ્કરસાદિઃ ॥ ૭ ॥

સર્વોપેતં વાપ્યાર્યાણીયમ્ ॥ ૮ ॥

પુણ્યસ્ય ર્હસતો મોક્તવ્યમ્ ॥ ૯ ॥

યતઃ કુતશ્ચ અમ્યુદ્યતં મોક્તવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

પુણ્યસ્પાધ્યનીપ્સતો ન મોક્તવ્યમ્ ॥ ૧૧ ॥

નાનનિયોગ પૂર્વમિતિ હારિતઃ ॥ ૧૨ ॥

આપસ્તંબ, ધર્મસૂત્ર ૧૬/૧૯ ॥

(૮) “કોનું અન્ન ખાવું? જે ચાલ તેની પાસેથી ભક્ષણ કરવું એવું કહ્યવું કથન છે. સદાચારી હોય તેની પાસેથી ખાવું એવું કૌતસ કહે છે. જે કોઈ આપે તેના હાથનું ખાવું એવું વાર્ધાપણીનું વચન છે. એકકુલિક, કાણ્વ, કુત્સ, અને પુષ્કરસાદિનો એવો મત છે કે શુદ્ધ અન્નનું ભક્ષણ કરવું. વાર્ધાપણીના મતે સર્વ પાસેથી લેવું. સદાચારી અને આયવાની ઇચ્છા કરનાર જે કોઈ હોય તેનું અન્ન ખાવું એવો (આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારનો મત) છે. સદાચારી હોય પરંતુ આદરપૂર્વક આપે નહિ તો તેની પાસેથી લેવું નહિ. આમંત્રણ મળ્યાં શિવાય અન્ન લેવું નહિ, એવું હારીતનું કહેવું છે. ”

આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારે આ પ્રમાણે જુદા જુદા ઋષિ-મુનિઓનાં વચનોનો સંગ્રહ કરેલો છે. એ સર્વનો મથિનાર્થ જે કાઢીએ તો તે એટલોજ નીકળે છે કે, જે સદાચારી અને ધાર્મિક હોય, અને જે માનપૂર્વક આમંત્રણ કરે તેનુંજ શુદ્ધ અને રવચ્છ અન્ન ખાવું. કોઈ પણ એક વર્ગ પર સદાનો બહિષ્કાર છે કિંવા અસ્પૃશ્યતાના કારણે અમુક જાતિના મનુષ્યનું અન્ન મદણ કરવું નહિ, એવી કષ્ટના આ સૂત્રમાં નથી. એ સત્ય છે કે, અમુક ધંધાવાળાના હાથનું અન્ન મદણ કરવું નહિ, એવું આ ધર્મસૂત્રકારે કહેલું છે; પણ તેનું કારણ તે ધંધામાં રહેલો વિશેષ દોષ છે એમ લાગે છે. જુઓ:—

સર્વેષાં શિલ્પમીવિનામ્ ॥ ૧૬ ॥

યે ચ શયમાર્જીવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

મિષક્ ॥ ૨૧ ॥

રાક્ષાં પ્રેયઃકરઃ ॥ ૨૮ ॥

ટીકા—અમોજ્યાતઃ । [આપસ્તંબધર્મસૂત્ર]

“ સર્વ પ્રકારનાં કારીગીરીનાં કામ કરનાર, શસ્ત્રોપર ઉપજીવિકા કરનાર, વેદ અને શાસ્ત્રને એમની પાસેથી અન્ન લેવું નહિ. ”

શસ્ત્ર પર ઉપજીવિકા કરનાર દિંસા કરતા હોવાથી એમનું અન્ન મદણ કરવામાં ન આગે એ થોડું છે. વૈદના શૂદ્રનું અન્ન સ્વીકારવું

નહિ, એ આરાતું પાસન અત્યારે કાઢું પણ કરું નથી, એ વિચારવા જેવું છે. ધર્મશાસ્ત્રની નૌકામાં બેસી ફરનારને તો વેઘ છુવાના ધરતું અન્ન લેવાની પણ છૂટ નથી. આવી રીતે કારીગરો અને વૈદ્યોનું અન્ન મરડણું કરવું નહિ, એવો નિષેધ સ્મૃત્યાદિ ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. વેદમાં આવો નિષેધ નથી. આપણા સમાજમાં વેઘ અને કારીગરોની યોગ્યતા મોટી છે. સમાજને મને ત્યારે વેઘની જરૂર પડે છે, આથીજ શાસ્ત્રકારોની આરાતું પાસન કરવાનું મૂકી દહન સર્વેએ વૈદ્યોના હાથનું અન્ન ખાવા માંડ્યું છે, એમ જણાય છે. વેદમાં તો આવો નિષેધ નથી પણ તે આધુનિક ગ્રંથોમાં છે, આથી એ નિષેધનું મહત્વ આધુનિક થાય છે. હવે શૂદ્રાદિકા પર પ્રાચીનકાળમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ હતો એમ કહેવામાં આવે, તો તેમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે આપસ્તંબ સૂત્રકરે શૂદ્રોએ દ્વિજને ત્યાં અન્ન રાંધવું એવું સ્પષ્ટ લખેલું છે. જુઓ:—

આર્યાઃ પ્રયતા વૈશ્વદેવે અન્નસંસ્કર્તારઃ સ્યુઃ ॥ ૧ ॥

માષાં કાસં ક્ષવયં ઇત્યાભિમુલ્લો અન્નં વર્મયેત્ ॥ ૨ ॥

કેશાનંગં ઘાસશ્ચ આદ્યમ્ અપ ઉપાદ્યશેત્ ॥ ૩ ॥

આર્યાધિષ્ઠિતા વા શૂદ્રાઃ સંસ્કર્તારઃ સ્યુઃ ॥ ૪ ॥

તેષાં સ એવાચમનકરુપઃ ॥ ૫ ॥

અધિકમહરહઃ કેશશ્ચુલોમનસ્તવાપનમ્ ॥ ૬ ॥

ઉદકોપસ્પર્શનં ચ સહ વાસસા ॥ ૭ ॥

અપિ વા અષ્ટમાપ્ત્વેવ પર્વસુ વા વપેત્ ॥ ૮ ॥

પરોક્ષમન્નં સંસ્કૃતં અગ્નાવધિશ્રિત્ય અગ્નિઃ પ્રોક્ષેત્ ।

તદેવપવિત્રમિત્યાચક્ષતે ॥ ૯ ॥

આપસ્તંબધર્મસૂત્ર.

ટીકા—આર્યાઃ ત્રૈવર્ણિકાઃ । પ્રયતાઃ શૂદ્રાઃ । વૈશ્વદેવે ગૃહમેધિનો મોજનારો પાકે । ગૃહમેધિનો યદશનીયસ્યં ઇતિ દર્શનાત્ ॥ તેષાં શૂદ્રાણાં

અન્નસંસ્કારાધિકૃતાનાં સ એવાચમનકરુણો વેદિતવ્યઃ । યસ્ય ગૃહે અન્નં પચતિ । યદિ બ્રાહ્મણસ્ય હૃદયંગમાભિરદ્ધિઃ । યદિ ક્ષત્રિયસ્ય કંઠગતાભિરદ્ધિઃ । યદિ વૈશ્યસ્ય તાલુમતાભિરદ્ધિઃ । ઇન્દ્રિયોપસ્પર્શનં ચ ભવતિ ॥ યદિ ગૃદ્ધાઃ પરોક્ષમન્નં સંસ્કુર્યુઃ આર્યૈઃ અનધિષ્ઠિતાઃ તદા તત્પરોક્ષમન્નં સંસ્કૃતં આહુતં સ્વયમન્નાવધિશ્રિત્ય..... । તત્ દેવપવિત્રાવિત્યાચક્ષતે । દેવાનામપિ તત્પાવિત્રં કિં પુનર્મનુષ્યાણામિતિ ॥

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ આર્યોએ શુદ્ધ થઇ વૈશ્વદેવ માટે (અર્થાત્ ગૃહસ્થાના ભોજન અર્થે) અન્ન રાંધવું. અન્નની પાસે બરાડા પાડી ઘોડાનું નહિ, ખૂં ખૂં કરવું નહિ, કિંવા ચૂંકવું નહિ. કેશ, અંગ કિંવા વસ્ત્રને હાથ અડકતાં હાથને ધોઇ નાંખવો. કિંવા આર્યોની દેખરેખ નીચે (અનાર્થ) શૂદ્રોએ અન્ન રાંધવું. એમણે એમજ આચમન કરવું. (જો બ્રાહ્મણને ત્યાં અન્ન રાંધવાનું હોય તો હૃદય પર્યંત પહોંચે એટલા પાણીથી, ક્ષત્રિયને ત્યાં કંઠ સુધી પહોંચે એટલા પાણીથી, વૈશ્યને ત્યાં અન્ન રાંધવાનું હોય તો તાલુ પર્યંત પહોંચે એટલા પાણીથી એ શૂદ્રે આચમન કરવું.) એથી વિશેષ એટલું કે એમણે હમેશ હળમત કરાવી કેશ અને નખ કપાવવા. અંગ પર વસ્ત્ર રાખીને સ્નાન કરવું (નગ્નાવસ્થામાં નહિ). અથવા અષ્ટમી કિંવા પર્વ સમયે હળમત કરાવવી. આવા શૂદ્રે આર્યોના દેખતાં ન રાંધવું અન્ન (આર્યોની દેખરેખ શિવાય રંધાવવું અન્ન) આર્યોએ જાતે પુનઃ અગ્નિ પર ચઢાવી પ્રોક્ષણ કરવું, એટલે તે દેવાને પણ ચાલે એવું પવિત્ર થાય છે. (તો પછી તે મનુષ્યોને માટે ચાલી શકે એવું ખાસ કહેવાની શી જરૂર ?) ”

શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ને ત્યાં સ્વયંપાકાદિ કાર્ય કરવાં એવો ઉપરોક્ત સૂત્રોના સ્પષ્ટ ભાવ છે. પરિચર્યા એ શૂદ્રોનું કર્મ છે એવું આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા છીએ. પરિચર્યામાં રસોઇ બનાવવાના કાર્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. બ્રાહ્મણને ત્યાં સ્વયંપાક કરનાર શૂદ્રે કેવું આચમન કરવું એ ઉપર જણાવેલું છે. એણે દરરોજ, આઠ દિવસે કિંવા નિશાન પંદર દિવસે તો જરૂર હળમત કરાવવી, નગ્નાવસ્થામાં સ્નાન કરવું નહિ,

આ નિયમ શ્રોત્રે પાળવા; એવું જે ઉપરોક્ત વચનમાં જણાવ્યું છે તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. શ્રોત્રને સ્વયંપાક કરવા માટે રાખતાં તેમણે કયા નિયમ પાળવા જોઈએ, એ સંબંધી સૂચના એમાં છે. આ સર્વ નિયમોનો વિચાર કરતાં, એમાં સ્વચ્છતા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. કાંઈને સ્વયંપાક કરવો હોય તો તેણે રસોઈ આગળ મોટાટથી ખૂંખારવું નહિ, ચૂંકવું નહિ, શબ્દોચ્ચાર કરવો નહિ, તેમજ અંગ, કેશ કિંવા કપડાંને હાથ અડકતાંજ તે ઘોંઘ નાખવો, એ નિયમ જેમ ઉચ્ચ વર્ણનાઓને માટે દર્શાવેલા છે; તેમ તે શૂદ્ર માટે પણ સમજવા. આર્યોના દેખતાં શ્રોત્રે રાંધિતું અન્ન પ્રોક્ષણ કર્યા વગર વૈશ્વદેવને તેમજ ભોજન અર્થે કામમાં આવી શકે; પણ જે તે આર્યોના દેખતાં રાંધવામાં આવ્યું ન હોય તો તેને લાવીને પુનઃ અગ્નિપર ચઢાવી પ્રોક્ષણ કરી લેવું, જેથી તે દેવ તેમજ મનુષ્યને પણ આત્મી શકે. આ કથન લક્ષપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે. આર્યો અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ઘેર ઘરના નોકરોએ જાતે રાંધિતું અન્ન, જેમ ખપી શકે છે તેવીજ રીતે શૂદ્ર નોકરે તૈયાર કરી આણેલું અન્ન પણ આત્મી શકે; એવો ઉપરોક્ત અવતરણનો આશય છે. “બ્રાહ્મણ” એ શબ્દનો કિંવા “આચારી” શબ્દનો જેમ “સ્વયં પાકી” એવો રૂઢ અર્થ હાલમાં થયો છે, તેવો તે પૂર્વે નહોતો. એ સમયે તો બીજાને ત્યાં નોકર રહી અન્ન રાંધવાતું કાર્ય સંદ્રા કરતા. “શૂદ્ર” શબ્દ “સ્વયંપાકી” ના અર્થમાં એ કાળે રૂઢ હતો એમ કહીએ તો પણ આત્મી શકે. “શૂદ્ર, સૂપકાર, આરાલિક, અનુયાયી, ભૂત્ય” વગેરે શબ્દ પરિચયાં કરનાર માટે છે અને પરિચયાં એ શૂદ્રનું કાર્ય હોવાથી તેઓજ તે કામ કરતા હોવાતું જણાય છે.

આરાલિકાઃ સૂપકારા રાગલાંઢવિકાસ્તથા ।

उपातिष्ठन्त राजानं घृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ ૧૯ ॥

—મહામારત આશ્રમ પ૦ અ૦ ૧.

सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ ૨૨ ॥

—વા૦ રામા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૧.

સ ચિન્તયન્નવં રાજાઃ સુદરૂપધરો ગૃહે ॥ ૨૧ ॥

—શ્રીમદ્ભાગવત ૯/૧૯.

પર્યવેપન્ દ્વિનાર્તીસ્તાન્ શતશોઽપ્ય સહસ્રશઃ ।

વિવિધાન્યજ્ઞપાનાનિ પુરુષા ચેડ્નુયાયિનઃ ॥ ૪૨ ॥

—મહામારત, અશ્વમેઽ અઽ ૮૧.

અશ્વમેધાદિ મહાપ્રસાદમાં અનુયાયી, સુદ, આરાસિક, સૂપકાર, વગેરે દ્વિજાતિનું અન્ન લાવવાનું અને તેમને માટે અન્ન રાંધવાનું કાર્ય કરતા, ત્રૈવર્ણિકાને ત્યાં નોકરી કરી ઉદરનિર્વાહ ચલાવતા; આ સર્વ કાર્ય કરનાર શુદ્ર હોય છે એવું ઉપરોક્ત ચત્ર મંથઉપરથી જણાય છે. સૌદાસ રાજાને ત્યાં એનો વૈરી એક રાક્ષસ પોતાના પૂજ્ય રાજાને અરણ્યમાં હણેતો, તેનો ખદ્દો લેવા માટે સુદ (અન્ન રાંધનાર) થઈ રહ્યો હતો. આ કથા (શ્રીમદ્ભાગવત અ. ૯-૯ માં) પ્રસિદ્ધ છે. રાક્ષસ એટલે બ્રાહ્મણે આશ્રયે રાતરી અનાય, તેજ રાજાને ત્યાં રહી રસોઈ બનાવવાનું કામ કરતો જણાય છે । એ સત્ય છે કે, આમાં કપટ હતું, પણ એથી શુદ્રો દ્વિજને ત્યાં સ્વયંપાક કરવા સૂધીનું ગૃહ કાર્ય કરી શકતા, એની ના પાડી શકાશે નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે શુદ્રો રસોઈ બનાવી શકતા, તો પછી, તેઓ પીરસવાના અને પાણી આપવા ‘વગેરેનાં કાર્ય’માં ખપી શકતા નહિ, અથવા તેમાં સ્પર્શસ્પર્શનો બાધ આવતો, એ સંભવનીય જણાતું નથી. હવે આપણે શુદ્ર માટે એકજ નિર્ગંધ બેઠાએ જુઓ:-

અપ્રયતોપહનમન્નં અપ્રયતં ન તુ અષોઽયમ્ ॥ ૨૧ ॥

અપ્રયતેન શૂદ્રેણ ઉપહૃતમષોઽયમ્ ॥ ૨૨ ॥

દાસ્યા વા નક્તમાહુતમ્ ॥ ૨૩ ॥

ટીકા—છીલ્લિગનિર્દેશાત્ દાસેન આનીતે ન દોષઃ । નક્તમિતિ વચનાદ્ દિવા ન દોષઃ ॥ [આપસ્તંબવર્મસૂત્ર.]

(૯) અસ્વચ્છને ત્યાંથી આણેલું અન્ન અસ્વચ્છ, પરંતુ અબોધ્ય માત્ર

નથી. અસ્વચ્છ શુદ્ધિ આણેલું અન્ન માત્ર અભોજ્ય છે. એજ પ્રમાણે દાસીએ (શૂદ્રીએ) રાત્રિના સમયે આણેલું અભોજ્ય સમજવું.”

એકાદ મનુષ્ય કામપર જતાં, એના નોકરે અન્ન પહોંચાડવા લાઇ જતાં જે નિયમ પાળવા જોઇએ, તેના ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવામાં આવીયા છે. શુદ્ધ સ્ત્રીએ રાત્રિએ અન્ન લઇ જવું નહીં. શુદ્ધ પુરુષ લઇ જાય તો યાત્રે. શુદ્ધ સ્ત્રીએ રાત્રિએ આણેલા અન્નનો નિવેધ કરેલો છે, તે નીતિમુક્તક છે. શુદ્ધ સ્ત્રી સાથે અથવા કોઇ પણ સ્ત્રી સાથે રાત્રિએ કોઇ પણ કારણે પ્રસંગ પડે છે તો તરણ પુરણે હાથે પ્રમાદ થવાનો સંભવ છે. આથીજ શુદ્ધ સ્ત્રીએ આણેલું અન્ન વર્જ્ય કરવું એમ ઉપરોક્ત સૂત્રમાં જણાવેલું છે. પણ રાત્રિએ કિંવા દિવસે શુદ્ધ પુરુષે આણેલું અન્ન અભોજ્ય થવું નથી, આટલું અહીં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ સ્ત્રીએ જે દિવસે અન્ન આણેલું હોય તો તે ખાવામાં હરકત નથી. માત્ર એટલુંજ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે, માત્ર તે અન્ન સ્વચ્છ હોવું જોઇએ. સ્નાન કરીને તેમજ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પરિધાન કરીને જે શુદ્ધ અન્ન લાવે તો તે લક્ષણ કરવાને કોઇ પણ દિગ્ગને હરકત નથી; એવો ઉપરોક્ત સૂત્રનો આશય છે. કોર્ટ વગેરેમાં કામ કરનારા મનુષ્યોને જમીને જવું હોય તો વહેલા જમીને જવું પડે છે અને તેથી તેમની પ્રકૃતિ બગડે છે; પણ જે તે ઉપરોક્ત સૂત્રાનુસાર વર્તે તો તેથી આરોગ્ય બચાવવાનો સંભવ નથી.

આ પ્રકારે જે કાળે શુદ્ધ પાસે અન્ન તૈયાર કરાવવાની પૃથા હતી, તે કાળમાં હાથની પેટે સ્પર્શસ્પર્શનો ગોટાળો નહોતો. એમ કહેવામાં હરકત નથી. બ્રાહ્મણ જાતિના વૈદ્યના ઘરનું અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ એવું ન્યાં જણાવેલું છે, ત્યાંજ અસ્વચ્છ શુદ્ધિ, સમજવડે ઉપજીવિકા કરનારનું અને કારીગરનું અન્ન ગ્રહણ ન કરવું એમ જણાવેલું છે. સમાજને આવશ્યક એવા કારીગરોનો ઉપમર્દ યાજ એ યોગ્ય નથી, એ વાત સ્વતંત્ર છે. પણ અહીં ધેધોનો ઉલ્લેખ છે, જાતિનો ઉલ્લેખ નથી, એ ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. વૈદ્ય ગમે તે જાતિનો હોય તથાપિ એનું અન્ન અશ્વચ્છ છે. આવી રીતે જ્યારે વૈદ્યના અન્નનો નિવેધ કરેલો છે, ત્યારે “ શુદ્ધે રાંધેલું અન્ન બ્રાહ્મણોને અને દેવોને પણ યાત્રે એવું પવિત્ર

છે, " એમ જાણાવેલું છે. શૂદ્ર એ સર્વ કરતાં નીચ અને અનાર્થ છે. આવા મનુષ્યોએ દિવિને ત્યાં જઈ રાંધેલું અન્ન જ્યારે દિવિને ખાવું છે, તો ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાથી તેનાર ક્ષયનું અન્ન બ્રાહ્મણ ખાય તો શું વાંધા ?

(૧૦) દેવલોક રથે શૂદ્રાન્નનો નિષેધ પણ કરેલો છે. આ શૂદ્રાન્ન તે કયું એનો વિચાર કરવાની પણ અત્ર આવશ્યકતા છે. અન્ય પ્રાંતોની અપેક્ષાએ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં શુદ્ધાશુદ્ધની ભાંજગડ ઘણી તીવ્ર છે. ત્યાં તો શૂદ્રપ્રેષ્ટ અત્ર પણ ત્યાજ્ય અને અલક્ષણીય થાય છે; તો પછી શૂદ્રસ્પૃષ્ટ અને શૂદ્ર પકવ અન્નની તો વાતજ શી ? મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રખ્યાત માનવામાં આવતો નથી, પણ સ્પર્શદોષ માનવામાં આવે છે. આ સ્પર્શદોષનો આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકારે આપેલો સરળ ઉત્તર આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ. એ ધર્મસૂત્રકારનું મત એવું છે કે, " દિવિને ત્યાં રાંધવાનું કાર્ય શૂદ્રે કરવું; સ્વચ્છ થયેલા શૂદ્રે રાંધેલું અન્ન ખાવાને દિવિને કંઈ પણ વાંધા નથી. " આ પ્રમાણે જ્યારે આ ધર્મસૂત્રકાર શૂદ્રના હાથે દિવિને ત્યાં રાંધાયેલું અન્ન ખાવાની આજ્ઞા આપે છે, તો અન્ય સ્થળે શૂદ્રાન્ન વર્જ્ય કરવું એમ લખેલું છે, એનો શો ઉપાય ?

અમૃતં બ્રાહ્મણસ્યાજ્ઞં ક્ષત્રિયાજ્ઞં પયઃ સ્મૃતમ્ ।

વૈદ્યસ્ય ચાજ્ઞમેવાજ્ઞં શૂદ્રાજ્ઞં રુધિરં સ્મૃતમ્ ॥

—છવુ અત્રિસ્મૃતિ, અ० ૧.

" બ્રાહ્મણનું અમૃત, ક્ષત્રિયનું અન્ન દૂધ, વૈશ્યનું અન્ન સાધારણ અને શૂદ્રનું અન્ન રુધિર છે. " શૂદ્ર એ મઘમાંસાહારી હોવાનું આપણે સ્વીકારી ગયા છીએ, અને તેજ અનુરોધથી " નિવૃત્તો મઘ-માંસયોઃ " મઘમાંસનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સચ્છ છે એવું આપણે પૂર્વે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. આ વિષયનો વિચાર કરતાં ક્યા શૂદ્રનું અન્ન વર્જ્ય છે તે સહજ સમજાશે. વળી જુઓ:-

બ્રાહ્મણસ્ય સદા મુંકે ક્ષત્રિયસ્ય ચ પર્વસુ ।

વૈદ્યેષ્વાપસુ મુંજીત ન શૂદ્રેઽપિ કદાચન ॥ ૧૧ ॥

—આંગિરસ સ્મૃતિ.

“આહાલ્યુનું અન્ન સદા ખાતું, ક્ષત્રિયનું પર્વકાળે ખાતું, વૈશ્યનું આપતકાળે ખાતું અને શૂદ્રનું કદાપિ પાતુ ખાતું નહિ.” આ સ્મૃતિમાં જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે શૂદ્રને ત્યાં જઈ જમવા માટેનો છે. એ નિષેધ શૂદ્રે આહાલ્યુને ત્યાં જઈ તૈયાર કરેલું અન્ન ખાવા માટેનો નથી. એજ પ્રમાણે:—

નાદ્યાત્ શૂદ્રસ્ય વિપ્રોડ્ધં મોહાદ્વા યદિ વાન્યતઃ ।

સ શૂદ્રયોનિ વ્રજતિ યસ્તુ ભુંકે હ્યનાપદિ ॥ ૧ ॥

પળમાસાન્યો દ્વિજો ભુંકે શૂદ્રસ્યાન્નં વિગર્હિતમ્ ।

જીવન્નેવ ભવેચ્છૂદ્રો મૃત્ત્વ એવામિજાયતે ॥ ૨ ॥

કૂર્મપુરાણ, અ૦ ૧૭ ઉત્તર૦.

“મોહથી કિંવા અન્ય કાંઈ પણ કારણે વિપ્રે શૂદ્રનું અન્ન ખાતું નહિ. જે આપતકાલ સિવાય અન્ય સમયે ખાય છે તે શૂદ્રયોનિમાં જાય છે. ૭ માસ સુધી જે દ્વિજ શૂદ્રનું વિનિર્દિત અન્ન ખાય છે તે જીવતાં જતાં શૂદ્ર થાય છે, મરણ પછી તો થાય છેજ.”

આવી રીતે જે નિષેધ કરેલો છે તે શૂદ્રને ત્યાં જઈ જમવા માટેનો જ છે. શૂદ્રે અપત્તને કરીને પ્રાપ્ત કરેલું અને પોતાના ગૃહમાં રાંધેલું અન્ન આહાલ્યુ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે લેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે એ ત્રણે વર્ણુ સમર્થ છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં એમની યોગ્યતા વિશેષ છે. સદાચારનું એમનામાં વિશિષ્ટત્વ છે. આથી એમણે એવાં અજાની, દુરાચારી, મદ્યપેશી, માંસભક્ષક, અમંગલ શૂદ્રને ત્યાં જઈ જમવું જોઈએ નહિ. વળી શૂદ્રને ત્યાં તૈયાર થયેલા અન્નમાં મદ્યમાંસનો સંબંધ હોવાનો પણ સંભવ છે. આવો સંભવ દ્વિજને ત્યાં શૂદ્રના હાથે તૈયાર થયેલા અન્ન માટે હોતો નથી. આજ લાવ ઉપરોક્ત અને તત્સદૃશ અન્ય ગદ્યાન્ન ભક્ષણના નિષેધમાં છે. દ્વિજને ત્યાં શૂદ્રે તૈયાર કરેલું અન્ન તે શૂદ્રાન્ન નથી પણ દ્વિજાન્ન છે. જે શૂદ્રને ત્યાં તૈયાર કરવામાં આવે તેનેજ શૂદ્રાન્ન કહી શકાય; કિંબલુના જેમાં મદ્યમાંસનો સંબંધ હોય તે શૂદ્રાન્ન છે. આપું શૂદ્રાન્ન દ્વિજે માટે વર્જ્ય છે, અને તે યથાર્થ છે. વળી શૂદ્રને ત્યાં તૈયાર થયેલા લેલપકવ, દૂધપકવ અને ગોળમિશ્રિત પદાર્થ સ્વીકારી શકાય એવું આપણે પ્રથમ સપ્રમાણ જોઈ ગયા છીએ.

આ શિવાયના પાણીમાં ખાણીને પકવેલા પદાર્થ આપત્કાલ શિવાય અન્ય સમયે શુદ્ધને ત્યાં જઈ ખાવાનો શાસ્ત્રકારોએ નિષેધ કરેલો છે. વળી આપત્કાલ શિવાય અન્ય પ્રસંગે બે કાંઈ શુદ્ધન ખાય તો તેની શુદ્ધિ કરવાના ઉપાય પણ શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલા છે. જુઓ:—

કાલોઽગ્નિઃ કર્મ મૃદુ વાયુઃ મનો જ્ઞાનં તપો જલમ્ ।

પશ્ચાત્તાપો નિરાહારઃ સર્વેઽપી શુદ્ધિહેતવઃ ॥ ૩૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, અં ૩.

૧૧—“ કાલ, અગ્નિ; સત્કર્મ, મૃતિકા, વાયુ, સુસંસ્કૃત મન, જ્ઞાન, તપ—(ધર્માચરણ), ઉદ્ધક, પશ્ચાન્નાપ, નિરાહાર એ અગિઆર શુદ્ધિ યવાનાં કારણ છે. ”

આ અગિઆર પ્રકારે શુદ્ધિ થઈ શકે છે. નિરાહાર રહેવાથી ઐટલે ઉપવાસ કરવાથી શરીરમાંના રોગનાં બીજ નાશ પામી શરીર શુદ્ધ થાય છે. મૃતિકા અને ઉદ્ધકથી શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ થાય છે (વર્તમાનમાં માટીને બદલે સાણુ વપરાય છે તે પણ ચાલી શકે). વાયુ અને અગ્નિથી રહેવાનું સ્થાન સ્વચ્છ થાય છે; વાયુથી શરીરનાં દેહસાં પણ સ્વચ્છ થતાં આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પશ્ચાન્નાપથી પુનઃ કુકર્મ કરવાનો સંભવ રહેતો નથી જે તે પણ ઐક રીતે શુદ્ધિનું કારણ છે. મન સુસંસ્કૃત થવાથી પણ કુલ થઈ શકતાં નથી અને મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનથી મનપર ઉત્તમ સંપડે છે. તપ કિંવા ધર્માચરણ અને સત્કર્મ વડે સર્વ પ્રકારની આવે છે. કાલથી પણ સ્વચ્છતા થાય છે. આજે જે વસ્તુ અશુદ્ધ કે કટલેક કાળે નૈસર્ગિક ક્રિયાને લીધે શુદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રસર્વ શુદ્ધિના પ્રકાર છે, અને તે વડે અશુદ્ધ તેમજ અસ્પૃશ્ય અને સ્પૃશ્ય થઈ શકે છે.

જેમ આપણે ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધિના માર્ગે જોઈ ગયા, તે અશુદ્ધિના માર્ગે પણ જાણી શકાશે. અકાલ, પ્રકાશનો અવાયુનો અભાવ, અસંસ્કૃત મન, અજ્ઞાન, અધર્મ, ઉદ્ધકનો અભાવ, કૃતકર્મનો પશ્ચાન્નાપ ન થવો, અશુદ્ધ ચતુર્, હત્યા કારણ છે, જળ અને મૃતિકાના અભાવે, મારવાડમાં

થયતી છે. પ્રકાર અને વાહુના અભાવે, ધરમાં અસ્વચ્છતા ઉત્પન્ન થાય છે. આગ્રાન અને અધર્મથી હીન માતિના લોકોમાં અસ્વચ્છતા વધી પડી છે. જો તેઓને જ્ઞાનદાન આપવામાં આવે, તેમનાં મન સુસંસ્કૃત અને ધાર્મિક બનાવાય, તેમનાં ધરગાર ચોખ્ખાં રાખી એમની રહેણી સ્વચ્છ કરાય, તો તેઓમાં ઉત્પન્ન થયતી અશુદ્ધિ પોતાની મેજેજ નાશ પામે એ નિઃશંક છે.

આ વિવેચનથી ધ્યાનમાં આવશે કે, શુદ્ધને ત્યાં જન્મ જન્મવાનો આપકાલ શિવાય અન્ય પ્રસંગે નિવેધ છે. એમને ત્યાં તૈયાર કરવામાં આવેલા અમુક પદાર્થ ખાવાની આગ્રા છે, પણ ઉકાળીને તૈયાર કરવામાં આવેલા પદાર્થ વર્જ્ય ગણેલા હોવાનું જણાય છે. તથાપિ આદ્યુદિકાને ત્યાં આવી તેઓ સ્વયંપાકાદિ કાર્ય કરે તેમાં કંઈ પણ હરકત નથી, એ સિદ્ધ થાય છે. વર્તમાનમાં મનાય છે એવો કાંઈ પણ જાતનો સ્પર્શદોષ એમનામાં જણાતો નથી. જે દોષ એમના ખાનપાનાદિના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે એમનાં આચરણ સુધરતાં નહિ થવા યોગ્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે. હવે આપણે પ્રસંગોપાત અનાર્થને મુધરી આર્થ કેવી રીતે બનાવી શકાય એ સંબંધી કંઈક વિચાર કરીએ:—

અન્તર્ધિને વા શૂદ્રાય ॥ ૪૧ ॥

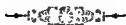
આપસ્તંબધર્મસૂ. અ. ૧૧૧૪.

આ ધર્મસૂત્રમાં શુદ્ધ્યહે રહેતા શૂદ્રનું શૂદ્રત્વ અંતર્ધિત થાય છે, કિંવા ગુમ થાય છે, એવું કહેવું છે. જે શુદ્ધ્યહે રહેતો નથી એવા શૂદ્રનું શૂદ્રત્વ જેમ પ્રકટ થાય છે તેમ તેનું યતું નથી. યુરને ત્યાં રહેતાં તે અંતર્ધાન પામે છે. આ પરથી આપણે કંઈક સ્પષ્ટ પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે. જોકે સ્પષ્ટપણે નહિ, તથાપિ અસ્પષ્ટપણે એ સૂત્ર એક મહાન તત્ત્વનું પ્રકાશક છે. અધ્યાપક, આચાર્ય, ગુરુ એમને ત્યાં દાસ તરીકે રહેલા શૂદ્રનું શૂદ્રત્વ અંતર્ધાન પામે છે. આમ કેવી રીતે બની શકે, એ પ્રશ્ન સદાજ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલો છે. યુરને ત્યાં શાસ્ત્રચર્ચા હમેશાં આજનીજ હોય છે, એ ચર્ચા કરતાં કરતાં અનેક પ્રકારની માફિની મળવાનો સંભવ છે. ધરની ઝીઝી પણ સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ

સાંભળી સાંભળીને શીખી જાય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. આજ પ્રકાર બ્રાહ્મણને ત્યાં નોકર રહેલા ગુદનો છે. એનો અધિકાર કેવળ અનાયાસે પ્રાપ્ત થતા અવશ્યથી વૃદ્ધિ પામે છે. રા'નનું અવશ્ય કરતાં કરતાં પોતે અજ્ઞાન છે એવું જ્ઞાન તેને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પોતાના અજ્ઞાનને હીન શરમાય છે, એટલે કે એવા શૂદ્રમાં શૂદ્ર એ શબ્દ સાર્ય થાય છે. (શૂદ્રા શોકેન્ન દ્રુયતિ) પોતે અજ્ઞાન છે એવું જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકથી જે દ્રવે છે તે શૂદ્ર છે. જ્ઞાન કે અજ્ઞાનનું જેને જ્ઞાન નથી એવા દરમુ કરતાં તે ઉચ્ચ છે. કેવળ કામ કરી ધૂટનાર દાસના કરતાં પણ તેની યોગ્યતા વિશેષ છે. એવો આ શૂદ્ર ગુરને આતોચ્ય હોવા છતાં ગુરની ગુલ્ય થાય છે એવું આ સૂત્રભાષ્યમાં જણાવેલું છે. હું અજ્ઞાની છું અને મને જ્ઞાન મળે તો ઉત્તમ, એટલાજ જ્ઞાનથી કેટલો દરબો વધે છે એ અહીં સદાપૂર્વક મનન કરવા જેવું છે.

ચોર, છુટાર, માંસભક્ષક એવા જે રાત્રી મનુષ્ય હોય તેજ દરમુ થાય છે. આજ મનુષ્યો જ્યારથી નોકરી કરી શાંતિથી પોતાનો જીવન વ્યવહાર ચલાવતા થાય ત્યારથી તે દાસ થાય છે. દાસ થયેલાને પોતાના અજ્ઞાન માટે લાજ આવતાં, અને આપણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, તે શૂદ્ર થાય છે. આ શૂદ્રો જ્યારથી મદ્યમાંસના ત્યાગ કરી સદાચારથી રહેવા લાગે ત્યારથી તે સ્વશૂદ્ર થાય છે. સ્વશૂદ્રને ઉપનયન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઉપનયન થતાં તે દ્વિજ બને છે. આવી રીતે અનાર્યના આર્ય થઈ શકાય છે. આર્યો પણ ઉક્ત નીચ કર્મના આચરણથી અનાર્ય અને દરમુ બને છે. આ સર્વનું વર્ણન પૂર્વે આવી ગયું છે. તાત્પર્ય કે, સદાચારથી અને ઉત્તમ રહેણીથી શૂદ્ર વ્યવહાર્ય બને છે, એવી પ્રાચીન આર્યોની માન્યતા હતી. શૂદ્રોમાં સર્વ અનાર્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે એ અહીં ખાસ કહેવાની જરૂર નથી.

ભાગ ૯ મો.

પ્રચલિત અનેક ધર્મોની દૃષ્ટિથી સ્પર્શસ્પર્શ—વિચાર.

(૧)

ચાર વર્ણોનાં પરસ્પર આચરણ કેવાં હોવાં જોઈએ, એના આપણે
દ્વિંદુધર્મની દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીએ. પૂર્વ
હિંદુ ધર્મ. વિભાગોમાં આપણે એ સંબંધી ધણો વિચાર
કરી ગયા છીએ એ વાત ખરી, તથાપિ અન્ય

અનેક ધર્મમતોના વિચાર કરતાં આ ધર્મમતનો પણ થોડો વિચાર
કર્તા શિવાય આસે એમ નથી. વળી ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે
દ્વિંદુધર્મ કંઈ અલ્પકાલવ્યાપક નથી, પણ તે સર્વ ધર્મોમાં પ્રાચીન છે.
વિચારકાંતિના અનેક યુગોમાં થયલા મહાન વિચારકોના વિચારોની અને
તેજ પ્રમાણે આપમતક્ષણી મનુષ્યોના સ્વાર્થી વિચારોની પણ આમાં ભેજ-
શૂળ થયેલી છે. દ્વિંદુધર્મના પ્રાચીન અંશોનું અવલોકન કરતાં તેમાં ધણા
આદ્યાર્પના નિયમ જોવામાં આવે છે, જ્યારે આધુનિક અંશો સંકુચિત વિ-
ચારોથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે.

સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ગ્રંથ વેદ છે. એમાં ચોર, લુટાર,
ધાડપાકું એવા દુષ્ટ દસ્યૂને દંડ દેવાની આજ્ઞા આપેલી છે. વર્તમાનમાં
માનવામાં આવે છે, એવી એ દસ્યૂની જાતિ નહોતી પણ ચોરી કરનાર તેમજ
સમાજને ઉપદ્રવ કરનારા તેજ દસ્યૂ ગણાતા. આ વાત વેદ પછી ધણે કાળે
સ્વાયત્તા મહાભારતથી પણ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ:—

દૃશ્યન્તે માનુષે લોકે સર્વવર્ણેષુ દસ્યવઃ ।

લિંગાન્તરે વર્તમાના આશ્રમેષુ ચતુર્વર્ણિ ॥ ૨૩ ॥

. મહાભારત, શાં. અ. ૬૬.

મહાતા કહે છે:—“ મનુષ્ય સમાજના સર્વે વર્ણોમાં અને ચારે આશ્ર-
મમાં, અન્ય જિહ્નોથી આગ્રહિત થયલા એવા દસ્યૂ દેખાઈ આવે છે. ”

એટલે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણોમાં તેમજ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચારે આશ્રમોમાં દસ્યુ હોય છે. મહાભારતના આ વચનનો ભાવ સ્પષ્ટ છે કે, જેનામાં દસ્યુનો સ્વભાવ હોય તે દસ્યુ થાય છે. જેનામાં બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ હોય તે બ્રાહ્મણ કહેવાય, એવા અર્થનાં અનેક વચનો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ. આમ છતાં આત્માગ આશ્રમનાં અન્ય અધિક વચનોનો પણ આપણે વિચાર કરીએ:—

સંઘ્યાં જ્ઞાનં જપં હોમં દેવતાનિત્યપૂજનમ્ ।

અતિથિં વૈશ્વદેવં ચ દેવત્રાહ્ણણ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

શાકે પત્રે ફળે મૂલે વનવાસે સદા રતઃ ।

નિરતો અહરહઃ શ્રાદ્ધે સ વિપ્રો મુનિરુચ્યતે ॥ ૩ ॥

વેદાન્તં પઠતે નિત્યં સર્વસંગં પરિત્યજેત્ ।

સાંત્યયોગવિચારસ્યઃ સ વિપ્રો દ્વિજ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

અબ્રાહ્મતાશ્ચ ઘનવાનઃ સંગ્રામે સર્વસંમુલ્લે ।

આરંભે નિર્જિતા યેન સ વિપ્રઃ ક્ષત્ર ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

કૃષિકર્મરતો યશ્ચ ગવાં ચ પરિપાલકઃ ।

વાણિજ્યઘ્યવસાયશ્ચ સ વિપ્રો વૈશ્ય ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

છાક્ષાલવણસંમિશ્રં કુસંભં ક્ષીરસર્પિષઃ ।

વિક્રેતા મધુમાંસાનાં સ વિપ્રઃ શૂદ્ર ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

ચૌરશ્ચ તસ્કરશ્ચૈવ સુચકો દંશકસ્તથા ।

મત્સ્યમાંસે સદા લુબ્ધો વિપ્રો નિપાદ ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મતત્ત્વં ન જાનાતિ બ્રહ્મપુત્રેણ ગર્વિતઃ ।

તેનૈવ ॥ ચ પાપેન વિપ્રઃ પશુસ્વાહતઃ ॥ ૯ ॥

વાપીકૂપતઢાગાનાં આરામસ્ય સરઃસુ ચ ।

નિઃશંકં શેષકશ્ચૈવ સ વિપ્રો મ્લેચ્છ ઉચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

ક્રિયાદીનશ્ચ મૂર્ણશ્ચ સર્વધર્મવિવર્જિતઃ ।

નિર્દયઃ સર્વમૂતેષુ વિપ્રશ્ચાંટાલ ઉચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

—અતિસ્મૃતિ.

“ નિત્યપ્રતિ સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, દેવપૂજન, અતિવિસત્કાર, વૈશ્વદેવ વગેરે કરનાર, દિવ દેવ છે એમ માનવું, કંઈમૂલ દલાદાર કરી, નિત્ય શ્રદ્ધાથી કર્મો કરનાર અને વનવસમાં આનંદ માનનાર જે વિપ્ર હોય તે મુનિ કહેવાય છે. સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરી નિત્ય વેદાન્તનું મનન કરનાર અને સાંખ્ય, યોગ એનો વિચાર કરનાર જે વિપ્ર હોય તેને દિવ કહેવો. હસ્તમાં શસ્ત્રાઓ ધારણ કરી યુદ્ધમાં યજ્ઞનો પરાભવ કરનાર જે દિવ હોય તેને ક્ષત્રિય ગણવો. ખેતી, ગા આદિ પશુઓનું પાલન તેમજ વાણિજ્યનાં કર્મ કરનાર જે વિપ્ર તે વૈશ્ય છે એમ માનવું. લાખ, લવણ, સુવર્ણ, દૂધ, ઘી, મધ અને માંસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો વિક્રય કરનાર વિપ્ર શૂદ્ર છે એમ સમજવું. ચોર, છુટાર, પાતકી, હિંસક, અસ્યમાંસપર આસક્ત એવા વિપ્રને નિપાદ કહે છે. અજ્ઞતને જાણ્યા વિના જે યજ્ઞોપવિતનું અભિમાન રાખે છે, તેના પાપને લીધે એ વિપ્ર પશુ ગણાય છે. વાવ, કુપ, તલાવ, ખાગ, જલાશય, એનો નિઃશંકપણે પ્રતિબંધ કરનાર જે વિપ્ર હોય છે, તેને રક્ષેછ કહેવામાં આવે છે. ક્રિયાદીન, ધર્મભ્રષ્ટ, મૂર્ખ, નિર્દય, તેમજ સર્વને દુઃખ આપનાર, એવા વિપ્રને આંડલ કહેવામાં આવે છે. ”

આમાં ગુણ કર્મ સ્વાભાવાનુસાર કાને કેવો કહેવો એ જણાવેલું છે. સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ રૂપે દરૂ હોય છે, એવું જે મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેવું જ આ વચન સાધક છે. ત્રૈવર્ણિકમાંથી દરૂને કયા પ્રકારે ઓળખી શકવા એ આ પરથી જણાશે. વળી એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, આવા દરૂ જણાઈ આવતાં બ્રાહ્મણ માત્રે તેનો સાથેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કરવો, જુઓ:-

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनर्घायानः त्रयस्ते नाम विप्रति १૬૭ ॥

—મનુ ૦ અ ૨.

બ્રાહ્મણસ્ત્વનધીયાનઃ તૃણાગ્નિરિવ શામ્યતિ ।

તસ્મૈ હૃદ્યં ન દાતવ્યં નહિ ભસ્મનિ દૂયતે ॥ ૧૬૮ ॥

—મનુ. ૭૦. ૩.

“ કાષ્ટનો દાથી, ચામડનો મૃત, તેમજ અધ્યવન ના કરનાર બ્રાહ્મણ, એ કેવળ નામ માત્ર છે,” અર્થાત્ કાષ્ટનો દાથી જેમ દાથી નથી, તેજ પ્રમાણે અગ્નિ ની બ્રાહ્મણ એ વિષ્ર નથી. તેમજ—“ અગ્નિની બ્રાહ્મણ્યુનું બ્રાહ્મણ્યુ વાસના અગ્નિ પ્રમાણે તરતજ નાશ પામે છે. આવા અગ્નિનીને દાન આપવું નહિ, કેમકે ભસ્મમાં દવન થતો નથી.” અગ્નિની બ્રાહ્મણ એ બ્રાહ્મણ નથી, આવા પ્રકારનાં જે વચનો આવે છે તે ચાલુ તેટલાં આત્મકારિક હોય, તથાપિ તે શુદ્ધ કર્મથી ચાતુર્વર્ણ્યનું પ્રતિપાદન કરવાના જ્વનિ કાટે છે, એમ સર્વને સ્વીકારવું પડશે.

વૈદિક કાલની ચારજ વર્ણની કલ્પના તે એક દેહના ચાર અવયવ હોવાના રૂપમાં છે. રમ્ભતિ કાલમાં એ બેઠ વિશદ કરવામાં આવ્યા એ ખરું, તથાપિ તેમાં પણ મૂળનો ભાવ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થયા વિના રહેતો નથી. આ વાતનો ઉપરોક્ત પ્રમાણુ જેવા પછી કાષ્ટપણુ અસ્વીકાર કરશે નહિ.

બ્રાહ્મણ કાલના યજ્ઞ-યુગમાં શૂદ્રને અધમ માનવામાં આવતા; છતાં એમની યોગ્યતાનુસાર ઉચ્ચ સિંધિને પ્રાપ્ત થવાનાં સાધન એમને મળી રહેતાં. આ વાત ઐશ્વર્ય, એતરેય, મહીદાસ વગેરેનાં ઉદાહરણથી સિદ્ધ થાય છે. કવલ ઐશ્વર્યને બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો યજ્ઞમંડપમાંથી બહાર હાંકી કાઢ્યો હતો, પણ જે વખતે એના મૂખમાંથી વેદનાં સૂક્ત નીકળવા માંડ્યાં, તે વખતે એના શાનનું જાન થયું અને તત્કાલ બ્રાહ્મણોએ એને યજ્ઞમંડપમાં સમાન રથાન આપ્યું. આ વૃત્તાંત એ બ્રાહ્મણકાલની વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્તમ સાક્ષી છે. એ વાત ખરી છે કે, એ કાળમાં કુળ જેવાનો પ્રારંભ થયો હતો; પણ એમ માનવામાં હરકત નથી કે, જ્ઞાનના આધિક્યથી નીચ યોગિને લીધે ઉત્પન્ન થવડું હીનત્વ લુપ્ત થયું.

વેદાન્ત મતમાં સર્વ મનુષ્ય સમાન છે, તેમજ સર્વમાં એકજ આત્મત્વ છે, એ આયુષ્ય ભાવના પુનઃ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ભગૃત થઈ, વિદ્યા-વિ-

નવ સંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, શ્વાન, તેમજ ચાંડાલ એ સર્વ પર સમ-
દૃષ્ટિ રાખવી, એ ઉચ્ચ ઉપદેશ મુક્ત કરવામાં આવ્યો. એ પરબ્રહ્મની
ઉપાસનાથી ચાંડાલનું ચાંડાલત્વ (નીચત્વ) નાશ પામે છે, તેમજ તેની
જગ્યાએ ઉચ્ચત્વ સ્થાપન થાય છે એ વાત જગ જાહેર કરવામાં આવી.
શુલ્કકર્મસ્વભાવથીજ ચાતુર્વર્ણ્ય સિદ્ધ થાય છે એનું દ્રાવિડ જાતની સંકા-
વિતા સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે. લુચ્ચા:-

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાજવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિવયં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૨ ॥

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાન્તં કર્મ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૩ ॥

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજન્મ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાઽપિ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૪ ॥

—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ. ૧૮

" શમ, દમ, તપ, શુદ્ધતા, સહનશક્તિ, સરળતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન,
આશ્રિતકૃપ, એ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે. શૌર્ય, તેજસ્,
ધૈર્ય, દાક્ષિણ્ય, મુશ્કેલીમાં અપરાધન, દાન અને ઇશ્વર ભાવ, એ સ્વભાવથી
ઉત્પન્ન થયેલાં ક્ષાત્રકર્મ છે. કૃષિ, ગોરક્ષ, વાણિજ્ય, એ સ્વભાવજ
વૈશ્ય કર્મ છે, અને પરિચર્યાત્મક કર્મ તે પણ શૂદ્રનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. "

આ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાએ સ્વભાવને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જેના જેવા
સ્વાભાવિક શુભ તેવોજ તેના વર્ણ, એવું વેદાન્તના આ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાં કહેલું
છે. સર્વમાં શ્રેષ્ઠ જે બ્રાહ્મણવર્ણ તે જન્મસાધ્ય ન હોય પરમાત્મ જ્ઞાન
સાધ્ય છે. જેને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેને તે વર્ણ પ્રાપ્ત થાય, એવું ઉપ-
નિષદ પણ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. લુચ્ચા:-

બ્રહ્મક્ષાત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાં ઇતિ ચત્વારો વર્ણાઃ । તેષાં વર્ણાનાં બ્રાહ્મણ
પુત્ર, પ્રધાન ઇતિ વેદવચનાનુસૂચં સ્મૃતિભિરપ્યુક્તમ્ । તત્ર ચોદ્યમાસ્તિ કો
વા બ્રાહ્મણો નામ ? કિં જીવઃ કિં દેહઃ કિં જાતિઃ કિં કર્મ કિં ધાર્મિક

इति ? तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति चेत् तत्र । अतीतानागतानेकदे-
हानां जीवस्य एकरूपत्वात् एकस्याऽपि कर्मवशादनेकदेहसंभवात् सर्वश-
रीराणां जीवस्यकरूपत्वाच्च तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि देहो ब्राह्मण
इति चेत् तत्र । आचाण्डालादिपर्येतानाम् मनुष्याणां पांचमीतिकत्वेन
देहस्य एकरूपत्वात् । जरामरणादिधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनात् । ब्राह्मणः श्वेत-
वर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात् ।
पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादोषसंभवाच्च ॥ तस्मान्न देहो ब्राह्मण
इति ॥ तर्हि जातिब्राह्मण इति चेत् तत्र । तत्र जात्यन्तरजन्तुषु अनेक-
जातिसंभवा महर्षयो बहवः सन्ति । ऋष्यशृंगो मृग्यः । कौशिकः कुशात् ।
जंबूको जंबूकात् । वाल्मीकिर्वल्मीकात् । व्यासः कैवर्तकन्यकायाम् ।
शशपृष्ठात् गौतमः । वसिष्ठः उर्वश्याम् । अगस्त्यः कलशे मात इति
श्रुतत्वात् । एतेषां जात्या विनाऽपि अग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयः बहवः
सन्ति । तस्मान्न जातिब्राह्मण इति ॥ तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत् तत्र ।
क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा बहवः सन्ति तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मण
इति । तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत् तत्र । सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचिता-
ज्जाभिकर्मसाधर्म्यदर्शनात् । कर्मभिः प्रेरिताः सन्तो जनाः क्रियाः कुर्वन्ति ।
इति । तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति । तर्हि धार्मिको ब्राह्मण इति चेत् तत्र ।
क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण
इति । तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम ? यः कश्चिदात्मानं अद्वितीयं जाति-
गुणाक्रियाहीनं षडूर्मिषड्भावेत्यादिदोषरहितं सत्यज्ञानानंदानंतस्वरूपं स्वयं
निर्विकल्पं अशेषकल्पाधारं अशेषमूलांतर्थाभित्वेन वर्तमानं अंतर्बहिश्चाकाश-
वदनुस्यूतं अखंडानंदस्वभावं अप्रमेयं अनुभवैकज्ञेयं अपरोक्षतया भासमानं
करतलामलकवत् साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया कामरागादिदोषरहितः
शमदमादिसंपन्नो भावमात्सर्यतृष्णाशामोहादिरहितो दंभाहंकारादिभि-

રસંસ્પૃષ્ટચેતાઃ વર્તતે । एषमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मणः इति श्रुतिस्मृति-
पुराणेतिहासानामभिप्रायः । अन्यथा हि ब्राह्मणत्वासिद्धिर्नास्त्येव ।

—वज्रसूचिकोपनिषद्.

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે એવું શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિનું કથન છે. આ રથને બ્રાહ્મણ એટલે ડાણ, એના વિચાર કરવો જોઈએ. જીવાત્માને બ્રાહ્મણ કહેવો કે દેહને કિંવા જાતિને, કર્મને કે દાતૃત્વને બ્રાહ્મણ કહેવો ? એના વિચાર કરવો જોઈએ. જો જીવને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે, તો તેમ પણ કહી શકાશે નહિ; કારણ શૂદ્ર, ભવિષ્ય તેમજ વર્તમાનકાલના અનંત દેહોમાં જીવાત્મા એક રૂપેજ છે. જો દેહને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે તો તેમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણ દ્વિજથી લેઇને ચાંડાલપર્યંત સર્વ (જાતિના) દેહમાં પંચ મહાભૂત સરખાજ છે; જરા મરણાદિ અવરથા પણ સર્વને એક સરખીજ આવે છે; બ્રાહ્મણનું શરીર સ્વેત, ક્ષત્રિયનું રક્ત, વૈશ્યનું પીત અને શૂદ્રનું કૃષ્ણ એવો ભેદ હોવાનું પણ જણાવું નથી. ઉચ્ચ જાતિના પુત્રને બ્રાહ્મણ કહીએ, તોપણ તેમ કહી શકાય એમ નથી, કારણ ઋષ્યશૃંગ, કૌશિક, જાંબૂક, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, અમરત્ન, ઇલાદિ અનેક ઋષી હીનયોનિમાં જન્મેલા હોવા છતાં પણ ઉચ્ચત્વને પામ્યા છે. શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનને બ્રાહ્મણ કહીએ તો તેમ પણ નથી, કારણ ક્ષત્રિયાદિકામાં પણ અનેક પરમાર્થદર્શી લોક છે. મોટાં કર્મને બ્રાહ્મણ કહીએ તો તેમ પણ કહી શકાય એમ નથી; કારણ આરબ્ધ, સંચિત અને આગામિ એવાં કર્મ સર્વ મનુષ્યોની પુઠ સરખાજ લાગેલાં છે. દાતૃત્વને બ્રાહ્મણ કહીએ તો તેમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણ દ્વિરજ્યાદિનું દાન કરનાર ક્ષત્રિયાદિ લોક ધણીએ છે. તોપણ બ્રાહ્મણ કહેવો કાને ? જો અદ્વિતિય, અનંત, શુદ્ધ, અખંડાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેમજ જે કામ ક્રોધાદિ દોષ રહિત હોય શમદમાદિ શુણ્યયુક્ત હોય છે, તેનેજ બ્રાહ્મણ કહેવાય. એવાં લક્ષણોથી જે યુક્ત હોય તેનેજ બ્રાહ્મણ કહેવો. અતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને ઇતિહાસનો પણ એજ અભિપ્રાય છે.”

જાતિથી બ્રાહ્મણત્વ આવતું નથી, એ આ વિશિષ્ટ અનુભવના યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચાંડાલનામાં આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, એવો અનુભવ

યતાં, તેને આદ્ય ગણવેા જોઇએ. ઉપનિષદની અધિકારયુક્ત વાણી આ વાત સચોટ રીતે જણાવે છે. ભાગવત ધર્મના બકિતયોગમાં પહેલા સાધુ સંતોએ જે સમત્વ સ્વીકાર્યું, મુસલમાન, દેડ, મહાર, ચમાર, અને દિગ્ગ એ સર્વની સાથે એમણે જેવો સમત્વનો વ્યવહાર ચલાવ્યો, તેજ સમતાના તત્વનો પ્રારંભ ઉપનિષદકાલની આ ઉચ્ચ ભાવનામાં જણાય છે. પ્રાંદુરંગ નામના મહારાષ્ટ્રીય ભક્ત પંદરપૂરની યાત્રામાં નાત જાતનો, સ્પર્શ-સ્પર્શનો, કિંવા ઉચ્ચ નીચ જાતનો વિચાર ન કરતાં કેવળ સમાનતાનાં તત્વનો અંગીકાર કર્યો છે. એ વાત જુદી જી કે, યાત્રા કરી ઘેર આવતાં તેઓ એ ભાવને વિસરી જાય છે, પણ ઉપાસનાના સમયે સર્વ સમાન હોવાનું જ્ઞાન એમનામાં છેવટ સુધી રહે છે. સમાનતાના આ જ્ઞાનનો ઉદય એ ઉપનિષદના સમયમાં થયેલો છે. આજ સમયમાં જ્ઞાનના ચોગથી “ પૌલ્ક-સૌડપૌલ્કસો મયતિ ” અંતર્ગત ઉચ્ચ થાય છે, અનાર્થ આર્થ થાય છે, આદ્ય કે અધ્યાદ્ય એવા બેલભાવ નાશ પામે છે, એવું સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવેલું છે. ઉપનિષદકાલની સમાનતાની ભાવના કેટલી ઉચ્ચ છે તે આદ્યથીજ જણાશે. ખરેખર, એ કાળમાં સ્પર્શસ્પર્શની કહેવાતી પવિત્રતા માટે અવકાશજ નહોતો.

ઉપનિષદોએ સમાનતાનું પ્રતિપાદન તો કર્યું, પણ કર્મઢોના પ્રાપ્ત્યને લીધે ઉપનિષદોએ ઉપદેશોનું સમત્વ સર્વ જન સમાજને માલ્લ થઇ શક્યું નહિ. કર્મઢોની કર્મમાર્ગ વડે સ્વર્ગસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના ધણી વેગથી વધતીજ ગઇ. જન્મથી ઉચ્ચ નીચપણ તેમજ કર્મમાં દિવસા એનો દિન પ્રતિદિન પ્રસાર થતો ગયો. ધર્મના નામે સમતા અને પ્રેમ જુદાઇ જતાં એની જગ્યાએ જાતિભેદની વિષમતા અને દિવસા ચાલુ થઇ. કૃતિ થઇ કે તેમાંથી પ્રતિકૃતિ પણ ઉદ્ભવે છે, એ ન્યાયે આ કર્મઢોની દિવસાને લીધે લોકોમાં કર્મમાર્ગ પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. સ્વર્ગની લાલસાએ પ્રથમ ચાર થયેલી દિવસા હવે સર્વ સાધારણને દુઃસહ લાગવા માંડી. આ વિષમતાનું તેમજ દિવસાનું ખંડન કરવા અર્થે ભગવાન શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયા એમણે વિશ્વખં-ધુત અને અદ્વિસાનો ઉપદેશ કર્યો. એમના આ ઉપદેશના પ્રભાવે દિવસા ધર્મનો ધણે અંશે નાશ થતાં સર્વત્ર પ્રેમ અને સમાનતાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. દિવસમાજ શુદ્ધને વિપરીત ભાવે માને છે; તથાપિ તે ઇશ્વરી અવતાર

હતો એમ તેઓ સ્વીકારે છે. હાલના ધણા વિદ્વાનો પણ બુદ્ધ ધર્મને સ્વ-
તંત્ર ધર્મ તરીકે માને છે. પણ જે કારણે બુદ્ધની હિંદુઓના દશ અવ-
તારમાં ગણના થયેલી છે, તે કારણે બુદ્ધ પ્રતિપાદિત ધર્મ એ હિંદુ ધર્મથી
પૃથક્ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. આ પ્રસંગ એ સંબંધીના વિવાદનો
નથી. આથી જે કારણે એ ધર્મને હાલમાં સ્વતંત્ર માનવામાં આવે છે,
તેજ કારણે આપણે પણ એનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીશું.

બુદ્ધે આવી રીતે સમતા અને અહિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું. એના
મતનો પ્રચાર હિંદુસ્થાનમાં થયો, એટલુંજ નહિ પણ બહારના જગતમાં
પણ તે વિસ્તાર પામ્યો. એના આવા પ્રભાવને લીધે હિંદુધર્મ અદૃશ્ય થવા
લાગ્યો. બુદ્ધની આ પ્રમુખ કૃતિમંથી પુનઃ પ્રતિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. કુમારિલ
ભટ્ટનો અને શ્રીચંકરાચાર્યનો પ્રયત્ન આજ દિશામાં હતો. જે કે ચંકરાચાર્યે
ઉપનિષદ ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને અદ્વૈત મતનો ધ્વજ ફેરવ્યો, તથાપિ
બુદ્ધધર્મની વિરુદ્ધ મનઃપ્રવૃત્તિએ બળ ધારણ કરી પુનઃ તે જાતિભેદ તરફ
ઢળી ગઈ. એને પુનઃ સચેત કરનાર કોઈ મહાન આત્મા ન મળવાથી
ઉત્તરોચ્ચર આ ભેદભાવના કષ્ટ અને વધુ વૃદ્ધ થતી ગઈ. અતે એ એટલી
તો અનુદ્વેદ સ્થિતિએ જઈ રિચ્છ થઈ કે, પૂર્વની ચાર વજ્રોનિ અદ્વેદ હવે
મારથી પંચ હજાર જાતિ અને પેટા જાતિઓ થઈ ગઈ છે ! !

બુદ્ધ પ્રતિપાદિત બહેતવ નાશ પામતાં હવે પ્રત્યેક જાતિ જુદે જુદી અને
તેમાં પણ અનેક પેટા ભેદ જુદા, એવી ભાવના રૂઢ થઈ ગઈ છે. કેટલીક પેટા
જાતિઓમાં પરસ્પર ભાણાવ્યવહાર હોય છે એ ખરું, પણ કન્ધા વ્યવહાર હોતો
નથી, કેટલીક રચને તો એ જન્મે વ્યવહાર બંધ પડી ગયા છે. સમાજનો એક
જીવ થવામાં એ જન્મે વ્યવહાર કારણજૂત છે. જ્યાં એ જન્મે પ્રકારના વ્યવહારનું
અસ્તિત્વ હોતું નથી, ત્યાં અન્ય પરિસ્થિતિ સમાન હોવા છતાં પણ અકચ
ફુલ્લ થઈ પડે છે. હિંદુધર્મના આ ભેદભાવને લીધે તેમજ સ્પર્શરૂપરસને
લીધે આ દ્વેષીભાવ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. આ દ્વેષીભાવને લીધે કોઈ પણ
પ્રકારની સામુદાયિક પ્રગતિ મંદ પડતી નથી, કદાપિ થાય તે તો તેની
અવગતિ હોય છે. આ રોગનીય સ્થિતિ પ્રતિ સુચિહિતોતું 'ફુલ્લ હવે
ચાલી શકે એમ નથી.

(૨)

હિંદુધર્મમાં જાતિભેદ અને હિંસા ઉત્તરાધ જવાથી; એ ઉભય દોષને નષ્ટ કરવા અને તેને ઠેકાણે સમતા,

બુદ્ધધર્મ.

અહિંસા અને ધાર્મિક સદ્ગુણોની સ્થાપના કરવાના ઉદ્દેશથી, આશરે સવા બે હજાર વર્ષ

પૂર્વે મહાત્મા જાતમ બુદ્ધે બુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. બુદ્ધ ધર્મની સ્થાપનાના આજ હેતુ હોવાથી એમાં સર્વ નીતિવધનો ચિવાય ઉપરોક્ત સદ્ગુણોને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સર્વના પર (જૂત માત્ર પર) આત્મવત્ દ્રષ્ટિ રાખવી, તેમને કેષ પશુ પ્રકારે દુઃખ ન આપવું અને સર્વ માનવ માત્રમાં રહેલા નૈસર્ગિક બધુત્વને પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં યોગ્યું, એ સદ્ગુણ આ ધર્મમાં પ્રધાનપદે છે. આ ઉચ્ચ ભાવનાને લીધેજ એ ધર્મનો પ્રસાર અદ્ય કાળમાંજ થયો થયો અને તે ધર્મ ન્યાં ન્યાં ગયો, ત્યાં ત્યાં તેણે મૂળની ધર્મ ભાવના પર પોતાનો વિજય મેળવ્યો. એણે જે મહાનુ વિચારકાંતિ કરી તે આશીર્વાદ સમાન હતી. આ પ્રકારે આ ધર્મમાં સમત્વની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેમાં-સ્પર્શસ્પર્શ કે પવિત્રાપવિત્ર વગેરે-સંકુચિત મનોવૃત્તિને લીધે ઉપન્ન થયેલા મનોભાવ દષ્ટિગોચર થતા નથી. આ માટે આપણે બુદ્ધના કેટલાક ઉપદેશોનો વિચાર કરીશું.

બુદ્ધને એક સમયે તેજસ્વી પુરુષનાં દર્શન થયાં, એણે બુદ્ધને કહ્યું કે “ આજથી સાત દિવસમાં તને આખા જગતનું રાજ્ય મળવાનું છે. ” આ સાંભળી બુદ્ધે કહ્યું:—

“ But it is not now sovereignty that I desire. I will become a Buddha and make all the world shout for joy. ”

મને હવે રાજવડની ઇચ્છા નથી. હું બુદ્ધ થઈશ અને સર્વ જગત આનંદમાં પ્રવૃત થાવ એમ કરીશ.

બુદ્ધના આ ઉત્તરથી એમ જણાય છે, કે એની એક માત્ર ઇચ્છા પોતાના ધર્મનો સર્વને ઉપદેશ કરવાની હતી. એટલે કે જમે તે જાતિના જમે તે દેશના કિંવા આજ તે રૂપ રંગના મનુષ્ય હોય, તથાપિ તે પોતાના

ધર્મમાં અવિદ્ય થાય અને સર્વને નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત થાય, એજ એની અભિલાષા હતી. શુદ્ધ કહે છે કે:—

“x તથાગત (શુદ્ધ) જે આ જગતમાં આવેલા છે તે, રંકને સહાય કરવા, અનાથનું રક્ષણ કરવા, શારીરિક આપત્તિમાં કસાયતાનું પોષણ કરવા, અંધને દ્રષ્ટિ અર્પવા અને જ્ઞાતિઅસ્તોના મનના સંશય દૂર કરવા તેમજ અનાથોના અને વૃધોના હક્કનું યોગ્ય સંરક્ષણ કરવાના કાર્યમાં તત્પર રહેવા અર્થે આવેલા છે. આવા પ્રકારના દુઃખિત મનુષ્યો જોતાં, તેઓ આ ધર્મના અનુયાયી હો કે ન હો, તેના વિચાર ન કરતાં સર્વને સમાન દૃષ્ટિથી સહાય કરવા તેમજ તેવા પરોપકારનું ઉદાહરણ આપવા માટે, તે આવેલા છે. એના ઉદ્દેશનો આજ હેતુ છે. સરિતાઓ જેમ સાગરને જઈ મળે છે, તેમ જીવનની ઉચ્ચતમ સ્થિતિને તેઓ આજ માર્ગે પહોંચનાર છે.”

ધણા ધર્મ પ્રવર્તકો પોતાના મત ઉપર વિશ્વાસ રાખનારને સહાય કરે, એમ કહે છે; પણ મહાત્મા શુદ્ધે એવું કહ્યું નથી. માનવ માત્રનાં દુઃખોને દૂર કરી, તેમને ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતે આવેલા છે, એજ વાત ઉપરોક્ત અવતરણમાં એમણે જણાવી છે.

વળી કહે છે કે, “i ન્યાં સુધી રાત્નમાં શુભુક્ષિત મનુષ્યો હશે ત્યાં સુધી આ કુતરાં બસવા કરશે. જે લોક ખરિયો પર અત્યાચાર કરે છે અને તેમની સાથે અન્યાયથી વર્તે છે, તે લોક તેમના શત્રુ છે.

અત્યંતે પર આગતો અત્યાચાર અને અન્યાય એ એક રાષ્ટ્રીય છળ છે. એ અન્યાય ન્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રનાં કુતરાં જેવાં ને તેનાજ બસતાં રહેશે, અર્થાત્ તેમને સ્વાસ્થ્યની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. જેને સ્વાસ્થ્ય જોઈએ તેણે ઇષ્ટનાપર જીવમ કે અન્યાય કરવો નહિ. આવો ઉપદેશ શુદ્ધે એક રાત્રને કર્યો હતો. આપણા સમાજમાં અત્યંતેને મનુષ્યત્વના પણ પૂરા હજી આપવામાં આવ્યા નથી; એમના પરના એ અત્યાચારનો શુદ્ધે આ પ્રકારે નિરૂપેષ કર્યો છે. ન્યાં સુધી આ અત્યાચાર રહેશે ત્યાં સુધી

x ધર્મપદ અ. ૧૮ અને કદવાણો ધર્મ. અ. ૮૬-૨

i કદવાણો ધર્મ. અ. ૭૮-૩.

કાષ્ટને પણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ. મહાત્મા બુદ્ધનો આ સિદ્ધાન્ત મનન કરવા જેવો છે. વળી:-

“ ૧ મહાત્મા બુદ્ધનું જ્ઞાન એ મનનો સૂર્ય છે. દિવસે તેમજ રાત્રિએ જ્યેનો પ્રકાશ એક સરખો જગદગે છે. દર વિશ્વાસવાગાને નિર્વાણપદ પહોંચવાના માર્ગમાં પ્રકાશની ખોટ પડશે નહિ અને ત્યાં પહોંચતાં તે અનંત સુખનો અનુભવ કરશે. ”

આ અવતરણમાં વિશ્વાસ મનુષ્યે બુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરી મુક્તિને પામવાનું જણાવેલું છે. નીચ જાતિ કિંવા ઉચ્ચ જાતિ એમાંનું કંઈ પણ ગૌતમબુદ્ધને માન્ય નહોતું. જે નીતિમાં ઉચ્ચ હોય તેજ શ્રેષ્ઠ અને જે અનીતિમાન હોય તે નીચ, એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. આથીજ જેઓએ એ મહાત્માના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો, તેઓને પોતાના બધું મંડળમાં દાખલ કર્યાં. આમ કરતાં અસ્પૃશ્ય જેવું કંઈ પણ રહેતું નહિ. વળી એક સ્થળે સમુદ્રનું રૂપક આપતાં ઉપદેશનું છે કે,

“ સમુદ્રમાં જે આઠ ગુણ છે, તેજ પ્રમાણે મારા ધર્મમાં પણ છે. સમુદ્રની પેઠેજ મારો ધર્મ ધીમે ધીમે ગંભીર અને ગદન (Deeper) થતો જાય છે. કુટલાંચે સ્થિત્યન્તર થાય તો પણ ઉત્થપમાં સામ્ય (identity-સમાન વ્યક્તતા) રહે છે. ઉભયે એકજ રીતે મૃત દેહને મરૂ ભૂમિપર ફેંકી દે છે. જે પ્રમાણે સરિતાઓ એક વખત સાગરને મળતાંજ નામરોપ થઈ જાય છે અને અંતે જેમ મહાસાગર રૂપ બને છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ જાતિના મનુષ્ય આપણા આ સંધમાં આવતાંજ, તેમના મૂળના જાતિ ભેદ નાશ પામી, તેઓ એક બી-જાના બધું બને છે અને તે સર્વને બુદ્ધના પુત્ર તરીકે માનવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્ર, એ નદી, ઝરણાં તેમજ ઘટિ જલનું પ્રાપ્ત્ય સ્થાન (goal) છે અને તે સર્વનું સંમેલન થવા છતાં પણ જેમ તે પોતાની સીમાનું કદિ ઉલ્લંઘન કરતો નથી; કિંવા સુકાતો નથી; તેજ પ્રમાણે મારા ધર્મમાં લાખો મનુષ્યો આવે તોપણ તે કદાપિ નથી ઘટતો કે નથી વધતો. જેમ મહાસાગરમાં એકજ સ્વાદ છે, અને તે ક્ષરનો છે, તેજ પ્રમાણે મારા ધર્મમાં એકજ સુગંધ છે, આ સુગંધ તે મુક્તિની છે. સમુદ્રની પેઠેજ

મારા ધર્મમાં રત્નો અને મુકતાશ્વો છે, અને અનંત પ્રાણોને સરખી રીતે રાખવાનું સ્થાન પણ ઉઝપે સરખી રીતે આપે છે. સમુદ્ર પ્રમાણેજ એ ઉદ્દૃષ્ટ સદૃશ્ય મારા ધર્મમાં છે. મારો ધર્મ અત્યંત શુદ્ધ હોવાથી, ન્હાના-મોટા, રાવ-રંક, એવા ભેદ મનમાં ન આણતાં સર્વના મળ એક સરખી રીતે ધેવામાં આવે છે. આવો મારો ધર્મ (સર્વને શુદ્ધ કરનાર) છે. આકાશ અને પૃથ્વી-માના તેમજ ન્હાના-મોટા સર્વ પદાર્થોનું જે પ્રમાણે અગ્નિ બસણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે મારો ધર્મ-ઉચ્ચનીચ સર્વનો સ્વીકાર-કરે છે. આકાશમાં જેમ સર્વને રહેવાની જગા છે, તેજ પ્રમાણે નરનારી, જાલક પાલકી, સશક્ત અને અશક્ત, એ સર્વને મારા ધર્મમાં રહેવાને એકસરખીજ જગા છે. ૧ ”

આ અવતરણથી શુદ્ધ ધર્મમાં સમાવેલાં સમાનતાનાં તત્ત્વો સારી રીતે દર્શન થાય છે. જેમ સરિતાઓ સામરને મળતાં તેના નામ ભેદોનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, તેમ શુદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશ કરતાં જાતિના ભેદ બાવ કે ઉચ્ચ નીચપણું એમાંનું કંઈ પણ રહેતું નથી. શુદ્ધનાં આ વચન એ ધર્મમાં જાતિભેદનો અભાવ છે તેનાં દ્યોતક છે. જ્યાં જાતિભેદ ન હોય સમાન બંધુત્વ છે, ત્યાં સ્પર્શરૂપર્થના ભેદ રહી શક્તા નથી એ સ્પષ્ટ છે. પૃથ્વી જેમ સર્વને એક સરખો આધાર આપે છે, જમ્મ જેમ સર્વના સરખા મળ ધોષ નાંખે છે, અગ્નિ જેમ સર્વનું સમાન રીતે બસણ કરે છે, વાયુ જેમ સર્વને સરખી રીતે ઉપયોગી થાય છે અને આકાશમાં જેમ પ્રાણી માત્ર સમાનતાથી રહે છે, તદ્વત્સાર શુદ્ધ ધર્મમાં સર્વ સમાન રીતે રહી શકે છે. ત્યાં સર્વને બંધુત્વના સમાન, હઠધીજ રાખવામાં આવે છે. દિંદુ ધર્મમાં, મહાર, ટેક, ચમાર વગેરે અંતઃજ વર્મના કદાપિ પણ શુદ્ધ થઈ શકતા નથી, પણ તેઓને શુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શુદ્ધ કરી સમાવે છે. દિંદુઓ તેમને બલે સદાના હીન માને, પણ શુદ્ધ ધર્મમાં તે-તેમનામાં સદૃશ્યો જણાતા-તેઓ શુદ્ધની શ્રેણીમાં આવી શકે છે. દિંદુ ધર્મમાં તેઓ અરપૂચ્ચ ગણાય છે, પણ શુદ્ધ ધર્મમાં તેઓ સ્પૃશ્ય થાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ ધર્મ સમાનતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મના છત્ર નીચે આ ઉચ્ચ અને તે નીચ એવો ભેદજ નથી. એમનામાં વિષ બંધુત્વનો સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ખરેખર, જેમ નૈસર્ગિક પંચ

મહાભૂતોનો સર્વ સાથે સમાન વ્યવહાર હોય ; છે, તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ ધર્મનો માનવ માત્ર પ્રત્યે હોય છે, આના કારણમાં કહે છે કે—

“ જેમ સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ એક તત્ત્વમાંથી થઈ છે, તદ્વત્સાર તેમના વિકાસના નિયમ પણ એકજ, અને અંતે એ સર્વેને એકજ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થવાનું છે. એકજ તત્ત્વમાંથી સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા છે, અને તે સર્વની ઉત્પત્તિનો માર્ગ પણ એકજ છે એવું જ્યારે તને જ્ઞાન થશે, તેમજ હે કશ્યપ ! તારા આચરણ પણ એવાં થશે, ત્યારે તને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થશે. શુદ્ધને સર્વ સમાન છે. પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય એક બીજાથી જોડેલો જુદો પડે છે, તેટલુંજ તે અન્ય સાથે જુદાપણાનું વર્તન રાખે છે. મેઘ જેમ સર્વના પર સરખી વૃષ્ટિ કરી સર્વને સરખો આનંદ આપે છે, તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ પણ ઉચ્ચ નીચ, યાત્રી અચાત્રી, નીતિમાન તેમજ અનીતિ-માન, ઉદાર તેમજ સંકુચિતચિત્તના એવા કંઈપણ ભેદ ન માનતાં ફરકને માટે સરખા ઉપદેશની વૃષ્ટિ કરે છે. એક ભૂમિની સર્વ વનસ્પતિ એકજ જલથી જેમ સરખી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે, તેજ પ્રમાણે એક પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રાણી સમાનજીવનથી વૃદ્ધિ પામે છે. આજ પ્રમાણે શુદ્ધના ઉપદેશથી સર્વને એકજ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થશે. ”

માનવ માત્ર એક તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયલાં હોવાથી સર્વે સમાનજ છે. શુદ્ધ એ સર્વને સરખાજ ગણે છે. જેમ વરસાદ સર્વના પર સમાન વૃષ્ટિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ માનવ માત્ર માટે સરખા પ્રેમની વૃષ્ટિ કરે છે, અહા ! મહાત્મા શુદ્ધની કેટલી સમતા ? અમુક જાતિના ઉચ્ચ અને અમુક જાતિના નીચ, એવી ભેદભાવનાને શુદ્ધના દ્વાપૂર્ણ ઉદાર અંતઃકરણમાં ક્યાંથી સ્થાન મળે ? હજી પણ એનાં વચનામૃતનું પાન કરીએ. જુઓ:—

+ “ ઠીક, ત્યારે હવે એટલું તો સિદ્ધ થયું કે ગણ કાલના દિપકની જ્યોતિ અને આજના દિપકની જ્યોતિ કેટલીક વ્યાખ્યાના એક છે; વળી બીજી રીતે જ્ઞેતાં પ્રત્યેક કાણે તે જુદી જુદી છે. એકજ પ્રકારના દિપકની

૧ કલ્યાણો ધર્મો. અ. ૫૫

+ કલ્યાણો ધર્મો અ. ૫૩.

જ્યોતિ, સરખાજ ત્રીજ પ્રકાશને લીધે એકજ આરડીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો તે સર્વ એકજ છે. ”

“ હશે, મહારાજ ” એવો દૂટકે ઉત્તર આપ્યો.

પછી જગવાન શુદ્ધ બોલ્યાં “ હવે તું એવી કલ્પના કર કે, તારીજ માફક જાવનાને ધારણ કરનાર, વિચાર કરનાર અને કર્મ કરનાર અહીં એક મનુષ્ય છે તો તે તારા સમાન ન કહેવાય ? ”

“ જે તર્કનું પ્રમાણ જગતના ધતર પદાર્થોને લાગે છે તેજ તને લાગવા છતાં પણ તેનો તું સ્વીકાર નહિ કરે ? ” .

દિપકમાં તેલ, દિવેટ, પાત્ર અને અગ્નિ એટલા પદાર્થ હોય છે. પ્રત્યેક દિવામાં આજ પદાર્થ - હોવાથી, તે સર્વ દિવા સરખા છે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યનામાં શરીર, મન, શુદ્ધિ વગેરે પદાર્થ સરખા હોવાથી, સર્વે મનુષ્યો સરખાજ છે. એક આરડીમાં દસ દિવા હોવા છતાં પણ, જેમ તે પ્રત્યેકની જાત ભિન્ન હોતી નથી, તેમ આ જગતરૂપી લગ્ન આરડામાં મનુષ્યો રૂપી દિપકો મૂકેલા છે. શરીરરૂપી પાત્રમાં, મનોરૂપી તેલ પૂરીને તેમાં શુદ્ધિની જ્યોતિ પ્રકટાવેલી છે. આથી માનવ માત્ર સમાન છે એ સ્વીકારવું પડે છે. ઉપરોક્ત અવતરણમાં મહાત્મા શુદ્ધ પણ આજ વાત સ્વીકારવાનો ઉપદેશ કરે છે. વળી એજ પ્રમાણે શુદ્ધ ઉપદેશ છે કે:—

“ હવે એવી કલ્પના કર કે, એક મનુષ્ય નદીના તીરે ગયો. ત્યાં તેને કંઈક કાર્ય પ્રસંગે સામે કઠિ જવું છે, આથી તેણે સામી બાજુના તીરની પ્રાર્થના કરી કે, હે તીર દેવ, આપ મારી પાસે આવો, તો તું તે તીર એની પ્રાર્થના સાંભળી એની સમીપ આવશે કે ? આવોજ બ્રાહ્મણોને માર્ગ છે. જે શુણેને લીધે મનુષ્ય બ્રાહ્મણ થાય છે, તે આચારોનું એ અવલંબન કરતો નથી, અને તે કહે છે કે, ‘ હે ઇન્દ્ર ! હું તારી પ્રાર્થના કરું છું; હે સોમ ! હું તારી સ્તુતિ કરું છું; હે વરુણ ! હું તારાં આન્દાન કરું છું; હે બ્રહ્મા ! હું તારાં શુભ ગાઉં છું. ’ પણ આમ કરવાથી મરણ્યુતિ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય કિંવા તે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય, એવી આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે. ”

આ અવતરણમાં અમુક વિશિષ્ટ ગુણથી સુજ્ઞ હોય તોજ મનુષ્ય બ્રાહ્મણ થઈ શકે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય

છે કે, મહાત્મા શુદ્ધ જન્મથી આઠાશુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનતા નહિ, પણ ગુણથી આઠાશુત્વની પ્રાપ્તિ માનતા હતા. ગમે તે જાતિનો મનુષ્ય હોય, પણ તેનામાં તે તે વિશિષ્ટ ગુણ હોય તોજ તેને આઠાશુ ગણવો, એવું મહાભારતનું પ્રમાણ જે પ્રથમ આપી ગયા છીએ, તેને મળવુંજ આ વચન છે. આ પ્રમાણે ગુણ કર્મથી જાતિ માનનાર મહાત્મા શુદ્ધ અમુક જાતિને અસ્પૃશ્ય માને એમ ધારવું એ બૂઝ ભરેલું છે.

“ ૧ કોઈને ત્રાસ આપ્યા શિવાય, એમને ધર્મ અને સમતાનો માર્ગ બતાવવો જોઈએ. જે મનુષ્ય સદ્ગુણી, શુદ્ધિમાન, ન્યાયી, સત્યવાદી હોઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં તત્પર રહે છે, તેના પ્રત્યે જગત્ પ્રેમભરી દ્રષ્ટિથી જુએ છે. જેમ મધુમક્ષિકા પુષ્પના રંજ, મુગધે અને સ્વરૂપને બગાડ્યા શિવાય એમાંથી માત્ર મધનુંજ શોષણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે સાધુ પુરૂષે ગામમાં રહેવું. ”

આ વચનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જન સમાજમાં રહી કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરનાં કોઈના પર અત્યાચાર કરવો નહિ પણ એ પવિત્ર કાર્ય સમતાપૂર્વક કરવું. આવા ઉપદેશ કરનાર શુદ્ધને જાતિભેદ કે સ્પર્શ-સ્પર્શની ભુલથી પ્રમાદમાં પણ પ્રિય નજ હોય; કિંબદુતા શુદ્ધનું તો એમ કહેવું છે કે, સદ્ગુણી મનુષ્યજ સર્વને પ્રિય છે. જાતિ વિશિષ્ટત્વથી નહિ, પણ ગુણ વિશિષ્ટત્વને લીધેજ માનવ માત્ર પવિત્ર થઈ શકે છે, એવો મહાત્મા શુદ્ધનો અભિપ્રાય છે. આપણે હવે શુદ્ધ ધર્મના કંઈકે સિદ્ધાન્તોનું શ્રવણ કરીએ:-

“ ÷ કોઈના પ્રત્યે દુરાચરણ ન કરવું, સદાચારથીજ વર્તવું, જીવન-ક્રમ શુદ્ધ રાખવો અને અતઃકરણને પવિત્ર કરવું, એજ શુદ્ધ ધર્મ છે. ”

બેશક, આવા પ્રકારનાં આચરણ કરનાર સર્વ મનુષ્ય શુદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને ત્યાં તે સમતાથી રહી શકે છે. વળી ભગવાન શુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને આપ્યા જગતમાં ભ્રમણ કરી શુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. જુઓ:-

“ હે બિહુચ્ચા ! જગત્ માત્રનું કલ્યાણ થાય અને માનવ માત્રનું દિન થાય તે માટે હવે તમે બહાર જાઓ, અને આ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મતાવાનો સર્વને ઉપદેશ કરો. હજી પણ જગતમાં ઘણા એવા છે કે, જેમનાં નેત્ર ધૂળથી પૂરેંપૂરાં ભરાયલાં નથી. તેઓ મુક્તિને પામે તે માટે એ સર્વને પવિત્ર ધર્મનાં તત્વો ઉપદેશો. તેઓ સમજશે અને એ સિદ્ધાન્તોના સ્વીકાર કરશે. ભુદ્ધે ઉપદેશોલો ધર્મ ગ્રામ રાખવાથી પ્રકાશ પામશે નહિ પણ તે પ્રસિદ્ધ કરવાથીજ પ્રકાશ પામશે. માટે તમે જાવ, દેશવિદેશના માનવાને ઉપદેશ કરો અને જે ઉત્સુક અને યોગ્ય હોય એમને શુદ્ધ ધર્મમાં દાખલ કરો. ”

આ પ્રકારે જગતના કલ્યાણ અર્થે મહાત્મા શુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને આખા જગતમાં ફરી ધર્મોપદેશ કરવાની આજ્ઞા આપે છે. જે ધર્મમાં દુનિયાના સર્વ મનુષ્યો દાખલ થઈ શકે છે, અને સમાનતાથી રહી શકે છે; તે ધર્મમાં રપરાર્પરાર્-તેમજ વિરોધતાઃ જાતિથી સિદ્ધ થતા આલડાંછીટના પ્રકાર-હોવો શક્ય નથી. મહાત્મા શુદ્ધના બહિષ્કૃત-બદિર્ગતિ અથવા અંત્યજ-(the out-cast) માણસો સંબંધી કેવા વિચાર હતા એ રપષ્ટ જોવું હોય તો તે નીચેની દૃષ્ટાંતથી ધ્યાનમાં આવશે. જુઓ:-

“ જગતના શુદ્ધ દેવ આવસ્તીમાં રહેતા હતા, ત્યારે એક સમયે તેઓ દાયમાં બિશાપાત્ર લઈ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બિશાર્થે ગયા. આ વખતે એ બ્રાહ્મણના ઘરમાં દવન થયેલા હોવાથી વેદીમાંથી અગ્નિની જ્વાલા નીકળતી હતી. શુદ્ધને જોઈ બ્રાહ્મણે કહ્યું-“ અરે મુંડા ! ઉઠો રહે. દે બીખારી શ્રમણ ! દૂર યા. તું બદિષ્કૃત છે. ” બ્રાહ્મણનાં તિરસ્કાર ભરેલાં આ વચનો સાંભળી શુદ્ધેવે કહ્યું કે-“ બદિષ્કૃત કોણ છે ? જે કોધી, દૂરી, દુરાચારી, લાંબી, પ્રમાદી, કપટી, દુઃખદાયક, સ્વાર્થી, પાતકી, નિર્ભય હોય તેજ બદિષ્કૃત છે. ” વળી શુદ્ધે કહ્યું.

“ Not by birth does one become an out-cast, not by birth does one become a Brahman; by deeds one becomes an out-cast, by deeds one becomes a Brahman. ”

“ જન્મથી કાઈ પણ બદિષ્કૃત થતો નથી, તેમજ જન્મથી કોઈ

પણ બ્રાહ્મણ થતો નથી. મનુષ્ય પોતાના આચરણથી બહિષ્કૃત થાય છે અને પોતાના કર્મના યોગથી બ્રાહ્મણ બને છે.^૧ ”

આ પ્રમાણે શુદ્ધ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે, જન્મથી કોઈ પણ બહિષ્કૃત નથી. બહિર્ગતિ કિંવા અસ્પૃશ્ય જાતિ જેવું કંઈ પણ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય સદાચારથી હિત્ય અને દુરાચારથી નીચ થાય છે. શુદ્ધને જાતિભેદ અને અંત્યજને તો બહિષ્કાર વગેરે ધાર્મિક અપ્તાચારના માર્ગ કદાપિ પણ માન્ય નહોતા, એ ઉપરોક્ત અવતરણથી સ્પષ્ટ થાય છે. આમ હોવાથીજ એમણે પોતાના ધર્મને પ્રચાર જગતના પ્રત્યેક દેશમાં થાય તે માટે બિશુકો મોકલ્યા હતા. વિશ્વજંધુત્વની ભાવનાથી ભરપૂર એવા એના ધર્મ સિદ્ધાંતોએ ધણાનાં જીવન જાગ્રત બનાવ્યાં અને શુદ્ધ ધર્મ એ રીતે સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં જાતિભેદ અને સ્પર્શસ્પર્શનું તત્વ પ્રધાનપદે ગિરાજનું હોવાથી તેઓએ પોતાના ધર્મને પ્રસાર કરવાની ભાંજગડ કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ શુદ્ધ ધર્મના સમત્વના પ્રભાવ આગળ તેઓની યદ્ય મયો. જ્યાં સૂધી આ ભેદભાવરૂપી દુર્ગુણ રહેશે ત્યાં સૂધી હિંદુધર્મના મનુષ્યો બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરશે નહિ. વિદ્વાન અને વિચારશીલ સન્નનોએ આ સ્થિતિપર વિવેક દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આમ કરતાં જણાશે કે શુદ્ધ જે સમત્વ, વિશ્વજંધુત્વ અને સદાચારનું શિક્ષણ આપ્યું છે તે વેદ ધર્મનું ફક્ત છે, કિંબદ્ધના એજ સિદ્ધાંતો વેદોક્ત ધર્મમાં અગ્રસ્થાને છે. ભગવાન શુદ્ધ સદાચારને ફેટલું માન આપે છે, તે નીચેના એક એ અવતરણથી જણાશે:-

“ આપણે જાતે અગ્નિની હોવા છતાં બીજાને તુચ્છ માની પોતાને હિત્ય સમજીએ છીએ તે દિવો લઘ ચાલનાર અંધની સમાન છે (અર્થાત્ પોતે આંધળા હોવા છતાં બીજાને માર્ગ દેખાડવાનું ધર્મડ રાખીએ છીએ). સંકેતો પ્રથમ કંદારે હોય તોપણ તે કથા કામના નથી. સત્યજ્ઞાનને ભણી તે પ્રમાણે આચરણ રાખવાથીજ મુક્તિ મળે છે. અજ્ઞાન એ સર્વ રોગોમાં મુખ્ય રોગ છે. ”

આ સર્વ ઉદ્ધાર તત્કાલીન ગોખણપટ્ટી કરનારા બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને કાઢેલા છે. પુસ્તકોનાં પુસ્તક ગોખી મારનારા બ્રાહ્મણોના કરતાં થોડું જ્ઞાન હોવા છતાં, તે પ્રમાણે આચરણ કરનાર નીચ જાતિના મનુષ્યની યોગ્યતા તેઓ વિશેષ સમજે છે, એ ઉપરોક્ત વચનથી જણાય છે. બુદ્ધ પોતાના ધર્મના શ્રમણ, બિશુ વગેરેની જાતવાર સુટણી કરી નહોતી, પણ તેઓને શુશ્રુક્ર્માનુસાર નિયુક્ત કર્યા હતા, એ નીચેના અવતરણથી જણાશે.

“જે પોતાનું માથું ઝુંડાવે છે અને દુરાચારથી વર્તે છે તે શ્રમણ નથી. પણ જે દુષ્ટ મનોભાવના તેમજ સ્વાર્થી ધમ્મજ્ઞાને દૂર કરી, શુદ્ધ આચારમાં વર્તે છે તેજ શ્રમણ છે. વળી તેજ પ્રમાણે નિયમિત સમયે બિક્ષા માગનાર અને સર્વ પ્રકારનાં ખોટાં કાર્ય કરનાર, તે બિશુ નથી, પણ જે કોઈ પણ ખોટા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી તેજ બિશુ છે.”

આથી સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે જાતમ શુદ્ધ જાતિપરત્વે મનુષ્યોના સ્વીકાર કરતા નહોતા પણ શુશ્રુકરત્વે સ્વીકાર કરતા હતા. જેના ધર્મમાં જાતિભેદજ નથી, તેના ધર્મમાં અસ્પૃશ્ય જાતિ હોવી સક્યજ નથી.

વર્તમાનમાં બુદ્ધ ધર્મીય લોક દિવંદુઓના સદ્વચાસથી જાતિભેદના બંધનો પાળે છે અને તેથી કેટલાકને અસ્પૃશ્ય માની તેમનાથી દૂર રહે છે, પરંતુ એ વાત બુદ્ધના ઉપદેશમાં કોઈ પણ સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલી જણાતી નથી. ભગવાન બુદ્ધ પોતાની શુદ્ધ વાણીથી સમતાનો ઉપદેશ કર્યો, અને તેના કેટલાક સત્ત્વ સંધી જન સમાજે સ્વીકાર પણ કર્યો, પણ દુર્ભાગ્યે પ્રતિકૃતિની લાટ ચડી આવતાં સર્વ ચક્ર ફરી ગયું અને પૂર્વની દશા વધુ ભેરમાં આવી લાગી. પરિણામે અંતરને સદાજ બદિષ્ટત થયા. સેંકડો વર્ષ વ્યતીત થવા છતાં તેઓ જેવા ને તેવાજ બદિષ્ટન રહ્યા છે. ભગવાન બુદ્ધ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “Where there is much suffering there is also great bliss.” જે સ્થળે વિશેષ દુઃખ હોય છે, તે સ્થળે સુખ પણ વિશેષ હોય છે. એમની આ દૈવીવાણી પ્રમાણે અંતઃ જાદિ બદિષ્ટત જાતિ આજકાલ કરતાં દળરો વધેથી જે દુઃખ ભોગવે છે, તેના બદલામાં તેમને પ્રાપ્ત થનાર સુખ તત્કાળ મળે. અને તેમના દ્વારા એક પ્રકારનાં સામાજિક કર્તવ્યો થાય, એ ઇચ્છા સાથે આપણે બુદ્ધ ધર્મના વિચારની સમાપ્તિ કરીશું.

(૩)

ખ્રિસ્તીઓનું ધર્મ પુસ્તક બાબત છે. આ બાબતના જુનો કરાર અને નવો કરાર એ વિભાગ છે. પરમા-
યદુદી ધર્મ.

તમારો જગત ઉત્પન્ન કરી, પ્રથમ યદુદી લોકો સાથે જે કરાર કર્યો, તે જુનો કરાર છે. પણ આગળ જતાં જેમ જેમ જગતની સુધારણા થતી ગઈ, તેમ તેમ પરમેશ્વરને લાગવા માંડ્યું કે, હવે પુનઃ નવો કરાર કરવો જોઈએ, અને તે એમણે ખ્રિસ્તીઓ સાથે કર્યો; આ નવો કરાર છે. જુના કરારમાં યદુદીઓના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથની દ્રષ્ટિથી જોતાં જણાય છે કે તેઓનામાં કંઈક અંશે સ્પર્શસ્પર્શના રિવાજ હતા. યદુદીઓના ધર્મોપદેશક અન્ય ધર્મવાળા સાથે અન્ય-અવધાર કરતા નથી, ખીજના અન્નને તેઓ અલક્ષ્ય સમજે છે; પણ એમના અને હિંદુઓના અસ્પૃશ્યતામાં એટલો ભેદ છે કે, હિંદુઓ પોતાના ધર્મ બંધુઓમાંના એક તૃતીયાંશ વિભાગને સદાને માટે બહિષ્કૃત માને છે. યદુદીઓ ઇતર ધર્મીઓને ભાણા-અવધાર પુરતાજ અસ્પૃશ્ય માને છે, પણ જે અન્ય ધર્મનો મનુષ્ય યદુદીધર્મ સ્વીકારે તો તે તત્કાલ કિંવા અમુક પેઢી પછી બ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ હિંદુઓના જેટલો તીવ્ર બહિષ્કાર આ ધર્મમાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ સ્વધર્મનો સ્વીકાર કરતાં તે ઓછો થઈ જાય છે, આમ જ્યાં બહિષ્કારથી મુક્ત થવાનો માર્ગ હોય ત્યાં બહિષ્કારનું અતિ મહત્ત્વ ન રહે, એ સ્વાભાવિક છે.

યદુદીઓ જેમ અન્ય ધર્મવલ્લભિયોને કેટલીક બાબતમાં અસ્પૃશ્ય ગણે છે, તેમ કેટલાક પદાર્થોને પણ અશુદ્ધ ગણે છે. આમાંની કેટલીક ત્રયા હિંદુઓને મળતી છે. હિંદુઓમાં જેમ શવને અડકતાં કિંવા અલ-કાએલા મનુષ્યને અડકતાં, અડકનાર અભણ છે, તેમ યદુદી ધર્મમાં પણ અશુદ્ધ વનપશુના કે ગામપશુના શવના સ્પર્શથી, અશુદ્ધ છત્ર જંતુના સ્પર્શથી, તેમજ એવા સ્પર્શ વગેરેના કારણથી અશુદ્ધ થયેલા મનુષ્યના સ્પર્શથી, સ્પર્શ કરનારને દોષ લાગે છે. યદુદીઓ યજ્ઞકરી તેમાં પણ વગેરેનું બલિદાન આપતા. આવા યજ્ઞના યજ્ઞપશુનું માંસ ખાનારને પવિત્ર રહેવું પડતું. કાંઈ પણ અપવિત્ર માણસ એ માંસનો સ્પર્શ કરી શકતો નહિ, તેમ તેને ખાઈ શકતો નહિ. આ નિયમનો ભંગ કરનાર અપવિત્ર મનુષ્ય સમાજથી

બહુદીધિ થતો. યહુદી ધર્મમાં શવને અડકવાથી જે અશુદ્ધિ આવે છે, તે અમુક સમયે સ્નાન કરવાથી જતી રહે છે. યહુદીઓમાં સુવાવડની અશુદ્ધિના પ્રકાર પણ ઘણે અંશે હિંદુઓને મળતા છે. જાને પુત્ર અસવ થાય તો સાત દિવસ અશુદ્ધિ રહે છે, અને કન્યાનો અસવ થાય તો બે સપ્તાહ પર્વત અશુદ્ધિ રહે છે. આમાં પણ રજસાવ થતો રહે તો તે બંધ થતા સૂધી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ આવતી નથી. આ દિવસોમાં સ્ત્રી અસ્પૃશ્ય ગણાય છે અને તેને માર્ગમાં છૂટથી ફરવાની મનાઇ હોય છે. આવી સ્ત્રીઓને અડકનારને પણ અભગાયલો માનવામાં આવે છે. આ ધર્મમાં શુદ્ધિ માટે સફાર પ્રાયશ્ચિતને મળતો પણ એક પ્રકાર છે.

યહુદી ધર્મમાં શરીરમાંથી સ્નાવ થવાના કારણે પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ મનાય છે. આવા મનુષ્યનો સ્પર્શ કરનાર મનુષ્ય તેમજ તે જે જે વસ્ત્રો પહેરે તે અડકે તે તે પદાર્થો પણ અભગાય છે. આવા રાગી મનુષ્યને તેમજ તેનો સ્પર્શ કરનારને અશુદ્ધ ગણવાનું મૂળ કારણ વૈદ્યકસાત્ત્વના નિયમને અનુસરીનેજ હોયું જોઈએ, પણ જેમ હિંદુ ધર્મમાં વૈદ્યના અનેક નિયમોને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે તેમ આ ધર્મમાં પણ ઘણું જણાય છે. એકનો બીજાએ, બીજાનો ત્રીજાએ એમ પરંપરા જેટલા નિરાગી મનુષ્યો અડક્યા હોય તે સર્વ પણ અશુદ્ધ થાય છે! મૂળ તત્ત્વ ગ્રાહ્ય હોવા છતાં, ધર્મના તંત્રથી એની અમલ બળવણી સરથવા પછી અને તેને રહિતું સ્વરૂપ અપાયા પછી તેનો કેવો અતિરેક થાય છે તે આથી જણાશે.

યહુદીઓમાં વિવાહ કરતી વખતે પણ કંઈક જાતિભેદ પાળવામાં આવે છે. અધિજા, લુલા, નકટા કિંવા અધિકાંગ એવા અપંગ મનુષ્યો દેવળ વગેરે પવિત્ર સ્થળોમાં જઈ શકતા નથી; કારણ કે તેમના જવાથી એ સર્વ અપવિત્ર થાય છે. આ શિવાય પણ એમનામાં કેટલાકે સ્પર્શરૂપર્શના રિવાજ છે. બાળજલના જુના કરારમાં એનાં ઘણાં દ્રશ્યંત છે, પણ તે સર્વ અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. ધરધરાઉ બાળતમાં, સાગતીક બાળનમાં તેમજ સામાજિક વિષયમાં, તેઓ શુદ્ધાશુદ્ધના અનેક પ્રકારોને સ્વીકારે છે. વળી કેટલાક કુળના મનુષ્યોને અને રાષ્ટ્રોના કેટલાકોને, તેઓ અશુદ્ધ છે એમ માને છે. ધર્મોત્સવ જેવા વિશિષ્ટ પ્રસંગોએ તેઓને સ્પર્શ કિંવા દગ્ધાવ પણ ગ્રાહ્ય માનવામાં આવતો નથી.

વદુદી ધર્મગ્રંથોમાં પોતાને ધર્મ ઇશ્વરપ્રેરિત હોવાથી તે સર્વ પૃથ્વી-ભરમાં પસરવો જોઈએ, એવી ભાવના જણાય છે. ૧-દીનોનો ઉદાર, ૨-સ્વધર્મ એ ઇશ્વર પ્રેરિત હોવા માટે નિશ્ચય, ૩-અને તે પૃથ્વી પરના સર્વ મનુષ્યોમાં ફેલાય એવી ઉત્કંઠા, એ ત્રણ વસ્તુ એકજ સમયમાં જ્યાં હોય, ત્યાં વિશિષ્ટ સમાજ પર કાયમનો બદલો કરી દેશે નહિ. દિંદુ ધર્મમાં પ્રથમની બે બાજનો છે, પણ ત્રીજી બાજનો તેમાં સંપૂર્ણ અભાવ હોવાથીજ વદુદીઓના કરતાં દિંદુઓમાં સ્પર્શસ્પર્શના નિયમ મળ્યા સમત થવા પામ્યા, તેમજ કેટલાક વર્ગો કાયમના બદલો પામ્યા પડ્યા. વદુદીઓ સ્વધર્મના નહિ એવા મનુષ્યોને બદલ માને છે, અને કેટલીક બાજનોમાં અસ્પૃશ્ય અને અન્નવદ્યાર્થ સમજે છે, એ વાત ખરી; પણ પોતાનો ધર્મ સર્વત્ર ફેલાય એવી એમની ઇચ્છા હોવાથી તેઓ બીજાને પોતાના મતના જનારી એમને પાવન કરી પોતાનામાં ભેળવે છે. આમ છતાં એઓએ જોઈતા પરમેશ્વરના વદાલા છે, તેટલા * બીજા નથી, એ ભાવના એઓનામાં જગૃત હોવાથી, કેટલેક પ્રસંગે તેમના તરફથી અપાયાર થાય છે. વદુદીઓના બેદાબેદના, સ્પર્શસ્પર્શના અને અપાયારના આચારવિચારોને લીધેજ સમતાના તત્વ પર ખ્રિસ્તી ધર્મનો આગળ જતાં ઉદય થયો છે. આથી દુવે એનો વિચાર કરીએ.

(૪)

સાધારણ રીતે એમ કહેવામાં હરકત નથી કે, વદુદી સેફોના જુલ-

ખ્રિસ્તીધર્મ.

મના પ્રતિકાર માટે તેમજ પરમેશ્વરને ત્યાં સર્વ સમાન છે એવું પ્રતિપાદન કરવા માટે, ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે. એ અનુભવ સિદ્ધ છે

કે, પ્રત્યેક ધર્મ તેના જન્મકાલ સમયે અમે તેટલી ઉચ્ચ ભાવનાઓથી પૂર્ણ હોય, તથાપિ આગળ જતાં તે જેમના હાથમાં જઈ પડે છે તેમની કલુષિત ભાવનાઓની એમાં સંકીર્ણતા થઈ, તે બગડવા માડે છે. આજ નિયમાનુસાર ખ્રિસ્તીધર્મ રોમન કેથોલિકોના હાથમાં જઈને વિકૃત થયો. રોમન કેથો-

* આ ધર્મમાં એસ્તાપ્તોજ પરમેશ્વરના વદાલા અને કલાથી, ગર્થોની, મરારી, વગેરે અજબામણા એમ મનાય છે.

લોકો જુના અને નવા એ જને દરબારને સરખાવ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવા લાગ્યા; આથી તેમાં ભેદભેદની અને સ્પર્શસ્પર્શની પૂર્વોક્ત યદુદીઓની જે દૃષ્ટતા હતી, તે એમનામાં પણ રૂઢ થઈ. યુરપમાં આ જુના મતના રોમન કેથોલિકો રશિયા, આયર્લેન્ડ, વગેરે દેશોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે. જન્મથીજ ઉચ્ચ નીચ ભાવ માનવા તરફ અને સ્પર્શસ્પર્શ સ્વીકારવા તરફ એમની પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે. [આથીજ દક્ષિણ દિંદુરયાનમાં એ લોકોએ ક્રિશ્ચિયન બનાવેલા ઘણા મનુષ્યો છે. તેઓ જાતિભેદ તેમજ સ્પર્શસ્પર્શને માને છે. તેઓ હજી પણ કાળ તેમજ ભોજનવ્યવહાર વગેરેમાં જાતિ અને કુળનો વિચાર કરે છે ! ફ્રાન્સો પરા (મ્હાર) ખ્રિસ્તી છે, માટે તે અરપૂસ્થ અને નીચ; અને ફ્રાન્સો આયંગર (ખાણજી) ખ્રિસ્તી છે માટે તે રપૂસ્થ અને ઉચ્ચ છે, એમ કહી તેમણે દિંદુરયાનમાં ચાલતા આવેલા ભેદ ચાલવા દીધા છે. એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણદિંદનાં એમનાં કેટલાંક ચર્ચો (દેવળો)માં પ્રાર્થના કરવા માટે એસવાની જગ્યા પ્રત્યેક જાતિના ખ્રિસ્તીઓ માટે પૃથક્ પૃથક્ રાખેલી છે ! દક્ષિણદિંદમાં આ લોકોને જાતિ વિશિષ્ટ ખ્રિસ્ત (cast Christians) એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ભેદ જોકે કેટલેક અંશે દિંદુરયાનની દવાને લીધે વધેલો છે, તથાપિ એ બૂલવા જેવું નથી કે, રોમન કેથોલિકોના અનુદાર અંતઃકરણમાં તેનો પ્રારંભ યુરપમાંથીજ થયેલો હતો.] રોમન-કેથોલિકોના આ વિષમતાશ્રલક અત્યાચારોનો નિવેશ કરી ઉદાર ધર્મની સ્થાપના કરવા અર્થે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો જન્મ થયો. રોમન-કેથોલિક એટલે જુના વિચારના ખ્રિસ્તી, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે નવા ઉદાર મતના ખ્રિસ્તી છે. પ્રાચીન મતના ખ્રિસ્તીઓને જુના કરાર સર્વાંશે અક્ષરથાઃ પ્રમાણ હોવાથી, એમના વિચારનું નિરીક્ષણ યદુદી ધર્મની સમાલોચનામાં આવી જાય છે; કારણકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તો એમને પરમ-પ્રમાણ રૂપ છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અનુયાયીઓને જુના કરાર પૂર્ણ રીતે માન્ય નથી. તેઓ માત્ર એમાંના નીતિના વિજ્ઞાનને માન્ય કરે છે, પરંતુ વિષમતાના અન્ય ઉપદેશને સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નથી. ઉદાર મતના પ્રચારાર્થે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના થઈ, એથીજ જણાય છે કે, તે પહેલાંનો રોમન કેથોલિક પંથ અનુદાર તેમજ વિષમતાવાદી હતો. જાણકાર પાંચવાનો અધિકાર ધર્માધિકારીઓનેજ, અન્યને નહિ, એટલું કહેવા સૂઝીની હદે એમનું અનુદારપણ વધી ગયું હતું ! પ્રોટેસ્ટન્ટોએ તેઓના એવા સિદ્ધા-

નતોને ઊંનલિન કરી નાંખી ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉત્તમ ઉપદેશોનો સર્વત્ર પ્રસાર કર્યો. મહાત્મા ક્રાઇસ્ટ સર્વને સમાનતાનોજ ઉપદેશ કરે છે.

એક સમયે ક્રાઇસ્ટે દલકા માણસો સાથે મોઝન કરવાથી શિષ્યોએ તેનું કારણ પૂછતાં નીચેના પ્રશ્નોત્તર થયા હતા:-

“ (૧૬) તે વંખતે ચાલી અને પરાંથીને જકાતદાર તેમજ પાપીની સાથે જમતા જોઇને તેમના શિષ્યો બોલ્યા, કે જકાતદાર અને પાપીની સાથે એ ખાય છે એ શું ? આ વાત સાંભળી ઈશુએ કહ્યું, નીરાગીઆને પૈદની ગરજ નથી, પણ દુઃખિયોને છે. હું પુણ્યવાનને નહિ, પણ પાપીને બોલાવવા આવ્યો છું. ”

બાય. માર્કસ. અ. ૨.

આમાં ક્રાઇસ્ટે સ્વચ્છપણે પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો છે. હીન, દીન, દુર્બલ, નીચ, બહિષ્કૃત, અરુચ્ચ, પાપી, ઇત્યાદિ મનુષ્યના ઉદ્ધારાર્થે, તેમની યોગ્યતા ઉચ્ચ કરવા માટે હું આવ્યો છું, એવી ક્રાઇસ્ટની માન્યતા હતી, અને તેથીજ એમણે એમનો સંસર્ગ ગ્રાહ્ય માન્યો. મહાત્મા છુદ્દની ઉક્તિ પ્રમાણેજ આ ઉક્તિ છે, એ આથી જણાશે. એજ પ્રમાણે:-

“ (૪૪) પરંતુ હું તમને કહું છું કે, તમે તમારા દુશ્મનોપર પ્રીતિ કરો, જે તમને શાપ આપે તેમને આશીર્વાદ આપો, જે તમારો દ્વેષ કરે તેમનું બહું કરો, અને જે તમને છેતરે તેમજ તમારું અનિષ્ટ કરવા તત્પર રહે, તેમને માટે પ્રાર્થના કરો. ” (૪૫) એટલે કે તમે તમારા આકાશના પિતાના પુત્ર થઇ તે પ્રમાણે વર્તો. કેમકે તે સારા તેમજ નરતા ઉપર પણ પોતાનો સૂર્ય ડિગાડે છે, અને આથીપર તેમજ અન્યાયીપર પણ વરસાદ વર્ષાવે છે. ”

બા. માત્થી. ૫.

“ (૧૯) પોતાના માળાપતું સન્માન કરો, અને જેવી આપણા પોતાના પર તેવીજ પડોશીપર પ્રીતિ રાખો. ” અ. ૧૯

“ (૫) કારણ કે તમારો એકજ ગુરુ ખ્રિસ્ત છે, અને તમે સર્વ ભાષા છો. ”-અથ. માત્થી અ. ૨૨.

“ (૨૨) અને જો કેાઇ પોતાને ઉચ્ચ ઠરાવશે તો તેને નીચ કરવામાં આવશે, અને તે પોતાને નીચ માનશે તેને ઉચ્ચ કરવામાં આવશે. ”

બાય. માત્થી અ. ૨૩.

આ સર્વ અવતરણોમાં સમતાભાવ, બંધુપ્રીતિ, સર્વનો એક પિતા પરમેશ્વર ॥ એવી કલ્પના, સર્વ માનવ બાધ છે એવી ભાવના અને નત્રતા, ઇત્યાદિ વિધયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે:—

“ (૧૨) દેવે જગત્પર અટલો પ્રેમ દર્શાવ્યો કે, એણે પોતાનો એકનો એક પુત્ર આપ્યો, કારણ કે, જે કોઈ એનાપર વિશ્વાસ રાખે તેનો નાશ થાય નહિ, પણ તેને સર્વકાલનું જીવન મળે. ”

બા. પોદાન, અ. ૩

આ વચનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સર્વ જગતના સર્વ માનવો માટે હોવાથી જે તેનો સ્વીકાર કરશે તે તરશે. જે ધર્મ આપ્યા જગતના સર્વ માનવોને પોતાનામાં દાખલ કરવાની ઇચ્છા રાખે તે એકાદ વિવક્ષિત જાતિને બહિષ્કૃત નજ માને, એ સ્પષ્ટ છે. વળી કહે છે કે:—

“ (૨૫) અને તેને કંઈ જોડે છે માટે મનુષ્યોના હાથે તેની પૂજા થાય છે એમ નથી, કેમકે નિર્ધારિત જીવન અને પ્રાણુ તેજ સર્વને આપે છે. (૨૬) અને તેણે પૃથ્વીના પદ પર રહેવા માટે એકજ રક્ત-થી રચ્યું,... (૨૭) તે આપણામાંના કોઈથી પણ દૂર નથી. ”

બા. પ્રેપિતના કૃત્ત્મ અ. ૧૭.

ઉપરોક્ત વચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સર્વ માનવ એકજ હાડ માંસનાં બનેલાં છે, એ સર્વમાં પરમેશ્વરે જીવન મૂક્યું છે અને તે ઇશ્વર સર્વની નિકટ છે. ભૌતિક કિંવા આત્મિક દ્રષ્ટિથી સર્વ મનુષ્ય સમાન છે, એ વેદાન્ત શાસ્ત્રની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાનુંજ અહીં મહાત્મા કાષ્ટરે પ્રતિપાદન કર્યું છે. જે કાષ્ટરને જાતિવિશિષ્ટ ભેદભાવ માટે વિશ્વાસ હોત તો તે આવી ઉપદેશ કરત નહિ.

મહાત્મા કાષ્ટરે બંધુપ્રેમ તો શું પણ “ ઘસુષૈવ કુટુંબકમ્ ” ની ભાવનાનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. X

વળી કાષ્ટરે ઉપદેશો છે કે:—

“ (૧) બંધુ સમાજ (જાતિ) પર પ્રીતિ રહે. ” બા. દિબ્બી. અ. ૧૩.

આમાં સર્વ પર સમાન બંધુ પ્રેમ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. અહીં

વાયકેએ બૂલવું ન જોઈએ કે ‘ પડોશી ’ અને “ બધું જાતિ ” એ શબ્દોથી સર્વ મનુષ્ય માનનો બોધ થાય છે. વળી:-

“ (૩) સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરનારને જોઈ તમે કહો છો કે, ભાઈ અહીં ઉત્તમ પ્રકારે આસન લો, પરંતુ દરિદ્રીને કહો છો કે, તું અહીં ઉભો રહે, અથવા અહીં મારા પગ આગળ બેસ. (૪) ત્યારે તમે પોતાનામાં બેઠે રાખો છો, અને (તેમ કરતાં) ખરાબ વિચારના આચારીય થયા કે નહિ ? (૫) અહો મારા શિષ્યો, સાંભળો, જે આ લોકમાં દરિદ્રી; પણ વિશ્વાસથી ધનવાન અને જે રાજ્યદેવે પોતાના પર પ્રેમ રાખનારને આપેલું તેના વતનદાર, એણેજ તેમને બનાવ્યા કે નહિ ? (૬) પરંતુ તમે દરિદ્રોનું અપમાન કર્યું છે. ”

બાયબલ. માકાયા. અ. ૨.

આ વચનમાં શ્રીમંત, દરિદ્રી, વગેરે બેઠે રાખવા જોઈએ નહિ, એવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. નવા કરારનાં ઉપર આપેલાં સર્વ વચનોનો વિચાર કરતાં સારી રીતે જણાય છે, કે કાંઈરટે પ્રચલિત કરેલા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જાતિભેદ, શ્રીમંતાધીયતા ઉચ્ચ નીચ ભેદ, અમુકને બહિષ્કૃત અને અમુકને વ્યવહાર્ય ગણવા જેવા વિષમતાના પ્રકાર મૂળથીજ નહોતા. એક પરમેશ્વર, એક મનુષ્ય જાતિ અને એક ધર્મનાં જે તત્વો પ્રથમ આપણે ભાગવતમાં દર્શાવેલાં છે, તેજ તત્વો અહીં ઉપદેશોમાં હતાં. બેદાભેદ અને સ્પર્શ કે અસ્પર્શની સંકુચિત ભાવનાઓ માટે તેમાં અવકાશજ નહોતો. પરમેશ્વર પ્રત્યે પિતૃભાવ, માનવ માત્ર પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ, વિપદગ્રસ્ત મનુષ્ય પર અનુકંપા રાખી તેને તત્કાળ સહાય કરવાની ઉત્સુકતા, ઇત્યાદિ તત્વોજ કાંઈરટના ધર્મમાં પ્રધાનપદે હતાં. એણે કોષને પણ અસ્પૃશ્ય માન્યા નથી કિંબહુના મહાત્મા કાંઈરટે એવું માનવાનું કાંઈ પણ અસંગે કોષને પણ કહ્યું નથી.

મહાત્મા કાંઈરટનો ઉપદેશ આવો ઉદાર હોવા છતાં પણ રોમન કથો-લિપ્તે પ્રથમથી ચાલતા બેદાભેદ, સ્પર્શસ્પર્શ, વગેરે ચાલતા રાખ્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ દ્વિંદમાં જાતિવિચિત્ર ખ્રિસ્તી બનાવવાનું કાર્ય ચાલતું રાખ્યું છે. એમનું આ વર્તન કાંઈરટના ઉપદેશની વિરુદ્ધ છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અનુયાયિઓએજ સ્વધર્મના ઉદાર સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કર્યો છે, આ

કચનનો એ ઉદ્દેશ નથી કે, એ ઉલ્લાસ પચના લોકો વર્તમાનમાં કાઈરહના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ. આપણે તો માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વિશ્વ-કુટુંબની ભાવનાને પોષક કલ્પના છે કે નહિ, તેજ જોવાનું છે. આ વાત આપણે નવા કરારના આધારે જોઈ. પરમાત્મા એ ભાવનાનો સર્વમાં ઉદ્ભવ કરો.

(૫)

મુસલમાનીન ધર્મનો કુરાણુ એ ધર્મ અંત છે. આ અંત શિવાય તેઓ અન્ય કોઈ પણ અંતને પ્રમાણ માનતા નથી. મુસલમાની ધર્મ. બાઈબલમાં નવાકરાર અને જુનાકરાર એવા બે કરાર પરમેશ્વરે પૂર્વે મોકલી આપ્યાનું વર્તાત છે; પણ તે હવે નિરૂપયોગી થવાથી મહંમદ પેગંબરદ્વારા કુરાણુ મોકલી આપવામાં આવ્યું હતું. કુરાણુની આ પ્રકારની ઉત્પત્તિને મુસલમાનો શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે. આ કુરાણુમાં આદર્શથી અંત પર્વત એકેશ્વરીવાદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ:-

" Say, God is one God; the eternal God; he begetteth not, neither he is begotten; and there is not any one like unto him. "

(પરમેશ્વર એક, સનાતન અને અજ છે. એના સમાન અન્ય કોઈ પણ નથી.)

કુરાણુ અ. ૧૧૨

એ અનંત સા મર્શવાન પરમેશ્વરે આ પૃથ્વીમાંથી આદમને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેના શરીરમાંથી છઠ્ઠા નામની એની સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી; પદુદી અને ખ્રિસ્તીઓની માફક મુસલમાનો પણ આ જોડામાંથી જન્મતાં સર્વ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયાં એમ માને છે. એકજ સ્ત્રી પુરુષ વડે સર્વ માનવજાતિની ઉત્પત્તિ થઈ, એવું ખાત્રીપૂર્વક માનનારને વિશ્વકુટુંબની કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવાજ પડશે. બેશક આ કલ્પના ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણેજ છે. તદ્ ઉપરાંત કુરાણુનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, સર્વ દેહનો અંદરના છાત્રામાને પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરેલા છે, તથા પરમેશ્વરનો સર્વ કૃત્ય ખવિત્ત છે; આમ દોઢાથી જેમ શરીર પક્ષે વિશ્વનું કુલ માનવું પડે છે, તેમજ આદિમક પક્ષે પણ, મનુષ્ય માત્રમાં ખાવિત્ત છે, એમ માનવું પડે છે. જુઓ:-

" The spirit was created at the command of my God. "

" જીવાત્માને પરમાત્માની આજ્ઞાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે. "

કુરાણ અ. ૧૭

આ પ્રમાણે ભૌતિક અને આત્મિક દ્રષ્ટિથી સર્વે મનુષ્યો સમાન થયાં એ વાત ખરી, પણ તેમ થવા છતાં પણ કુરાણ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર અને ન રાખનાર, એવા સર્વ માનવસમાજના બે વિભાગ થવલા છે. આ માટે એવી માન્યતા છે કે, કુરાણ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર દેવોના રાજ્યમાં રહે છે અને કુરાણ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનાર સૈતાનના રાજ્યમાં રહે છે. અવિશ્વાસુ મનુષ્યોને કાયમનો નરક-વાસ અને વિશ્વાસુ મનુષ્યોને કાયમનો સ્વર્ગવાસ મળે છે. આ વાતનો કુરાણમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. લુકા:—

" Verily, those who disbelieve our signs we will surely cast to be broiled in hell fire;.....But those who believe and do that which is right we will bring into gardens watered by rivers, therein shall they remain for ever. "

" જે અમારાં લક્ષણો—કુરાણ—ઉપર વિશ્વાસ રાખતા ન હોય, તેમને અમે નરકના અગ્નિમાં ખાતીથી ધોકેથી મૂકીશું અને જે વિશ્વાસ રાખતા હોય તેમજ ન્યાયી આચરણ કરતા હોય તેમને અમે નદીના પાણીપર પોપાલના બાગમાં (સ્વર્ગમાં) લાવી મૂકીશું. જ્યાં તે અનંતકાલ પર્વત રહે છે. "

કુરાણ અ. ૪.

આ પ્રમાણે કુરાણપર વિશ્વાસ રાખનારને ઉગ્મ કેદિમાં અને વિશ્વાસ ન રાખનારને નીચ કેદિમાં ગણ્યા છે. આવા અવિશ્વાસુ માણસો સાથે કાંઈએ પણ વ્યવહાર રાખવો નહિ એમ કુરાણની આજ્ઞા છે. લુકા:—

" O true believers, take not the Jews or Christians for your friends. "

" હે વિશ્વાસુ મનુષ્યો! જુદા અને ખ્રિસ્તી (એ વિધર્મી) એને તમારા મિત્ર ગણશો નહિ. "

કુરાણ અ. ૫.

વળી કુરાણના પાંચમા અધ્યાયમાં કહે છે કે, " તમે તમારા શિવાય અન્ય (અવિશ્વાસુ) લોકો સાથે પરિચય રાખશો નહિ, કારણ કે તે તમારામાં મેદભાવ ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેશે નહિ. "

આ પ્રકારે જોકે વિધર્મી મનુષ્યો સાથે મૈત્રી કરવાની ના પાડવામાં આવી છે, તથાપિ મુસલમાની ધર્મમાં સર્વને પ્રવેશ કરવાની સવડ રાખવામાં આવી છે. (૧) મહમદ પેગંબર ઉપર વિશ્વાસ, (૨) એકજ પરમેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવ, (૩) કુરાણુ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા, એટલું માનનારનો એ ધર્મમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે. ચાલ્યો તે જાતિનો કેવા ચાલ્યો તે દેશનો મનુષ્ય હોય, તો પણ તે મુસલમાની ધર્મમાં દાખલ થઇ શકે છે. એટલે કે સંપ્રતાનના રાજ્યમાંથી પરમેશ્વરના રાજ્યમાં આવતાજ સર્વ એક થઇ જાય છે. મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવાથી અન્યોન્યમાં ભોળન બ્યવહાર તેમજ લગ્નકામ થઇ શકે છે. એ સર્વ એકજ કુટુંબનો પરિવાર છે એમ માનવામાં આવે છે. પોતાના ધર્મમાં દાખલ થયલામાંથી કાઢીને પણ બહિષ્કાર કરવાનું કુરાણુમાં જણાવેલું નથી. હા, એટલું છે કે, પોતાના ધર્મમાં આવતા પહેલાં તેની સાથે દુર્બ્યવહાર ચલાવ્યો હોય તો, તે ચાલી શકે, પણ એક વખત તે પરમેશ્વરના વિશ્વાસુ સમાજમાં દાખલ થયો, એટલે તેનામાં કોઇપણ પ્રકારનું નીચાવ રહેતું નથી. એમના મતે તે વિશ્વાસુ આવતા સુધીજ ત્યાજ્ય છે. જુઓ:-

"Marry not women who are idolaters, until they believe verily a maid servant who believeth is better than an idolatress, although she pleases you more. And give not woman who believe in marriage to the idolaters, until they believe ;... .. They will ask thee also concerning the course of women: Answer, they are a pollution therefore separate yourselves from women in their courses, and go not near them until they are clean."

(મૂર્તિપૂજકોની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવો નહિ તેમજ તમારી પુત્રી મૂર્તિપૂજકને આપત્રી પણ નહિ. તે વિશ્વાસપૂર્વક તમારામાં આવે તો તેમની સાથે કન્યાવ્યવહાર રાખવામાં હરકત નથી. મૂર્તિપૂજકના કરતાં તો તમારા ધરના નોકર સારા. તેઓ તમોને ધૂંછે તો કહેજો કે, સ્ત્રી પણ રજસ્વલાજ હોય ત્યારે દુષિત થાય છે. તે પવિત્ર થતા સુધી તેમની પાસે જશે નહિ, પણ તેમનાથી દૂરજ રહેજો.) કુરાણુ અ. ૨.

આ અવતરણમાં અન્ય ધર્મીઓ સાથે લગ્ન વ્યવહાર રાખવાની ના પાડવામાં આવી છે. કુરાણુમાં ઘણા ધર્મના મનુષ્યોને દુષિત અને અશ-

વહાઈ માનવામાં આગ્યા હોય એમ જણાય છે. પરમેશ્વર કૃત્યો પરધીજ માણસની પસંદગી કરે છે, એનાં વચન પણ અનેક સ્થળે છે, તથાપિ અન્ય ધર્માવલંબીઓને દ્વિષિત ગણવાની આગ્રા ઉપરોક્ત વચનોમાં છે, એની ના પાડી શકાશે નહિ. ગમે તેમ પણ એ અપવાદ ગોણુ નથી પણ પ્રધાન છે. સ્પર્શસ્પર્શની પણ કંઈક કલ્પના એમનામાં છે, એ વાત ઉપરોક્ત વચનમાં સ્પર્શસ્પર્શ અને અશુદ્ધ તેમજ અસ્પૃશ્ય ગણી છે તે પરથી જણાશે. વિધર્મીઓ સંયતનને માને છે, તેથી તેઓ અવ્યવહાર છે અને સ્પર્શસ્પર્શની માસિક રક્તપ્રવાહને લીધે અવ્યવહાર છે. અસ્વચ્છ મનુષ્યોએ કુરાણુનો સ્પર્શ કરવો નહિ એવી કુરાણુની આગ્રા છે.

" This is the excellent Koran,... ... none shall touch the same, except those who are clean. "

" આ ઉત્તમ-પવિત્ર-કુરાણુ છે. શુદ્ધ ન હોય તેવા મનુષ્યે એનો સ્પર્શ કરવો નહિ. "

કુરાણુ. અ. ૫૬.

આ શિવાય પણ સ્પર્શસ્પર્શની ભાવનાને અનુકૂળ એવી કંઈક આગ્રાઓ એ ધર્મમાં છે. ફ્રાંસ તરીકે, કુરાણુ અ. ૬ થીમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે, " તમે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલું જે અન્ન હોય તે ખાવ. જે અન્નને એણે નિષિદ્ધ ગણ્યું હોય તે ખાશો નહિ. આપત્કાળે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. " આથી જણાશે કે, ' ખિરમસ્લાહ ' નામનો ઉચ્ચાર કરી તૈયાર કરવામાં આવેલું અન્ન ખાધ શકાય છે. પશુવધ કરવાનો હોય તે સમયે પણ આ સંબોધનાર કરવો જોઈએ; નહિ તો તે પણ અશુદ્ધ, અસ્પૃશ્ય કેવા અપ્રાણ થાય છે, એવી કુરાણુની આગ્રા છે. " ખિરમસ્લાહ " નો અર્થ " પરમ દયાળુ દેવના નામથી " એવો થાય છે. આ પ્રકારે સિદ્ધ થયેલું અન્ન ખાવું એમ કહ્યું એટલે મુસલમાન શિવાયનાનું અન્ન મુસલમાનોથી ખાધ શકાય નહિ; કારણ કે અન્ય મનુષ્યો ' ખિરમસ્લાહ ' નો ઉચ્ચાર કરો અન્ન તૈયાર કરતા નથી. આ પ્રમાણે તે અભક્ષ્ય હરે એ સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં એમાં એટલું ઘાટ રાખવાનું છે કે, આ નિયમ આપત્કાળ માટે રાખવામાં આવ્યો નથી પણ સાધારણ પ્રસંગેજ તેનો અમલ કરવાનો છે. આ નિયમ પણ સ્પર્શસ્પર્શનું જ એક અંગ છે. શુદ્ધ અન્ન હોય તો પણ તે ઉપરના કારણે અભક્ષ્ય થાય છે, એ વિચારતાં આ કથન સસ નીવડે છે.

જોકે કુરાણુમાં આવા પ્રકારના કેટલાક ભેદ માનેલા છે, તથાપિ એ ધર્મમાં જે એક મોટી સવડ છે, તે એકે, ગમે તે જાતિનો માણસ એની નજરમાં આવે ત્યારે મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરી શકે છે. મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરેલા એટલે કુરાણુ, એક ધર્મ અને મહમદ પેગંબર પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. આ પ્રમાણે જોયે એ ધર્મનો એક વખત સ્વીકાર કર્યો, એટલે તે ગમે તે જાતિનો હોય, તથાપિ પંક્તિપાવન થાય છે. આ વાતનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, એમનામાં અરપૂસ્ત જાતિ જેવું કંઈ રહેતું જ નથી. હિંદુઓમાં જેમ અંત્યજ જેવી અરપૂસ્ત જાતિ છે તેમ મુસલમાનોમાં પણ હોવી જોઈએ, એ કલ્પનાને પુષ્ટ કરનાર કાંઈ પણ પ્રમાણ કુરાણુમાં જણાતું નથી. છુદ્ધ થાવત મનુષ્યોને આત્મવત્ માનવાનો ઉપદેશ કર્યો. એમણે જાતિનિર્મલ્લ તેમજ અરપૂસ્તાદિ નિર્મલ્લને તોડી નાંખ્યા, એમને અનુસરીનેજ કાઠરે પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો, અને ત્રીજી એશિયા બહેતલની સ્થાપના મુસલમાન ધર્મે કરી. પોતાના ધર્મમાં દ્વંધ્ય થયા ન હોય, તેમને અવ્યવહાર્ય ગણવાને લીધે ઔદાર્યની દ્રષ્ટિથી જોતાં આ વિષયમાં તેઓને ત્રીજા ધર્મમાં મુકવામાં આવે તો તેમાં કંઈ અનુચિત નથી. આમ જતાં એટલું તો ખરું જ કે, એ ધર્મમાં એક વખત પ્રવેશ કરતાંજ પ્રવેશ કરનારની સાથે સર્વે સમાનતાથી વર્તે છે. આ પદ્ધતિ ધણીજ સ્પષ્ટલીપ છે એમ કલા સિવાય આશરો નહિ.

આતો મુસલમાનોના કુરાણુક્રમ ધર્મની સામાન્ય વાત થઈ, પણ હિંદુ-સ્થાનના મુસલમાનો સંબંધી કંઈક વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. હિંદુના મુસલમાનોમાં અઝાદ, અજલાદ અને અર્જલ એ નામની ત્રણ જાતિ છે. આમાં અઝાદ જાતિના લોકને ઉચ્ચ સમજવામાં આવે છે, ત્યારે અજલાદ જાતિને મધ્યમ અને અર્જલ જાતિને હીન ગણવામાં આવે છે. જોકે હિંદુઓના અંત્યજોને જેટલા હીન માનવામાં આવે છે તેટલા અમને માનવામાં આવતા નથી, જતાં તેઓને દરજ્જે ધણોજ ઉતરતો હોવાનું તો મનાય છેજ. હિંદુના ગયા વસ્તીપત્રકના રિપોર્ટમાં આ સંબંધ નિમ્ન લિખિત ઉદ્દેશ્ય છે.

" As in the case of Hinduism, so in the case of Islam we find the actual belief of the ordinary man diverging considerably from the standard of the religion and his practice varies still more. (p. 373) The Bengal Moham-

dans recognize two main social divisions, (1) A shrof of sharif and (2) Ajlaf, which in Bengali has been corrupted to Atrap. The first which means 'noble' or 'persons of high extraction' includes all undoubted descendants of foreigners and converts from the higher castes of Hindus. All other Mohamedans, including the functional groups to be presently mentioned and all converts of lower rank, are collectively known by the contemptuous term Ajlaf, 'wretches' or 'mean people'; they are also called Kamina or Itac 'base,' Rozila, a corruption, of Rizal, 'worthless.' This distinction, which is primarily one between the Mohamedans of foreign birth and those of local origin, corresponds very closely to the Hindu division of the community into Dwijas or castes of twice born rank which comprised the various classes of the Aryan invaders, and the Sudras or aborigines when they subdued. Like the higher Hindu castes, the Ashraf consider it degrading to accept menial service or to handle the plough. The traditional occupation of the Saiads is the priest-hood, while the Monghal and the Pathans correspond to the Hindu religion. In some places a third class called Arzal or 'lowest of all' is added. It consists of the very lowest castes, such as the Halalkhor, Lalbegi, Abdal and Bediga with whom no other Mohamadan would associate, and who are forbidden to enter the Mosque or to use the public burial ground."

(P. 542-544)

(હિંદુઓ પ્રમાણે મુસલમાનોની આચાર પદ્ધતિ મૂલ ધર્મથી ઘણી ચ્યુત થયેલી છે.....જંગલોના મુસલમાનોમાં ત્રણ પ્રકારના ભેદ માનવામાં આવે છે. અગ્રણી પેલાને ઉચ્ચ સમજે છે. આ વર્ગમાં બહારથી આવેલા મુસલમાનોને અને હિંદુસ્તાનની ઉચ્ચ જાતિઓમાંથી વટલાઈ મુસલમાન થયેલાઓને સમાવેશ થાય છે; મધ્યમ પ્રતિના કામદાર વર્ગના મુસલમાનોને

અર્જુનના નામના બીજા વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે; અને હજારો વગેરે જાતિનાં મુસલમાનોના ત્રીજા અર્જુન વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ ત્રીજા વર્ગના મુસલમાનોને મસ્જિદમાં પણ જવાનો અતિજંધ છે. વળી (શેખ), સૈયદ, મોગલ અને પદાણુ એવા ચાર, એક મુસલમાનોમાં માનવામાં આવે છે. આમાંના પહેલા એ દિંદુ બ્રાહ્મણોની સમાન છે બ્યારે બીજા એ ક્ષત્રિયોની સમાન છે.

આપણે પ્રથમ કુરાણના આધારે જોઈ ગયા છીએ કે, મહમદ પેગંબરે સ્થાપેલા મુસલમાની ધર્મ બંધુત્વના સમાન સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કરનારો હતો. કુરાણની એવી આજ્ઞા છે કે કુરાણ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર અત્યે બેદલાવ રાખવો નહિ, આમ હોવા છતાં પણ દિંદુસ્થાનમાં સ્થિર થયેલા મુસલમાનોમાં ક્ષેત્ર અસ્પૃશ્ય જાત ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ અર્જુન જાતિને જોઈ દિંદુઓની અત્યંત જાતિ જોઈ જીન માનવામાં આવતી નથી; તથાપિ મસ્જિદમાં જવાનો અતિજંધ હોવાથી તેઓને અસ્પૃશ્ય માનવા પડે છે. ખરેખર, આવી આજ્ઞા કુરાણમાં ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં આ પ્રથા પ્રચલિત થઈ, તે સ્થાનમંદિરોમાં લીધેલ હોવી જોઈએ ! દક્ષિણ દિશામાં રામન કેથોલિક ખાદરીઓએ જટલાવેલા દિંદુઓમાં જેમ બ્રાહ્મણોની જાતિએ માનવામાં આવે છે, અને દ્વિતીય તથા છતાં પણ દિંદુઓની પેઠે જ અન્યોન્યમાં સ્પર્શસ્પર્શના બેદ માનવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રતાપિ મુસલમાન ધર્મની પણ સ્થિતિ થયેલી છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. મમે તેમ પણ, આપણા 'કેથનનું' તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, એવા બેદલાવ માનવામાં કુરાણનો કંઈ પણ આધાર નથી.

(૬)

પારશી લોકોના ધર્મ એ કેવળ પ્રાચીન આર્યોના ધર્મ પ્રમાણે જ છે. આર્યોની જ એક શાખા ધરાનમાં જઈ વસેલી દોનાથી પારશી ધર્મ. તેઓ હજી અનેક વિષયમાં વૈદિક ધર્મને જ મળતા આવે છે. દિવેનો "નવજેત" (ઉપનયન) સંસ્કારક સ્વયંમાં આવે છે. આ સંસ્કાર પ્રમાણે જોઈ ઉપનયન થઈ નથી, તે પતિન મજાક ધર્મકૃપમાં ભાગ લેઈ ચક્રો નથી. અથવા (ખાનસુ), રેથિસ્તાર (દાનિય, સ્ત્રી), વસિયોક્ષ (વૈશ્ય) અને હુતોક્ષ (શૂદ્ર) એ પ્રમાણે તેઓ ચાર

વધુ માને છે. તેર વરસની વય થતા સુધી જેને ‘ નવજેત ’ નો સંસ્કાર થતો નથી, તેને ખતિત ગણવામાં આવે છે. તેને પુનઃ પાવન કરવો હોય ત્યારે “ નાવર ” કર્મ કરી પ્રાપ્તિ કરાવવું પડે છે. પારશીઓમાં પ્રાયઃ ઉક્ત આરે વર્ણોમાં પરસ્પર રોડી તેમજ બેડી વ્યવહાર થતો હોવાથી એમનામાં દિંદુઓ પ્રમાણે અસ્પૃશ્ય કિંવા બદ્ધિશ્રુત જેવો કાષ્ઠ પણ વર્ગ નથી. અવસ્થાઅંશની દ્રષ્ટિથી જેતાં “ તાશુ ” (અસ્પૃશ્ય) થવાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧-શવનો સ્પર્શ કરવાથી; ૨-ત્રી રજસ્વલા થવાથી; ૩-ઉક્ત અસ્પૃશ્ય થયલાંનો સ્પર્શ કરવાથી; આવા ત્રણ કારણોને લીધે કાષ્ઠ પણ મનુષ્ય “ તાશુ ” (અસ્પૃશ્ય) થઈ શકે છે. સર્વ વર્ગના પારશીઓને આ નિયમ લાગુ પડે છે. આ નિયમ રામન અને દિગ્ગ્જોના નિયમ પ્રમાણે જ હોવાનું જણાય છે. પશ્ચિમી અને પશ્ચિમી પ્રદેશોમાં પણ આજ નિયમ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પારશીઓના ધર્મકાયોમાં અન્ય સર્વ ધર્મના મનુષ્યોને ‘ તાશુ ’ (અસ્પૃશ્ય) માનવામાં આવે છે. અવસ્થામાં બદ્ધિશ્રુત માનવ જાતિ હોવાનો એક પણ ઉલ્લેખ નથી. “ નાસાસાસાર ” એટલે પ્રેતવાહક વર્ગના કેટલાક મનુષ્યો પારશીઓમાં છે; તેઓને નવજેતાદિ ધર્મ કૃત્યોમાં થતાં સાર્વજનિક સમારાધનમાં અલગ (અપેક્ષિત) બેસાડી, જમાકવામાં આવે છે. પણ આ બેઠાંમાં સુધી તેઓ એ કાર્ય કરે છે ત્યાં સુધીજ પાળવામાં આવે છે. જ્યારથી તેઓ પ્રેતવાહકના કાર્યનો ત્યાગ કરે ત્યારથી તે પંકિતપાવન થઈ શકે છે. દિંદમાં આવ્યા ત્યાર પછીથીજ દિંદુઓના અંત્યજ વર્ગને તેઓ અસ્પૃશ્ય માનવા લાગ્યા છે. આ છાપ દિંદુઓની સમજૂતીને લીધેજ પડેલી છે. પરંતુ એ પ્રમાણે પ્રાયઃ હુત થયા જેવીજ થઈ ગઈ છે. સાહેબ લોકો પ્રમાણે તેઓ પણ અંત્યજોમાંથી બળ્યોને રાખવા લાગ્યા છે. વર્તમાનમાં ગમે તેમ હોય, પણ એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, મૂળ અવસ્થાઅંશમાં જાતિવિશિષ્ટ બદ્ધિશ્રુત જેવું કંઈ પણ નથી.

પારશીઓના ધર્મઅંશોમાંના “ વદિલાદ ” નામના ધર્મઅંશમાં સ્પર્શ-સ્પર્શ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ અંશમાં વિચારેલા સ્પર્શ-સ્પર્શને જેતાં જણાય છે કે, આગળ જણાવેલી ત્રણ જામતો શિવાય એ અંશમાં અન્ય કાંઈ પણ વિષય માટે અસ્પૃશ્યતાની કલ્પના કરેલી નથી. એમાં તો માત્ર આપણે જણાવી ગયા તેજ ત્રણ જામતોનો વિચાર કરેલો છે.

૧-પ્રેતનું અસ્પૃશ્યપણું.

દાતરે ગયેશાંમ્ અસ્તૈતિનામ્ અપાઝમ્ ॥ અતઃ નર્શ ગાતુશ્ અગત
યત્ શરિતો કશ્ હે ? ॥ આમત્ ઝ્રૌત્ અહુરોમઙ્દા ઓયત્ અહંગત્ અહં
ગાલો જોમો.....કં વિસ્તેમ્ષ્ અતે પથાઓ પ્રીયાન્.....નરેમ્ચિયમ્
અપ્વનેમ્.....શ્રીગાઈમ્ હચનેરેવિયો અપ્વવિયો ॥

[વંદિદાદ ૫૦ ૩ ૫૦ ૧૬-૧૭].

“ હે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર પરમાત્મા ! જે મૃત શરીરોનો સ્પર્શ
કરે છે અને તેને ઉંચકી જાય છે તેમનું સ્થાન ક્યાં ? હૃદયર ઉત્તર આપે
છે—જ્યાં પવિત્ર માણસો પહોં કરતા ન હોય એવી જગ્યામાં તેમણે રહેવું,
અને તેમણે અન્ય શુદ્ધ માણસોનાથી ત્રીસ કદમ દૂર ઉભા રહેવું. ” વં-
દિદાદમાં પ્રેતવાદોમાં માટે આવી આજ્ઞા કરેલી છે.

આમત્ ઝ્રૌત્ અહુરોમઙ્દાઓ અતે મઙ્દયસ્ત પન્ત વિચિનંતે....
શ્રીગાઈમ્ હચ નેરેવિયો અપ્વવિયો

[વંદિદા ૦ ૧૧-૧-૪].

“ તેણે તેને (રજસ્વલાને) અલગ બેસાડવી અને તેને ખીખડાથી
તથા પગલાં દૂર રાખવી. ” આ પ્રમાણે રજસ્વલા સ્ત્રી માટે વ્યવસ્થા કરવાનું
જણાવ્યું છે. એજ પ્રમાણે—

અયે તે તથ્ હે અયે તે મઙ્દયસ્ત પન્ત વિચિનંતે.... ।

....ઋક્ષા ધૈયન્ મયેસ્મમ્ ગેઝશ્ ઓઈમ્ આપો ॥

[વંદિદાદ. ૧૬૧૧-૧૧૨.]

“ રજસ્વલા સ્ત્રીને દૂર બેસાડવી, અને તે પછી એમૂત્ર તેમ પાણી
વડે તેની શુદ્ધિ કરવી. ” પ્રસૂતા સ્ત્રીની પણ એજ પ્રમાણે શુદ્ધિ કરાવવી
એવું (વંદિદાદ અ. ૫-૪-૪૮ માં) જણાવેલું છે. વડુદાઓના ધર્મમાં
આ સંબંધી જે આજ્ઞા કરેલી છે તેવીજ આ આજ્ઞા છે. ગરીબોને સદાય
કરવા પ્રતિ પારશી ધર્મનો કટાક્ષ વિશેષ છે. ધર્મ અને અતિનો વિચાર

ન કરતાં દીનાને સદાય કરવી, એવી આત્મા અવસ્થાઅંશમાં અનેક રથને કરવામાં આવી છે.

દત્તેન્દ્રા અહુરાહ આયમ્ । દ્રે ગુવ્યો દદત્ વસ્તારેમ્ ॥

આવસ્તા.

" જે દીનાને સદાય કરે છે, તેજ પરમેશ્વરનું ખરું સન્માન કરે છે. " જાતિ વિશિષ્ટત્વનો વિચાર કર્યા વિના સર્વપર દયા રાખવી, એવું આ વચનમાં સ્પષ્ટવેશું છે.

અયાપ્યુ સ્વાસ્તાર હોમ્ કુકારો કેફે....અંદર દામી

હમી કુનમ્....અયેમા અયેદર વહમ કેફે ગુહાન્ કુર્દ ॥

આપ્રાંને અર્દાફર્વશ.

" હું અહીં જે કંઈ કરેછું, તે સર્વ જગતના મનુષ્યોના કલ્યાણાર્થે કરે છું. "

આ અને આવા પ્રકારની અન્ય આત્માઓનો વિચાર કરતાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલાક આરોગ્ય શાસ્ત્રના નિયમનું પાલન કરાવવા શિવાય જાતિવિશિષ્ટ બહિષ્કાર કેવા સ્પર્શરૂપરસની કલ્પના પારશી ધર્મના પ્રાચીન પુસ્તકોમાં નથી. આધુનિક પુસ્તકોમાં તે વૃદ્ધિ પામી છે, અને અન્ય ધર્મીય મનુષ્યોને પારશીઓના અગ્નિના મંદિરમાં જવા દેતા નથી. અગ્ન્યુપાસનના સમયે જુના વિચારના પારશીઓને છતર ધર્મવાળાઓનો સ્પર્શ પણ ગ્રાહી શકતો નથી. પરંતુ એ સર્વ પ્રકાર આધુનિક હોવાથી પારશી પંચાચતે આમાં સુધારણા કરવા માંડી છે. આ દ્રષ્ટાંત જોઈને હિંદુ સમાજે પણ પોતાની સુધારણા અર્થે તત્પર થવું જોઈએ.

(૭)

મૂળનો જૈનધર્મ પણ સમાનતાના પાથપર રચવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મ.

આ ધર્મ પરમેશ્વરને માનતો ન હોવાથી તેમાં એક-પિતૃવિષયક અને એક-અધુત્વની કલ્પના નથી, તો પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય દ્રઢ નિશ્ચયથી કરા-

વશી તિર્થંકરોની ઉપાસનાવડે પ્રતિતિર્થંકર યાત્ર શકે છે. ધર્મને ન માનનારા-

ઓની આ કલ્પનાં પણ ઉદ્ભવ છે. જૈનધર્મ પૂર્ણ રીતે અહિંસાવાદી હોવાથી જૈનો હિંસકોનો સ્પર્શ ન કરે તે યોગ્ય છે. પણ જે જૈન ધર્મની દીક્ષા લે છે તેમજ તેનાં નિયમોનું પાલન કરે છે, તેમાંના કાંઈને પણ બહિષ્કૃત માનવાનું પ્રમાણ જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં નથી. વર્તમાનના જૈન સમાજમાં હિંદુઓના રોતરિવાજોની અસર ચલ્લી હોવાથી, શ્રદ્ધા આચારો તરફ જોવા શિવાય ધર્મ પ્રત્યેક દ્રષ્ટિ નાખતાં, એવું જણાય છે કે, એ ધર્મના મનુષ્યોમાં જાતિભેદ તેમજ સ્પર્શસ્પર્શ ભેદનો જોડાણો નથી.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન-ધર્મના મતોનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રાયઃ સર્વ ધર્મોની રચના સમાનતાના પ્રામાણ્ય કરવામાં આવી છે. આથી માનવ મનના સંકુચિતપણાના કારણે ઉત્પન્ન થયેલી વિષમતા ઉપેક્ષણીય છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ભાગ ૧૦ મો.

હિંદુ ધર્મના ધર્મપંથોની દ્રષ્ટિથી સ્પર્શસ્પર્શ-વિચાર.

હવે આપણે હિંદુ ધર્મમાં પ્રચલિત એવા કેટલાક મત-પથ-સંપ્રદાયોની દ્રષ્ટિથી સ્પર્શસ્પર્શનો વિચાર કરીશું. આપણે ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોની દ્રષ્ટિથી વિચાર કર્યો; બુદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાની અને પારશી ધર્મોનું પણ એ માટે અવલોકન કર્યું. હવે આપણે લિન્ન લિન્ન કાસિ લિન્ન લિન્ન આચાર્યોએ પ્રચલિત કરેલા ધર્મ પંથોની દ્રષ્ટિથી આ વિષયમાં વિચાર કરવો એ આવશ્યક છે.

(૧)

શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યે અદ્વૈત પંથની સ્થાપના કરી હતી. જેમાં દ્વૈત નહિ તે અદ્વૈત કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં દ્વૈત, ભેદ,

અદ્વૈત પંથ.

ઉચ્ચનીચ કલ્પના એ સર્વનો સર્વથા અભાવ છે.

એક પરબ્રહ્મજ નાના રૂપે દ્રષ્ટિગોચર થયો. સૃષ્ટિ પણ મિથ્યા છે, એવો આ મતનો સિદ્ધાન્ત છે. સૃષ્ટિ મિથ્યા છે એવું સિદ્ધ થતાં તેમાંના જાતિભેદ તેમજ સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પના એ સર્વ પણ ભ્રમમૂલકજ થાય છે. આથીજ શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે, " યિમ્નોડયં શ્વપ્ચોડયં હત્યપિ મહાન્ કોડયં વિભેદઃ પ્રમઃ "

એક કયાં એવી છે કે, શ્રી શંકરાચાર્યનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી અને ધર્મપ્રસાર કરવાનો આરંભ કરતા પહેલાં, ભગવાન શંકરે ચાંડાલનું રૂપ ધારણ કરી આચાર્યને ઉપદેશ કર્યો હતો. સ્વામી શંકરાચાર્યે સ્નાન કરી પાછા ઘેર જતા હતા, એટલામાં એ ચાંડાલે એમને ધકકો માર્યો આથી એમણે ચાંડાલને " મને સ્પર્શ કરી કેમ અભાગ્યો ? " એવો પ્રશ્ન કર્યો. આ ઉપરથી એ જાને વચ્ચે ધણું સંભાપણ થયું. આ સંભાપણનો ભાવાર્થ એ છે કે, સર્વ એકજ બ્રહ્મવ હોવાથી કોઈ ચાંડાલ નથી તેમ કોઈ બ્રાહ્મણ નથી. આ પ્રશ્ને અદ્વૈતનો ઉપદેશ કરીને શંકર ગુપ્ત થયા. આ કથાનું તાત્પર્ય ' સમતાભાવ સ્વીકારવો ' એટલુંજ છે.

શંકરાચાર્યની પૂર્વે આખા હિંદુસ્થાન પર શુદ્ધ અને જૈન ધર્મનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણકલાએ પહેલી ગયું હતું. આ સમયમાં વૈદિક ધર્મ લુપ્ત-પ્રાય થઈ ગયો હતો. સ્વામી શંકરાચાર્યેજ ઉપનિષદ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી ધુનઃ વૈદિક ધર્મનો ધ્વજ રોધ્યો. આ આચાર્યે કેવળ ઉપનિષદ ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું નહોતું પણ તે સાથે જોડી તેમજ જૈનોને પાવન કરી દીધા હતા. શેવ, વૈષ્ણવ, સૌર, શાકત, ગણપત, ભૈરવ, જૈન, જોડધ, વગેરે સર્વ મતાનુયાયી મનુષ્યોને એમણે પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી હતી. શુદ્ધ ધર્મમાં તો પહેલેથીજ જાતિભેદ નહોતો, એણે તો સર્વને શેભભેજ કરી દીધા હતા. આવી અનેક જાતિયોની પંચભેજ ખોમડી-ને શ્રી શંકરાચાર્યે શુદ્ધ કરો તે પરથી જણાય છે કે, તે કાળે પતિતોને પાવન થવાનો માર્ગ હતો. એક મનુષ્ય પતિત હોય ત્યાં સુધી તે અવ્યવ-હાર્ય હોય છે પરંતુ તેને પ્રાશ્ચિત વડે પાવન કરવામાં આવતાં તે વ્યવ-હારમાં આવે છે. શંકરાચાર્ય પછીના કાલે પણ આચાર્યે આ પ્રકારની શુદ્ધિ કરી હોય એમ જણાતું નથી.

શ્રી શંકરાચાર્યનો મત ગીતાના ઉપદેશને અનુકૂલ હતો. સર્વ મનુ-ષ્યો પર સમભાવ રાખવો એજ એમનો ઉપદેશ હતો:-

વિद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

શુનિ चैव शपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ ૧૮ ॥

इहैव तैर्जितः सगौत्रेपां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

ગીતા, અ. ૬.

“વિદ્યાવિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણ કે ગાય કે હસ્તિ કે શાન કે શ્વપચ (ચાંડાલ-મગી-આદિ) એ સર્વ પ્રતિ પંડિતો સમદર્શી હોય છે. જેનું મન સામ્ય ઉપર છે તેણે અહીંજ સર્વ જાણ્યો છે, કેમકે બ્રહ્મ છે તે સમ તથા નિર્દોષ છે, તેથી તેઓ બહારથીજ છે. ” વાત્સર્થ કે, બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલને સમાન જાણે જોવા. જે એવું સમાવ રાખી શકે તેને અહીંજ સર્વ મળે છે. આ પ્રમાણે ગીતાના ઉપદેશ તેજ સ્વામી શંકરાચાર્યને ઉપદેશ હતો, પરંતુ એમણે વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ આચરણના

અને સત્યના બે બેદ કરીને, સમતાનો પ્રકાર એ પારમાર્થિક દશામાં છે, અને બેદાબેદનો પ્રકાર એ વ્યાવહારિક દશામાં છે, એવું દર્શાવ્યું ! ! આથી વ્યાવહારિક દશામાં બેદાબેદનું પ્રાધાન્ય વધતું ગયું, અને ગીતાએ કરેલો સમતાનો ઉપદેશ એક બાબત પર રહી ગયો.

શંકરાચાર્ય પછીના શ્રી મધ્વાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યે જાતિબેદ ઓછા કરવા માટે કિંવા સ્પર્શસ્પર્શનો વિવેકદ્રષ્ટિથી નાશ કરવા અર્થે કંઈ વિશેષ પ્રયત્ન કરેલો જણાતો નથી.

(૨.)

શંકરાચાર્યના પછી વિશિષ્ઠાદ્વૈતના પ્રવર્તક શ્રીમાન રામાનુજાચાર્યેજ આ વિશિષ્ઠાદ્વૈત પંથ. વિષયમાં ઘણું મદતલું કાર્ય કરેલું છે. કાંઈ પણ આચાર્યે પ્રખરપણે સમતાભાવનો ઉપદેશ કર્યો હોય તો તે આજ આચાર્યે. શ્રી શંકરાચાર્યે જે સમતાનું પારમાર્થિક દશા પૂરતુંજ પ્રતિપાદન કર્યું હતું, તેમનાથી આગળ વધી ગીતાના સત્ય આદેશ પ્રમાણે આ આચાર્યે તેને વ્યાવહારિક દશા માટે પણ ઉપયોગી કરાવ્યું છે. એ વાત ખરી છે કે, હાલમાં એમના અનુયાયિઓમાં સ્પર્શસ્પર્શ અને જાતિબેદ પૂર્ણપણે ભરેલો છે; તથાપિ તેવા પ્રકાર શ્રી રામાનુજાચાર્યની કૃતિમાં કિંવા ઉપદેશમાં સ્વેચ્છ પણ નહોતો. શુદ્ધ અદ્વિત્યનું પ્રતિપાદન કર્યું, તથાપિ એમના અનુયાયિ ઓનાઓ જેમ માંસભક્ષક થયા તેવાજ પ્રકાર રામાનુજના અનુયાયિઓના થયો છે. રામાનુજનો સમતાભાવ એમની બાંધાવસ્થામાંથીજ જણાઈ આવતો હતો.

રામાનુજે 'કાંચીપૂર્ણ' નામક બ્રહ્મણ્ણેતરને પોતાનો ગુરુ કર્યો હતો. એક દિવસે એમણે પોતાના ગુરુને પોતાને ઘેર જમવા પધારવાની વિનંતી કરી હતી. રામાનુજના મનમાં એવો વિચાર હતો કે, જ્યારે ગુરુ જમવા બેસે ત્યારે એમની પકિતમાં બેસી એમનું ઉચ્ચિત્ત પણ આવું. પરંતુ ગુરુ શિષ્યના મનનો અભિપ્રાય જાણી ગયા. તે પછી ઠરાવેલા દિવસે રામાનુજ ઘરમાં નહોતા તે સમયે કાંચીપૂર્ણ ગુરુ રામાનુજ ઘરમાં આવ્યા અને બોજન લઈ આવતા થયા. રામાનુજની પત્ની જુના વિચારની હતી. પતિનો આ બ્રહ્મણ્ણેતરગુરુ ઘરમાં આવી જમી ગયો તે તેને ઠીક ન લાગ્યું. એણે સર્વ જગા પાછાં સાક કરી નાંખ્યા પછી પોતે પણ સ્નાન કર્યું અને પુનઃ ગૃહકર્મમાં રોકાઈ. પોતાની પત્નીની આ વિધિ પૂર્ણ થતાંજ રામાનુજ

આવી પહોંચ્યા અને સર્વ પ્રકાર જોઈ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. જોળી
 સ્ત્રીએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે, “ મહારાજ, તમે જમવા બેલાવેલા બ્રાહ્મ-
 ષ્વેતર મહેમાન અહીં જમવા આવ્યા હતા. તે નીચ જાતના હોવાથી જે
 જગાએ તેઓ જમ્યા હતા, તે જગા મેં શુધ્ધ કરી છે અને મેં પણ
 સ્નાન કરી નાંખ્યું છે. ” આ શબ્દો સાંભળી રામાનુજને ધણેજ ક્રોધ થયો
 અને પોતાની પત્નીને કહ્યું કે- “ અરે મૂર્ખ ! તેં આ ક્યું કું ! તેતો મારી
 સર્વ ઇચ્છા ઉપર પાણી ફેરવ્યું ! ” આ વખતના રામાનુજના અભિપ્રાય
 પ્રમાણે જાતિભેદ માનીએ તોપણ ઉચ્ચત્વને પ્રાપ્ત થયેલા સાધુસતોના
 સંબંધમાં તો તે નજ માનવો જોઈએ એમ હતું. કારણ:-

મત્યક્ષિતાત્માનાયાનાં નૈપાં ચિન્ત્યં કુલદિકમ્ ॥

મારદ્વાજ સંહિતા. અ. ૧૪૪.

“ આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલાના કૃત્ત પ્રતિ લક્ષં આપવું નહિ ” એવું
 સંહિતાવચન છે. રામાનુજને આ વચનાનુસાર વર્તવાનું હતું, પણ શુદ્ધની
 સ્ત્રીથી લઇને સમાજનાં સર્વ માણસો પર્યંત સર્વ તેના વિરુદ્ધ હોવાથી પો-
 તાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં આમ વિશેષ પડતો હતો. કેટલાક સમય પશ્ચાત્ત
 રામાનુજે પોતાના કાંચીપૂર્ણ શરને પોતાને ત્યાં લાવી રાખ્યા. શરની સાથે
 શરપત્ની પણ હતી. શુદ્ધાશુદ્ધિના કારણે રામાનુજની સ્ત્રી શરપત્ની સાથે
 વારંવાર લડતી. આમ ક્રોધે આલ્થે જતો હતો તેવામાં એક દિવસ કુવા ઉપર
 પાણી ભરતાં છાંટા ઉડવાથી એ બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગાળાગાળી થઇ, બંને
 લડાઇ વધી પડી. આ જોઇને કાંચીપૂર્ણ પોતાની સ્ત્રીને લઇ ત્યાંથી જતા
 રહ્યા. રામાનુજે ઘેર આવતાં પાડોશીઓ દ્વારાં સર્વ વાત સાંભળી. એમણે
 વિચાર કર્યો કે, આ જુના વિચારની સ્ત્રીને લીધેજ આ સર્વ અનિષ્ટ બનવા
 બન્યો છે, આથી તેનોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ. એને સુધારવાનો કંઈપણ
 માર્ગ ન જડવાથી અતે તેને ખોરાકો આપી ધરની બહાર કાઢી મૂકી; તે
 પછી એમણે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો.

સંન્યાસ મહણ કરતા પહેલાં રામાનુજના વિચાર આવા પ્રકારના
 હતા. સંન્યાસાશ્રમમાં આવ્યા પછી એમણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. કુંભકોણ-
 માં આવ્યાબંને ઉપદેશ અને વિજય થયા પશ્ચાત્ત તે તિરુવલ્લિ-તિરુનગરી-માં
 ગયા. તેઓ ત્યાં હતા તે વખતે એક ચાંપલ સ્ત્રી સાથે એમનો સંવાદ

થયો હતો. આ સી સાથે સંવાદ કરતાં એમને જણાયું કે તેની માનસિક ઉન્નતિ થયેલી છે. તરતજ તેઓ સર્વ દેખનાં બોલ્યા " હે ચાંપ્રલ સી ! મને લાગે છે, તું મારા કરતાં વિવેક પવિત્ર છે. " આટલું બોલી એમણે તેને તત્કાલ પોતાના પંથની દીક્ષા આપી. એટલુંજ નહિ, પણ તે ચાંપ્રલ સીની મૂર્તિ બનાવીને ત્યાંજ દેવાલયમાં સ્થાપન કરી. (રામાનુજે આ પ્રમાણે સમાનતાના કૃત્યનું સમારક કયું એટલે કે એમણે તેને દેવોની પકિતમાં સ્થાન આપ્યું ! !) આ સીની મૂર્તિ હજી પણ ત્યાંના દેવાલયમાં બતાવવામાં આવે છે, અને સર્વ જાવિક ભકતો તેની ભક્તિભાવથી પૂજા કરે છે. (જુઓ રામાનુજ ચરિત્ર ભાગ ૨૨).

ત્રિચિનાપત્તી ખાસે ઉરટ્ટુર નામનું ગ્રામ છે. ત્યાં ધનુર્દાસ નામનો એક શુદ્ધ રહેતો હતો. તેને તેની સ્ત્રીસહ પંચ સંસ્કાર કરી રામાનુજયાર્થે પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ તેને પોતાની સમાન ગણ્યો હતો. નદીએ સ્નાન કરવા જતાં આચાર્ય પોતાના હાથરથી નામના બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખભાપર હાથ ટેકવી જતા હતા, અને સ્નાન કરીને પાછા વળતાં ધનુર્દાસના ખભાપર હાથ ટેકવી આવતા હતા. સ્નાન કર્યા પછી તમે શુંને કેમ અડો છો, એવું કેટલાકાએ પૂછતાં, એમણે જણાવ્યું હતું કે:-

વિद्यामदो घनमदस्तृतीयोऽमिननो मदः ॥

एते मंदावलिस्तानामेत एव सतां दमाः ॥

" વિદ્યાનો, જાનિનો અને ધર્મનો ગર્વ મૂર્ખ લોકો કરે છે; પણ જ્ઞાતા પુરુષ એ ગર્વનું દમન કરે છે. " આટલું બોલી પાછું કહ્યું કે, " આ ધનુર્દાસ તમે બ્રાહ્મણ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આથી હું તેનો સ્નાન કર્યા પછી પણ સ્પર્શ કરું છું " ! ! થી રામાનુજયાર્થની સમતા શુદ્ધિ આ પ્રકારની હતી. (જુઓ રામાનુજ ચરિત્ર ભાગ ૨૫).

વાલ્મજિરીપર શ્રીરામાનુજયાર્થે નારાયણનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં નારાયણની રિયર પ્રતિમા સ્થાપન કરી; પણ ઉત્સવવિગ્રહ ક્યાંથી આણ્યો તેની એમને વિવંચના પડી. આખરે એમને ખજાર પડી કે, દિલ્હીના દુર્ગ ખાદ-શાહે ઉત્સવવિગ્રહ હાંટમાં મેળવેલો છે; આથી તે મેળવવાને રામાનુજયાર્થની

૧ રામાનુજયાર્થના વખતમાં મેળવેલા જે સરદાર દિલ્હીમાં હશે તેને ઠેકાણે ચારિત્રલેખકે બૂલધી બાદશાહ લખેલું જણાય છે.

સ્વામી દિલ્લી તરફ ગઈ. બાદશાહની પુત્રીના પ્રેમ એ પંચરશી મૂર્તિ પર ઝોટ્યો હતો, તેથી તેણે એ વિગ્રહને આપવાની ના પાડી. અતે પુત્રીસહ એ વિગ્રહને મોકલવાનું નહીં થયું. બાદશાહે અપાર સંપત્તિ તથા પોતાની પુત્રી સાંપી, તે મૂર્તિને વિદાય કરી. આ મૂર્તિ આશ્ચીને યાદવગિરીમાં આચાર્યે સ્થાપન કરી. રામાનુજાચાર્યે બાદશાહની પુત્રીને તે મૂર્તિની “ પત્ની ” તરીકે સ્વીકારી હતી, તેમજ તેને અસ્પર્શ પણ ગણવામાં આવી નહોતી. યાદવગિરીના આ દેવાલયમાં ઢેડ, અમાર, ચાંડાલ વગેરે અસ્પૃશ્ય જાતિના લોકો પ્રવેશ કરી શકે, એવી યોજના આ આચાર્યે કરેલી છે. દેવળ પાસેના તળાવમાં સર્વ અસ્પૃશ્યોને સ્નાન કરવાની ધૂર છે; દેવ દર્શન માટે - દેવળમાં જવાનો પણ પ્રતિબંધ નથી. (વર્તમાનમાં એ આદ્ય માત્ર ઉત્સવના દિવસે પુરતીજ નિયમિત કરવામાં આવી છે એ ખરું, પરંતુ તેથી પણ આચાર્યનો મૂળ ઉદ્દેશ કેટલો સમતાના લાવથી પૂર્યું હતો તે જણાય છે.) શ્રી રામાનુજાચાર્યે પોતાના ધર્મના પંચસંસ્કાર ઢેડ અમારને પણ કરવાનો ક્રમ કરાવ્યો હતો. તેમને ધર્મ શિક્ષણ આપવાની બચસા કરવામાં આવી હતી; દેવળમાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જવા આવવાની ફરે આપવામાં આવી હતી. વાચકોને આથી સહજ સમજશે કે, શ્રી રામાનુજાચાર્યે મહાન વિરોધની પરવાહ કર્યા વગર સમાનતાના સિધ્ધાન્તનો કેવો પ્રચાર કર્યો હતો.* (જુઓ રામાનુજ ચરિત્ર ભાગ ૨૯).

* શ્રીરામાનુજાચાર્યના કૃત્યો સંબંધી ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ ના મદ્રાસના હિંદુ પત્રે જે લેફ્ટનાર કાઠયા ■ તે વાચવા યોગ્ય છે:—

“.....nothing is of greater historical interest than the word *Tirukkulātār*...when Shree Ramanujacharya, the immortal founder of Vaishnava sect, went to Melkote in the Mysore province, the Pariahs made themselves so useful to that sage that he felt for their hard lot. To elevate them socially he gave them the name of *Tirukkulātār*, which means people of high or noble descent. His great aim was to abolish the word pariah and thus to put a stop to the degradation of a section of the people of their country. He also awarded to them the rare and valued privilege of visiting the temple at Melkote, three days in the year. Thus the emancipation of the pariah commenced long ago,

શ્રીરામાનુજયાર્ચને પરીયા, પંચમ, ટેડ, અંલજ, એ લોકોએ મેલકોટ પ્રાંતમાં એમના કાર્યમાં એટલી સહાય આપી હતી કે, તેઓની ગ્રંથાપૂર્ણ સહાયથી રામાનુજયાર્ચનું લક્ષ આ લોકોની અત્યંત અવનત સ્થિતિ તરફ ખેંચાયું. આ બદ્ધિકૃત લોકોની ઉન્નતિ કરવા માટે એમણે તેઓને “ તિરુલ્લુલતાર ” એલું નામ આપ્યું. આ શબ્દનો અર્થ ‘ શ્રેષ્ઠ જાતિના લોક ’ એવો થાય છે. આચાર્યને આ નામ આપવાનો એટલોજ ઉદ્દેશ હતો કે, પરીયા, પંચમ, ટેડ, વગેરે જે નામ પ્રચારમાં છે તે લુપ્તપ્રાય થતાં તેનાથી ઉત્પન્ન થતો તે લોકોપરનો બદ્ધિકાર પણ સદૃશમાં આણે યશે. આ પ્રકારે શ્રેષ્ઠવર્ણક નામ આપીનેજ તેઓ સાંત થયા નહિ; પણ તેઓએ શ્રી રંગ, મેલુકોટા, બેલુર કલ્યાદિ સ્થળોનાં પવિત્ર મનાવેલાં મંદિરોમાં પણ પ્રવેશ કરવાની છૂટ આપી હતી, તેમજ દેવળ પાસેના તલાવમાં સ્નાન કરવાનો અધિકાર પણ તેમને આપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં વર્ષમાં ત્રણ દિવસ તેમને આ પ્રકારની છૂટ આપવામાં આવે છે, અને એ ત્રણ દિવસોમાં ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણ વગેરેની સાથે અત્યંત ઠાઠ પણ પ્રકારના સંક્રાંતિ વગર અન્યોન્ય અયક્રતા કુદાતા અને દેવપ્રદક્ષિણા કરતા જણાય છે. ખરેખર, શ્રી રામાનુજયાર્ચની સમતાનો આ અવસિષ્ટ અંશ હજી આવી અવનત દશામાં પણ રહેલો છે. આટલા પરીય જણારો કે, આ

and if it has not been yet accomplished, the cause is not solely the absence of consideration for the class on the part of some of the most illustrious founders of religious sects in India. Though the present day followers of Shri Ramanujachariar form probably the most exclusive among the Brahman community, still the fact remains that the founders of the sect laboured for the elevation of the depressed and despised castes.....The hallowed name of *Tirukkulatar* carries us back to those good old days when the practice and the preaching of religion meant really the elevation of men, and the greatest of saints considered it a part of their duty to minister to the religious cravings of the lowest class of the people.” (*Hindu*. 5 Feb. 1906)

મહાત્માએ આરંભમાં આ નીચ મનાવવા જાહેરના ઉદ્ધારાર્થે દેહી ભગિરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો ?

શ્રી રામાનુજયાર્થે વૈષ્ણવોના પંચ સંસ્કાર અંત્યજ્નેથી પણ ધણ શ્રેષ્ઠી સર્વ કરી આપી હતી, તેમજ વૈષ્ણવી ધર્મનું શિદ્ધાણુ એમને મળી શકે એવી યોજના કરી હતી. ધર્મશી, આચાર્યશી, નામશી અને દેવાસયમનં જનાથી એમ સર્વ પ્રકારથી આચાર્યે એમની ઉન્નતિ કરવાની યોગ્ય બ્યવસ્થા કરી હતી. કોઇ પણ જાનિના સંતને મંદિરમાં જવાની છૂટ પણ એમના તરફથી આપવામાં આવી હતી.

ન શૂદ્રા મગવદ્ભક્તો વિપ્રા માગવતાઃ સ્મૃતાઃ—મારત.

" જે ભગવદ્ભક્ત હોય છે તેજ બ્રાહ્મણ હોય છે. ભગવદ્ભક્તોને શૂદ્ર કહેવા નહિ. " એવું જે ભારતનું વચન છે, તેજ પ્રમાણે શ્રી રામાનુજયાર્થનું અક્ષરશઃ વર્તન હતું.

સમાનતાના આ તત્વોનો અર્થાત્ વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો પ્રસાર કરવા માટે આ આચાર્યે સાનસા મઠ સ્થાપન કર્યો હતા, અને એકસા ને નેવું ગાદી ઉપર તો ગુરૂ પણ બેસાડવા હતા. દાસમાં એમાંના કાંઈવરં, શ્રીરંગ, શમેશ્વર, તોલાદિ અને અહોબિલં એટલાજ માત્ર અસ્તિત્વમાં છે. પણ આ મઠોદ્ધાર મૂળ આચાર્યે આરંભેલા અંત્યજ્નેદારનું કંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. નિદાન વર્ષમાં ત્રણજ દિવસ અંત્યજ્નેના દેવળમાં સમાનતાથી પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવે છે તથા તલાવમાં સ્નાન કરવા દેવામાં આવે છે, એજ મહાન જાગ્યની વાત છે. જેઓ હીનજાતિના મનુષ્યોએ જ્નેએકું અન્ન પણ અભોજ્ય છે એવું સમજે છે, તેઓને આ ત્રણ દિવસોમાં ટેક ચમાર સાથે ખાંભે ખાતા અથડાવી કંઈ પણ સંક્રામ્ય શિવાય સ્નાન કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે મૂળ આચાર્યે કેવું મહાન કાર્ય કર્યું છે, એની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તાદ્દશ થાય છે. વિષ્ણુની વ્યક્તિથી સર્વની સરખી ઉન્નતિ થાય છે, એ તાવનું જારમા ચતકમાં શ્રી રામાનુજયાર્થેજ પ્રથમ પ્રતિપાદન કર્યું. આખા દક્ષિણદિગમાં આ મતનો પ્રચાર થયો. જેન અને છુદ્ધ જેવા જાતિ હીન ધર્મનાઓને પણ પોતાના પંથમાં સમાવી દેવામાં એમણે બાકી રાખી નથી. આ મહા પુરુષેજ અંત્યજ્નેને ઉન્નત કરવાનો વિશિષ્ટ માર્ગ દ્રઢતાથી આરંભ્યો હતો. આ સર્વથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, વિશિષ્ટ જાતિપર સ્પર્શરૂપરૂપે દોષ લગાડવાનો એમનો જરા પણ વિચાર નહોતો.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રારંભ રામાનુજયાર્થે કર્યો નથી, પરંતુ એમણે તેનો પુનરોદ્ધાર કર્યો હતો. ધણી પ્રાચીન સમયમાં અત્યંત જાતિના તિલુ-વેલ્લુવર નામના પ્રસિદ્ધ કવિએ 'કુરુગ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથને હજુ પણ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ વૈષ્ણવ પંથમાં બાર પ્રસિદ્ધ મહત્તો યજ્ઞ ગયા છે. એમાંની શ્રીમતી અંદ્રામ્મા કાના ઉદરે જન્મી હતી તે વાનરી એના પાલકને પણ ખજર નહોતી. આગળ જતાં તે સંત પદને પામી સર્વ વંદ્ય થઈ મહંત તિરુ-માઝિસે અગવર (આદ્યાર) એવું લાલનપાલન શૂદ્રને ત્યાં થયું હતું. શૂદ્રને ત્યાં તે ન્દાનપણથી ઉછરી મ્હોટા થયો હતો, છતાં પણ તેને વૈષ્ણવપંથમાં પ્રસિદ્ધપણે દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. મહંત તિરુ-પ્પાન-અગવર-(આદ્યાર) એ પણ અત્યંત કુળનોજ હતો. મહંત તિરુ-મંગાલ-અગવર એ શૂદ્ર જાતિનો હતો. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવપંથમાં હીન કુલોત્પન્ન મનુષ્યોની લધી ભરતી થઈ હતી. શ્રી રામાનુજયાર્થે આજ પ્રાચીન વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ગતિ આપી અને પોતાના અતુલ સુદ્ધિસામર્થ્યથી તેને બવરિયન સ્વરૂપમાં લાવી મૂક્યો.

શ્રી રામાનુજયાર્થના ગુરુ યમનાચાર્ય, યમનાચાર્યના ગુરુ મુનિવાહન અને મુનિવાહનના ગુરુ શક ગોપાચાર્ય એ સર્વ હીન કુળના હતા, એવું ચક્રાક્રિતોના ગ્રંથોમાં કહેલું છે. શક ગોપાચાર્ય માટે ભક્તમાળા નામના ગ્રંથમાં "વિક્રિય દૂર્ણ વિચ્ચાર યોગી" એમ કહેલું છે. કેમ જાતિના શૂર્ણવિક્રમ કરનાર આ યોગી હતા, એ ભક્તમાળાકારનો મત છે. મુનિવાહન ચાંકાલ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, અને યમનાચાર્યને તો કેટલાક યમનાચાર્ય કિંવા યવનાચાર્ય હોવાનું જણાવે છે. આમાંના યમનાચાર્ય અને શક ગોપાળ માટે કેટલાક ગ્રંથકારો વચ્ચે મતભેદ છે, પરંતુ મુનિવાહન માટે તો જરા પણ મતભેદ નથી. પં. ગોવિંદાચાર્યકૃત આગવર સાંતચરિત્રમાં (પૃષ્ઠ ૧૩૪) એમનું નવમું ચરિત્ર છે. આમાં એમની પંચમ કુલોત્પન્નમાંજ મથુના કરવામાં આવી છે. મુનિવાહન એ મહાન ભગવદ્ ભક્ત હતા. શ્રીરંગના પ્રસિદ્ધ દેવાવલમાં એમની જાતિના લોકોને જવાને પ્રતિજ્ઞા હતી; પરંતુ ભક્તિના આવેશમાં આ ભક્તસાધુ જરા આગળ વધી પ્રેમથી ભજન ગાવા લાગ્યો; આ જોઈ સારંગ મુનિ નામના બ્રાહ્મણને ક્રોધ ચડ્યો. એણે ભક્તને પથર મારી શુદ્ધિમાં આણ્યો, અને પોતાની જાતિને યોગ્ય

સ્થળે જઈ ઊભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. આ જનાવ બન્યા પછી શ્રીરંગ દેવે
એ સારંગ બ્રાહ્મણને દ્વિતીય યુગે કે તે આજે એ મારા ચાંડાલ
કુલોત્પન્ન ભક્તત્વું અપમાન કર્યું એ ચોખ્ખી નથી, એના પ્રાયશ્ચિત્ત
માટે તું એને શરણુ લે, અને તેને ખભા પર ઉંચકીને મારા
મંદિરમાં આણુ. આ દ્વિતીય સારંગ બ્રાહ્મણની આજ્ઞા ઉઘડી, અને
તેને પોતાના ખભા ઉપર ઊસાડી, શ્રીરંગ દેવના દેવજમાં આવ્યો, તેમજ
સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેનું સન્માન કર્યું. આ કારણે લીધેજ તેને મુનિવાહત
કિંવા યોગિવાહ કહે છે. આ વૃત્તાંત અહીં કહેવાનો હેતુ એટલોજ ॥ કે,
શ્રી રામાનુજાચાર્યની પૂર્વપરંપરા અને એમના પૂર્વેના વૈષ્ણવ સંપ્રદાય
એ અત્યંતજીવારને અનુકૂળજ હતો. વૈષ્ણવપંથના ઉદાર મતનો એમના પર
ઉત્તમ સંસ્કાર પડેલો હતો. આથી એમણે પ્રથમ લખેલાં સમતાનાં આચર-
ણ કરેલાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

(૩)

શ્રી રામાનુજાચાર્ય પછી વૈષ્ણવધર્મના પાંચમા આચાર્ય રામાનંદ થયા
હતા. તે રામા ચતુર્થના અંતમાં અથવા ૧૪ મા
રામાનંદ. ચતુર્થના પ્રારંભમાં એમણે વૈષ્ણવ ધર્મને દ્વિતીય-
ના શાસ્ત્રીય ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. એમને
મકે નોકે બનારસ (કાશી) માં હતો; તથાપિ એમણે ચારે તરફ સંચાર
કરી વૈષ્ણવ પંથના સિદ્ધાન્તોનો પ્રસાર કર્યો હતો, એમણે કરેલા શિષ્યો-
માના મુખ્ય બાર શિષ્ય હીન મનાયલી જાતિનાજ હતા. આમાંના એક
અમાર, બીજો હજમ, અને ત્રીજો વણકર જાતિનો હતો. એમના શિષ્ય-
મંડળ પ્રતિ જોતાં એવું જણાય છે કે, સર્વ જાતિના મનુષ્યોને એમના
મતમાં આવવાની પૂર્ણ છૂટ હતી.*

* At the end of the 13th century A. D. according to some authorities or at the end of the 14th, according to others, the great reformation, which made Vishnu worship a national religion of India, took place. Ramananda stands fifth in the apostolic succession from Ramanuja, and spread his doctrine throughout northern India. He had his headquarters in a monastery at Benares, but wandered from

આથી એ મનમાં એ કાલે સ્વર્ગારોપણ માનવાની પદ્ધતિ મૂળથીજ નહોતી એમ જણાય છે. અગીઆરમા ચતુર્થના ઉત્તરાર્ધમાં અને બારમા ચતુર્થના પૂર્વાર્ધમાં જે વૈષ્ણવસંપ્રદાયનું પુનરુજ્જીવન શ્રીરામાનંદાચાર્યે કર્યું, તેજ સંપ્રદાયને આ રામાનંદાચાર્યના સમયે હિંદુસ્થાનમાં સ્થિરપદમંત્રું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. ઉદાર, માંગ, ચમાર, સાગતી વગેરે હીન મનાયલી જાતિના લોક પણ એ સમયમાં સારી યોગ્યતાએ પહોંચેલા જણાય છે, એ અંત્યજને સદાના બદ્ધિશૂન તેમજ સદાના અસ્પૃશ્ય રહે એવો જો આ આચાર્યને મત હોત, તો એમણે “ નિરકકુલતાર ” (ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન લોક) એવું નામ અંત્યજને આપ્યું ન હોત, તેમજ તેમને પોતાના શિષ્ય પણ કયાં હોત નહિ. તોપણ દેવગૌમાં સાર્વજનિક રીતે પ્રવેશ કરવા દેવા કિંવા સાર્વજનિક તલાવમાં બાહ્યજો સાથે એમને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા આપવી, એ વાત તો દૂરજ રહી. આપરથી જણાય છે કે આ આચાર્યે પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરેલો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ધણોજ ઉદાર હતો અને તેમાં અસ્પૃશ્ય એવા કોઈ પણ લોક નહોતા.

(૪)

શ્રીરામાનંદાચાર્યના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાં કળીર પણ એક હતો.

કળીર.

એણે આખા બંગાળામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને પ્રસાર કર્યો. જે માર્ગે શ્રીરામાનંદાચાર્યે હિંદુ-જોની સર્વ જાતિનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન

કર્યો, તેજ માર્ગે કળીરે હિંદુ મુસલમાનોના એકીકરણ અર્થે ખટપટ કરી. એણે પોતાના પંથમાં જાતિભેદને જરા પણ આશ્રય આપ્યો નથી, તે પછી અસ્પૃશ્ય જાતિની કલ્પનાને સ્થાન નજ મળે એ સ્પષ્ટ છે. જેણે હિંદુ મુસ-

place to place preaching the one God under the name of Vishnu, and choosing twelve disciples, not from priest or nobles, but among the despised classes. One of them was a leather dresser, another a barber, and the most distinguished of all was the reputed son of a weaver. The list shows that every caste found free entrance into the new creed. (Imperial Gazetteer of India, Vol. VI Page 217)

લગાનેને એકજ ધર્મના સૂત્રે બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે કપીર સાધુની ઉદાર પ્રુદ્ધિમાં અત્યંત માટે અનુદાર વિચાર રહે એ સંભવનીય નથી. સદાચરણ અને પરમેશ્વરનિષ્ઠા એ બે ગુણ જેનામાં હોય તે સર્વથા પૂજ્ય છે, એજ જીવનની ઈતિહાસિકતા, એવી એની માન્યતા હતી.¹ એના મનમાં જાતિવિશિષ્ટ સ્પર્શસ્પર્શ ભેદ નહોતો.

(૫)

મહાત્મા ચૈતન્યનો જન્મ સન ૧૪૮૬ માં થયો હતો. એમણે બંગાળ અને ઝારીસા પ્રાંતમાં વૈષ્ણવમતનો પ્રસાર ચૈતન્ય. કર્યો હતો. જગન્નાથની આગળ સર્વ મનુષ્યો સરખા છે એવો એમનો મત હતો. એના સમનાના ઉદાર વૈષ્ણવમતને લીધે એને સર્વ વિધ્વંસી અવતાર તરીકે માનતા. દ્વિંદુઓની સર્વ જાતિના તેમજ મુસલમાની ધર્મના લોક પણ એના શિષ્ય થયા હતા. મનુષ્ય ગમે તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તોપણ હાકલ નથી. કંઈકરક્રિયાથી એની-સર્વની-સરખીજ શુદ્ધિ થાય છે. પરમેશ્વર આગળ જાતિભેદ નથી, તેમજ સ્પર્શસ્પર્શ ભેદ પણ નથી, એવો એમનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો. *

1 Kabir (1340-1420) one of the twelve disciples of Ramananda, carried his doctrine throughout Bengal, as his master had laboured to gather together all castes of the Hindus into one common faith, so Kabir, seeing that the Hindus were no longer the whole inhabitants of India, tried about the beginning of the 15th century, to build up a religion that should embrace Hindu and Mohamedan alike. He rejected castes, denounced image-worship and condemned the hypocrisy and arrogance of the Brahmans. According to Kabir the chief end of man is to obtain purity of life, and the perfect faith in God. (Imperial Gazetteer of India, Vol. VI Page 218.)

* In 1486 chaitanya was born, who spread the

શ્રીરંગ વગેરે સ્થળોના પવિત્ર દેવાલયોમાં શ્રીરામાનુજાયે અંતરને પશુ જવાની ધૂટ આપી હતી, એ આપણે પ્રથમ જોઇ ગયા છીએ. એજ પ્રમાણે આ ચૈતન્ય ગુરુએ જગન્નાથના પવિત્ર કૃપાળય નીચે સર્વ સમાન છે એવું જગન્નાથેર કથું હતું. આથી પ્રસંગત જગન્નાથના ઓદાર્યનું અહીં નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે.

(૬)

જગન્નાથના દેવળમાં સર્વ મનુષ્યો સરખા છે એ વાત લગભગ બે હજાર વર્ષથી બેધક રીતે માનવામાં આવે છે. ખાનપાનમાં તેમજ સ્પર્શમાં કોઇ પણ જાતના મનુષ્યને દૂર રાખવામાં આવતો નથી. આભડછીટ માનવીજ નહિ એવી ત્યાંની પદ્ધતિ છે. મુસલમાનોના ઉપ-દ્રવને લીધે જગન્નાથને બે ત્રણ વખત ગુપ્ત રહેવું પડ્યું હતું, તથાપિ સન ૩૧૮ થી તે આજ સુધી, એ ગુપ્ત વાસનાં કેટલાંક વર્ષ બાદ કરતાં, સર્વ જાતનાં મનુષ્યો-અંતરને સુધ્ધાં, જગન્નાથના ધામમાં સમાન રીતે પ્રવેશ કરે છે. પોતાનો જન્મતઃ હિંદુ નીચ ભાવ વિસરી જઇને, સર્વ જાતના અને સર્વ મતના લોક, જો કોઇ પણ દેવના સમક્ષ એકત્ર થતા હોય તો તે પુરીમાં જગન્નાથ આમળજ છે. આ દ્રષ્ટિથી જોતાં જગન્નાથના દેવાલયને " રાષ્ટ્રીય દેવાલય " કહેવામાં ફરકત નથી. જગન્નાથના દેવાલયમાં ભાસમાન થતી સમતાશુદ્ધિજ દિંદુમાત્ર ઉપર એવું મહત્ત્વ સ્થાપન કરવાને કારણભૂત થયેલી છે. આ દેવળમાં પ્રવેશ કરતાં મહાર કિંવા દેડને પણ મનુષ્યોના નૈસર્ગિક અધિકાર છે એવું ભાસે છે ! અત્યેક દિંદુ પૂર્વ દિશામાં આંગળી કરી અભિમાનપૂર્વક બતાવી શકે છે કે,

Vaishnavaité Doctrine, under the worship of Jagannath, throughout the delts of Bengal & Orissa...With regard to Chaitanya's doctrine we have ample evidence. No race or caste was beyond the pale of salvation. The Musalmans and Hindus shared his labours and profited by his preachings. He held that all men are alike capable of faith, and that all castes by faith become equally pure.

(Imperial Gazetteer of India Vol. VI Page 219)

એ દિવ્ય પુરીમાં જગન્નાથનું મંદિર છે, કે જ્યાં હિન્દુ અને નીચ, સ્પર્શ્ય અને અસ્પર્શ્ય, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ સર્વને સમાન ગણવામાં આવે છે. જગન્નાથની હદમાં જાતિભેદનું નામ પણ નથી તેમજ કોઈ અસ્પર્શ્ય પણ નથી. સર્વ મનુષ્યોના હાથનું અન્ન સુધ્ધ માન્યું જ નોંધે એવી માન્યતા ત્યાં ધણીજ પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવે છે. જ્યારમા સતકર્મા રામાનુજન આર્થે અને તે પછી રામાનંદ ચિત્તન્ય એમણે, આ દેવના પૂર્વાપર ચાલતા આવેલા સમતાભાવનો સ્વમત પ્રસાર અર્થે ધણીજ ઉપયોગ કરી લીધો હતો. જગન્નાથના આ દેવળની સમતાની પદ્ધતિ પ્રતિ લક્ષ્યપૂર્વક જોતાં એવું જણાઈ આવે છે કે, અસ્પર્શ્ય મનુષ્યોપરનો બદિષ્ઠકાર દૂર કરવા માટેજ આ પદ્ધતિ શરૂ થયેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ વર્તમાનમાં તે આ ભાવનાની વ્યાપ્તિ માત્ર પુરી પુરતીજ રહેલી છે. આ દેવાલયની બહાર કિંવા પુરીપ્રામતી બહાર પુનઃ જે વિષમતા માનવામાં આવે છે તે તે કાયમજ છે. (હાલમાં કેટલાક અદ્વૈતર્શી લોકોએ દેવાલયના મૂળ ઉદ્દેશને મઝિન [turbid] કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓએ જગન્નાથના સલામંડપમાં એક બીજી પ્રતિમા કરાવી બેસાડેલી છે, અને ત્યાં સૂંધીજ અત્યંતજેએ આવવું, એથી આગળ જવું નહિ, એવો પરિપાક પાડ્યો છે. આ આધુનિક સુધારણા પ્રાચીન ઉદાર મતની આડે આવે છે.) “ જગન્નાથના મંદિરમાં સર્વ સમાન છે. ” એ દર્શાવે છે કે પુરીમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેનેજ ને સત્ય.

1...Here (in Puri) is the “ national temple ” whither the people flock to worship from every province of India.....The poor outcast learns that there is a city on the far eastern shore, in which priest and peasant are equal in the presence of the “ Lord of the world.” In the courts of Jagannath and outside the Lion gate, 100,000 pilgrims every year join in the sacrament of eating the holy food, the sanctity of which overlaps all barriers of caste, race and hostile faiths. A Puri priest will receive food from a Christian's hand. Imperial Gazetteer of India, Vol. XI, Page 311).

પણે માનવામાં આવે તોપણ પુણ્ય કાર્ય થઈ શકે એમ છે. જગન્નાથ -પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી, એનું વાસ્તવિક દેવાલય એ આ ભવ્ય જગત છે. આથી એના આ જગત રૂપી ખરા દેવાલયમાં રહેતા સર્વ માનવો સમાન છે, એના સમક્ષ કોઈ પણ જન્મથી ઉચ્ચ તેમ કોઈ પણ જન્મથી નીચ નથી, એ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ ઉપરોક્ત દેવાલય સ્થાપનારનો હોવો જોઈએ. ધાર્મિક દ્વિંદુસમાજ, જે આજ વિષમતાની કલ્પનાઓમાં બદ્ધ થયેલી છે, તે જો આ ઉદ્દેશ પ્રતિ જુએ તો એકીકરણનું 'કેકલું' આદેશક કાર્ય ધાપ ?

(૭)

શીખપંથની સ્થાપના ગુરૂ નાનક સાહેબે કરી છે. આ પંથમાં કૃત-
શીખપંથ લોક મુસલમાનો પણ દાખલ થયા હતા એ વાત
કલિદાસ પ્રસિદ્ધ છે. આથી આ પંથમાં જાતપાત,
સ્પર્શાસ્પર્શ વિગેરેનો સ્વીકાર કર્યો હોય એમ જણાતું
નથી. આ ધર્મપંથનો મુખ્ય આધાર 'અથ સાહિબ' એ નામના પુસ્તક
પર છે. આ પુસ્તક ગુરૂ નાનકે રચેલું છે. એમાં કરવામાં આવેલા ઉપદેશ
પરથી જણાય છે કે, તેમાં કોઈનો જન્મતા કરતો બદ્ધિબદ્ધ ન કરતાં, સર્વને
સરખાનું ગણવા અને આચરણથીજ ઉચ્ચતાનો સ્વીકાર કરવો એમ જણાવેલું
છે. જુઓ:-

પતિત પવિત્ર લિયે કર અપુને । સગલ કરત નમસકારે ॥
વરણ જાતિ કોઈ પુરો નાંહી । બાંછલિ ચરણ રિવારે ॥૧॥
ઠાકુર એસો નામ તુમારે । સગલ સૃષ્ટિની ધની કહી જૈ ॥
જિનકો અંગ નિરારે । એકરાઓ સાધસંગ ॥ ૨ ॥

નાનકપ્રભુ પાઈ । હરિ કીરતન અધારે ॥
નામદેવ ત્રિલોચન કળીર । દાસરો સુજિત લઇયે ।

ચુનિ આરો ॥ ૩ ॥

—ગુરૂ ગ્રંથસાહિબ ગુજરી મહાલા ૦ ૫

કળીર સોઈ મુખ ધન્ય હૈ, જન મુખ નીકલે રામ.
દહી કિસકી ધાપરી, પવિત્ર હોગા ગ્રામ. ૧.
ફોનકો કલંક રહ્યો, રામ નામ લેત હી,

પતિત પવિત્ર ભયે, રામ કહત હી. ૨.

પવિત્ર પવિત્ર પવિત્ર પુનીત નામ જપત;

નાનકે મત પ્રીત. ૩.

જાતિ હૈ ન પાતિ હૈ ન જાતિ પાતિ હોત હૈ ॥

ન સત્ર હૈ ન મિત્ર હૈ ન તાત માત ગોત હૈ ॥

ન બાધ હૈ ન ધાર હૈ ન ધાર બાધ હોત હૈ ॥

જિમી જમાન કે વિષે સમ સત એક જોત હૈ ॥ ૪ ॥

જાતિ વરણુકે રહુન ન દેખો। કર ઇકરાર દિખા ઓ ॥ ૫ ॥

જાતિ વરણુ નહિ પૂંછિયે। સચ ધર જિસ અહિતાક ॥

આગે જાતિ ન જોર હૈ। આગે જતુ ન બે ॥ ૬ ॥

(ગુરમંથસાદિજ ગુજરી મહાસા ૫).

ગુરૂ નાનકના આ વચનોમાં “ (૧) પરમેશ્વરની ભક્તિથીજ પતિત માણુસો પવિત્ર થાય છે, (૨) જાતિનો કિંવા વર્ણનો વિચાર કરવો નહિ કિંવા તેને માન આપવું નહિ, (૩) આચરણોને માન આપવું, (૪) જાતિ જોવું કંઈપણ નથી, (૫) જાતિથી કેમકણ દીન નથી, (૬) જે દુશ્કર્મો કરે તેજ દીન થાય છે, (૭) આખી સૃષ્ટિનાં માનવી એક સરખાં છે, (૮) પરમાત્માની ભક્તિથી ગામનાં ગામ પવિત્ર થાય છે, તો પછી દેહ અશુદ્ધ કે અસ્પૃશ્ય કેવી રીતે રહી શકે ? (૯) એકજ પરમેશ્વરની દિવ્યજ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે, અને (૧૦) તે પ્રકાશ આમજ જાત્યાભિમાન કિંવા જન્મ-સિંધ શ્રેષ્ઠતા ટકી શકતી નથી.” એવા પ્રકારનો બોધ છે. ગુરૂ નાનકેના આ બોધ કેવળ શબ્દોમાંજ આવી રહેલો નહોતો પરંતુ કૃતિમાં પણ આણેલો હતો.

ગુરૂ નાનકે જે વટલાયલા મુસલમાનોને તેમજ મૂળના મુસલમાનોને પોતાના પંથમાં લીધા હતા, તે સર્વ જણોમાં—“ ગુરૂ નાનકેજીની જન્મ શાખી ” નામના ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક છે. શુદ્ધ કરી સ્વમતમાં દાખલ કરેલા લોકોનાં હાથનું અન્નપાણી લેવાનો વિવાજ પણ એમણે કરાવેલો હતો. આથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એમણે સ્વચારિપદ્યોની ભાવનાને પોતાના પંથમાં સ્થાન આપ્યું નથી.

(૮)

ગુરુ અમરદાસ જોગીસરે અશ્વાત્થામાન નામના મુસલમાનને શીખ

ધર્મની દીક્ષા આપી પોતાના પંથમાં દાખલ
ગુરુ અમરદાસ. કર્યો હતો. એજ પ્રમાણે જલધર શુક્લાના મહે-

દપુર, બકાળા વગેરે ગ્રામોમાં સીકંદર, લોદાર વગેરે મુસલમાન જાનિના
લોકોને શુદ્ધ કરી શીખ ધર્મમાં લીધા હતા. ગુરુ અમરદાસનું ત્રીજુ પાદ-
શાહી (ત્રીજી ગુરુ) એવું નામ પણ છે. આજ પ્રમાણે ૭૬૫ ગુરુ દરગો-
વિંદસિંહે પણ સન ૧૬૮૧ માં જ મુસલમાન અને કેટલાક પતિતોને શુદ્ધ
કરી પોતાના પંથમાં લીધા હતા.

(૯)

શીખ પંથના દશમા ગુરુ (દશમી પાદશાહી) ગોવિંદસિંહે નીચ
અંતર્ગત જાતિમાંથી મુસલમાન થઈ મધ્યલી જીંદગીને
ગોવિંદસિંહ. શીખ ધર્મની દીક્ષા આપી એમને કુલીન શીખ
વંશ સાથે પરણાવી હતી. જંદા વૈરાગી, એ પ્રથમ
મુસલમાન હોવા છતાં તે એનીજ જીંદગીમાં શીખ થયો હતો.

આવા અનેક પ્રતિષ્ઠા છે, જે અહીં આપવાનું વિશેષ પ્રયોજન નથી.
આ સંબંધી જેને સવિસ્તર માહિતી જરૂર છે તેણે જાણ મયાનસિંહ કૃત
" ખાલસા ધર્મ-પતિત પાવન ભાગ " એ નામનું પુસ્તક વાંચવું.
દશમા ગુરુ સંધી તો મૂળ ગુરુની ગુરુપરંપરા ઉત્તમ રીતે આલસી હતી.
તે પછી ધીમે ધીમે એ જ્ઞાન ધર્મવિરોધી ઉપર પણ હિંદુઓના જાતિભેદ
અસર કરવા માંડી. એનું પરિણામ આજે એ આવ્યું છે કે, જુના વિચાર-
રના શીખો હિંદુઓ પ્રમાણેજ બહુ અંશે સ્પર્શપરંપરા ભેદ માનવા
લાગ્યા છે. મંડસાહેબ નામક ગુરુનાનક પ્રણીત શીખધર્મના પુસ્તકમાં
આ ભેદભાવ માટે કંઈ પણ આધાર નથી. વૈષ્ણવ કેવા ભાગવત ધર્મ
પ્રમાણેજ શીખધર્મ પણ મૂળથી ઉદારજ છે. આ પંથના મૂળ સિદ્ધાન્તથી
વિરુદ્ધ જતા જાતિભેદ અને સ્પર્શપરંપરા વગેરેના જે દોષ એમાં ઘુસના
લાગ્યા છે, તે દૂર કરવા માટે હાલમાં એક " ખાલસા શુદ્ધિમંડળ " નીકળ્યું
છે. આ મંડળના પ્રવલ્નથી પૂર્વવત જીવનજીવે તેમજ પતિતોને શુદ્ધ કરવાનો
ક્રમ ચાલુ થયો છે. એમના આ દ્વ પ્રવલ્ન પ્રત્યે હિંદુઓએ પણ વિચાર

પૂર્વક જોવાની આવશ્યકતા છે. ગમે તેમ પણ આ પરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, શીખ ધર્મમાં જાતિભેદ કે ૨૫સારપર્શી જેવું કંઈ પણ નથી.

(૧૦)

ભાગવત ધર્મનો પ્રસાર અન્ય પ્રાંતોની પેઠે મહારાષ્ટ્રમાં પણ થયો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં સંતોમાંના સર્વ સાધુસંત આ ભાગવતધર્મના વિશ્વકુટુંબક મતનાજ હતા. જે પ્રમાણે જગન્નાથના ક્ષેત્રમાં જાતિભેદને વિસરી જઈ સર્વને સમાન માનવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે પંદરપુરના વિદ્યાજાના ક્ષેત્રમાં સર્વને સમાન માનવામાં આવતા હતા. પંદરપુરમાં હજી પણ આજ અનુભવ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. નામદેવ, તુકારામ, એકનાથ, ચોખામેળા, ગોરા કુંભાર વગેરે સર્વ સંતોએ ભાગવત ધર્મનીજ સમતાનો પ્રસાર કર્યો હતો. એકનાથે અંત્યજના હાથનું અન્ન મહાય ક્યું હતું, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. વારકરી પંથમાં સર્વ જાતિના મનુષ્યનો એકતાથી સમાવેશ થયેલો છે. ઘેર આવવા પછી પરિશિષ્ટિતા ભેદને લીધે પુનઃ તે ઘરના જેવા થાય છે એ ખરું, પણ ધાત્રાએ નીકળેલા વારકરી ભકતોમાં અઘાપિ પર્યંત, એજ એકપનો ભુરસો છે. આથી મૂળના ધર્મપ્રવર્તકોએ કેટલી મહાન ઇચ્છા શક્તિથી એકતાના ખીજ રોપેલાં દરે એની કલ્પના આપ્યા શિવાય રહેતી નથી. મહારાષ્ટ્રના સાધુ સંતોનાં વચન પણ, પૂર્વે આપેલાં વૈષ્ણવ ધર્મના ઉદ્ધાર વચનો પ્રમાણેજ સમાનતાના ઉચ્ચ તત્વોના અધિકારશુક્ત વાણીથી પોષાર કરનારાં છે. ભુખ્યા:—

વિષ્ણુમય જગ વૈષ્ણવાંચા ધર્મ । મેદામેદાત્રમ અમંગલ ॥ ૧ ॥

કોણાહી જીવાચા ન ઘડો મત્સર । વર્મ સર્વેશ્વર પૂજનાર્થે ॥ ૨ ॥

તુકા મ્હણે એકા જીવાચે અવયવ । સુલદુઃખ જીવ મોળ પાવે ॥ ૩ ॥

એજપ્રમાણે:—

જે કાં રંજલે ગાંજલે । ત્યાંસિ મ્હણે જો આપુલે ॥ ૧ ॥

તોચિ સાધૂ ઓઝલાવા । દેવ તેયેંચિ જાણાવા ॥ ૨ ॥

જ્યાસિ આપંગિતા નાહી । ત્યાંસી ઘરી જો હૃદયી ॥ ૩ ॥

દયા કરી જે પ્રગાસિ । તેચ દાસા આણિ દાસી ॥ ૪ ॥

તુકો મ્હણે સાંગૂં કિતી । તોચિ યગવંતાચી મૂર્તી ॥ ૫ ॥

અતિ:—

ઉંચનીચ કાંहीं નેજે મગવંત । તિષ્ઠે માવમક્તિ દેસોનિયાં ॥ ૧ ॥
 દાસીપુત્ર કપ્યા વિદુરાચ્યા મસી । દૈત્યા ઘરો રસી પ્રહાદાસી ॥ ૨ ॥
 ધર્મ રંગુ લાગે રોહિદાસા સંગી । કવિરાચે માર્ગો વિળી શેઝે ॥ ૩ ॥
 સનન કસાયા વિઠ્ઠુ લાગે માંસ । મઝા સાંવત્યાસ સુરપૂં લાગે ॥ ૪ ॥
 નરહરી સોનારા ઘડો ફુંકું લાગે । ચોસામેઝ્યાસંગે દોરેં ઓડી ॥ ૫ ॥
 નામયાચી જની—સર્વે વેંચી શેળી । ધર્મી ઘરો પાળી વાહે ઝાઢી ॥ ૬ ॥
 નામ્યાસર્વે જેવી નઝ્દે સંકેચિત । જ્ઞાનિયાચી મિત અંગો ઓડી ॥ ૭ ॥
 અર્જુનાચે રથી હોય હા સારથી । મસી પોદે પ્રીતી સુદામ્યાચે ॥ ૮ ॥
 ગૌઢીયાંચે ઘરો ગાઈ અંગે વઢી । દ્વારપાઠ બઢીદ્વારોં જ્ઞાલા ॥ ૯ ॥
 વ્યંકોવાચે ઋણ ફેઢી હર્ષાકેશી । અંબઋણીચે સોસોં ગર્ભવાસ ॥ ૧૦ ॥
 મિરાનાઈસારોં ઘેતો વિષ પ્યાલા । દામાનીચા જ્ઞાલા પાહેવારા ॥ ૧૧ ॥
 ઘડી માતી વાઢે ગોન્યા કુંભારાચી । હુંડી મેહેત્યાચી અંગે ભરી ॥ ૧૨ ॥
 પુંડલીકાસારોં અનુનિ તિષ્ઠત । તુકા મ્હણે માત ધન્ય સ્યાચી ॥ ૧૩ ॥

જે કારણે સર્વ જાતિના સાધુને પરમેશ્વરે અંગીકાર કરેલો છે, તેજ કારણે પરમેશ્વરને ત્યાં ઉચ્ચ નીચ એવો કંઈપણ જાતિભેદ નથી. વૈષ્ણવોના ધર્મમાં આ અમંગળ ભેદભેદ મૂળથીજ નથી. કોઈપણ જીવજાતને જન્મતા નીચ માનવો એ નિઘકર્મ છે, એવા પ્રકારનો ભાવ ઉપરોક્ત ભગવદ્ભક્તની અભગવાણીમાં છે. શ્રી સમર્થ રામદાસ કહે છે કે:—

વિરક્તે શુદ્ધ માર્ગ સાંગાવા । વિરક્તે સંશય છેદાવા ॥

“ વિરક્તે આપુલા મ્હણાવા । વિશ્વજન ” ॥ ૩૭ ॥

દાસવોષ ૬-૨-સ-૯

“ સર્વ જાનવો આપણાં જ એવું સમજવું. ” શ્રી સમર્થના આ ઉપદેશ છે.

ભાગ ૧૧ મો.

સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પનાનું સમાજપર પરિણામ.

પૂર્વના વિભાગોમાં સ્પર્શસ્પર્શ કયા કારણોથી ઉત્પન્ન થયો, તે કેવી રીતે શક્તિ પામ્યો, જુદા જુદા ધર્મોમાં આ પ્રકારની ભેદભાવનાની સાધક કિંના બાધક કદ કદ આપાઓ છે, જુદા જુદા આચાર્યો અને સતોનાં આ સંબંધી શું અભિપ્રાય હતા, ઇત્યાદિ વિષયોનો વિચાર થયો. સ્પર્શ-સ્પર્શ-ભેદ અને તેનો જનક જાતિભેદ એ ધણા ધર્મસંસ્થાપકોના અને આચાર્યોના મતે આદરણીય નથી, એ વાત પણ સ્પષ્ટપણે પૂર્વે દર્શાવવામાં આવી છે. હવે, ઉદાર આચાર્યોના તેમજ વિશ્વકુટુંબી સાકુસતોના સંતોષદેશ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી, પુનઃ પુનઃ એ સ્પર્શસ્પર્શનો સ્વીકાર કરતા જવાથી, હિંદુ સમાજપર ઇશ્તાનિષ્ટ કયા સંસ્કાર પડેલા છે, - તેમજ તેનાં કેવી કૃણ આપણે ભોગવવાં પડે છે, તેના આ ભાગમાં વિચાર કરવાનો છે.

(ઝ) ધરધરાઈ બાબતનો સ્પર્શસ્પર્શ અને (ક) જાતિ વિશિષ્ટ સ્પર્શસ્પર્શ, એવા એના બે પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકારની વ્યાપ્તિ અમુક કાળ પુરતીજ છે; પણ દ્વિતીય પ્રકાર કાંઈ પણ સ્થિતિમાં અપરિહાર્ય છે, એમ માનવામાં આવે છે. એકજ જાતિનો મનુષ્ય સ્નાન કરવા પશ્ચાત્ બીજા અસ્નાત મનુષ્યને અડકતો નથી, ઇત્યાદિ પ્રકારનો અંતર્ભાવ પહેલા પ્રકારમાં થાય છે. આ પ્રકાર રાટીવ્યવહાર કે બેટીવ્યવહાર જેઓમાં હોય છે તેઓ માજ નહિ પણ એકજ કુળના માણસોમાં પણ જણાય છે; પણ તે સંલુક હોવાથી તેના દ્વારા કંઈ વિશેષ દુષ્ટ પરિણામ થતું નથી. જે મનુષ્ય સંલુક અમુક કારણને કારણે અસ્પૃશ્ય હોય છે, તેજ કંઈક સમય પશ્ચાત્-સ્નાન વગેરે કરવા પછી-સ્પૃશ્ય થાય છે. વળપિ એમાં ભેદભાવનું તત્ત્વ થોડા પ્રમાણમાં છે, તથાપિ એ પહેલા પ્રકાર બીજા પ્રકાર જેટલા યાતક નથી. એક મનુષ્યે સ્નાન કરી ધોળલાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હોય એટલા માટે તે કાંઈ પણ અસ્નાત માણસને અડકે નહિ, અથવા વગર ધોળલાં વસ્ત્ર-કિંવા સૂતરને અડકે નહિ, એ ચોખ્ખું નથી. કેટલાકો આના જવાબમાં વિદ્યુત્-

શક્તિના અને સુંબકના કેટલાક નિયમોની ખેંચાતાણ કરી, એ પદ્ધતિ સચાત્ર છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે । પણ એવો પ્રયત્ન કરતા પહેલાં એમણે વિચારવું જોઈએ કે, ' પૂર્વે વિદ્યુત-શાસ્ત્રના નિયમ જોઈને આ સ્પર્શસ્પર્શની ચર્યાત કરવામાં આવેલી, કે કંઈક બીજી ભાવનાથી સદાનસદાજ વૃદ્ધિ પામેલો આ પ્રકાર છે. ' આ પ્રમાણે પહેલા પ્રકારના સ્પર્શસ્પર્શની પ્રત્યેક રિયતિમાંનાં વિદ્યુત-તેલોનું માપ લેવાનાં કંઈ પણ સાધન એવું સમર્થન કરનારા મહાનુભાવો પાસે છે, કે પછી પુરાણ પ્રિયતાની નૈસર્ગિક ભાવનાથી પ્રેરાઈનેજ એવું સમર્થન કરવામાં આવે છે । આવા મનુષ્યોના એકંદર ધારણ પ્રત્યે લક્ષ્યપૂર્વક જોઈએ તો, એવું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કે, એમનામાં પ્રમાણિકપણાની અપેક્ષાએ પુરાણ પદ્ધતિપ્રિયતા અને લોકચંદાનુવર્તિત્વ દોષ વધુ પ્રમાણમાં હોય છે, અને એજ કારણને લીધે એમનું સાધારણ સોકામાં મોટક જણાવું સ્પષ્ટિકરણ વિચાર કરતાં ત્યાજ્ય જણાય છે. આ અપ્રમાણિકપણું દર્શાવનારી બુદ્ધિ આ શુદ્ધાશુદ્ધિના સાર્વત્રિક પ્રસારને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે, અપ્રમાણિકપણું એ ઉદ્ધત શુશ્રુ નથી. મનુષ્યનામાં એકજ વખત આ દુર્ગુણે પ્રવેશ કર્યો કે, દાંભિકપણાને આરંભ થાય છે, અને પ્રત્યેક વિષયમાં દાંભિકપણું દર્શાવવાની ટેવ પડી જાય છે. અટાન મનુષ્યો આમળ આ દાંભિકપણાને માન મળે છે, અને તેથી એ દાંભિક માણસની દિન પ્રતિદિન અવનતિ થતીજ રહે છે. પહેલા પ્રકારના વ્યક્તિવિશિષ્ટ સ્પર્શસ્પર્શનું હિંદુ સમાજ પર બાવુંજ પરિણામ આપ્યું છે. ખરી શુદ્ધતા દાંભિકપણાની વૃદ્ધિથી નુષ્ટપ્રાયઃ થઈ છે. સ્વચ્છતા રાખવાનો મૂળ હેતુ બાણ પર રહી જતાં, બળતાજ પ્રકાર પ્રચારમાં આભ્યા છે. આ વ્યક્તિગત અવનતિ દુર્લક્ષ્ય કરવા યોગ્ય નથી. સ્વચ્છતા રાખવાનોજ ઉદ્દેશ જો લોકસમક્ષ રહે તો સ્પર્શસ્પર્શના નામ પર ચાલી રહેલું માંધલ આણું થવા શિવાય રહે નહિ. આતો વ્યક્તિવિશિષ્ટ માનસિક અવનતિનો પ્રકાર થયો; પરંતુ તે શિવાય પણ અનેક અધ્યયણો વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ધારો કે, એક ઘરમાં એક મનુષ્ય અને તેનાં બે ન્દાનાં બાલક હોય. એ મનુષ્ય સ્નાન કરી પવિત્ર થતાં, એનાં બાલકને અત્યંત આવશ્યક એવી એકાદ અપવિત્ર ગણાતી વસ્તુ તે આપી શકશે નહિ. બાલકને વખતસર આપવું જોઈતું આપધ તે પુનઃ

અપવિત્ર થાય તોજ આપી શકે, અથવા એની પવિત્ર અવસ્થાનું કાર્ય પૂરું થયા પછી, એટલે કાલાતિક્રમ થયા પછી આપી શકે ! નહાનાં બાળકો ગેરસમજને લીધે પવિત્રને અપવિત્ર અને અપવિત્રને પવિત્ર કરવા માટે છે તે વખતે ઘરમાંના જુના વિચારના મનુષ્યો કેટલા અકળાઇ જઈ શકે છે, એ વાત સર્વને માહિત હશે. આવી બાબતોથી સમ-ધનો કેટલો અપચય થાય છે, અને કુમળાં મનનાં બાલકો વૃદ્ધોના તિક્ષ્ણ વાદ્યપ્રહારથી કેટલો ક્લેશ કરે છે, એના વિચાર પશુ કરવા યોગ્ય છે. કાંઈ નવાઈની ચીજ એતાં બાલક પોતાની માતાને તે વસ્તુ દેખાડવા માટે પ્રેમ અને જીજ્ઞાસાથી તેની આગળ દોડી આવે છે; આ નિર્દોષ પ્રેમ આગળ એને પોતાના દેહનું પશુ જાન રહેતું નથી. આવા પ્રેમથી એકાગ્ર ધ્યાન કામળ મન પર “ અરે ! અકકયો અકકયો વેગજો ટળને મુવા. ” એવા કર્કસ વાણીથી ઉચ્ચારણવા વાદ્યપ્રહાર કેટલા કુસંસ્કાર પાડે ! અપૂર્વ વસ્તુના દર્શન માટે જે નિરસીમ પ્રેમથી બાલક ધાધ આવે છે, તે પ્રેમ પર જ્ઞાનાં વાદ્યપ્રહાર પડવાથી તેના સંકેતો ટુકકા થઈ જાય છે. પ્રેમથી હસતાં હસતાં આવેલું આચાર્યું બાલક આ કઠોર શબ્દ પ્રહારને સહન ન કરી શકવાથી તે એકદમ રડી પડે છે ! આનંદની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં કલેશ કરતાં આ બાલકને તે વખતે એમજ લાગી આવે છે કે મને વિનાકારણે દુઃખના ખાકમાં નાંખી દે છે. આવા બનાવ વારંવાર બનવાથી એનું ખીલતું મન કુસંસ્કારોથી દૂષિત થાય છે અને અંતે તે સંકુચિત થવા લાગે છે. એને ઉદારમતનો આશ્રય મળતો નથી, અને ઉચ્ચ પ્રેમ પર એવા વારંવાર આઘાત થવાથી તે બેચેન (જલ્પત) થઈ જાય છે. આવા વાતાવરણમાં ઉછરેલી જે વ્યક્તિ આગળ જતાં વ્યવહારમાં પડે છે, તેનામાં એ દુર્ગુણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ મળીનેજ રાષ્ટ્ર ઉત્પન્ન થાય છે, આથી પરંપરાએ કરીને તે દુર્ગુણ રાષ્ટ્ર-કાર્યમાં પશુ જણાઈ આવે છે. વ્યક્તિગત શુદ્ધાશુદ્ધિની પદ્ધતિને લીધે દાંભિકપણાની તેમજ મનપર કુસંસ્કારોની શદ્ધિ થતી રહે છે. આને લીધે ઉત્પન્ન થતાં અન્ય સૂક્ષ્મ પરિણામો તરફ અહીં લક્ષ્ય આપવાની જરૂર નથી.

હવે બીજા સામાજિક પ્રકારને વિચારીએ. પ્રથમ પ્રકાર વ્યક્તિગત હોતો, અને તેજ વિસ્તાર પામતાં સમાજની વિશિષ્ટજાતિના બંધનકાર કર-

વામાં આવ્યો છે. યોગના નિયમોને લીધે બ્રાહ્મણોએ, જે તત્ત્વના અભિમા-
નને લીધે ક્ષત્રિયોએ, અને વ્યાપારીસંઘના પ્રચારને લીધે વૈશ્યોએ આ
સામાજિક બદિષ્ઠકારને સ્થાપન કર્યો છે. અંતજ્નેષ્ઠનો બદિષ્ઠકાર આ પ્રકારે
વ્યાપક હોવાથી તેને હાલનું ઉચ્ચસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ બદિષ્ઠકારનું
શું પરિણામ આવ્યું છે, તેના સામાજિકદ્રષ્ટિથી આપણે વિચાર કરીએ:—

(૧) બીજાને અવનત રાખવાથી આપણી પણ અવનતિ થાય છે,
અને બીજાને ઉન્નત કરવાથી આપણી પણ ઉન્નતિ થાય છે. આ નિયમા-
નુસાર અંતજ્નેષ્ઠ પર તીવ્ર બદિષ્ઠકાર નાંખવાથી આર્યોની ત્રણે વર્ણ અવનત
થઈ છે. એક માણસને બંદીપટ્ટમાં રાખનાર રક્ષક તે જેમ બીજાને પર-
તંત્ર રાખવા માટે, સ્વતઃ સ્વપ્રીતિથી પરતંત્ર થાય છે; તેજ પ્રમાણે
અંતજ્નેષ્ઠના સમુદાયને અલગ રાખવાથી ત્રૈવર્ણિકોની મનોવૃત્તિ અનુદાર થયેલી
છે. અત્યારે બાવીસ કોટી હિંદુઓમાંથી છ કોટી મનુષ્યો બદિષ્ઠુત છે.
એટલે કે દર સાડાત્રણ માણસે એક માણસ બદિષ્ઠુત છે. આ એક
માણસનો ત્યાગ કરવા માટે ત્રણ કે ચાર માણસોને માનસિક સંકુચિત
પણું ધારણ કરવું પડે છે. ધારો કે, એક ઘરમાં ચાર માણસ છે અને
તેમાંના એકનો ત્યાગ કરવાનો બાકીના ત્રણ બધું ઇરાદ કરે તો એ ત્રણેને
પ્રત્યેક કૃત્ય ગુપ્ત રીતે કરવું પડશે. આ પ્રમાણે ચોરીનાં કાર્ય કરવાની ટેવ
પડવાથી એ ત્રણે અવનત દશાને પ્રાપ્ત થશે. એક બીજા સાથે મળીને
રહેવાથી, મનની ઉદારતાનું જે પોષણ થતું જણાય છે, તે ધૂટા પડી
જવાથી કદાપિ પણ જણાતું નથી. જેમ એક કુટુંબનાં મનુષ્યોમાં જણાતું
અનુદારપણું કેવળ જરા જોડલા ભેદભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિદિષ્ટ
જાતિ પર સદાનો બદિષ્ઠકાર રાખવાથી સર્વ સમાજના માનવીઓમાં રાષ્ટ્રિય
અનુદારતા આવી વસે છે. કોઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય કરતાં, તેમાં ભેદભાવ
અને પક્ષપાત કરવાનો સ્વભાવ પડી જાય છે. આવા સમાજમાં
પક્ષપાતી મનુષ્યોજ શિષ્ટ હોવાથી, એ દેશના કાયદાકાનુન પણ એવાજ પક્ષ-
પાતયુક્ત રચાય છે, અને એક વખત એવી અનુદારતાથી વર્તવાની ટેવ
પડી, એટલે ત્યાંથી પ્રગતિનું નામ પણ દેવાની ગરજ મટી જાય છે.

(૨) દેશના કાયદાકાનુનોમાં એવા જાતિવિશિષ્ટ પક્ષપાતનો પ્રવેશ
થતાં સમાજનાં મન સંકુચિત વિચારોથી દૂષિત બને છે. આ પ્રકારે દૂષિત

યંપંચા જનસમાજમાં વિચકુટુંબની કલંપના જેવળ શબ્દોમાંજ રહે છે; એ કદાપિ પણ આચારમાં અવતરી શકતી નથી. સમાનતાની આ ઉદારભાવના વડેજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતી હોવાથી તેનાંથી પણ એ પક્ષપાતી રાષ્ટ્ર દૂરજ રહે છે. આર્ષાવર્તમાં કે જ્યાં સતોનાં નામ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વિશેષ પ્રકારે દર્શાવવામાં આવે છે, તે સતોએ આ પક્ષપાતનો સમૂળગો ત્યાગ કરી સમતાભાવનોજ સ્વીકાર કર્યો હતો. પક્ષપાત, 'નતિવિશિષ્ટ' અર્થકાર કેવા બદ્ધિકાર એ સર્વ જે જે સ્થળે હોય છે ત્યાં ત્યાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું નામ પણ હોતું નથી.

(૩) કોઇ એમ કહેશે કે, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ન થાય તોપણ લૌકિક ઉન્નતિને તો એવા પક્ષપાતથી કંઈ વધી આવતો નથી. આ વાત આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ બદ્ધિકૃત મનુષ્યોના માનસિક અસંતોષના કારણને લીધે એમાં પણ વારંવાર વિધ્નો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. આથી લૌકિક ઉન્નતિ થવી પણ અશક્યજ છે. સમાજના એક અતુર્થાંશ મનુષ્યોને અસંતુષ્ટ, બદ્ધિકૃત અને વેગળા રાખી, નિયમપૂર્વક અજ્ઞાન રાખી, લૌકિક ઉન્નતિની આશા રાખવી એ કદાપિ પણ બની શકે એમ નથી. શરીરનું એક અંગ ગંભીર જતાં જેમ આખા દેહને દુઃખ થાય છે, તેમ સમાજના એક અતુર્થાંશ ભાગને અશિક્ષિત કેવા સુશિક્ષિત રાખવાથી સમાજની ઉન્નતિ કોઇ પણ પ્રકારે થવી શક્ય નથી.

(૪) જે સમાજમાં એક અતુર્થાંશ મનુષ્ય અશિક્ષિત છે અને કોઇ પણ રીતે તેઓ સુસંસ્કારી થાય એવો માર્ગ નથી, તે સમાજમાં આ અશિક્ષિત વર્ગ દ્વારા ચોરી, ખૂન, રક્તપાત વગેરેજ થવાનો સંભવ છે. અરપૃથ્થ લોકોમાં થતા ગુન્હાનું સરાસરી પ્રમાણ વધારે આવે છે, એનું કારણ એમનું અજ્ઞાનજ છે. બાળીએર્ષને બદ્ધિકૃત કરાવી દૂર કરવામાં આવેલા મનુષ્યો આ પ્રમાણે સમાજમાં ઉપદ્રવ ફેલાવે એ સ્વાભાવિકજ છે. જ્યારે આ અજ્ઞાન વર્ગને અન્ય જાતિના મનુષ્યોની સાથે સમાનતાથી રાખી તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સવડ કરી આપવામાં આવશે ત્યારે આ ગુન્હાઓનું પ્રમાણ ઘણું અંશે ઓછું થશે, એ નિઃશંક છે.

(૫) એક બીજા વચ્ચે બ્યવહાર વર્ષતા પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે તેમજ જ્ઞાનનો પણ પ્રસાર થાય છે. આમ જ્યાં નથી હોતું, ત્યાં કદાચ દેવ ન

વધે તોપણ પ્રેમની શક્તિ તો નથીજ નથી. જ્યાં પરસ્પર પ્રેમ નથી ત્યાં ઐક્ય પણ નથી. વ્યવહારના અભાવને લીધે સમાજ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આવા પ્રકારનું સામાજિક અવ્યવસ્થિતપણું હાલમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ખરેખર, જ્યાં સુધી સ્પર્શસ્પર્શ અને અંતઃપ્રેરણા બહિષ્કાર રહેશે, ત્યાં સુધી હિંદુસમાજમાં અખાધિત ઐક્ય વાસ કરે એ શક્ય નથી. ઐક્યમાં જે સંક્રિત છે તે વિસ્ક્રિતપણામાં નથી. આ કારણને લીધેજ આપણે સમાજ મદાન હોવા છતાં પણ કુલક ટોળાંથી વારંવાર પરાજિત થાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારનાં સામુદાયિક કાર્યો કરવામાં લાચાર બની જાય છે.

(૧) અમુક વર્ષને કાવચનો બહિષ્કૃત રાખવાથી માનવી ઉન્નતિનું શ્વેદ સાધ્ય ન થતાં, તે તેમના ઉપરનો બહિષ્કાર દૂર કરવાથીજ સાધ્ય થઈ શકે એમ છે. માનવસમાજની ઉન્નતિ કરવાના પવિત્ર કાર્યમાં પોતાનો ભાગ યોગ્ય રીતે ભજવવાને હિંદુસમાજ જે આજે અસમર્થ થયેલો જણાય છે; તેમજ તેને પોતાના ઉચ્ચકર્તવ્યનું જ્ઞાન પણ ન રહેવાથી એ સમાજ એનાં જે ખરાબ કૃત્ય આજે છે, તેનું કારણ એ સમાજે પોતાનાજ દેશ બાંધવાનો કરેલો સદાનો બહિષ્કાર એજ છે. જે સમાજથી પોતાનાજ બંધુઓની સમાનપણે ઉન્નતિ થતી નથી, તેનાથી એથી પણ ઉચ્ચતર કર્તવ્યો કેવી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે ?

(૨) સાંપત્તિક દ્રષ્ટિથી જોતાં પણ બહિષ્કૃત મનુષ્યો પાસે એનો અભાવજ હોય છે. જેમને અન્ય વર્ગોની સમાન ગણવામાં આવતા નથી, વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા દેવામાં આવતી નથી, નિયમિત દલાકા ધંધા શિવાય અન્ય ધંધા આવડે તોપણ તે કરવાની છૂટ નથી, બીજા ઉત્તમ ધંધાનું શિક્ષણ લેવાની કંઈ પણ સવક નથી, કંઈ વસ્તુ તૈયાર કરે તો તે વસ્તુપર અસ્પૃશ્યતા આવી બેઠું હોવાથી તેના વેચાણમાં દરકત નડે છે, એમાંના કોઈને પણ શ્રેષ્ઠ વિચાર કે આચાર સમજવાનો માર્ગ નથી; ધર્મશાસ્ત્રોએ તો સારા પ્રકારની સ્થાવર જંગમ મીઠકત કે ઉંચા પ્રકારનાં વસ્ત્રો વાપરવાની પણ ના પાડી છે, તે વર્ગના મનુષ્યોના જાગ્યમાં કેવળ દારિદ્ર્ય વિના શું હોય ? તેઓની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાના સર્વ માર્ગ બંધ પાડેલા હોવાથી તેઓના પર દારિદ્ર્ય સદાને માટે રાજ્ય કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં એના છ કરોડ મનુષ્યો છે, કે જેમનો ધર્મ, ધર્મશાસ્ત્ર અથવા રૂઢિના નિયમજ સાંપત્તિક

ઉન્નતિ કરવા દેતા નથી ! તેઓ ખિચારા ભર ખજારમાં પણ વેચી શકાય એવી વસ્તુઓ વેચવાની સવડ ધરાવતા નથી અને દુકાન કાઢતાં કોઈ ગ્રાહક પણ મેળવી શકતા નથી, આવાં કારણોને લીધે તેઓ અન્ય ઉચ્ચ વર્ગના મનુષ્યો જેટલી પોતાની સાંપત્તિક ઉન્નતિ નથીજ કરી શકતા, આ કંઈ એમનાજ દારિદ્ર્યની કથા નથી પણ દેશના દારિદ્ર્યની કથા છે, ■ કરોડ મનુષ્યોને નિયમિતપણે દરિદ્ર રાખવાની આવી અપૂર્વ રચના જે સમાજમાં છે, તે સમાજની સાંપત્તિક સ્થિતિ હીન હોય તેમાં શું નવાઈ ? જે સમાજ-રચનાના પ્રભાવે સમાજનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ દરિદ્રી રહેવાને સરજાયો છે; તે સમાજરચના આખા સમાજની સાંપત્તિક ઉન્નતિની આડે નથી આવતી એવું કોણ કહી શકે એમ છે ? સંપત્તિના અભાવને લીધે અપ્રમાણિકપણ, આર્થ, શાક્ય, ઇત્યાદિ દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે; આ દુર્ગુણ સમાજમાં વધતાં તેમાં શાંતિ કે સ્વસ્થતાને રચાન મળતું નથી.

(૮) વિશિષ્ટ વર્ગ પર જે બહિષ્કાર ઠોકરો બેસાડવામાં આવ્યો છે, તેમાં દ્વેષ એજ મૂળ કારણ છે. પોતાનું કાર્ત્વનિક ઉચ્ચપણ અને ખીજાનું કાર્ત્વનિક નીચપણ એ વાત આ કથનને પ્રેરિ આપે છે. સમાજમાંની એક જાતિ ખીજી જાતિના બહિષ્કાર કરે તો તે બહિષ્કૃત જાતિ સર્વ બાબતમાં હીન હોય તોપણ તે પોતાનો બહિષ્કાર કરનારનો પોતાના મનમાં દ્વેષ કરે એ સ્વાભાવિક છે. રાજસત્તા, ધર્મના અધિકાર કે વ્યાપારી સંઘ, એમાંથી કોઈના પણ આશ્રય વિનાની બહિષ્કૃત સમાજ કાલાન્તરે પોતાની એજ બહિષ્કૃત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહેતાં શીખે છે અને બહિષ્કાર કરનારાઓપરનો દ્વેષ વિસરી જાય છે, એ વાત ખરી; પણ પુનઃ એ દ્વેષને ઉભાડનારા સાધનો ઉપલબ્ધ થતાં તે સ્વસ્થ રહેતી નથી. આથી આ ભૂલ લક્ષમાં આવતાંજ બહિષ્કાર કાઢી નાંખી સર્વ પ્રયે બાતલાવથી વ્યવહાર શરૂ કરવો એજ રીઠ્ય દ્વિતી તેમજ માનવી ઉન્નતિની દ્રષ્ટિથી યોગ્ય છે. બહિષ્કૃત મનુષ્યોને કોઈ પણ રીતે જ્ઞાન કેવા ધન પ્રાપ્ત થતાં, તેઓ પોતાનો બહિષ્કાર કરનારાઓની ખજાર લેતાં જરા પણ આધુપાધુ જોશે નહિ. મનુસ્મૃતિમાં " શૂદ્રને દ્રવ્ય સંચય કરવા દેવો નહિ, કારણ કે તે શ્રીમાન થતાં બ્રાહ્મણોને કેવા દ્વિજને ત્રાસ આપે, " આવી જે બ્રાહ્મ કરવામાં આવી છે, તેનું આજ કારણ છે. આથી તેઓને આવો લાગ ન મળે તે માટે

પોતાને ઉચ્ચ માનનારા મનુષ્યોએ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. આ સાવચેતી એજ છે કે, તેઓને જ્ઞાન તેમ ધનથી દૂરના દૂર રાખવા । એક ચતુર્થાંશ મનુષ્યોને જે સમાજમાં આ પ્રકારે માનવોના હક્કથી દૂર રાખવામાં આવે છે, તે સમાજની દશા તેવી રીતે ઉચ્ચ થઈ શકે? દેશોત્પાદકતાના કારણે આ સ્પર્શસ્પર્શ આ પ્રમાણે ઉન્નતિની આડે આવે છે.

(૯) આપણે જન્મથી ઉચ્ચ હોએ, અને બહિષ્કૃત લોક જન્મથી નીચ છે, એ માન્યતા આ જાતિવિશિષ્ટ બહિષ્કારમાં રૂઢ થયેલી છે. આ માન્યતાને લીધે પોતાના અંગના ગુણોપ્રતિ દુર્લ્લેખ થાય છે. આ પ્રમાણે ગુણોનું મહત્વ ઓછું થતું જાય છે, અને સદ્ગુણ વધારવા તરફ લક્ષ્ય જતું નથી. અમુક કુળ ઉચ્ચ અને અમુક કુળ નીચ એવું હંમેશાં માટે નક્કી થઈ જવાથી તેમજ ઉચ્ચ કુળના મનુષ્યો જન્મથીજ શ્રેષ્ઠ છે એવું મનાવાથી, સદ્ગુણોના નાશ થાય તોપણ તેની તેમને કંઈ ફીકર રહેતી નથી. નીચ કુળના મનુષ્યો પણ એમ સમજે છે કે આપણે ગમે તેમ કરીશું તોપણ આ જન્મમાં આપણી ઉચ્ચ કુળમાં ગણના થવાની નથી, આથી તેઓનું પણ સદ્ગુણવૃદ્ધિ તરફ લક્ષ્ય જતું નથી. આ પ્રકારે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો ગુણહીન થતા જાય છે અને અંતે આખું રાષ્ટ્ર અવતરદશાને પામે છે. ઉચ્ચ મનાયેલી જાતિના ઘણા શ્રેષ્ઠત્વના અભિમાનમાં તણાઈ જઈ આ પ્રમાણે આવશ્યક સદ્ગુણો પ્રતિ દુર્લ્લેખ આપે છે. બહિષ્કૃત મનુષ્યો તો બિચારા સદાના નિરાશ્રિત થયેલાજ છે. આમ સર્વરીતે જોતાં જાતિવિશિષ્ટ બહિષ્કાર રાષ્ટ્રીય હાનિ કરે છે એ નિર્વિવાદ છે.

(૧૦) પંચમાૈતિક શરીર સર્વનાં સરખાંજ છે. સર્વ પાસે મન અને બુદ્ધિ હોવાથી વિવેક શક્તિ અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન, એ શક્તિ પણ સર્વમાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, વળી પરમાત્મા સર્વ પદાર્થમાં સમાન રીતે વ્યાપક હોવાથી દરેકનામાં સરખો રહેલો છે. આથી સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય મનુષ્યોમાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં કંઈ પણ ભેદ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. જે અસ્પૃશ્યત્વ વાસ્તવિક જ્ઞાનથી સિધ્ધ થતું નથી, તે મનાવા માટે અસત્ય માન્યતાઓ દેવાવગ્રમાં આવે છે. ખરેખર, મિત્રજ્ઞાનનો પગ શુદ્ધ જ્ઞાનના માથે મૂકવામાં આવે છે. શુદ્ધ વિચારસરણીને કૃત્રિમ વલણ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આરંભેલું મિત્રજ્ઞાન મુક્તિનું નહિ પણ બંધનું સાધન છે. સત્ય

જ્ઞાનજ્ઞ મુક્તિકારક છે. આ પ્રકારે વાર્તાનિક સમનાના જ્ઞાનથી આ બદ્ધિધાર-
પદ્ધતિ અભિમાની માનવોને દૂર ધસડી જતી હોવાથી તે દાનિકારક છે.

(૧૧) વિશિષ્ટ જ્ઞાનને બદ્ધિધૃત કરવાની પદ્ધતિથી જૂન હયા, દેશ
બધુ પ્રેમ, આત્મવત્ સમદ્રષ્ટિ, ઠરવાદિ ધાર્મિક ઉચ્ચ મનોદૃષ્ટિ હુમ્મતપ્રાપ્ત
થઈ જાય છે. ધાર્મિક ઉચ્ચ ગુણોનો નાશ, એ અવનતિનું એક સાધન છે.

(૧૨) સૌખ્ય, ધૈર્ય, સાદસ, વિદ્વત્તા, વ્યવહારશૈક્ષણ્ય ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રીય
સદગુણોમાં બદ્ધિધૃત મનુષ્યોને અન્ય મનુષ્યોની સમાન કાર્ય કરી પોતાના
ગુણોને પ્રકટ કરવાની સંધિ ન મળવાને લીધે, એ જ્ઞાનિમાંથી ઉક્ત સદ-
ગુણોનો નાશ થાય છે, અને કાસાતરે ગુણહીન બનેલી એ બદ્ધિધૃત જ્ઞાતિ
રાષ્ટ્રને ગમે ભારજૂર થઈ લટકવાથી રાષ્ટ્રને આગળ વધતાં પગનાં અડકટમાં
આવી અથડાય છે, અને પ્રગતિને પ્રતિબંધ થાય છે. આથી તરતજ બદ્ધિ-
ધાર દૂર કરવાનો અને તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આવાં અનેક કારણોને લીધે અંત્યજે પરનો બદ્ધિધાર અને 'રૂપરસ-
રૂપરસ' એ દિ'દુસમાજની પ્રગતિની આડે આવે છે, પહેલાં પશુ આવેલો છે
અને જ્યાં સુધી તે રહેશે ત્યાં સુધી તે જોવાજ આડે આવતો રહેશે. રૂપરસ-
રૂપરસથી કાઠ પશુ રીતે આપણને લાભ થયેલો જણાતો નથી, એટલુંજ નહિ
પશુ ઉલટો તે ધાર્મિક, નૈતિક, સાંપતિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આ-
ત્મિક ઇત્યાદિ સર્વ દિશાઓથી અપાલકારકજ નીવડયો છે. રાષ્ટ્રદિતમાં ઉચ્ચ મ-
નાયતાં માનવા જેટલુંજ હીન મનાયતાં માનવાનું કામ છે. આપણા રાષ્ટ્રમાં
એમનો એક મતુર્યાંશ ભાગ છે. એક અજ્ઞાન માલિક પોતાની મીલકતની જેમ
યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી શકતો નથી અને દસ્તીઓ તેને જ્ઞાન નહિ આપે તો તે
કદાપિં પશુ યોગ્ય મનાર નથી, તેજ પ્રમાણે પાછળ પડી ગયેલા અરૂપરસ મનુષ્યો
પશુ દિ'દુસ્માનના, ઉગરે નહિ પહોંચેલા એવા અજ્ઞાન માલિકો છે. તેમને સાથે
રાષ્ટ્રને પોતાના કર્તવ્યને યોગ્ય બને એવું 'સિદ્ધાંત આપણું' એ એમના જ્યેષ્ઠ
બંધુઓનો ધર્મ છે. આપણા એ બંધુઓ બાલક છે, અજ્ઞાન છે, પાછળ પડી
ગયેલા છે, માટે તેમને અનંતકાળપર્યંત તેવાજ રાખવા એ મનુષ્યત્વને શોભતું
નથી. ચાર ભાઈઓમાંના ત્રણનો જેટલો દુક છે તેટલોજ એ ચોથા અજ્ઞાન
બંધુનો પણ છે, એટલું સમજ કાલજળે કરી પડીલ બનેલી ઉચ્ચ જ્ઞાતિ-
ઓએ પાછળ પડેલાઓને અને અરૂપરસને આગળ લાવી પેતાના સમાન
યોગ્ય બતાવવા એજ એવનો માર્ગ છે.

ભાગ ૧૨ મો.

માર્ગમાં અડચણો.

(૧) આપણે પૂર્વના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે, રાષ્ટ્રના એક અત્યુચારી અનુષ્ઠાને બહિષ્કૃત રાખવાથી કાંઈ પણ રીતે લાભ થવાની આશા નથી; પરંતુ તેથી સર્વથા દાનિ થવાનોજ સંભવ છે ! વળી એ વિવેચન પરંથી નક્કી થયું છે કે તે વિશિષ્ટ જાતિ પર ધણી કાળથી પડેલા બહિષ્કારને દૂર કરી, તેઓને પોતાની સમાન ગણી સુધારવા એજ ઇચ્છા છે. આથી આ દિશાએ કાર્ય કરતાં માર્ગમાં યું યું અડચણો નડે એમ છે, અને તેને કયા ઉપાયોથી દૂર કરવી, એ વિચારવાનું છે.

આ સંબંધી વિચાર કરતાં, ધર્મશાસ્ત્રના અથો અનુકૂળ છે કે, પ્રતિ કૂળ. એ પ્રશ્ન પ્રથમ આવી ઉભો રહે છે. હિંદુસમાજ જોકે ધર્મથી વિરક્ત જતી રૂઢિબધમાં બંધાયેલી છે, તોપણ પ્રત્યેક કામ કરતાં તેને ધર્મનું રમરણ થયા શિવાય રહેતું નથી. પોતાનાં આચરણ ધર્મ-શાસ્ત્રને અનુકૂળ હોય કે ન હોય, છતાં વારંવાર ધર્મશાસ્ત્રનું રમરણ કરતું એ કંઈ ખરાબ નથી. તાત્પર્ય કે, આવાં રમરણથી કશું નહિ તોપણ વેદાદિ પ્રાચીન અથો માટે પૂજ્યશુદ્ધિ તો રહેલીજ છે. સંકડો વર્ષથી ચાલતા આવેલા અને અગેઅગમાં ખીસેલા, આવા પ્રકારના પ્રતિબંધક રિવાજમાં સુધારણા કરતી વખતે, સામાન્ય જાગૃતમાં ધર્મના વચન ઉપર આંગળી મૂક્યા શિવાય આગળ પગલું ભરવું નહિ, એવો દેખાવ કરનારાઓને ધર્મશાસ્ત્રનો શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રય લેવાની ઇચ્છા થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વડીલો તરફથી આવતી આવેલી પદ્ધતિ ચાલુ તેવી દાનિ-કારક હોય તોપણ તેના ત્યાગ કરતા નથી તો પણ જે દળર વર્ષથી અખાદિન રીતે ચાલતી આવેલી બહિષ્કાર અને. સ્પર્શસ્પર્શની પદ્ધતિ કે જે અનેક બેદાલપાદક પરિસ્થિતિના કારણે અંતરહતાપર્યંત પહોંચી ગયેલી છે, તેને દૂર કરવાનું કહેતાં, ધર્મશાસ્ત્રના અથોમાંજ સ્વયંત પુષ્ટપર્યં મળતાં ટૂંકાંક વચનો આગળ કરવામાં આવે, વિષ્ણુ કિંવા સુબ્રહ્માના શોધની

તાજાતાજી કરી તે સ્વમતસાધક છે એવું દેખાડે, અજ્ઞેયના અગ્નાત નિવ-
મોથી આ શિવાજીને સમર્ચન મળે છે એમ કહે, કિંવા માનસચાત્રના
મુદ્રમ સિદ્ધાન્તોનો વિચાર કરી તેના મનગમતો ઉપયોગ કરે એવી ભુધિ
જૂની પદ્ધતિનું મંડન કરનારાંઓને યાચ તો તેમાં શું આશય ? પરંતુ
સર્વ ધર્મચાત્રકારોનાં વચન જૂની પદ્ધતિનું મંડન કરનારાં નથી, એટલું
સંતોષકારક છે.

ધર્મચાત્રોનો વિચાર કરતાં એક મુખ્ય બાજન પ્રતિ દુર્લભ કરવામાં
આવે છે, તે એ કે, શ્રુતિનાં વચન ત્રિકાલાબાધિન માનવાનાં હોય, સ્મૃતિનાં
વચન વિવક્ષિત કાલ પૂરતાંજ માનવાનાં છે. વેદાગ્રા સર્વ કાલ માટે એક
સરખીજ છે, જ્યારે સ્મૃતિની આગ્રા કાલાનુસાર બદલાય શકે છે, આ
પ્રમાણે કાલાનુસાર સ્મૃતિઓમાં ફેરફાર થયેલા છે અને હજી પણ તેવા ફેર-
ફાર થવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે સ્મૃતિમયો રાજકીય, સામાજિક, અને
ધાર્મિક વ્યવસ્થાના કાયદા છે. શ્રુતિ-વેદમંથ એ ત્રિકાલાબાધિત સંહિનિયમોને
અનુસરી નીકળતા સામાન્ય જાતિસિદ્ધાન્ત છે. આ મયોની અગ્નાત વાસ્તવિક
રિથિતિ લક્ષ્યમાં લેતાં સ્મૃતિ મયોને કાલાનુસારી કેમ માનવામાં આવે છે, તેનું
કારણ જ્ઞાનમાં આવશે. એક રાજ્યની ક્રાંતિ થતાં તેની જગ્યાએ બીજું રાજ્ય
સ્થાપન થાય કિંવા એક રાજ્યપદ્ધતિ બંધ પડતાં બીજી રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થાય,
ત્યારે પ્રથમના કાયદા બદલાઈ જીજ કાયદા પ્રચારમાં આવે છે. આવા સમયે
પણુ પ્રચલિત રાજ્યપદ્ધતિમાં એ હજાર વર્ષ પહેલાંના કાયદા પ્રમાણે ન્યાય
મળવો જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરનાર મૂર્ખમાંજ ખરે છે. આજ પ્રમાણે
આજ ચાલતા કાયદા જગતના અંત સુધી ઉપયોગી થઈ પડશે એવું કહે-
નાર એજ વિચારસરણીનો અનુયાયી છે. હાલના કાયદામાં કેવળ ગુન્હા-
ઓનોજ વિચાર કરવામાં આવે છે, પણ આપણા સ્મૃતિમંથમાં ગુન્હા
તેમજ ધર્મની છતર બાજુનો પણ વિચાર કરેલો છે, તોપણ તેથી કરીને
મુખ્ય વિચારણીય વિષયમાં કંઈ પણ ફરક પડતો નથી. આટલા વિવેચનથી
એ સત્યવાત લક્ષ્યમાં આવશે કે પરિસ્થિતિના ફેરફારને લીધે સ્મૃતિમાં પણ
ફેરફાર થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રિકાલાબાધિક સંહિનિયમો ઉપરથી
નીકળતા સામાન્ય જાતિસિદ્ધાન્ત કિંવા અન્ય રીતે કહીએ તો, આધ્યા-
ત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણ રિથિતિમાં દેખાતા સામા-

ન્ય સિદ્ધાન્ત તેજ વૈદિકસિદ્ધાન્ત હોવાથી તે કદાપિ પણ જલસાતા નથી, એ માન્યું પડે છે. " વ્યાહત્યુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણુ રાષ્ટ્ર પુરુષનાં ચાર અવસ્થા છે " એ વચન વૈદિક હોવાથી તે ત્રિકાલ્પના-ધિન છે. એનો અનુવાદ સ્મૃતિમાં થયો હોય તોપણ દરકત નથી. આથી એનું જોર ઓછું થતું નથી. રાષ્ટ્રનાં સર્વે માનવો એકજ શરીરનાં અવ-પવ છે, એ ભાવના સર્વકાલમાં કાયમ રાખી, તેનાપર ભિન્ન ભિન્ન કાર્યે ભિન્ન ભિન્ન સ્મૃતિ રચાય, તો તેને તે તે કાલ માટે માનવામાં દરકત નથી; પણ તે વેદ વાક્યપ્રમાણે સર્વકાલિક પ્રમાણ્ય તેને કદાપિ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ ! એ વાત ધ્યાનમાં રાખી અંધ પ્રમાણોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ધર્મશાસ્ત્રોના અનેક અર્થોમાં વિરોધ છે, તેમજ ધર્મના અર્થોમાં આવા પ્રકારની સુધારણાની વિરુદ્ધ એવાં અનેક વચનો છે. સાધારણ રીતે, જેમ જેમ આપણે અર્વાચીન કાળના અર્થો તરફ જોઈએ છીએ તેમ તેમ તે આવશ્યક સુધારાની વિરુદ્ધ મત આપતા જણાય છે. ધર્મસિંધુ, નિર્ણયસિંધુ વગેરે જે આધુનિક ગ્રંથ છે, કે જેને સ્વામી વિવેકાનંદ " કાગળોની કિંમત જોડસા પણ ગ્રંથ નથી " એવું સ્પષ્ટ કહે છે, તેમાં સ્પર્શ-સ્પર્શ અને બદ્ધિકારનેજ વિશેષ પ્રાધાન્ય આપેલું છે. પણ જેમ જેમ આપણે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોના મત જોઈએ તેમ તેમ તે આપણને ધર્મની રીતે સદાય આપે છે, એમ જણાય છે. આપરતંજ ધર્મસૂત્રકારે " દ્વિ-જોને ત્યાં શુદ્ધે અન્ન રાંધિતું " એવી સદર પરવાનગી આપેલી જણાય છે, પણ આધુનિક ગ્રંથોમાં તો શુદ્ધ અન્નનો પણ નિષેધ કરેલો જણાય છે ! આવી અઠગજીભાંથી છૂટવા માટે વધારે ને વધારે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર-કારોના સિદ્ધાન્તોને અર્વાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાય કરતાં વધુ માન આપવાથી ધર્મો વિરોધ ઓછો થઈ પ્રતિપક્ષિયોનું જલ પણ બહુ અંશે ઓછું થશે. અર્વાચીન ગ્રંથ કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથોનું પ્રમાણ્ય વધુ જાણવતર છે, એ વાત આપણે કંઈ પહેલાજ માનવા તૈયાર થતા નથી, પરંતુ તે સર્વ શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલા છે; આ વાત જુના રૂઢિબદ્ધ લોકોને પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવી છે. (૧) વેદને અનુદૂલ હોય એવા અન્ય ગ્રંથોનું પ્રમાણ્ય, અને (૨) અર્વાચીન ગ્રંથોની અપેક્ષાએ પ્રાચીન ગ્રંથોનું અધિક પ્રમાણ્ય, એ બે વાત સ્વીકારતાં ધર્મી દરકતો ઓછી થશે એ વાત ખરી; પણ તેટલાથીજ

નિષ્કંટક માર્ગ પ્રાપ્ત થશે એમ સમજવાનું નથી. આ બે વાત માનવા પછી કદાચ અડચણો આવશે અને તેનો ઠેકી રીતે પરિહાર કરવો, એના વિચાર પણ કરવો પડશે.

(૨) સમાનતાનું એકમ સાધવા અર્થે જોગ્યનવ્યવહાર અને કન્યા વ્યવહાર, એ બે વાત એકબીજા અન્ય સર્વ વિષયમાં મુખ્ય છે. મુસતમમાનોમાં દિંદુઓની પેઠા અનેક જનિભેદ છે, પણ તેમાંની ઘણી જાતિઓમાં અન્નવ્યવહાર અને કન્યાવ્યવહાર યતો હોવાથી તેમનામાં જાતિભેદનું દિંદુઓના જેટલું ઉપસ્વરૂપ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. આથી જણાય છે કે, પરસ્પરમાં પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનાં અનેક જાત સાધનો પૈકી એ બે સાધનો મુખ્ય છે. આપણે આ બેમાંથી અન્નવ્યવહારનો પ્રથમ વિચાર કરીશું. ત્રૈવર્ણ્યક્રમેના અન્નવ્યવહાર દરરોજ યતો એના ઘણા પુરાણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે; જુઓ:—

નાન્યથ્ર વ્રાહ્મણોઽશ્રીયાત્ પૂર્વં વિપ્રેણ કેતિતઃ ॥

યવીયાન્ પશુહિંસાયાં તુલ્યધર્મા ભવેત્ સ હિ ॥ ૪૩ ॥

તથા રાજન્યવૈશ્યામ્યાં યથશ્રીયાત્ તુ કેતિતઃ ॥

યવીયાન્ પશુહિંસાયાં માર્ગાર્થે સમવાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥

દૈવં વામ્યયવા વિઘ્નં યોઽશ્રીયાદ્વાહ્મણાદિપુ ।

અભ્રાતો વ્રાહ્મણો રાજન્ તસ્યાધર્મો ગવાનૃતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અશૌચો વ્રાહ્મણો રાજન્ યોઽશ્રીયાદ્ વ્રાહ્મણાદિપુ ।

જ્ઞાનપૂર્વમથો લોમાત્ તસ્યાધર્મો ગવાનૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥

—મહામારતં અનુ० અ० ૨૩.

“ બ્રાહ્મણે આમંત્રણ આપવા છતાં, જે બ્રાહ્મણ અન્ય રથજે જમે છે તેને પૂર્ણ પાતક લાગે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે આમંત્રણ કરવા છતાં, (તે સ્વીકારીને) જે બ્રાહ્મણ અન્નને ત્યાં જમે છે તેને અર્ધપાતક લાગે છે. જે બ્રાહ્મણ સ્નાન ન કરતાં, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ત્યાં, દૈવ અથવા પૈત્રિક ઈર્ષોમાં જોગ્યન કરે તેને પાતક લાગે છે. શુદ્ધ ન હોય

એવો ખાલજી આજીવણિને ત્યાં જાનપૂર્વક કિંવા સોલથી જો જમે છે, તો તે પાતકી થાય છે. ”

મદામારતનાં આ વચનોથી ત્રેવણિકોનો અન્નવ્યવહાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના ધરતું આમંત્રણ રીકાર્પા પછી ખાલજી બીજાને ત્યાં જમવું નહિ, તેમજ સ્નાન કરી શુદ્ધ થઈને જમવું જોઈએ, એવી જો આજ્ઞા છે, તે ગ્રામીણવહાર હોવાની ઉત્તમ સાક્ષી આપે છે. હવે બાકી રહ્યા શુદ્ધ અને નિપાદ; આમાંના નિપાદ રાતરી હોવાથી એમને જવા દઈએ, છતાં રાત્રીમાં માનવોમાંથી માત્ર એક શુદ્ધ વર્ણુજ રહી જાય છે. જે ખાલજી, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય નથી, અને જે નિપાદમાં પણ આવવા નથી, તે દિંદુ જાતિનો અંતર્ભાવ શુદ્ધ વર્ણુમાં થાય છે. ચાર વર્ણોની વ્યાપ્તિ જગતમાં સર્વત્ર હશે, તો પણ આપણે તેના દિંદુધર્મીત્વાથી પુરતાંજ વિચાર કરીશું. આ શુદ્ધ વર્ણુનું કાર્ય દિવેની પરિચય કરવાનું છે, એવું સર્વ ધર્મ-શાસ્ત્રો જણાવે છે. શુદ્ધોમાંના કોઈ પણ પૂર્ણ બદિષ્ટન હોય તો, તેઓ સ્વેચ્છા ક્ષેપી થીતે થઈ શકે ? આથી તેઓ સ્પૃશ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. આ શુદ્ધો દિવેની રૂપરેખ નીચે દિવેને ત્યાં અન્ન રાધે, એવું આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રકાર કહે છે, તો પછી એમનાથી રંધાવતું અન્ન દિવેને આપી શકે, એવું કહેવામાં દરકત નથી. ખાલજી, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને ત્યાં શુદ્ધ અન્ન રાધે તેમજ અન્ય કાર્યો કરે એ પ્રથા પ્રાચીન કાલથી હોવાનું જણાય છે. ખરેખર, આપસ્તંબના પૂર્વ કાલમાં અન્નવ્યવહારમાં સ્પર્શસ્પર્શ દોષ નહોતો એ સ્પષ્ટ છે.

આ વાત સિદ્ધ કર્યા પછી “ શુદ્ધાન્ન વર્જ્ય કરવું ” એવું કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલું ■ તેવું શું ? એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધાન્ન એટલે, શુદ્ધને ત્યાં શુદ્ધ તૈયાર કરેલું અને શુદ્ધ જાતિના લોકોને ખાવા યોગ્ય જે અન્ન હોય તે. ખાવા અન્નનું સેવન દિવેએ ન કરવું, એવો આ નિષેધનો અર્થ હોઈ શકે; પણ દિવેને ત્યાં જમી શુદ્ધ જે અન્ન તૈયાર કરે તે ન ખાવું એવો એના અર્થ નથી. દિવળન, શુદ્ધાન્ન, પિરાયાન્ન, એવા અન્નના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે. દૂધ, ચોખ્ખા વગેરે સાત્ત્વિક અન્ન તે દિવળન છે. “ શુદ્ધાન્નં રુધિરં ” રુધિર મિશ્રિત અન્ન તે શુદ્ધાન્ન છે, એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે:—

યક્ષરસઃવિશાચાર્ગ મયં માંસં સુરાસવમ્ ॥

મહાભારત.

“ મઘમાંસ, સુરા અને આસવ એ પિશાચાન્ન છે. ” દ્વિજેએ જેમ રાંડાન્ન વર્જ્ય કરવું જોઈએ, તેમ પિશાચાન્ન પણ વર્જ્ય કરવું જોઈએ, આપણે પૂર્વ પ્રકરણમાં સપ્રમાણ જોઈ ગયા છીએ કે, ગોરસ, રનેદપકવ વગેરે પદાર્થ શૂદ્ધને ત્યાં તૈયાર થયતા હોય તોપણ ચાસી શકે. આ સર્વતું તાપ્યં એટલુંજ કે, શૂદ્ધને ત્યાં તૈયાર કરેલું અન્ન દ્વિજેએ ભેવું નહિ, પણ દ્વિજેને ત્યાં રંધાવવું દ્વિજન સર્વેએ ખાતું. અન્નઅવહારમાં અરપૃષ્પ-ત્વનો હોય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં નથી. આધુનિક ગ્રંથોમાં તે હોય, તો પણ તે પ્રાચીન ગ્રંથોની અપેક્ષાએ અપ્રમાણજ ગણાય. આ વાત થઈ અન્નઅવહારની. કન્યા વ્યવહારની પણ એવીજ રીતિ છે. શ્રેષ્ઠ વર્ણોને અન્ય સર્વ વર્ણોની સ્ત્રીઓ કરવાનો અધિકાર હતો, એ આપણે પૂર્વ સપ્રમાણ જોઈ ગયા છીએ. આ અને એવહાર માટે પ્રાચીન ગ્રંથોના અભિપ્રાય ધણા ઉદાર છે, અને અનુકૂલ પણ છે. ઉચ્ચ વર્ણની કન્યાને નીચ વર્ણનાએ પરણવું નહિ, એવો નિયમ સર્વ ગ્રંથોમાં છે. આ પ્રમાણે જો વર્તવામાં આવે તો, અમુક વર્ણોનો અધિકાર બહુ ભાગે એછો થાય એવો સંભવ છે.

(૩) અહીં હવે એક મ્હોટી અડચણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. તે એ કે, “ કસિવર્જ્ય પ્રકરણ ” જેને ઉદારમત કિંવા સમાનતાનાં તત્વ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી આવે છે, તે તે, કસિવર્જ્ય પ્રકરણમાં નાંખી સમાનતાની વ્યક્તિનાં વર્ણલ સંકુચિત કરવાનો પ્રયત્ન આત્મકાલ એ હમર વપરી થતો આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન ધણા સમયનો છે, માટે તે વધારે સ્પષ્ટણીય છે એવું કરવું નથી. આધુનિક લોકોએ પ્રાચીન લેખ-કોના માર્ગમાં કસિવર્જ્ય પ્રકરણનું શુકલકાટ આણીને એમના લેખકોનો વિપરીત કરવાનું કાર્ય શોભ નથી. આ કસિવર્જ્ય પ્રકરણની વાટાઘાટ કરતાં એ વાત સ્પષ્ટમાં રાખવી જોઈએ કે, મૂલગ્રંથકારે એ પ્રકરણ પેતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યું છે કે, પછીના લોકોએ તે ઘુસાડી દીધું છે ? પછાડીના મનુષ્યોએ ઘુસાડેલું હોય કિંવા દીકાકરોએ અડાવી દીધું હોય તો તેને આસ્પૃશ્ય માનવું જોઈએ નહિ. એક ગ્રંથકારના મતનું

અન્ય અંકારના મતે આપું નિયમન કરવું એ શ્રેયસ્કર નથી. જો આ દ્રષ્ટિથી અંકોનું નિરીક્ષણ કરવામાં ના આવે, તો સર્વ અંકોના અભ્યાસથી જે કંઈ હાથ લાગે તે સર્વ, આ અત્યંત વ્યાપક અને નિરાધાર કલિવર્ત્ય પ્રકરણમાં લુપ્ત થવા સિવાય રહે નહિ. આધુનિક ટીકાકારોના પડદાઓને ખસેડી મૂક અંકોના આશયને ધ્યાનમાં લેઈ, અંકોમાંના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોના એકીકરણની યાજ્ઞણીમાંથી ગોળુ અને પ્રક્ષિપ્ત વચનોને આળી નાંખવામાં આવે, તો પછાતતા અંકોમાંથી પણ ધણા ઉદાર સિદ્ધાન્તો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન અંકોના મત આ સંબંધમાં કટલા સાધક છે, તેનો સંપ્રમાણ વિચાર પૂર્વેના વિભાગમાં કરેલો છે.

‘કલિવર્ત્ય’ પ્રકરણનાં આવરણ ટીકાકારોએ અને આધુનિક અંકકારોએ વારંવાર જ્યાં જ્યાં ધાતેલાં છે, અને તેની નીચે સમાનતાનાં ધણાં તાલો દાખી દીધાં છે. આ વાત એટલાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે, કલિવર્ત્ય પ્રકરણનું બંડ સફ થતા પહેલાંના ધર્મઅંક ધણાજ ઉદારમતોનું પ્રતિપાદન કરે છે. સમાનધર્મીના સ્વચ્છ સૂર પ્રકાશ પર આવાં અંકોનાં જે આવરણ એ હજાર વર્ષથી ફેલાવેલાં છે, તે વિવેકવાયુથી દૂર કરી, તે ધર્મ સૂરના વિમલ પ્રકાશમાં ચારે વર્ણોએ કિંવા પંચ માનવોએ હાથમાં હાથ નાખી સંચાર કરવા તરફ થવું, અને પરસ્પરના આશ્રયથી ઉન્નતિના ઉત્તુંગ શિખર પર આરોહણ કરી, પોતાના ક્ષિતિજ વર્તુલનો વિસ્તાર કરવો, એ થોડું છે.

ધર્મઅંકોના વચનોની અડચણોનું આ પ્રકારે નિવારણ ક્યાં પછી શકિમાં આવતી અડચણોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. સ્પર્શસ્પર્શનો નાશ કરવાના વિષયમાં જુના લોકો પ્રતિથી ધણી અયડામણ થવાનો સંભવ છે. કેવળ “અમારી માન્યતા આવી છે” તેમજ “આજ સૂંધી એવી પદ્ધતિ ચાલતી આવે છે” એવી અધિકાર યુક્ત વાણીથી ધણી અડચણો આગળ આવે છે. આ વિરોધનું જલ શાસ્ત્રાત્ સર્વિર્વલીયસી એ બાળા વાંકવના અમોઘ શબ્દપર અવલંબિત છે. આ શાસ્ત્રનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે.

(૪) વર્તમાનમાં સમાજના જુના વિચારોનું પ્રાણસ્થ અધિક છે. કટલાક સુશિક્ષિત મનુષ્યો પણ પોતાનો કંકો ખરો કરવા અથવા લોકચંદાનુવર્તિતથી, સમાજમાં ચાલતા આવેનારિવાજનું સમર્થન કરવામાં

પાછા પડતા નથી. વિવેકને પાછળ મૂકી આવી રીતે આડે માર્ગે જવું એ સર્વથા નાપસંદ કરવા યોગ્ય છે. પણ વિચારક્રાંતિના સંધિકાલમાં એવા પ્રકાર અને એ અપરિહાર્ય છે. દબરો વર્ષના જુના વિચાર એકદમ બદલવા એ શક્ય નથી, તેમજ તે વિચાર ઇંછા લાગે તોપણ તેમ કરવું કઠિણ લાગે છે. આથી સંધિકાલમાં એવા વિદ્વેષો આવવાનાજ. કામરૂં પણ મુખ કાયદાથી બંધ કરવું ઇષ્ટ નથી. તેજ પ્રમાણે પારતંત્ર્ય સર્વથા નિંદ્રાજ હોય છે. આથી આ સુધારણાબીર મનુષ્યોના વિદ્વેષથી ભંધ પાગલા વિના કાપ કરવું, તેમજ પ્રમાણીકપણે પોતાનું નાવ ચલાવવું, એજ એક ઉપાય છે. વળી આ લોકોની યુક્તિધોનું રપટ રાખેથી ખંડન કરી અમુક જુના રિવાજને બદલે અમુક પદ્ધતિ હોવી જોઈએ એવું સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ. અન્ય દેશોની રિયતિ, ગ્રામીન આર્યોની પરિસ્થિતિ અને વર્તમાનની આપણી અવનતિ, એવું સુસંગતવાર તાદસ્ય ચિત્ર લોકોને જેમ જેમ દેખાવું જશે, તેમ તેમ વિદ્યુતશક્તિના આધારે કરવામાં આવવું જુના રિવાજનું મંડન કામને પણ નીરસ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. તાત્પર્ય કે હીન રિવાજોનું સમર્થન કરનાર સાથે શાબ્દિક પ્રતિવાદ સાંતિથી તેમજ યુક્તિના બલથી કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાગતિકોમાં હોવું જોઈએ. આ અડચણ દૂર કરવાનો આજ એક ઉપાય બસ યશે.

આ વાત સુશિક્ષિત મનુષ્યોની યદ્ય. પણ સુધારણાને વિશેષ હરકત કરનાર તો સામાન્ય જનસમાજ છે. એમના આગળ યુક્તિવાદ કરવા જતાં તેઓ યુક્તિવાદકોને નારિતક તેમજ તાર્કિક કલા શિવાય રહેતા નથી; અને એક વખત નવીનોને કપાળે એ સીકકો મારે, એટલે પછી તેઓ નવીનોનું કહેવું પણ સાંભળવાના નહિ, એટલુંજ નહિ પણ “ એ સુધારક સર્વ ગોલકાર કરવા ફરે છે ! પૂર્વજોએ અંત્યજોને દૂર કરેલા તે શું મૂર્ખ હતા ? આ વળી એમના કરતાં પણ દોઢડાલા આવ્યા છે, ” ઇત્યાદિ અક્રમશઃ ન્ય વિચાર પ્રકટ કરી જે કંઈ સાંભળ્યું હોય તે સર્વ જણી જોઈને બીજા કાને કાઢી નાંખે છે. આવા જડવત્ મનુષ્યોનું જ બરણું આપણા સમાજમાં પુષ્કળ છે. વિદ્યાદાનથી વિચાર-જાગૃતિ યથા શિવાય આવા મનુષ્યોની ખાત્રી કરવી એ કઠિણ છે. વિદ્યાદાન એ સર્વ અવનતિના રોગનું રામનાથ એવું છે. અંત્યજોપરના બદ્ધિકારમાં તેમજ રૂપરૂપરૂપના વિચારમાં સુધારણા કરવાની

કામમાં પણ વિદ્યાપ્રસારજ. અતિ લાભદાયક થઇ શકે એમ છે. આ કાર્ય રાજ તેમજ પ્રજાએ વિશેષ જોરથી કરવું જોઇએ. આમ ન બને ત્યાં સુધી સુધારણાના વિચારોને અનુકૂળ એવાં શાસ્ત્રીય વચનોનો પરિરક્ષા કરી, અસ્પૃશ્ય મૂલ્યનાં કે વિના મૂલ્યનાં ન્દાનાં ન્દાનાં પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ કરી તેના પ્રસાર કરવો જોઇએ. આથી શાસ્ત્રની શી આજ્ઞા છે અને શ્દિમાં કુસંસ્કારોનું પ્રાગ્જ્ય કેટલું વૃદ્ધિ પામ્યું છે, તે લોકોના સમજવામાં આવશે. આમ થતાં લોકો સમજશે કે શાસ્ત્રીના સિધ્ધાન્ત ઉદાર છે, અને શ્દિમાં હીન વિચારોની ભરતી થયેલી છે. શ્દિનિયમ એ શાસ્ત્ર એવી માન્યતા પણ તેથી દૂર થશે. જ્યારે સમાજમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોની મર્યાદા સુધી સુધારણા કરવાની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઘણી પ્રગતિ થઇ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સુધારક બાળ્યવાનકતાઓએ પણ સ્વતંત્ર વિચારોનો મનરવી પ્રવાહ અગાધ કરતાં, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા હોય, તેટલીજ સુધારણા કરવાની વિનંતિ જુનાશ્રોતૃસમુદાયને કરવી જોઇએ; કારણ કે તે વિશેષ લાભદાયક થયા વિના રહેશે નહિ. તાત્પર્યકે, પ્રથમ શ્દિના બંધનોમાંથી જનસમાજને મુક્ત કરી, આપણે ‘પ્રાચીન’ શાસ્ત્રોની અધિક વિસ્તૃત આચારપદ્ધતિ તરફ તેમને દોરી જવા જોઇએ. અસાધ્યના સાધનરૂપ “વિદ્યાદાન” અને શાસ્ત્રમતપ્રચાર એ બે ઉપાય આપણે આદરવાની આવશ્યકતા છે.

(૫) હવે છેવટે એક મુખ્ય અગત્યજ રહી. તે એ કે, જેમની સુધારણા કરવાની મુદ્દા મનુષ્યો ધન્ય કરે છે, તે અંત્યજેમાંજ તે ધન્યજ અઘાપી થઈત ઉત્પન્ન થઇ નથી. આપણે જન્મથીજ નીચ છીએ, આપણે આ જન્મમાં ઉન્નત થનાર નથી, આવી દુર્ગત વર્ણના કુસંસ્કારથી તેમના મનની વિકૃત સ્થિતિ થયેલી છે. પોતાને ઉચ્ચ વર્ણના અધિકાર કોઇ પણ ઉપાયે મળી શકે એવું એમને લાગતુંજ નથી. આ વાત કોઇ એમને કહે તોપણ તે માનશે નહિ, તેમજ એવું કહેનારજ ધર્મદ્રષ્ટિથી અવનત થયેલો છે. એવું તેઓ સમજે છે ! પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યમાં ધર્મદીનત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, એવી ભજનીજ માન્યતા પરંપરાના કુસંસ્કારોથી તેના મનમાં દસી થયેલી હોય છે ! જે મનુષ્ય સ્વતઃ પોતાના પગપર ઉભા રહેવાની ધન્ય કરતો નથી, તેને સો માણસો પણ ઉભો કરી શકશે નહિ. એવાજ પ્રકાર આ બાળ્યવાન

પણ છે. હું ઉન્નત જનું અથવા મારે ઉન્નત ચણું જોઈએ, મારી વર્તમાન અવસ્થા ઘણી ખરાબ છે, એટલું જ્ઞાન જેમને ઉત્પન્ન થાય, તેમની ઉન્નતિ જલદી થઈ શકે. પણ જેને ઉન્નતિનીજ ઇચ્છા નથી, પોતાનાજ નૈસર્ગિક હક્કનું પણ ભાન નથી, પોતાની સ્થિતિ ખરાબ છે, એવી સમજણ નથી; એટલુંજ નહિ પણ હું હીનજ છું, અને તેવાજ રહીશ એજ છુદ્ધિ જેની જાગૃત છે, એવા મનુષ્યોની ઉન્નતિ કરવી એ અતિ કઠિણ છે. ગમે તેમ પણ આપણે અહીં એટલુંજ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે, એમની માનસિક સ્થિતિ આવી અવનત છે, માટેજ તેમના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન હતાથી, શ્રદ્ધાથી અને એકતાથી કરવાની આવશ્યકતા છે. તેઓને પોતાના હક્કનું ભાન થશે ત્યારે તો તે સ્વતઃજ પ્રયત્ન કરશે. પણ ત્યાં સુધી તેઓનામાં ઉચ્ચ વિચારોનું બીજરોપણ કરવું એ અતિ અગત્યનું કાર્ય છે. તેઓ આપણને માન આપે, આપણને મોટા ગણે, આપણા ઉપહાર નીચે રહે, એવી હુદ્દા સ્વાર્થી અભિલાષાઓમાં પ્રવૃત્ત થઈ કાર્ય કરવું એ કદાપિ પણ સારું નથી. કોઈ પણ પ્રકારના બદલાની કે ફક્તની હિચ્છા ન રાખતાં, એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરતાં ગમે તેવાં વિદ્વાં અને દુઃખી આવી પડે, સમજા તરફથી તો ઠીક પણ જેનું હિત કરવાનું છે તેઓના તિરસ્કારને પાત્ર થવાય, તોપણ હું મારું કર્તવ્ય કરીશ, એવા ઉચ્ચ હેતુથી પ્રેરિત થઈ કાર્ય કરનારા કર્મવીરોનીજ આવા પવિત્ર કાર્યમાં આવશ્યકતા છે. આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થતાં વિદ્વાં એ વાર્તાવિક વિદ્વાં નથી, પણ કાર્ય કરનારા વીરસૈનિકોમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ને કોણ ઉત્તરતો છે, તેની એ કસોટી માત્ર છે.

આ પછાત વર્ગમાં જેમ જેમ વિદ્યા પ્રસાર થશે, સ્વચ્છતાથી રહી પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારશે, સુવ્યવસ્થિત ઉદ્યમના યોગે પોતાની આર્થિક સુધારણા થાય છે એવું જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ જોશે, અને ધર્મપ્રસારથી પોતાનો આત્મા શાંત થશે છે એવું જ્યારે તેમના અનુભવમાં આવશે, ત્યારે તેઓ પોતાની મેજેજ સ્વજાતિજનોની વિશેષ સુધારણા કરવાના કાર્યમાં ઉચ્ચ વર્ણનાઓને સહાય કરશે. આ શુભ દિવસ જલદી આવે તે માટે દ્રઢ અને કર્તવ્યદક્ષ ઉપદેશકોની અને કાર્ય કરનારાઓની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

ભાગ ૧૩ મો.

આધુનિક સંસ્થાઓનો ઉત્તોગ.

જાતિભેદ, અંત્યજો પરના બદ્ધિકાર, સ્પર્શસ્પર્શ, એ વિષયોમાં સુધારણા થવી જોઈએ; બદ્ધિબૃત્ત માનવોને શુદ્ધ કરી તેમને ઉચ્ચ સિદ્ધિએ લાવવા જોઈએ, પાછળ પડી ગયેલાઓને આગળ આણવવા જોઈએ; એવા પ્રકારની વિચારસરણી શરૂ થવાને આજકાલ પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં. આ સમયમાં ઘણી સમાજો અને અનેક સંસ્થાઓ, તે તે કાર્ય કરવા અર્થે નાના પ્રકારના માર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલી જણાય છે, તે એક આનંદનીજ વાત છે. આ સમાજો અને સંસ્થાઓએ શાં શાં કાર્ય કર્યાં, તેનું નિરીક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા છે.

(૧)

આ સંસ્થા બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર કરનારી છે. એને “ બ્રહ્મ વિદ્યા મંડળમાં ” એ નામથીજ ઓળખવામાં આવે છે. ઐાપનિપદિક બ્રહ્મ વિદ્યાના સર્વ સિદ્ધાન્તો ધિઓસોફી.

તેને માન્ય છે. સર્વ ધર્મનાં ગ્રંથોમાં જે જે આધ્યાત્મિક વિદ્યાનાં ગુપ્ત તત્ત્વો છે, તે તે સર્વ પ્રકાશમાં લાવવાનો તેમજ તેની સ્પૃહતા ભૌતિકશાસ્ત્રના સિધ્ધાન્તવડે કરી બતાવવાનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ આ સંસ્થાનો છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સાધનભૂત એવાં વિષકુટુંબકપણાનાં ઉદાર તત્ત્વને આ સંસ્થાના મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સ્વૃક્ષ રૂપમાં વિશ્વ બંધુત્વથી સાધ્ય થતું એક્ય અને સદ્મ રૂપમાં અદ્વૈત આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી સાધ્ય થતું એક્ય એમ બને બાબુથી એક્ય સાધવું, એવી આ સંસ્થાની ઘટના છે. તત્ત્વજ્ઞાન એજ આ સંસ્થાનો હેતુ છે. પરંતુ મૂળતત્ત્વમાં વિશ્વબંધુત્વનો સ્વીકાર કર્યો તેમજ અદ્વૈત આત્મતત્ત્વથી શાબ્દિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તોપણ ધિઓસોફીના સલાસદોર્માં પરસ્પર અન્ન વ્યવહાર કિંવા કન્યાવ્યવહાર થવો જોઈએ, એવો આ સંસ્થાનો યુગથીજ આગ્રહ નથી એટલુંજ નહિ પણ અંત્યજ, બ્રાહ્મણ, ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાન ધિઓસો-

હીના સભાસદ થાય, તોપણ તેઓ એક જીભને અરપૂર્ય માની શકે છે, ધીઓ-સોહીનો બ્રાહ્મણ સભાસદ પોતાના અંતઃજ નષ્ટ સભાસદનો કદાચિત્ત સ્પર્શ પણ કરશે નહીં; તો પછી અન્ન ગૃહણ કરવાની વાતજ શી ? આ સંસ્થા પ્રથમથીજ એવો આગ્રહ કરતી નથી કે, વિચારદશામાં રહેલું વિશ્વમધુત્વ કૃતિમાં ઉતારવું જોઈએ. એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુજાતિમાં ચાલતા આવેલા સ્પર્શસ્પર્શનું વિષય તેમજ સુબકચકિતના નિયમવડે સમર્થન કરવાનું કાર્ય જેવું આ સંસ્થાએ આદ્યું છે, તેવું તો હિંદુઓએ પણ કયું નથી ! આ સંસ્થા તરફથી એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણના શરીરમાં રહેલી ઉંચા પ્રકારની માનસિક વિદ્યુત અને અંતઃજના શરીરમાંની કનિષ્ઠ પ્રકારની હીન વિદ્યુતનો પરસ્પર સંયોગ થાય તો શરીરમાં વિદ્યક્ષણ પ્રકારની ક્રાંતિ થાય છે; આ કારણે ઉચ્ચ વર્ણે નીચ વર્ણનો સ્પર્શ કરવો જોઈએ નહિ ! હિંદુ સમાજનો જાતિભેદ એ આત્માન્નતિની શ્રેણિને દર્શાવનાર છે. અંતઃજનો આત્મા કનિષ્ઠ શ્રેણિનો અને બ્રાહ્મણનો આત્મા ઉચ્ચ શ્રેણિનો હોય છે; તેથી એમના શરીરમાંની વિદ્યુત ચકિતની તીવ્રતામાં ભેદ રહે છે. શરીર એ એક વિદ્યુદ્ગ્રાહક યંત્ર (એટરી) છે. આથી જો ઉચ્ચ વિદ્યુતચકિતથી યુક્ત એવો બ્રાહ્મણ હીન વિદ્યુત ચકિતથી યુક્ત એવા અંતઃજ સાથે સંલગ્ન થાય, તો તેની આત્મિક ઉન્નતિમાં વિધિ આવે છે તેમજ ઉભયને હાની થાય છે. અન્નપાણી ગ્રહણ કરવામાં પણ આજ તક શાસ્ત્રને આગળ ધરવામાં આવે છે. હિંદુસમાજમાં ચાલતા સર્વ પ્રકારના સ્પર્શસ્પર્શનું મંડળ તે આજ તત્વથી કરે છે. આથીજ આખી દુનિયામાં ધિઓસોશીના સભાસદો અસરેલા હોવા છતાં, તેમજ હિંદુ શિવાય અન્ય સર્વનો પરસ્પર અન્નવ્યવહાર હોય ■ તોપણ, હિંદુ ધિઓસોશી રોડરમાં પરસ્પર તેમજ સર્વ હિંદુઓનો અન્યની સાથે અન્નભેદ વ્યવહાર થતો નથી. સ્પર્શવ્યવહાર પણ ન રાખવા ઇચ્છનાર આ સંસ્થાના વિશ્વમધુત્વમાં રહી શકે છે, આવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની, પરસ્પર વિરોધી, કર્ષણ સંદિર્ભાજ બાપિ રહેનારી, આ સંસ્થાની અદ્ભૂત ઘટના છે. આ સંસ્થાના આદેશ દર્શન પરથી સમજી શકાય છે, તે સ્પર્શસ્પર્શ તેમજ જાતિવિચિત્ર બહિષ્કારના સંબંધમાં કેટલી સદાય આખી શકે એમ છે, બેશક અરપૂર્યત્વની પદ્ધતિના પ્રસારને આ સંસ્થાના પ્રસારથી ધણીજ સદાય મળી છે ! મુશિકિત, પદવીધરો પણ ઉચ્ચ તકપદ્ધતિના આધારે જાતિવિચિત્ર અરપૂર્યત્વ તેમજ બહિષ્કારનું સમર્થન

અને અવસંબન-ચિઓસોશીસ્ટ યવા પછી-વધુ દટનાથી કરવા મંડી બન્ય છે. તથાપિ પરસોકવાસી કર્નલ ઓફોરે, દક્ષિણ દિંદુરયાનના અંતર્જાતની-પરિયાની-દયાગનક સ્થિતિ જોઈ, તેમની સુધારણા અર્થે દવાદં અંતઃકરણે, આ સંસ્થાદ્વારા જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખરેખર સ્તુત્ય છે. ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન જે વિદ્યાદાન તે મુક્તદસ્તે તેમને પ્રાપ્ત થાય એવી ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા એમણે કરેલી છે. વર્તમાનમાં આ સંસ્થાદ્વારા અનેક સંસ્થાઓ અંતર્જાતને સાક્ષર કરવા માટે ચલાવવામાં આવે છે, જે અનંદનીજ ધાત છે. વિદ્યાના પ્રસારથી તેઓનામાં સ્વધીપ દહોકાની જાગૃતિ આવશે તેમજ કાલાન્તરે સર્વ પ્રકારની બધ સુધારણા યશે, એવી ખાત્રી હોવાથી અંતર્જાતને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરનાર એ સંસ્થાનો સર્વેએ ઉપકાર માનવો ધટે છે.

(૨)

શ્રી ગુરુદેવ બમવાન નામના મહત્તે પંજાબના દેવસમાજની સ્થાપના સન ૧૮૮૭ માં કરી હતી. એમણે અસાહેબ મનસમૂહને “ વિજ્ઞાનમૂલક ધર્મ ”
(The Science-grounded religion)

કહે છે. ‘X પરમેશ્વર જેવું કંઈ હેજ નહિ, માત્ર ભોક્તા આત્મા અને ભોગ્ય જગત એજ બે વસ્તુ છે. આથી મનુષ્યે સામાજિક અને રાજકીય સુસ્થિતિને તેમજ પોતાની ઉન્નતિને આવશ્યક એવા નીતિ નિયમથી વર્તવું, એવું. આ સમાજનું કથન છે. આ સમાજના મતનો પંજાબ, સિંધ અને બહુચિસ્થાનમાં પ્રસાર થયેલો છે. મુસલમાનો પણ આ પંથમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, આથી એમાં સ્પર્શરૂપરોને માનવામાં આવતો નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સન ૧૯૦૫ માં દેવસમાજે લાહોરમાં એક સામાજિક પરિષદ ભરી હતી. આ બખતે જે એથો ઈરાવ પસાર કરવામાં આવેલો તે નીચે આપેલો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સ્પર્શરૂપરોના સંબંધમાં આ સમાજની માન્યતા કેવી છે. જુઓ:—

Resolution IV—“ Inter-marriage and interdining ”—

X “ ઈશ્વરનિષ્ઠક મહા દાર્શનિકરક વિશ્વાસ ” અને “ The false belief in God ” દેવસમાજે પ્રસિધ્ધ કરેલાં એ બે પુસ્તક વચ્ચે.

“ Resolved that this conference of Dev-Samaj considers interdining and suitable inter-marriage among higher (Dwij) castes of Hindus very beneficial in the interest of union in the Hindu Nation and always tries to inculcate and support this principle.”

(હિંદુઓની ઉંચી જાતિમાં પરસ્પર ભોજનવ્યવહાર અને કન્યાવ્યવહાર ચાલુ થાય એવી દેવસમાજની બહુવચન ઇચ્છા છે. આ રિવાજના ચોમ્પી હિંદુઓમાં ઐક્યભાવની વૃદ્ધિ થાય; માટે આ સમાજ આ તત્વના પ્રસારાર્થે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરશે.) આજ પરિપદમાં પાસ થયેલા છઠ્ઠા ઠરાવ પણ જાણવા જેવો છે:—

“ Resolution VI—“ Raising the low castes ”—Resolved that this conference of Dev-Samaj deems it necessary and proper to raise the low caste Hindus, and to help in their Social, Educational and Moral advancement. ”

(આ પરિપદનો અભિપ્રાય એવો છે કે, હિંદુઓમાં નિરૂપ્ત મનાયેલી જાતિની મુધારણા કરવા અને તેમની સામાજિક, વિદ્યાવિષયક અને જાતિ વિષયક સુધારણા કરવા અર્થે તેમને સહાય આપવાની હવે અત્યંત આવશ્યકતા છે. *) પરિપદના આ ઠરાવો પરથી એ સદજ જણાશે કે સ્પર્શસ્પર્શના વિષયમાં દેવસમાજ કેવો મત ધરાવે છે. /

દેવ સમાજમાં જાતિવિશિષ્ટ તત્વને અનુસરી કાષ્ટને ઘાબઘ કરવામાં આવતા નથી પરંતુ જે નીતિમાન હોય તેમ તેવાજ રહેવાની ઇચ્છા રાખે તેમનેજ સહાસદ તરીકે પ્રખર કરવામાં આવે છે. જુઓ:—

“ જો લોગ અત્યુચિત ધર્મક ઔર પક્ષપાતસે રહિત હોકર, સદ્ભાવ ઔર શ્રદ્ધા કે સાથ હમારી સમાજ કે ઉચ્ચ આત્માઓંકી સંગત કરતે હૈ, ઔર સમાજકે નિયમાનુસાર અન્ય કર્તવ્યો કે ભિન્ન દશ પ્રકારકે નિર્દિષ્ટ પાપોસે વિરત હોકર આગે કે લિયે બી ઉનસે અચે રહનેકી પ્રતિજ્ઞા કરતે હૈ, ૫૬ દેવ સમાજકે સેવકોંકી સખસે નીચેકી એપ્પીમે પ્રવેશ કરનેકે અધિ-

* “ Views of the Dev-Samaj on social problems ”
પુસ્તક પૃષ્ઠ. ૫ અને ૮ જુઓ.

કારી હોતે હું.* આ પરથી જણાશે કે, જે મનુષ્ય એમના દસ નીતિ નિયમોનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે આ સમાનો સમાસદ થઈ રહે છે. આ અનુકૂળતાને અનુસરી કેટલાક મુસલમાનો પણ એના સમાસદ થયા છે. દસનીતિ નિયમો ઉપરાંત બીજી જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે, તેમાં હજી પ્રતિજ્ઞા આ છે:-

“(૬) I shall not observe such distinction of castes as are improper and harmful.”

(જાતિનો ભેદભાવ, એ અયોગ્ય દાનિકારક હોવાથી તે હું માનીશ નહિ). વળી આ સમાજે શું કર્યું તે સંબંધી કહેતાં લખે છે કે:-

“(૭) Inter-caste marriages and dining with all classes of Hindus is encouraged.”

(હિંદુની લિન્ન જાતિઓમાં ભોજનવ્યવહાર અને કન્યાવ્યવહાર થવામાં ઉત્તેજન આપ્યું છે.)

આટલા કથનપરથી જણાશે કે, દેવસમાજ જાતિભેદ તેમજ રૂપસાં-રૂપરશ્નો રવીકાર કરતી નથી. સાધારણ જનસમૂહના કલ્યાણુ અર્થે શિક્ષણ-દિનો પ્રસાર કરવાના માર્ગમાં એણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સ્તુત્ય છે.

(૩)

બ્રહ્મસમાજમાં આદિ બ્રહ્મસમાજ અને સાધારણ બ્રહ્મસમાજ એવી બે શાખાઓ છે. પહેલી શાખા જરા જુના વિચાર-બ્રહ્મસમાજ. રોની પ્રવર્તક છે. બ્રહ્મસમાજ જાતિભેદ અને રૂપસાં-રૂપરશ્ને માનતી નથી. જાતિભેદ સંબંધી એના વિચાર

આવા છે:-

“ All men are equal and God is our common father. The morning Sun shines upon the palaces of Kings as well as on the hovels of the poor. The air blows for all. Since He is the only father of mankind, there can be no such distinctions as Brahmins, Shudras, Chandalas, &c. To

* મુખ્ય દેવ સમાજની શિક્ષા, પ્રવેશ વિધિ ગ્રામ કાર્ય ” એ પુસ્તક પૃષ્ઠ. ૧૧

divide men into classes like these is sin against God"—
(જુઓ " Brahmoism " પાનું ૧૦.)

(માનવ માત્ર સમાન છે અને પરમેશ્વર અમારા સર્વનો સમાન પિતા છે. સ્વર્ગપ્રધાર સર્વનાપર સમાન પડે છે તેમજ વાયુ સર્વપર સરખોજ વાય છે. જેમ તે સર્વનો એકજ પિતા છે, તેમ બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર કે આંગણમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. મનુષ્યોના કોઈ ભેદ માનવા એ પાપ છે.)

જે સમાજદ્વારા આ પ્રકારે જાતિભેદનું ઉચ્ચારન થયું અને તે પૂર્ણપણે અમરમાં આબું, તેના દ્વારા અંતઃજાતિ જાતિપર બહિષ્કાર નાંખાય એ રાક્ષસ નહિ. વળી જુઓ:—

" 15th. We look upon caste and every other form of denial of social or individual rights, by individuals or classes, as impious and reprehensible, and as such, a proper field of unceasing moral warfare for all true lovers of God. "

" 20th. In accordance with the above spirit we look upon the Church as essentially a family of brothers and sisters, and as such a common-wealth in strictest sense of the term; where the abuse or misappropriation of power by one or a few is unfair, ungodly and condemnable.—(The principles of Brahma Dharma.)

" વ્યક્તિદ્વારા કિંવા જાતિદ્વારા પાણવામાં આવતી જે પદ્ધતિથી માનવોના સામાજિક અને વ્યક્તિગત અધિકારો તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે, તે જાતિભેદ અને તત્સદ્રશ રિવાજ અધાર્મિક અને પાપયુક્ત છે, એવું બ્રહ્મસમાજનું માનવું છે. આથી એક પરમાત્માપર પ્રેમ રાખતા સર્વ મનુષ્યોએ યુષ્ઠ કરી, તે દૂર કરવાનો સતત ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. બ્રહ્મસમાજ સર્વ મનુષ્યોમાં પરસ્પર જંઘુ લગિનીનેજ સંબંધ માને છે. જે લોક તેમ ન માનતાં, મનુષ્યોમાં વિષમતા છે એમ માને છે, તેમની એ માન્યતા અયોગ્ય, અનીયત્વ અને તિરસ્કરણીય છે. " બ્રહ્મસમાજનો આ મત જ્ઞેતાં તેમાં પૂર્ણરીતે વિશ્વકુટુંબકલ્પની કલ્પના રહેલી જણાયો.

" The Religion of the Brahmo Samaj " (બ્રહ્મસમાજનો

ધર્મ) એ નામના પુસ્તકના નવમા ભાગમાં જાતિભેદ સંબંધી ઉત્કૃષ્ટ વિવેચન કરેલું છે અને તેને સામાજિક અભ્યાસ તરીકે મણવામાં આવ્યો છે. પંડિત ચિત્રનાથ શાસ્ત્રીએ પોતાના Theism in India નામના પુસ્તકમાં બ્રહ્મસમાજ માટે લોકમન શો છે તે દર્શાવવાના હેતુથી નીચેના ઉદ્ગાર કાઢેલા છે:—

"...Ask the common shop-keeper of this city, if he has ever heard of the Brahmo Samaj, his reason for despising the Brahmos, and he will promptly reply—' these fellows dine with the sweeper and the shoe-maker ' curiously enough our not believing caste means all that,"—(Theism in India, Page 28).

એટલે કે, " જેણે બ્રહ્મસમાજનું નામ સાંભળ્યું હોય એવા એકાદ સાધારણ દુકાનદારને પૂછીએ તો તે બ્રહ્મસમાજીઓ તરફ તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતાં કહેશે કે ' એ લોક તો ચમાર ભાંગીની સાથે જમે છે ' ! અમે બ્રહ્મસમાજ જાતિભેદ માનતા નથી તેથી આવી માન્યતા ફેલાઈ છે ! "

આ અવતરણ પરથી જણાશે કે, બ્રહ્મસમાજ સ્પર્શસ્પર્શ અને જાતિ-ભેદથી વિરુદ્ધ છે. આ સમાજે અંત્યજોના ઉદ્ધાર માટે અનેક ઠંકાણે સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરેલા છે. નામદાર, પરિવા, પંચમ, મહાર, ચમાર, ચાંડાલ ઇત્યાદિ બહિષ્કૃત મનુષ્યમાં જઈ તેમને શિક્ષણ આપવાના, ધર્મોપદેશ કરવાના, અને અન્ય બાબતમાં તેમને સદાય આપવાના કાર્યમાં બ્રહ્મસમાજે સામાન્ય લોકોની નિંદાપ્રતિ લક્ષ્ય ન આપતાં જે વિશ્વજ્ઞ પ્રયત્ન કર્યો છે અને કરે છે તે ખરેખર આશ્ચર્યોદ્ધ સમાન છે. બ્રહ્મસમાજે આ હીન મનુષ્યોની સુધારણા અર્થે બંગાળમાં અનેક શાળાઓ તેમજ અનેક ધર્મમંદિરો ઉધારેલાં છે. એ કાર્ય માટે એણે સ્વતંત્ર ધર્મોપદેશકોની પણ યોજના કરેલી છે.

(૪)

બંગાળમાં જેને બ્રહ્મસમાજ કહે છે, તેને ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાર્થનાસમાજ કહે છે. આ બન્ને સમાજોના

પ્રાર્થના સમાજ. સિદ્ધાન્ત, ઉદ્દેશ અને કાર્ય કરવાની દિશા એકજ

છે. ૨૧. સિદ્ધ અને ૨૨. વૈદ્ય પ્રસિદ્ધ કરેલા

" પ્રાર્થના સમાજ એ શું છે " એ નામના પુસ્તકમાં આ સમાજનાં તત્ત્વો

૨૫૯ રીતે જણાવેલાં છે. એ પુસ્તકના ૬૭૮ ૮ માં તેઓ 'જણાવે છે કે:-
 " જેવી સર્વ ધર્મોના વિષયમાં અમારી (સમાનતાની) માન્યતા છે, તેવીજ
 સર્વ માનવો માટે પણ છે. મનુષ્યના ગુણ પ્રમાણે તેના સ્વીકાર કરવો
 અને દોષપ્રમાણે તેનો ત્યાગ કરવો, એવું અમે માનીએ છીએ. સર્વ મનુષ્ય
 એકજ પરમેશ્વરનાં સંતાન છે માટે ભેદ ન રાખતાં પરસ્પર બંધુભાવથી
 રહે એ ઇશ્વરને પ્રિય છે. અને માનવોનું પશુ એજ 'કર્તવ્ય' છે; " આ
 અવતરણથી સમજાશે કે પ્રાર્થના સમાજ જાતિવિશિષ્ટ અધિકારથી વિરહ છે.

અહીં સમાજ કિંવા માર્થનાસમાજની રાશ્ત્રાત પ્રથમ અંગાગમાં
 રાજારામ મોહનરાયે સન ૧૮૩૦ માં કરી. તે પછી મહર્ષી દેવેન્દ્રનાથે તેને
 સારી રીતે વિસ્તૃત કરી. તે પછી બ્રહ્માનંદ કેશરચંદ્રસેને તેને લોકપ્રિય
 બનાવી અને આખા જગતમાં એના સિદ્ધાન્તોનો ધ્વનિ પહોંચાડ્યો. ગુજરાત
 તેમ મહારાષ્ટ્રમાં પણ તે અનેક વિદ્વાનોના પ્રયાસથી પોપાઇ. ડૉ. આત્મારામ
 પાંડુરંગ, ન્યાય મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, રા. મહિપતરામ રૂપરાગ અને
 રા. બા. લાલશંકર વગેરેએ આ સમાજને અંગે ઘણી સમાજસેવા કરી છે. આ
 સમાજ તરફથી રાત્રીશાળા, અનાયાસપ, અત્યંતજીવંધાર સંસ્થા એવી અનેક
 ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે છે. " નિરાશિત સદાયકારી મંડળી "
 નો ઉદ્દેશ-" હિંદુસ્થાનના મહાર, અમાર વગેરે હીન વર્ગોને તેમજ અન્ય
 એવીજ રીતે નિરાશીત અથેલા લોકોને શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, ધર્મ, નીતિ, આરોગ્ય,
 નાગરિકતા અને સમતા વગેરેના ઉદારતત્વોનો ઉપદેશ કરવો અને અન્ય
 એવાંજ સાધનો દ્વારા અન્યોન્નતિ કરવાના કાર્યમાં સદાય કરવી એવો આ
 મંડળીનો હેતુ છે ... " (જુઓ અધિકૃત ભારત પૃષ્ઠ ૨૧). આ પ્રકારે આ
 સમાજ દલતાથી રણત્ર પ્રવર્તન કરી રહી છે.

(૫)

શ્રી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્ય સમાજની સ્થાપના
 મુંબઈમાં ૧૮૮૪ની સાલમાં કરી હતી. સમગ્ર
 આર્યસમાજ.
 યુક્ત વૈદિક ધર્મ એજ આ સમાજનો ધર્મ છે.
 સર્વ મનુષ્યના, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવા

* દાખ એમ કહે છે કે, આર્યસમાજની પ્રથમ સ્થાપના રાજકોટમાં
 થઈ હતી.

ચાર ભેદ ગુણકર્મોં છે, એવું સમાજ માને છે. આ ભેદ જન્મતઃ ન હોઈ ગુણ-કર્મ-રવમાવને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું સ્વામીશ્રીએ સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આર્થ સમાજના સર્વ સભાસદો પણ આજ વાત સ્વીકારે છે. ઋગ્વેદાદિ સાખ્ય ભૂમિકામાં:-

“ મહ વિશેષ માનના ચાહિયે કિ, પ્રથમ મનુષ્ય જાતિ સખ કી એક હૈ, સો બી વેરોં સોં સિદ્ધ હૈ. ... મનુષ્ય જાતિ કે આઠણ, દ્વત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર યે વર્ણ કહાતે હૈ. વેદ-રીતિ સે ઇનકે દો ભેદ હૈ, એક આર્થ ઐર દુસરા દસ્યુ. આઠણ, દ્વત્રિય, વૈશ્ય, ઐર શૂદ્ર યે ચાર ભેદ ગુણકર્મોં સે કિયે ગયે હૈ. ઇનકા નામ વર્ણ ઇસલિયે હૈ કિ જૈસે કિસીકે ગુણકર્મ હો વૈસાદિ ઉસકો અધિકાર દેના ચાહિયે. ઇકા અર્થાત્ ઉત્તમ કર્મ કરને સે ઉત્તમ વિદ્યાન આઠણ વર્ણ હોતા હૈ... બલવીર્ષ કે હોને સે મનુષ્ય દ્વત્રિય વર્ણ હોતા હૈ..... ” (ઋગ્વેદ બૂં વર્ણશ્રમ પ્રકરણ.) એજ પ્રમાણે:-

“ ... ત્રિણ-સત્યમાપણાદિ ઉત્તમ ગુણ, ઐર શ્રેષ્ઠ કર્મોં સે આઠણ વર્ણ ઉત્પન્ન હોતા હૈ. બલપરાક્રમાદિ પૂર્વોક્ત ગુણોં સે દ્વત્રિય... ...આપાર પશુપાસાદિ ગુણોં સે વૈશ્ય મૂર્ખતાદિ નીચ ગુણોં સે શૂદ્ર વર્ણ સિદ્ધ હોતા હૈ, (ઋગ્ બૂં સર્ણ પ્ર.)

ઇત્યાદિ વિધાનો જોતાં આર્થ સમાજ જાતિવ્યવસ્થા માનતી નથી, અર્થાત્ વિશિષ્ટ જાતિ રપૂત્ર અને ઇતર અરપૂત્ર એવો ભેદ એને સંબંધ નથી. જે સદ્ગુણી અને સદાચારી તે રપૂત્ર અને માનનીય, અને જે દુર્ગુણી અને દુરાચારી હોય તે નિરાદરણીય, એવો ભેદજ તેને માન્ય છે. જાતિનિશિષ્ટતાને લીધે કાષ્ઠ પણ જાતિ બદ્ધિજૂત થઈ સડે, એવું માનવાને સમાજ તૈયાર નથી. મહર્ષિ દયાનંદે જે “ સત્યાર્થ પ્રકાશ ” નામનો વેદ ધર્મ પ્રતિપાદક ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં તેઓ કહે છે કે જે:-

“...જે આઠણ હિ ઉત્તમ કર્મ કરતે હૈ વે હિ આઠણાદિ, ઐર જે નીચ બી ઉત્તમ વર્ણ કે ગુણકર્મરસમાર વાલે હોવે, તો ઉસકો બી ઉત્તમ વર્ણ મેં, ઐર જે ઉત્તમ વર્ણરથ હોકે નીચ કર્મ કરે તો ઉસકો નીચ વર્ણ મેં, જિનના અવસ્થ ચાહિયે.” —સત્યાર્થપ્રકાશ. સમુ. ૪.

“...ધર્માચરણ સે નિષ્કૃત વર્ણ અપને સે ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણ કે

પ્રાપ્ત હોતા હૈ, જ્યારે વહ ઉસી વર્ષુ મેં, ગિના જાવે, કિ જસ જસકે યોગ્ય હોવે, વૈસે અધર્માચરણ સે પૂર્વ અર્થાત્ ઉત્તમ વર્ણવાલા મનુષ્ય અપને મેં નીચે નીચે વાલે વર્ણુક પ્રાપ્ત હોતા હૈ, જ્યારે ઉસી વર્ણુ મેં ગિના જાવે...”

—સત્યાર્થ ૦ સમુ ૪

આ પ્રમાણે જન્મતઃ ઉચ્ચ નીચ ભાવનાનો નિવેધ કરી અને શુદ્ધ-કર્મતઃ શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠતાની ઉચ્ચ કલ્પનાની સ્થાપના કરી સ્વામીજી લખે છે કે:—

“આર્થ નામ ધાર્મિક, વિદ્વાન; આત્મ પુરુષોં કા ઐર ઇન્સે વિપરીત જનોં કા નામ દસ્ય અર્થાત્ ડાક્ટ, દુષ્ટ, અધાર્મિક ઐર અવિદ્વાન હૈ; તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય દ્વિજોં કા નામ આર્થ ઐર શૂદ્ર કા નામ અનાર્થ અર્થાત્ અનાડી હૈ.....”

—સત્યાર્થ ૦ સમુ ૮.

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ જુમંડળપરના મનુષ્યોની આતુર્વર્ણ પ્રસ્થાપિત કરી છે. મનુષ્ય માનના શુદ્ધ કર્મ પ્રમાણે ચાર ભેદ કરવામાં આવે છે, એવો એમનો આતુર્વર્ણ સંબંધી અભિપ્રાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધકર્મ પ્રમાણે વર્ણુભેદ માનનાર સમાજ સ્પર્શસ્પર્શના વિચારને નજ માને, એ સ્પષ્ટ છે. સ્વામીજીએ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરતાં લખ્યું છે કે:—

“ ... (પ્રશ્ન) દ્વિજ અપને હાથ સે રસોઈ બના કે ખાવેં વા શૂદ્ર કે હાથ કી બનાઈ ખાવેં ? (ઉત્તર) શૂદ્ર કે હાથકી બનાઈ ખાવેં, ક્યોં કિ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ઐર વૈશ્ય વર્ણુસ્થ સ્ત્રીપુરુષ વિદ્યાપદાને, રાજ્ય પાસને, ઐર પશુપાલન એતી ઐર વ્યાપાર કે કામ મેં તાપર રહેં, ઐરઆર્થો કે ઘર મેં શૂદ્ર સ્ત્રી પુરુષ પાકાદિ સેવા કરેં...” —સત્યાર્થ ૦ સમુ ૧૦.

માનવ જાતિમાં જે જે લોક અજ્ઞાન છે, અર્થાત્ જોનામાં દ્વિજ ધરા જેટલી યોગ્યતા નથી, તે સર્વ શૂદ્રોએ દ્વિજોના ધરના રસોડા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી, એવો ઉપદેશક વાક્યનો ભાવ છે. આર્થસમાજને જે જાતિવિચિત્ર સ્પર્શસ્પર્શની કલ્પના માન્ય હોત તો તેણે સુસજ્જમાન, શિરતી, મુરોપીપન એ સર્વને આર્થધર્મની દૃષ્ટિ આપી પોતાની સાથે બેગવ્યા ન હોત. સ્વામી દયાનંદે તો વૈદિક ધર્મનો ઉપદેશ પૃથ્વીપરના સર્વ દેસદેશાન્તરોમાં જાહેર કર્યો.

ઐવી વ્યવસ્થા પોતાના મૃત્યુપત્રમાં કરી હતી, એ પરથી પણ ઉપરોક્ત કથનને પ્રુટિ મળે છે.

આ સમાજના સલાસદ થનાર એક વર્ષપર્વે સદાચક રહી પોતાનાં આચરણ ઉત્તમ છે એવું દેખાડી આપવા પછી બીજા વર્ષે પ્રવેશવિધિ કરી સજાસદ થઈ શકે છે. ગમે તે જાતિનો, ગમે તે ધર્મનો અથવા ગમે તે દેશનો મનુષ્ય હોય, છતાં તે આર્થસમાજના દર નિયમ માને, અને વેદ-મનાનુકૂળ પોતાનાં આચરણ સુધારે, તે આર્થસમાજમાં અગ્રસ્થાને પહોંચી શકે છે. આવા પ્રકારના આ સમાજના ઉદાર ધર્મમતને લીધે સર્વ ઉચ્ચ મનુષ્યોને અને તેજ પ્રમાણે હિંદુઓએ બહિષ્કૃત માનેલા લોકોને પણ આ સમાજ આત્મવરૂપ થઈ પડી છે. હિંદુઓમાંથી ધણા અત્યંત ધર્માન્તર કરી ખ્રિસ્તી થઈ ગય છે, તેનું કારણ હિંદુઓના બહિષ્કારજ છે. આવો આ સમાજ કોઈના પણ બહિષ્કાર કરતી ન હોવાથી તે અલગજેદારનું કાપે ધણી ત્વરાથી અને અપ્રતિભ બધથી કરે ॥ અને તે કાર્યમાં યશ પણ ઐટલીજ ત્વરાથી મળે છે. આર્થ સમાજે અનાયાસથી ઉઘાડી સર્વ જાતિના-બહિષ્કૃતો સહિત-અનાથોને રક્ષણ આપવાની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા કરી છે અને તેમાં વિશેષ એ છે કે, એમણે ચાલતી કરેલી સંસ્થાઓમાં જાતિવિશિષ્ટ ઉચ્ચ નીચ ભાવનાને રથાન આપવામાં આવતું નથી. આર્થ સમાજે ધર્મ સંસ્થા, શિક્ષણ સંસ્થા, અનાથ સંસ્થા, અને પતિનપાવન સંસ્થા, ઐવી સર્વ જાતની સંસ્થાઓ વડે પતિતોના ઉદ્ધારનું શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર કાર્ય દ્વારમાં લીધું છે. અલગજેદારના અને સ્પર્શસ્પર્શના સંબંધમાં આર્થ સમાજે ધણા બળથી સુધારણા કરી છે, એ જગ જાહેર છે.

વર્તમાનમાં પ્રચલિત યૈવેશી જુદી જુદી મુખ્ય સંસ્થાઓના મત અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તેમનું કાલક્ષિત કેટલું વિસ્તૃત કિંવા સંકુચિત છે, એ વિષયની કલ્પના આટલા વિવેચનથી આવશે. જારન ધર્મ મહામંડળ પણ એક ધાર્મિક સંસ્થા છે, પરંતુ તે જુના વિચારનુંજ પ્રતિપાદન કરી સ્પર્શ-સ્પર્શને સ્વીકારે છે એટલે એના ઉદ્દેશની અહીં આવરણકતા નથી.

ભાગ ૧૪ મો.

બહિષ્કૃતોની લોકસંખ્યા.

જાતિભેદ, આગંતુક સ્પર્શસ્પર્શ, કેટલીક બાજતમાં કાયમનું અસ્પૃશ્યત્વ અને જાતિવિશિષ્ટ પૂર્ણ બહિષ્કાર, એવાં અનેક કારણોથી વિભિન્ન થયેલા હિંદુ સમાજની વાસ્તવિક સ્થિતિ કેટલી શિથિલ છે, તે જોવું હોય તો એવા પૂર્ણ અસ્પૃશ્ય અને અર્ધ અસ્પૃશ્ય મનુષ્યોની હિંદુજાતિમાં કેટલી મોટી સંખ્યા છે તે જોવું જોઈએ. સમાજની સુસ્થિતિ થોડી સંખ્યાના વર્ગ પ્રત્યે પણ દુર્લભ્ય કરવાથી ચાલી શકતી નથી, તો બૃહત્સંખ્યાના વર્ગ પ્રત્યે દુર્લભ્ય કરવાથી કેવી રીતે ચાલી શકે ? આથી એ સંબંધી વિચાર કરવાને હિંદુવાસિયોના ધર્મ અને જાતિભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેદ કેવા અને કેટલા છે તે જોઈએ:—

હિંદુસ્થાનની જનસંખ્યાનું પ્રાંતવાર અને જાતિવાર નિરીક્ષણ.

(૧) હિંદુધર્મની જનસંખ્યા.

(ક) અજમેર, મેવાડ, રાજપુતાના, પંજાબ અને દારમીર એ પ્રાંતોની હિંદુ જનસંખ્યાના આંકડા:—

(૧) આદાણુ—	૨૩,૩૦,૫૮૨.
(૨) કાનિય—(ખત્રી રાજપુત વગેરે)	... ૩૫,૫૬,૭૯૬.
(૩) પૈશ્ય—(અગવાલ, ખંડવાલ, મહે-
શરી વગેરે)	... ૬,૧૫,૦૫૦.

કુલ દિલ ૬૮,૦૨,૪૩૧.

- (૪) શૂદ્ર—(અ) સમગ્ર (આદાણો
જેમનું અજ ખાતા નથી.

મહાર, વાધરી વગેરે) ... ૩૪,૭૬,૦૮૪.

કુલ શુદ્ધ ૮૫,૭૯,૮૫૭.

વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક ... ૩૭,૫૨,૬૬૭.

કુલ સર્વ ૨,૦૪,૮૭,૬૧૯.

(મુંબઈ ધલાકામાં એકંદર સિંગાયત— ૧૪,૨૨,૨૯૩ છે,

અને તેમાં અસ્પૃશ્ય સિંગાયત— ૧,૩૫,૭૧૮, છે).

(ગ) મદ્રાસ ધલાકા, મૈસૂર, હૈદરાબાદ, ત્રાવણકોર,
કાચીન એ આંતોના હિંદુની જનસંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ... ૨૧,૫૮,૨૬૮.

(૨) ક્ષત્રિય ... ૪,૫૦,૪૯૬.

(૩) વૈશ્ય ... ૧૦,૭૮,૧૩૯.

કુલ દિજ ૩૬,૮૬,૯૦૩.

(૪) શૂદ્ર—(અ) સચ્છ (ચેટ્ટી, ના-

થર વગેરે) ... ૧,૭૫,૩૮,૨૫૪.

(ઇ) અસચ્છ ૧,૨૦,૪૪,૬૧૯.

(ઉ) અત્યજ-અપૃથક્ સુ-

દ—(અત્યજ, પરમા, પંચમ

વગેરે બહિષ્કૃત)... ૧,૫૩,૭૪,૦૭૩.

૪,૪૯,૫૬,૯૪૬.

સિંગાયત જંગમ વગેરે ... ૩૯,૭૨,૫૧૭.

વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક ... ૧,૬૬,૦૫૭.

કુલ સર્વ ૫,૨૮,૨૨,૪૨૩.

(ઘ) છોટા નાગપૂર, ચોરિસા, ખંડ મહાલ એ આંતના હિંદુની જન
સંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ... ૨,૧૪,૬૭૭.

(૨) ક્ષત્રિય ... ૧,૬૬,૩૪૧.

(૩) વૈશ્ય ... ૦

કુલ દિજ ૪,૧૧,૦૧૮

× આ આંતમાં દિલ પૈઝીના વૈશ્યને શૂદ્રમાં ગણવામાં આવ્યા છે, જે
માર્ગિક અન્યાય છે.

વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક ૬,૭૫,૬૮૭.

સર્વ મળી ૧,૪૦,૦૮,૦૮૫.

(ચ) સંયુક્ત પ્રાંતનાં હિંદુઓની જનસંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ૫૨,૧૫,૬૧૫.

(૨) ક્ષત્રિય ૩૯,૨૧,૬૬૩.

(૩) વૈશ્ય ૨૧,૬૫,૬૧૪.

કુલ દિજ ૧,૧૩,૩૩,૪૬૨.

(૪) શૂદ્ર-(અ) સમગ્ર જોની

પાસેથી પાણી અને પકકી

રસોઈ બ્રાહ્મણ લે છે

એવી જાતિ. જાટ, હલ-

વાઇ, આહીર વગેરે.)—

૧,૧૬,૫૭,૪૭૭.

(ઇ) અસમગ્ર-જોમની

પાસેનું પાણી પણ બ્રાહ્મ-

ણને અપવૃત્ત નથી; પણ

જોમને સ્પર્શ કરે છે એવી

જાતિ, (વણજારા તેલી,

કાલ, કંજાર વગેરે)—

૭૬,૦૬,૫૬૪

(ઈ) અત્યંત અસ્પૃશ્ય

શૂદ્ર-ભંગી, ડોંગ, ચમાર

વગેરે—

૧,૦૦,૪૮,૮૫૮.

એકંદર શૂદ્ર ૨,૯૩,૧૪,૮૬૬.

ભિખારી તેમજ વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક:— ૪,૦૧,૬૬૬.

સર્વ મળી ૪,૧૦,૫૧,૩૬૦.

(છ) બિહાર પ્રાંતના હિંદુઓની જન સંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ૧૦,૬૪,૫૦૬.

(૨) ક્ષત્રિય ૨૬,૬૧,૪૬૦.

(૩) વૈશ્ય ૦

(૪) શૂદ્ર-(અ) સમગ્ર-જોની પાસેથી

x આ પ્રાંતના દિગ્ગે પૈકીના વૈશ્યોને શૂદ્રમાં ગણ્યા છે, આ એક અન્યાય છે.

(૩) વૈશ્ય x ૦

કુલ દિવ ૧૧,૬૪,૮૬૦.

(૪) શૂદ્ર—(અ) સચ્ચૂદ્ર ... ૧૨,૬૪,૭૭૨.

(ઇ) અસચ્ચૂદ્ર ... ૨,૩૦,૧૦૨.

(ઉ) અત્યજ (ચમાર,

હારી પાન વગેરે અસ્પૃશ્ય જાતિ. ૧૧,૦૬,૭૯૩.

કુલ શૂદ્ર ૨૬,૦૧,૬૬૭.

વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક—

૨,૭૬,૫૯૦

(જ) આસામ પ્રાંતના હિંદુની જન સંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ... ૧,૩૦,૮૫૨.

(૨) ક્ષત્રિય ... ૧૦,૬૧,૦૧૯.

(૩) વૈશ્ય x ... ૦

કુલ દિવ ૧૧,૯૧,૮૭૧.

(૪) અસ્પૃશ્ય શૂદ્ર અત્યજ નામશૂદ્ર

વગેરે. ... ૧૦,૬૩,૮૯૮.

કુલ શૂદ્ર ૧૦,૬૩,૮૯૮.

વર્ગીકરણ ન કરેલા લોક... ૨૨,૧૨,૦૨૪

સર્વ મળી ૪૪,૯૭,૭૬૩

(ટ) કુચબિહાર પ્રાંતમાં હિંદુની જનસંખ્યા:—

(૧) બ્રાહ્મણ ... ૧૫,૪૮૩.

(૨) ક્ષત્રિય ... ૩,૨૯,૭૪૯

કુલ દિવ ૩,૪૫,૨૩૨.

(૩) શૂદ્ર—અત્યજ ... ૧,૩૭,૩૬૮.

કુલ શૂદ્ર ૧,૩૭,૩૬૮.

વર્ગીકરણ ન કરેલા ... ૭૫,૭૮૭.

સર્વ મળી ૫,૫૮,૩૮૭.

અન્ય ... ૧૯,૪૩,૩૧૪.

સર્વ હિંદુની કુલ સંખ્યા ૨૦,૭૧,૪૭,૦૨૬

x આ પ્રાંતોમાં પણ વૈશ્યને શૂદ્રમાં ગણાય છે !

દિંદુ લોકસંખ્યાના વર્ણવાર વિભાગ:—

(૧) બ્રાહ્મણ	૧,૨૫,૦૬,૦૧૪.
(૨) ક્ષત્રિય	૧,૩૮,૧૬,૦૧૬.
(૩) વૈશ્ય	૯૨,૫૧,૧૫૬.
(૪) શૂદ્ર (અવજ્ઞ અને અસજ્ઞ)	૬,૪૬,૨૪,૩૫૦.
(અ) અન્યજા	૫,૨૨,૩૬,૬૩૨.
(ઇ] હંતર (અવર્જિત)	૧,૮૪,૦૬,૮૦૫.
કુલ દિંદુ ૨૦,૭૧,૬૭,૦૨૬.	

(૨) મુસલમાન.

(ક) પંજાબ, કાશ્મીર, રાજપુતાના, એ પ્રાંતના મુસલમાન:—

(૧) અઝાદ (ઐત)	૧૫,૧૬,૯૯૮.
(૨) અઝલાદ (કનિષ્ઠ)	૫૬,૬૮,૬૪૬.
(૩) અઝલ (હીન)	૫૮,૪૬,૪૬૬.
(મુસલમાની અત્યજ) અન્ય	૨૩,૦૨,૧૬૪.
કુલ ૧,૫૩,૩૪,૮૦૧.	

(ગ) સંયુક્ત પ્રાંત, ગિદાર એ પ્રાંતના મુસલમાન:—

(૧) અઝાદ	૮૧,૯૦,૦૬૦.
(૨) અઝલાદ	૧૩,૬૧,૬૮૩.
(૩) અઝલ	૨૭,૭૫,૦૦૩.
(મુસલમાની અત્યજ) અન્ય	૧૫,૬૭,૪૦૦.
કુલ ૧,૦૨,૯૪,૪૪૬.	

(ગ) બંગાળ તથા આસિસા પ્રાંતના મુસલમાન:—

(૧) અઝાદ	૧,૯૯,૮૦,૫૪૭.
(૨) અઝલાદ	૮,૮૭,૬૮૯.
(૩) અઝલ	૭,૦૯૭.
(મુસલમાની અત્યજ) અન્ય	૫,૪૪,૦૭૫.
કુલ ૨,૧૪,૧૯,૪૦૮.	

હંતર પ્રાંતના મુસલમાન ૧,૫૪,૦૬,૪૧૬.

દિંદુના એકંદર મુસલમાન ૬,૨૪,૫૮,૦૭૭

(૩) હિંદના અંત્યજનોની કેટલીક મુખ્ય જાતિની એકંદર લોકસંખ્યા.

જાત.	વસ્તીનો પ્રદેશ.	કુલ લોકસંખ્યા
૧ ચમાર	ધણા ભાગમાં	૧,૧૧,૩૭,૩૬૨.
૨ મોન્વી	ધણા ભાગમાં	૧૦,૦૭,૮૧૨.
૩ રોંમ	બંગાલ, આસામ, પંજાબ....	૮,૭૩,૦૨૬.
૪ ભંગી	મુંબાઈ, સંયુક્ત પ્રાં. રાજપુતાના...	૬,૫૬,૫૮૬.
૫ દાણુક	બંગાલ પંજાબ	૮,૭૦,૫૫૭.
૬ બાગડી	બંગાલ, આસામ	૧૦,૪૨,૪૫૦.
૭ બલ્લખ	માળવા, મધ્ય પ્રાંત	૫,૮૪,૩૩૪.
૮ ધૂરા	ઉત્તર હિંદ	૧૩,૨૬,૪૧૮.
૯ નામચર્દ-ચાંડાલ	ઉત્તર હિંદ	૨૦,૩૧,૭૨૫.
૧૦ રાજવંશી... ..	,,	૨૪,૩૮,૬૫૪.
૧૧ મહાર	મુંબાઈ, વરોડ, મધ્યપ્રાંત...	૨૯,૨૮,૬૬૬.
૧૨ માંગ	,,	૫,૭૬,૩૦૬.
૧૩ બહસિયા (મહાર)	કર્નાટક, મદ્રાસ	૭,૭૦,૮૬૯.
૧૪ માદિંગ (માંગ)	,,	૧૨,૮૧,૨૫૨.
૧૫ પરિયા	મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ	૨૨,૫૮,૬૧૧.
૧૬ ચિઝિમયા	,,	૪,૭૮,૪૬૬.
૧૭ માત્ર	મદ્રાસ, બંગાલ	૧૮,૬૩,૬૦૮.

અન્ય જાતિ— ૨,૦૯,૯૯,૪૭૦.

૫,૩૨,૩૬,૬૩૨.

x હિંદુસ્થાનની એકંદર લોકસંખ્યા	૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬
હિંદુની એકંદર સંખ્યા	૨૦,૭૧,૪૭,૦૨૬
અંત્યજો	૫,૩૨,૦૬,૬૩૨.
મુસલમાનોની એકંદર સંખ્યા	૬,૨૪,૫૮,૦૭૭.

x શ્રીયુત સિંદેના " જાહિંગર બારત " નામના પુસ્તકની આ વેબમાં ઘણી સદાય મળી છે; તે માટે લેખક શ્રીયુત સિંદેનો આભારી છે.

દીન (અરપૂર જોવા) મુસતમાન ૮૬,૨૮,૫૬૬.

આ આંકડા તરફ જોતાં એ ખ્યાનમાં આવશે કે, દિંદુઓની એકંદર સંખ્યામાંના એક ચતુર્થાંશ કરતાં અધિક લોકને અરપૂર, તેમજ પૂર્વ બંદિખૂન માનવામાં આવે છે. મુસતમાનોમાં અરપૂરનું કિંવા દીન મુસતમાનોનું પ્રમાણ, એમની એકંદર જનસંખ્યા જોતાં એક-સપ્તમાંસ છે, અને એ ઉભય ધર્મના દીન મનુષ્યોની સંખ્યા એકત્ર કરતાં, તે લગભગ સવા ૭ કરોડની થાય છે. દિંદુના ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોમાંના સવા ૭ કરોડ તો અડકવાને પણ યોગ્ય નહિ, એવા દીન મતાવધા છે ! અત્રે કે દર પાંચ માણસે એક મનુષ્ય અવ્યવહાર છે એમ માનવામાં આવે છે !

(૪) હવે, અત્યંત ઉચ્ચ દિંદુજનિ, અને અત્યંત નીચ દિંદુ જાતિની પ્રાંતવાર એકંદર સંખ્યા જોતાં તેમનું સેંઠડે શું પ્રમાણ આવે છે તે જોઈએ:—

પ્રાંત	પ્રાદેશીય.	અંત્યજ.
(૧) પંજાબ, કાશ્મીર, રાજપુતાના.	૧૨	૧૮
(૨) મુંબાઇ, વડોદરા, કુર્મ.	૬	૧૭
(૩) મદ્રાસ, મૈસુર, હંડાગાદ ઇ.	૪	૩૦
(૪) છોટાનાગપૂર.	૩	૫૮
(૫) મધ્ય પ્રાંત, વરાહ.	૮૩	૧૬
(૬) સંયુક્ત પ્રાંત.	૧૩	૨૫
(૭) બિહાર.	૫	૨૧
(૮) બંગાલ.	૬	૪૫
(૯) એરિસા.	૧૦	૩૦
(૧૦) આસામ, સિક્કીમ, કુચબિહાર.	૩	૪૪
	<u>૭૦૩</u>	<u>૩૦૪</u>

આ પ્રમાણ જોતાં જણાશે કે, પ્રાદેશોથી ચાર ધણા અંત્યજ છે. અંત્યજોની આવડી મોટી સંખ્યા હોવા છતાં હજારો વર્ષથી વિદ્યા અને સંસ્કૃતિથી દૂર રાખવાથી તેમની ધણીજ નિકૃષ્ટવસ્થા થઇ પડી છે. અરપસંખ્યાના મનુષ્યોનો બીજાના પર આ ધાર્મિક તેમજ સામાજિક

આત્માચાર છે, આ એક અન્યાય છે, અને તેથી તેમના હકોની પાપમાલી થાય છે, એ વાત આથી સારીરીતે સ્પષ્ટ થાય છે. આ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સ્થાપન થએલી સંસ્થાઓની શક્તિ કેટલી છે, તે જાણવાને નીચેના આંકડા ઉપયોગી થશે:—

હિંદુ	૨૦, ૭૦, ૫૦, ૫૫૭.
આર્યસમાજ	૯૨, ૪૧૯.
બ્રહ્મા અને આર્યનાસમાજ	૪, ૦૫૦.
શીખ	૨૧, ૯૫, ૩૩૯.
જૈન	૧૩, ૩૪, ૧૪૮.
બુદ્ધ	૯૪, ૭૬, ૭૫૯.
પારસી	૯૪, ૧૯૦.
મુસલમાન	૬, ૨૪, ૫૮, ૦૭૭.
ખ્રિસ્તી	૨૯, ૨૩, ૨૪૧.
જૂ	૧૮, ૨૨૮.
ખીજા	૮૭, ૧૪, ૦૪૮.

કુલ. ૨૯, ૪૩, ૬૧, ૦૫૬.

ત્રીસ કોટિ મનુષ્યસંખ્યામાં જાતિવિશિષ્ટ બહિષ્કાર ન માનનાર એવા આર્યસમાજ અને બ્રહ્મસમાજ એક લાખ છે. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીતો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે સ્પર્શરૂપર્શના અસ્વીકાર કરે છે, છતાં મુસલમાનોમાં એક સપ્તમાંસ અસ્પૃશ્ય મુસલમાનો છે; વળી ખ્રિસ્તીઓમાં—કેટલાક દક્ષિણાત્મ ખ્રિસ્તી—(રોમન કેથોલિક મતના ખ્રિસ્તીઓમાં) કેટલાક જાતિવિશિષ્ટ ખ્રિસ્તી છે, જેમનામાં અસ્પૃશ્ય જાતિની માન્યતા હજી રહેલી છે! પારસી અને જૂની સંખ્યા અદ્ય છે, પણ એ લોકોના યાજ્ઞકામાં સ્પર્શરૂપર્શ માનવામાં આવે છે. જૈન, બુદ્ધ અને શીખ, મૂળથીજ ઉદાર છે, તથાપિ તેઓ હાલમાં હિંદુઓના જેટલાજ અનુદાર થએલા છે. સ્પર્શરૂપર્શના કાર્યમાં અન્ય ધર્મિયોની સહાય મળે અને તે લેવી, એ સ્વજાતિનો ધાત કરવા સમાન છે, એ ખાસ માદ રાખવા જેવું છે. જૈન, બુદ્ધ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને જૂ એ ધર્મના આશ્રયથી હિંદુઓમાંથી જેટલું સ્પર્શરૂપર્શનું વૃત્ત ઓછું થશે,

તેટલુંજ હિંદુત્વ પણ નહીં થશે. આ પરિસ્થિતિ હોવાથી હિંદુજાતિના અંત-
જનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં અન્ય ધર્મિયોના આગ્રહ લેવો એ એવરકર
નથી, એ નિર્વિવાદ છે. આર્ય સમાજ અને બ્રહ્મસમાજ (કિંવા આર્યના સમાજ)
એ બે સંસ્થાઓજ હિંદુઓની આચીન સંસ્કૃતિને કાયમ રાખી તેઓનામાં
આદ્યાર્ચની ભાવના ઉત્તેજન કરનાર છે. આર્યસમાજ વેદ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ-
નાર સમાજ છે. ત્યારે સર્વ ધર્મમાંથી તર્કની કસોટીમાં યોગ્ય ઉત્તરનાર ભાગને
મંદણ કરનાર બ્રહ્મસમાજ છે. સર્વ હિંદુસમાજ એ વેદ પર વિશ્વાસ રાખ-
નાર તેમજ આદ્યાર્ચને માનનાર હોવાથી, તેમની નિકટના મિત્રરૂપ આર્ય-
સમાજ છે. આર્યસમાજ હિંદુસમાજના કલ્યાણ અર્થે યથાર્થ કાર્ય કરી
શકે એમ છે. હાલમાં તો મહાન હિંદુજાતિમાં એ ઉભય સમાજ પોતાની
સંબંધિતાની બહાર કાર્ય કરે છે, એમાં શંકા નથી; પણ હિંદુધર્મિઓ
સ્વતઃ જાગૃત થઈ એમના કાર્યમાં સહાય કરશે, તો બહો લાભ થશે એ
નિઃશંક છે.

આ ઉપરથી લક્ષ્યમાં આવશે કે, કાર્ય કરનાર ચોક્કસ, વિરૂધ્ધ કામ
કરનારનું બીજા વિરોધ અને સમાજ ઉદાસીન, એવી દસા હોવાથી સ્પર્શસ્પર્શ
અને અંતર્જોદ્ધારનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ છે, એ સદજ ખ્યાનમાં આવશે.
આથીજ એ કાર્ય કરવા માટે ખરા કર્મવીરોની આવશ્યકતા છે.

ભાગ ૧૫ મો.

ઉપાય-ચિંતનની આવશ્યકતા.

(૧) અરપૂરય મનાયલા એવા પૂર્ણ બહિષ્કૃત લોકોની સંખ્યા જોઈ, એટલે કે તેઓ હિંદુ સમાજનું એક મુખ્ય અંગ છે, એ જોયું. આ મહત્વના અંગ તરફ દુર્લ્લેપ કરવું એ પાકવે એમ નથી. ખરેખર ખુલી રીતે જેને પોતાની ઉન્નતિ કરવાનો માર્ગ મળતો નથી, એવા એ અરપૂરય મનુષ્યો છે. નવીન સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ આ દેશમાં સો વર્ષથી ચાલુ થયેલો હોવા છતાં પણ આ જાતિના મનુષ્યો તેના વડે પોતાનો કંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. આનું મુખ્ય કારણ તેઓના પરનો સામાજિક બહિષ્કાર એજ છે.

તેઓ વિચારા સાર્વજનિક સંસ્થાઓનો પણ ઉપયોગ કરી શકતા નથી, એ કેટલી શોચનીય સ્થિતિ છે ? અમેરીકામાં જાપાની વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં દાખલ કરવાનો પ્રતિજ્ઞ કરતાં અમેરિકન સરકારપર જે તીવ્ર વાદ પ્રાકર કરવામાં આવે છે તેમજ હિંદીઓને ટ્રાન્સવાલમાં દ્રામમાં બેસવાનો અને રસ્તામાં ચાલવાનો પ્રતિજ્ઞ કરવાથી જેમને અન્યાય થયો એમ લાગે છે, તેમનો સ્વદેશીય તેમજ સ્વધર્મબાધિય એવા અંત્યજનો સંતાનોને સાર્વજનિક શાળાઓમાં જવાની મનાઈ છે, હિંદુ અધિકારની નોકરી મળવાની શક્યતા નથી, પોષ્ટ અને તાર ઓફિસો, સાર્વજનિક દવાખાનાંઓ, વાંચનાલયો, અને સાર્વજનિક સભાઓ, એમાં સમાન પણ બેસવાનો હક નથી, હિંદુ વર્ણનાઓને ઘેર જવાનો પ્રતિજ્ઞ છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુ જાતિનો કોઈ મનુષ્ય એમનો સ્પર્શ કરે તો તેમને સ્નાન પણ કરવું પડે છે ! આ સર્વ દરોજ જણાતા પ્રકાર માટે એમને કંઈ પણ લાગતું નથી, એ શું આશ્ચર્ય નથી ? જે પ્રકારનો પ્રારંભ કરવા માટે વિદેશીઓને દૂધ આપવામાં આવે છે, તેજ પ્રકાર વધુ તીવ્રતાથી અહીં ચાલી રહેલો છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદુઓને જે દુઃખ હમણાં ભોગવવાં પડે છે તેના કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ હિંદુમાં અંત્યજો ધણા કાલથી ભોગવે છે. સહાય દેશન-કોઓ એનો વિચાર કરવા જેવો નથી !

(૨) જે આપણે એમના ઉધાર માટે લશ્મી નદિ આપીએ, તો તેઓ સપ્તમા પ્રિયતીથમનો સ્વીકાર કરશે, અને એ માર્ગે તેઓ દિંદુઓની સમાન પંક્તિમાં આવી પહોંચશે. જે ઉન્નતિની છાત્ર આ દેશ પર આવી છે, જે નવીન વિચાર ઉત્પન્ન થયેલા છે અને જે નૂતન સંસ્કૃતિ આપણા દેશ પર પ્રસરેલી જણાય છે, તે આ વર્ગ પર્વત પહોંચ્યા સિવાય રહેનાર નથી. આવી સ્થિતિમાં જે ઉચ્ચ વર્ગના લોક તેમની ઉન્નતિ આડે આવતા રહેશે તો તેઓ સ્વતઃજ પોતાની ઉન્નતિ કરવા લાગશે, અને તેમ છતાં તેઓ વરિષ્ઠ દિંદુમતિનો દ્વેષ પણ કરશે. મનુષ્ય સ્વભાવે એ નિયમજ છે કે, જે પોતાની ઉન્નતિની વચ્ચે આવે છે, તેમને માટે એની મેળેજ મનમાં દેશ ઉત્પન્ન થાય. આ વાતની સાક્ષી ઇતિહાસમાં સારી રીતે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. શબ્દો અપમાન કિંવા જ્ઞાતિ વિશેષને લાંબી યત્ન અપમાન એ ધૈર્યક્ષિતક અપમાનની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્થિતિ તેમજ વિશેષ તીવ્ર રૂપમાં જણાય છે. આજઠાક કરતાં જેમણે દશવીર ચતુર્કાથી અન્યાય સદન ક્યો છે તેઓ પ્રત્યે દશ પણ એવો અન્યાય આજુ રાખવામાં આવશે તો, તેના પરિણામે આપણા વંશજોને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડશે. આ ભારી અનર્થ પ્રત્યે લક્ષ્ય આપી ઉચ્ચ જાતિના દિંદુઓએ અંત્યજોની ઉન્નતિમાં વિશ્વરૂપ ન થતાં, તેમજ ઉદાસીન ન રહેતાં, તેમની ઉન્નતિ સર્વ પ્રકારે કરવા ઉત્સાહ પૂર્વક તત્પર થવું જોઈએ. જે તેમ કરીશું તો એ અંત્યજો પરનો એક મહાન પ્રતિજ્ઞા આદર્શપણે દૂર કરવાનો યશ પ્રાપ્ત થશે અને તેઓ કૃતઘતાપૂર્વક ભાવી રાષ્ટ્રકાર્યમાં આપણને સહાનુભૂતિ પૂર્વક સહાય કરશે.

(૩) અંત્યજો હાલમાં છે તેજ સ્થિતિમાં રહે, તોપણ તેથી રાષ્ટ્રની હાનીજ થવાનો સંભવ છે. કારણ કે, એક પંચમાંસ દિંદુ અશિસ્તિ, અચાની અને અવ્યવહાર રહેવાથી, રાષ્ટ્રના અન્ય મનુષ્યો પર તેનું અનિષ્ટ પરિણામ થવા વિના રહે નહિ. એમને આપણાથી સર્વદા અલગ રાખવા માટે અને અચાનતામાં સકવા દેવા માટે, સર્વને અનુદાર થવું પડે છે, અને એવા અનુદાર પાયા પર જે નિયમ સ્થાપનામાં આવે, અથવા જે નિયમો છે તે પાળવામાં આવે, તે સર્વ તેમજ જુવમી અને અન્યાયતાજ હોષ થકે, તેમજ જે મનુષ્યોને એવી વ્યવસ્થામાં રહેવાની અને જીવવાની પ્રવૃત્તિ પડે છે, તેમનાં મન પણ અનુદારજ મ્હં જાય છે. અર્થાત્ ભાવી પ્રજાની

માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિ નાશ પામી સર્વ સંકુચિત વિચારનાજ થાય. 'આત્મ' અનિષ્ટ થતાં હિંદી રાષ્ટ્રના ભાગ્યોદયની આશા કેવી રીતે રખાય, કિંવા તેનું નામ સંસ્કૃતિપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં કેવી રીતે ગણાય ? આ અનર્થ થતો અટકાવવા માટે સંકુચિત ભાવનાઓનો નાશ કરી, ઉદાર ધર્મતત્વોનું અવજન કરી, સેંકડો વર્ષથી અજ્ઞાનના કીચડમાં પડેલા અંત્યજને બહાર કાઢવાના પવિત્ર અને ધાર્મિક કાર્યમાં સર્વેએ યોગ્યું જોઈએ.

રપસારપર્શની રૂઢ વ્યવસ્થા કાયમ રાખવાથી, અને સામાજિક અહિંકારનો દુષ્ટ પ્રવાહ વહેતો રહેવા દેવાથી, વૈદિક અને ઔપનિષદિક કાલના પ્રાચીન વૈભવથી પણ હિંદુમાત્રે સદાના દૂર ચલુ પડશે. પ્રત્યેક હિંદુ સદાના હો કે અજ્ઞાન તોપણ તે પોતાના પ્રાચીન સમયના હિંચ વૈભવ માટે આદર અને અભિમાન ધરાવે છે. એ વાત ખરી છે કે, એવું શાબ્દિક અભિમાન રાખવાથી કંઈ લાભ નથી, તથાપિ તે અભિમાન અને દિવ્ય વૈભવની સ્મૃતિથીજ આપણે હિંદુસમાજ પુનઃ ઉડી ઉભો થશે, અને એનાજ સામર્થ્યથી તે પુનઃ સશક્ત થઈ અનેક મહાન કાર્યો કરી આખા જગતમાં પોતાનો ચિન્હવડે બજાવશે. તે હિંચતમ વૈદિકકાલની રિયતિ ગ્રાપ્ત કરવામાં જ આપણા ગૌરવનું રક્ષણ છે. બંધુઓ ! યાદ રાખજો કે, એ સર્વ અભિમાનનું બલિદાન વર્તમાનની રૂઢિપી રાક્ષસિણીને આપી સર્વેએ પૂર્વેતિદાસહીન ચલુ એ કદાપિ પણ છટ નથી. ઉપનિષદે ઉપદેશમાં સમતાના તત્વોને ભૂધી ન જતાં તે વ્યવહારમાં આશુવાં જોઈએ. આ ઉપદેશ કંઈ ગમે તેવા એક બે મનુષ્યોએ કયો નથી, પણ સર્વજનતાના સ્વાસ્થ્યના નિયમ કેવા રચવા, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી, પ્રાચીન દૂરદર્શી પુરુષોએ તે નિયમ જગતના હિત અર્થે ઉપદેશમાં છે. રૂઢિના સંકુચિત વિચારોનું આવરણ આ તેજસ્વી તત્વોપર પડેલું છે, તે દૂર કરી, તેનું તેજ ચારે દિશાએ ફેલાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દાસની રૂઢિમાં રહેવાથી વિશ્રમધુત, સમાનત્વ, સર્વ ભૂતાત્મ ભાવ સર્વ ભૂતમાત્રનું હિત કરવાની હિંચ ભાવના, ઇલાદિ પ્રાચીન કાળના વેદાન્તચાત્ર પ્રતિપાદિત સદૃશ્ય આપણાથી ધણે દૂર જતા રહ્યા છે. પ્રકાશ અને અંધકારને જેટલો સંબંધ છે તેટલોજ આ રૂઢિનો અને તે હિંચ વિચારોનો સંબંધ છે. સામાજિક અહિંકારની રૂઢિ એ આ વિચારોથી વિરૂધ્ધ છે. જ્યાં સૂધી એ દુષ્ટ રિવાજ સમાજમાં રહેશે, ત્યાં સૂધી તે હિંચશુભો જન્મ પામે

એ સંભવિત નથી. એક વખત જો એ ઉચ્ચગુણો જન્મ પામે તો એ કુવિચાર રહી શકેજ નહિ. જે કાલના વૈભવનું તેજ આપ્યા જગતને તેજસ્વી કરવું, તે એટલે કાલનો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે સમયનાં સમાનતાનાં તાવોનું અવલંબન કરી અત્યંતજેદારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની અત્યારે અત્યંત આવશ્યકતા છે.

(૪) સામાજિક નીતિ અને વ્યક્તિની નીતિ સુધારવા માટે અને ઉદારચરિત થવા માટે સમાનતાના તત્વનું પાલન કરવું જોઈએ. સર્વ સાધુ સંતો અને પ્રાચીન ઋષિઓએ એજ માર્ગ ઉત્તમ છે એવું પેતાના આચરણથી જગતને બતાવી આપ્યું હતું. ધણા ધર્મપ્રવર્તકોએ અને આચાર્યોએ પણ એ તત્વનો જોરથી પ્રચાર કરેલો છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં પણ એજ તત્વ આપણને સહાયકારક થાય છે એવું ખાત્રી પૂર્વક જણાય છે. મોટા પુરોહી સંમતિ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને તર્કથી જણાતી પ્રમાણ સિદ્ધતા, એ ત્રણ બાબતો વિચાર કરતાં હાલની આપણી વિષમતાની સમાજ રચના અને અસ્પૃશ્ય મનુષ્યોની વ્યવસ્થા ધણીજ હાનિકારક છે, એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ સર્વથી વિરૂધ્ધ જવું એ ખરેખર આત્મહત્યા કરવા સમાન છે. આવી આત્મહત્યા આપણા રાષ્ટ્રે ધણાં સારકો મુશ્કેલી કરી. આ મહાન બૂઝ હતી, અને તેનાં ફક્ત ભોગવનાંજ પડે છે. આ સર્વ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ પુનઃ તેજ અવનતિના માર્ગે જવું, એ કદાપિ પણ શ્રેયસ્કર થશે નહિ.

(૫) ઇજ્ઞાત દેશમાં કેટલીક બાબતમાં આપણા જાતિભેદની પદ્ધતિ જેવીજ વિષમતાના તત્વ પર રચાયેલી સમાજપદ્ધતિ હતી. જે સમયે તરૂણ ઇજ્ઞાતપ્રદેશોમાં સંસ્કૃતજન નવીન તેજ પ્રદેશનું, તે સમયે એમનાં અંતઃકરણ ઉદાર થતાં આ પદ્ધતિમાં રહેલો અન્યાય સ્પષ્ટ જણાયો. એમણે વિચાર્યું કે, આ પ્રાચીન પદ્ધતિજ નવીન સ્વરાજ્ય પદ્ધતિને બાધક છે. તરતજ તેઓએ જાતિ વિષયક ઉચ્ચ નીચ લાભોની હાનિકારક કલ્પનાઓનો ત્યાગ કર્યો, અને સમાનતાની ઉદારપદ્ધતિનો અંગીકાર કર્યો. આ સંસ્કૃતનો ઉન્નતિનો ઇતિહાસ પણ આપણને એજ કલ્યાણના પથે જવાનું સૂચવે છે.

(૬) જ્ઞાપનમાં પણ પ્રાચીન સમાજરચના એવીજ વિષમ હતી. સામુદાય (સમ્રાટ કીર્તિ સમરરાય) એ નામની હાનિજ જાતિનેજ ત્યાં જન્મથી એટલે માનસમાં આસતી. આ શિવાય મનુષ્યોની એ મુખ્ય ભૂત

હતી. આમાંના એકને વધારે હીન માનવામાં આવતા. આ વર્ગની સ્થિતિ એકે હિંદુઓના અંત્યજને જેવી નહોતી તોપણ ઉક્ત ક્ષત્રિયોના કરતાં સો- વણી હીન થયેલી હતી. પરંતુ ખ્રિસ્તીમની પ્રગ્ભનો વૈભવ સમાનતાના તાવોને લીધેજ થયો છે, અને આપણે એ ઉદાર તત્વોનું અનુકરણ કરીશું નહિ, તો અદ્ય સંખ્યાના સામુદાય ક્ષત્રિયોનો જગતના લયંકર હોવ નુકષમાં નિભાવ થઈ શકશે નહિ એ વાત લક્ષ્યમાં આવનાં એમણે એ વિષમતા દૂર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તત્કાલ એમણે વિષમતાની જાળને કાપી નાંખી અને ખીજને પોતાની સમાન ગણી બેઠ્યા. પરમાત્માએ પણ આ ઐશ્વર્યનું ઉકૃષ્ટ રૂપ આપ્યું છે, અને આખા જગતમાં એ રાષ્ટ્ર વંદનીય થયું છે.

(૭) વિષમ સ્થિતિમાં રહેલા મનુષ્યોની સાથે એકદમ સમાનતાથી વર્તતાં તેમનામાં એક પ્રકારનો નવીન જીવન ઉત્પન્ન થાય છે. આજ સુધીના સામાજિક અત્યાચારથી ગ્રસ્ત થયેલા અનેક સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને માનવી સહગુણોની એકદમ વિલક્ષણ વૃદ્ધિ થાય છે, અને શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, અને આત્મિક ગુણોનો એકદમ વિકાસ થાય છે. હિંદુ અંત્યજોના અંગના અસૌકીક ગુણોની પણ તેમની સાથે ઉદારતાથી વર્તતાં એવીજ વંદનીય સ્થિતિ થશે. પરમાત્માની કૃપા અને સત્પુરુષોના પુરૂષાર્થથી ઉન્નતિનો એ સ્વર્ગ જલદી ઉઝે.

ભાગ ૧૬ મો.

બહિષ્કૃતોની ઉન્નતિના માર્ગ.

હવે આપણે તત્વોની ભૂમિકામાંથી નીકળી, કર્તવ્યની ભૂમિકામાં આવ્યા છીએ. મનુષ્યની કસોટી આજ ભૂમિકામાં થાય છે. વિશ્વબંધુત્વની તાત્વિક કલ્પના માનનાર, એવા આપણા સમાજમાં હજારો મનુષ્યો છે. ગીતા અને ઉપનિષદે ઉપદેશોના સમતાના ઉચ્ચતત્વને માનનારની પણ અહીં ખોટ નથી; પરંતુ એ સર્વ ચળ સમુદના ફેન જેવું છે. પવનને ક્ષીધ સમુદ્રમાં ખજાજાટ થતાં ચારે તરફ ફેન થઈ, સાગરના નીચ જલમાં એનાં સ્વેત-ખિન્ન ચમકી રહે છે; પણ વાયુ ચાંત થતાં થોડાજ સમયમાં જેવી ને તેવીજ રિયતિ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે સ્વપક્ષપ્રતિપાદનના સમયે વ્યાખ્યાનકાર સમાનતાનાં તત્વોનો ઉપદેશ કરી શ્રાતાઓને ઉત્તેજિત કરે છે, પણ ઘેર પહોંચતાંજ શ્રાતા અને વ્યાખ્યાતા પૂર્વવત્ વિષમતાની રૂઢિમાં વિદ્યાર કરવા મંડી જાય છે ! આ કેવળ તત્વભૂમિકાની રિયતિ છે. એના પછીની રિયતિ તેજ કસોટીની છે. ઉત્તમ અને આવશ્યક વિષયને જ્યાં સૂધી આચરણમાં આણવામાં ન આવે ત્યાં સૂધી પ્રગતિ દૂરજ રહે છે. અંતઃજોદ્ધારનો વિષય રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને ધાર્મિકદ્રષ્ટિથી ઉપયુક્ત છે. આથી એ દિશામાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રત્યેક કર્તવ્યનિષ્ઠ મનુષ્ય આ પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખી અસ્પૃશ્યોની ઉન્નતિ માટે આ શા ઉપાય યોજવા, તેનો વિચાર કરીશું.

અસ્પૃશ્ય મનુષ્યોની ઉન્નતિ માટે જે બાબતોથી પ્રયત્ન થવો જોઈએ. એક સર્વ સાધારણ સમાજપર ઉદાર મતના સંસ્કાર પાડવાનો, અને બીજો અંતઃજોધર સંસ્કાર પાડી એમની ઉન્નતિ કરવાનો. પહેલા પ્રકારના પ્રયત્નના અભાવે કેવળ બીજા પ્રકારનો આશ્રય લેવાથી ઇટલિસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. સામાન્ય જન વર્ગે જે સંકુચિત વિચારનો રહે તો તે વિદ્વાન અને શ્રીમાન અંતઃજને પણ અસ્પૃશ્ય માને. પચાસ વર્ષ પહેલાં વિદ્વાન, શ્રીમાન અને રાજચિહ્નોંકિત સાહેબનો તપસ યાવ તોપણ જુના વિચારના

બ્રાહ્મણો રનાન કરી નાંખતા! યયાસ વર્ષના સંસ્કારોને લીધે પૂર્વનો એ મનુ પ્રસ્ટાપો છે. એટલુંજ નહિ પણ યુરોપીયન અને હિંદુ વચ્ચે રાટી અને બેટી વ્યવહાર પણ કેટલેક પ્રસંગે યથા લાગ્યો છે. આ વ્યવહાર સાર્વજનિક નથી તોપણ સામાન્ય વર્ગ એમનો રૂપસાર્પ પૂર્વવત્ દ્રવિત માનતા નથી, આ ઉદાહરણથી સમજાશે કે, જનતા પર સાધારણ સંસ્કારોની કેટલી આવશ્યકતા છે.

પ્રથમ જનતાપર સંસ્કાર પાડવા, કે પછાડી પડેલા વર્ગપર, તે પણ એક પ્રશ્ન છે. અહીં એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, આ વિષયમાં એક વાત પહેલી, અને એક પછી, એવું કંઈ પણ નથી. ઉભય પ્રકારનાં કાર્ય-એકજ સમયે કરવાનો આરંભ કરતાં, અને તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કર્યા જતાં, જે વચ્ચે કંઈ વિઘ્ન નહીં આવે તો, કાલાંતરે એમના પરના બહિષ્કારનો નાશ થઈ જશે. તાત્પર્ય કે, સાધ્ય ઉપર લક્ષ્ય રાખી, બંને બાજુએથી સરખો પ્રયત્ન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આપણે વિવેચનની અનુકૂળતા ખાતર પહેલાં પ્રકારનો પ્રથમ વિચાર કરીશું. જનતાપર સંસ્કાર કરવાના જે માર્ગ છે, તેમાંના કેટલાક મુખ્ય માર્ગોના હવે આપણે ઉદ્દેશ્ય કરીએ.

(૧) સાર્વજનિક વ્યાખ્યાન:—રૂપસાર્પરશ્ન અને બહિષ્કારના વિષયપર સભાઓમાં જ્યાં, વ્યાખ્યાન, શાસ્ત્રાર્થ વગેરે થવાની આવશ્યકતા છે. સાધકમાધક પ્રમાણોનો અને હાનિ લાભનો ઉદાપોહ સાર્વજનિક હિતની દ્રષ્ટિથી થવો જોઈએ. આવી સભાઓમાં અંત્યજને પણ આમહથી બોલાવી સભામાં બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કોઈ પ્રસંગે જે તેઓને શ્રાવ્યસમુદાયની સાથે બેસવાની સવડ ન મળે તોપણ દરકત નહિ. તેઓ સભામાં આવે અને સભામાં જે હોય તે જુએ અને સાંભળે એટલું પણ એમનું નથી. તાત્પર્યકે જેમ બને તેમ બહિષ્કાર કરનાર અને બહિષ્કૃત એમનો સહવાસ વધારે ને વધારે થવો જવો એવો પ્રયત્ન કરવાની આરમ્ભતા છે. કોઈ એમ પણ કહેશે કે કેટલાક મંદિરોમાં અંત્યજને બેસવા માટે જુદી સવડ કરેલી છે, છતાં ઘણે કાળે પણ જે લાભ થવો જોઈએ તે થયો નથી, તે સભાઓમાં અંત્યજને આલુચાથી શો લાભ થશે? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે, દેવજોના કાર્યક્રમમાં પ્રસ્તુત વિષયના પ્રશ્નને કંઈ પણ સ્થાન અપાતું નથી. જે પ્રશ્નજ ઉત્પન્ન થયો નથી, તેનો નિરાકાર પણ ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે. સભાઓમાં આ પ્રશ્ન પ્રધાનપણે આગળ

લાવવાનો હોવાથી, મંદિરોના સદ્વાસ જેવો આ સદ્વાસ નિરપોગી થશે નહિ. અનેક ઉપાયોમાંનો આ પણ એક ઉપાય હોવાથી અન્ય પ્રયત્નોની સદ્વાયથી એનું બધ વધશે.

(૨) વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોઃ—પ્રસ્તુત વિષય સંબંધે વર્તમાનપત્રોમાં વારંવાર ચર્ચા થતી જોઈએ અને તે પ્રમાણે ન્દાનાં મ્હોટાં પુસ્તકો છાપી તેનો પ્રસાર કરવો જોઈએ. સાર્વજનિક વ્યાખ્યાનો કરતાં આ ઉપાય કેટલીક રીતે ઉત્તરતો છે અને કેટલીક રીતે વધુ કાર્યસાધક પણ છે. વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોથી વ્યક્તિઓ સંસ્કાર થાય છે. એકત્ર જન્મવાથી જે સંસ્કાર થાય છે, તે સભા સિવાય અન્ય પ્રકારે થાય એમ નથી. તથાપિ વિચયની જગૃતિ અને મનની તૈયારી, આ પુસ્તક પ્રસારની મદદથીજ થાય છે. આથી આ બાબતમાં દુર્લ્લેખ આપવું એ યોગ્ય નથી.

આ કાર્ય કરતાં સમાજમાં વિશેષ ખગમગાટ ન થાય એવી રીતે શાંતિથી વર્તવું જોઈએ. પણ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર એ ત્રણ એક માર્ગે વહેતાં હોય તેવા વીર મનુષ્યે તો તેથી પણ વધુ જોરદાર માર્ગ શોધવાની આવશ્યકતા છે. આવા માણસોના આચરણથી સમાજનાં મન ખુલ્લો જાય છે એ વાત ખરી, પણ તેમ થવાથી કંઈ આત્મતિક નુકસાન નથી. કંઈ અંશે ક્ષણિક પ્રતિક્રિયા થશે, પણ અન્ય સુસંસ્કારોના યોગથી તે લાગે વખત ટકશે નહિ.

(૩) પ્રીતિભોજન કિંવા સહભોજન—શ્રદ્ધાસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને આર્યસમાજ એ સંસ્થાઓના સભાસદોમાં જાતિભેદ પ્રતિ લક્ષ્ય ન આપતાં પ્રીતિ ભોજનો કિંવા સહભોજનો થાય છે. આનું એકાદ પ્રીતિ ભોજન યનાં તે પર લગતિ ન લગતિ થાય છે. કોઈ અનુદેવ જોડે છે, તો કોઈ પ્રતિદૂષ જોડે છે. આવી ચર્ચા યનાથી પણ એક સંસ્કાર સમાજ પર દ્રઢ થતો જાય છે.

(૪) સંમેલન—સ્પર્શસ્પર્શ ભેદ બાજુએ મૂકી ઉક્ત સમાજોમાં જે સંમેલન થાય છે અને સમાજો તરફથી જે સાર્વજનિક સંમેલનો કરવામાં આવે છે, તેના યોગથી પણ જનતા પર ઘણું સંસ્કાર પડે છે. આથી એવાં સંમેલન કરવાની જરૂર છે.

(૫) પરિચારક:—ધર કાંમ માટે નોકર ચાકર રાખવાની જરૂર પડતાં સમાન યોગ્યતાના, ઉચ્ચ અને કનિષ્ઠ જાતિના નોકર મળના હોય તો કનિષ્ઠ જાતિના માણસને પ્રથમ રાખવાનો નિયમ કરવો જોઈએ.

(૬) કન્યાવ્યવહાર:—જો કનિષ્ઠ જાતિનો યુવક ગુણસંપન્ન હોય, તો જાતિનો બાધ ન બચનાં તેની સાથે જેટલીવ્યવહાર કરવાને ઉચ્ચ વર્ણનાઓએ પાછા પકડ્યું જોઈએ નહિ. કનિષ્ઠ જાતિથી સાથે લગ્ન વ્યવહાર કરવાની પ્રાચીન આર્યોની રીતિ યુન: સદ્ કરી જોઈએ. ઉચ્ચ વર્ણનાઓને નીચ જાતિની સ્ત્રી કરવાનો અધિકાર શાસ્ત્રોએ આપેલો છે. એ અધિકારનોજ જે અમલ કરવામાં આવે તોપણ ધણી પ્રગતિ થાય એમ છે. તે પછી ઉચ્ચ જાતિની કન્યા નીચ કુલોત્પન્ન પણ ગુણકર્મથી શ્રેષ્ઠ એવા પુરુષને આપી શકાય કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. આતુર્વદ્ય ગુણકર્મ પ્રમાણે માનવાથી જાતિરિશિષ્ટ ઉચ્ચનીયતાનો લોપ થાય છે. આથી ગુણ કર્મ પ્રમાણે ઉચ્ચનિયતા સ્વીકારી જાતિકલ્પના વિરદિત પ્રાચીન ધર્મોત્કૃષ્ટ કન્યાવ્યવહાર કરવામાં પ્રતિબંધ નથી. જાતિ સામ્ય કરતાં ગુણ સાધર્મ્ય અતિ વધુ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

આટલું લોકોએ કરવાનું કાર્ણ છે. આ સંબંધમાં સરકારે પણ ધ્યાન કરવાનું છે. તે કર્તવ્ય નીચે પ્રમાણે:—

(૭) સરકારી નોકરી—જાતિનો સંબંધ ન માનનાં યોગ્યતાનુસાર સર્વને નોકરી આપવી જોઈએ. અત્યજ્ઞેના સંબંધમાં સરકારનું ધારણ હીક નથી. કેટલોક સમય બહિષ્કૃતોને પત્તણોમાં સેવામાં આવતા તે હાલમાં બંધ કરેલું છે. ધર્મ કિંવા જાતિભેદના વિષયમાં સરકારે ઉદારતા રહી યોગ્યતા પ્રમાણે નોકરી આપવાનું દર્શાવેલું ધારણ હીક છે. આમાં જાતિભેદપરત્વે ભેદભાવ કરવાની જરૂર નહોતી. સરકાર જેમ દ્વિજ્ઞેના સંદેશક તેમ અત્યજ્ઞેના પણ છે. આથી અત્યજ્ઞેને યોગ્યતા પ્રમાણે નોકરી આપવામાં આવે તે માટે પ્રાગતિક મનુષ્યોએ સરકારને સલાહ આપવી જોઈએ. સંસ્થાનિકો પણ આ વાત તરફ દુર્લભ કરે એ ચાલી શકે એમ નથી. દિંદુરયાનનો ધણો લાભ એમના તાત્કાલમાં છે. આથી ત્યાંના અત્યજ્ઞેનો સ્થિતિ સુધારવાની સઘળી જવાબદારી તેમના ઉપર છે. કશું નહિ તો અશિક્ષિત મનુષ્યોને મળતી સિપાઈગીરીની નોકરી

આપવામાં દરકત નજ થવી જોઈએ. કોઈ પણ સરકાર આવે જાતિવિશિષ્ટ દ્રેષિભાવ રાખે એ ઠીક નથી. આથી એ દિશામાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે.

(૮) સરકારી કચેરી—સરકારી કચેરી સર્વ માટે ખુલી હોવી જોઈએ. અંગ્રેજ કોર્ટ હોય કે સ્થાનિક કોર્ટ હોય; ત્યાં સર્વને સરખા દંડ હોવા જોઈએ. પણ રોકની વાત છે કે, ન્યાયની કોર્ટોમાં, પોલીસ યાત્રામાં અને બીજી કચેરીઓમાં અંત્યજને અન્ય લોકોની સાથે બેસવાનો ધણે ભાગે અધિકાર આપવામાં આવતો નથી ! સરકાર કર વસૂલ કરતી વખતે ધર્મ કે જાતિભેદ રાખતી નથી, પણ તે પૈસા પર આલતી સંસ્થાઓમાં પક્ષપાત કેમ રાખવામાં આવે છે ? આમાં બહુધા હોય જુના વિચારના ઉચ્ચ વર્ણના અધિકારીઓનોજ હોય છે. માટે તેઓની એ ભેદ-દ્રષ્ટિ સરકારના લક્ષ્યપર લાવવાની જરૂર છે.

(૯) સાર્વજનિક સંસ્થા—સરકારી દવાખાનાં, સરકારી શાળા, પોષ્ટ, તાર ઓફીસો ઇત્યાદિ સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં પણ અંત્યજને પ્રત્યે સમાનતાથી વર્તવામાં આવતું નથી. આથી તેઓને ઘણી દરકતો વેઠવી પડે છે. આ યોગ્ય નથી. સાર્વજનિક પૈસાથી આલતી સર્વ સંસ્થાઓમાં સર્વને સરખા જ સવડ મળવી જોઈએ.

(૧૦) મ્યુનિસિપાલીટી—મ્યુનિસિપાલીટીની સંસ્થાઓમાં પણ અંત્યજને પ્રત્યે અન્યાય કરવામાં આવે છે. સરકારની જૂલનું અનુકરણ આ સંસ્થાઓએ કરેલું છે, પણ તે અયોગ્યજ છે. મ્યુનિસિપાલીટી સરખી બહુ મતથી આલનારી સંસ્થાઓમાં જ્યાં સુધી ઉદાર વિચારના પુરોવાના બહુ મત યાય નહીં ત્યાં સુધી એવી મુશ્કેલી યથા શકે એમ નથી. આ માટે એક પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય છે.

મુલાગતે આગગાડીમાં એવો પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવતો નથી. આ પ્રકારે સરકારી અને મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓએ જાતિવિશિષ્ટ પક્ષપાતનો નાશ કરવો જોઈએ.

(૧૧) કાયદાની સહાય—કેટલીક જાગતમાં સરકારે કાયદા કરીને પણ આ જાગતમાં લોકોને સહાય આપવી જોઈએ. આ કર્તવ્ય ના બ્રિટિશ સરકારનું તેમજ સંસ્થાનિકાનું પણ છે.

૧. જા વિવાહનો કાયદો-સર્વાર્થ વિવાહ પ્રમાણેજ અનુલોભ અને પ્રતિલોભ (જુદી જુદી જાતિથી વચ્ચે થયેલા) વિવાહ કાયદેસર સમજવા જોઈએ. વારસાના હક્ક વગેરે સંબંધમાં જે ભાંગજોડો થવાના સંભવ હોય છે તે આ રીતે દૂર કરવા જોઈએ.

૨. સાર્વજનિક રચનામાં જાતિહીન તત્વને લીધે કેદ (અત્યંતજાદિક) કોઇને પ્રતિબંધ કરે, તો તેનાપર કાયદેસર ઉપાયથી તે હીન જાતિનાની ફરીવાદ સાંભળી ન્યાય આપવો.

આ પ્રમાણે સમાજપર સંસ્કાર. પાડવાના ઉપાય વર્ણવ્યા. આમાં પ્રથમ સ્વાવસંખનના ઉપાય ગ્રહણ કરવા જોઈએ. કાર્વ શાંતિથી અને મિઠાશથી-કાયદાનો આશ્રય લીધા વિના કરવું જોઈએ. આથી ધણોજ લાભ થશે. હવે આપણે અંત્યજને પર સંસ્કાર પાડવાના માર્ગ વિચારીએ:-

(૧૨) શિક્ષણ:-અત્યંત માટે મામેગામ શાળાઓ કાઢવી જોઈએ. આ શાળાદ્વારા બાલક અને બાલિકાઓને કેળવણી આપવી જોઈએ. મોટા મનુષ્યો માટે કેટલીક રાત્રીશાળાઓ પણ કાઢવાની જરૂર છે. મોટા વયનાને કેવળ લેખન વાચન જેટલું જ્ઞાન અપાય તોપણ ચાલી શકે. જ્ઞાનવંદી એ અમૃતવદ્ધો છે. તેનું અદ્ય સેવન કરવામાં આવે તોપણ લાભ થયા વિના રહેતો નથી. આથી અંત્યજોના ઉદ્ધાર માટે એમને વિદ્યાદાન આપવાની અત્યંત જરૂર છે. તેઓ કેળવણી લેશે તો એક બીજા પશું લાભ છે, તે એ કે, અંત્યજોમાં અજ્ઞાનને લીધે મઘપાનનું વ્યસન વધી ગયું છે તે પશું જ્ઞાનના પ્રકાશથી ઓછું થશે. વળી મોટા મનુષ્યોના મઘપાનનો સમય સાયંકાળનો હોય છે, તેજ વખતે ગરીબશાળા હોવાથી તેમને મઘપાનનો સમય મળી શકશે નહિ. બનતા મુધી આવી રાત્રીશાળાઓ એમના મહેલામાંજ રાખવી જોઈએ અને તેમને ધર્મામૃતનું પણ પાન કરાવવું જોઈએ. કેટલીક જગાએ અંત્યજ શાળાઓ માટે દિંદુ શિક્ષક નહિ મળવાથી મુસલમાનોને રાખવા પડે છે, તે દિંદુઓને ધણું સરમાવા જેવું છે. દિંદુ ધર્મ એવો તો નથીજ કે, જે પોતાના જાતિમાંપરોને, દેશજંદુઓને, ધર્મબાંધવાને શિક્ષણ આપવાની પશું બાડે આવે. વૈદિક ધર્મમાં સર્વને શુદ્ધ કરવાનું અને પવિત્ર જનાવવાનું તેજ છે. આથી સ્વધર્મોના પવિત્ર આ પવિત્ર સંધિ જ્યાં દેવી એ પાપ છે. અત્યારે તો ધણી અંત્યજ

શાળાઓ મિશનરીઓથી ચાલે છે અને મિશનમાં અંત્યજ્ઞેને શિખવવા દિંદુ શિક્ષકો જાય છે, એ સંતોષકારક છે. પણ દિંદુઓએજ પોતાના ધર્મબુધ્ધિઓના કલ્યાણ માટે શાળાઓ કાઢી જાતે શિક્ષણ આપવા તત્પર થવું જોઈએ. ખરી રીતે તો સરકારી શાળાઓમાં પણ અંત્યજ્ઞેનાં બાળકોને દાખલ કરવાં જોઈએ. આ શાળાઓમાં તેમને દાખલ કરવામાં આવતા નથી એ એક અન્યાયજ છે; અને તે અન્યાય દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાની અત્યંત જરૂર છે.

(૧૩) પુસ્તકમાલા:—અંત્યજ્ઞેને અક્ષરજ્ઞાન માથે તે પછી તેમને માટે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકોના તેમનામાં પ્રસાર કરવો જોઈએ. આ પુસ્તકો અદ્યપૂર્ણ અથવા વિના મૂલ્યનાં હોવાં જોઈએ. પુસ્તકોમાં એ સોંકોની ઉત્તતિનાજ વિષય આવે. અંત્યજ્ઞ કુળોમાં જે મહોટા મહોટા સાધુ સંત થયેલા છે, અને જેમણે આજ સુધીમાં અંત્યજ્ઞેના લક્ષ્યા માટે પ્રયત્ન કરેલા છે, તે તે સપુરુષોનાં ચરિત્રો, ધર્મબોધ, ધર્મ વિષયક વાતો, ઇત્યાદિ પ્રકારના વિષયથી યુક્ત એ પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. બાપા પણ ધણીજ સરળ અને સાદી હોય, અને પુસ્તક વાંચતાં નામરિક તરીકોનાં પોતાનાં શાં કર્તવ્ય તે તેમને સમજાય, એવા પ્રકારની લેખનપદ્ધતિ હોવી જોઈએ.

(૧૪) ધર્મોપદેશક:—અંત્યજ્ઞદિ બદ્ધિફૂત જાતિમાં ધર્મોપદેશ કરવા માટે કેટલાક ધર્મોપદેશકની યોજના કરવી જોઈએ. અકવાદીઆમાં એક અથવા બે દિવસ તેઓના મહોલ્લામાં જઈ, સર્વને એકત્ર કરી એમનાં ધાર્મિક કર્તવ્ય શાં શાં છે તે તેઓ જાણે, એવા જુદા જુદા વિષય પર ઉપદેશ કરવો જોઈએ. જે જની એકે તો આ સાપ્તાહિક સભાઓની સર્વ વ્યવસ્થા તેઓમાંના સુચિહિત અંત્યજ્ઞે પાસેજ કરાવવી.

(૧૫) સ્વચ્છતા—આખા ગામ કરતાં અંત્યજ્ઞેના મહોલ્લા અત્યંત મલીન અને દુર્ગંધયુક્ત હોય છે તેમજ તેમની રહેણી પણ તેવીજ મલીન હોય છે. આવા પ્રકારની રહેણીથી તેઓ રોગગ્રસ્ત પણ નિશ્ચય થાય છે. અન્ય સર્વ જાતિયો કરતાં તેઓનું અરોગ્ય જોણું હોય છે. સને ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રક પરથી આપેલા નીચેના આંકડાથી આ વાતની ખાત્રી થશે:—

મુંબઈ ઇલાકા.

જાતિ.	અંકદંર તપાસેલા લોકોની સંખ્યા.	તપાસેલા માણસોમાંથી મહારોગી જણાયેલાઓની સંખ્યા.
-------	-------------------------------	---

(૧) બ્રાહ્મણ	૧,૦૦,૦૦૦	૬
(૨) યુરોશિયન	"	૩૧
(૩) મહાર, ટેક	"	૮૮
(૪) મરાઠા (ક્ષત્રિય)	"	૭૭

પરાક.

(૫) ધનગર	૧૭,૭૧૬	૨૩
(૬) કુણુબી	૧,૮૭,૨૦૩	૨૫૮
(૭) મહાર	૯૬,૩૮૧	૮૬
(૮) પઠાણ	૧૨,૭૭૦	૧૧

મધ્યપ્રાંત.

(૯) ગિલ	૨૩,૧૧૦	૬
(૧૦) બ્રાહ્મણ	૩,૯૧,૫૧૯	૮૪
(૧૧) ચમાર	૩૫,૨૬૨	૩૮૬
(૧૨) તેલી	૭,૧૨,૧૭૦	૫૭૦

મદ્રાસ ઇલાકા.

(૧૩) બ્રાહ્મણ	૧૧,૯૮,૯૧૧	૩૬૫
(૧૪) યુરોશિયન	૨૬,૨૧૦	૨૭
(૧૫) હોલિયા (મહાર)	૧,૪૭,૯૮૭	૧૨૮
(૧૬) કામાડી	૪,૨૮,૧૮૮	૧૩૯

આ આંકડા પરથી જણ્યો કે એમના આરોગ્યની સ્થિતિ સારી નથી. આથી તેમને સ્વચ્છ રહેવાની શીખામણ મળે; ઘર, કપડાંસાંતરો અને આહાર વિહારમાં સુધારો કરવાનો ઉત્સાહ ફેલાવે તે માટે પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. તેઓની આ સ્વચ્છતાને લીધેજ એમના પરનો બદલોકાર વધુ તીવ્ર થયો છે. તેઓ જેમ સ્વચ્છ થતા જશે તેમ એ તીવ્રતા ઓછી

યતી જરો. સ્વચ્છતાના નિયમ પાળવા સામાન્ય કંઈક અંશે દ્રવ્યની જરૂર પડે છે. એ વાત ખરી, તથાપિ એકલી સ્વચ્છતા પૂર્ણ દારિદ્ર્યાવસ્થામાં પણ રાખી શકાય છે. તેઓને આરોગ્યચાત્રના નિયમ સમજાવી તે નિયમો પ્રમાણે વર્તતાં પણ શીખવવું જોઈએ આ રસ્તે ટેવાનાં તેઓ મૃગની મલીન રહેણીથી કંટાળશે અને ચોખ્ખા રહેવા માટે પ્રયત્ન કરશે.

(૧૬) ઉદ્યોગ ધંધાનું નવીન વસાણુ—ગરીબાણને લીધે અને અનેક શતકોની અગાનાવસ્થાને લીધે એમના ઉદ્યોગ ધંધાની દશા ક્યારનીએ નિકટ ધમ્મેલી છે. આ ધંધામાં સુધારણા કરવાને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આમડાંના, જાંશુના અને નેનરના ઉદ્યોગધંધા ધણા ફાયદાકારક છે. પણ દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનને લીધે તેઓ એમાંથી લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ શિવાયના અન્ય ઉદ્યોગધંધા કરવાની તેમને હાથમાં છુટ ન હોય, તો તે પ્રતિજ્ઞા કાઢી નાંખવો જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને એમના વંશપરંપરાના ધંધાની સુધારણા કરવાના કાર્યમાં સર્વ પ્રકારે સહાય કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

(૧૭) ઉચ્ચ શિક્ષણની સવક.—આ પ્રમાણે સુધારણાઓના કાર્યમાં સહાય કરતાં અત્યંતેમાં અંગ અને બુદ્ધિમાન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી શકે તે માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ વ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં કરવાની આવશ્યકતા અને શક્યતા ન હોય, તોપણ અલ્પ પ્રમાણમાં અને તેટલી વ્યવસ્થા કરવાની અત્યંત જરૂર છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં જઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તીર્ણ થાય ત્યાં સુધી અત્યંતેના બુદ્ધિમાન યુવોને માસિક શિષ્ય વૃત્તિ મળે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ સહાય વડે પછી સંપાદન કરેલા અત્યંત મુલ્યે સ્વજાતિના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રયત્ન કરશે અને તેથી સુધારકોનું કાર્ય સુલભ થશે.

અત્યંતેને પ્રાથમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે પ્રથમ તો કોઈ પણ રીતે સંપ્રાપ્ત થી વર્તવું જોઈએ નહિ. તેઓને સમજાવી તેમનાં મનરાગી પ્રેમપૂર્વક વિદ્યાદાન આપવું જોઈએ. મક્ત પુસ્તકો, લેખન સાદિત્ય, માસિક શિષ્યવૃત્તિ વગેરે પ્રકારના સામ્ય ઉપાયોથી તેઓનાં મન વળતાં એમની સાધારણ શિક્ષણ તરફ પ્રવૃત્તિ થશે, એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવું હોય તોપણ હરકત આવશે નહિ.

સર્વ કુસંસ્કારોંપર સુશિક્ષણ એ સમગ્રાણુ ઉપાય છે. આપણી
 હૃદિમાં ઉછરેલા લોકોમાં જેમ જેમ શિક્ષણનો પ્રસાર થતો જશે અને
 જેમ જેમ ઉદાર ભાવના વધતી જશે, તેમ તેમ આ જાતિ વિશિષ્ટ બહિ-
 ષ્કારનો નિંદ્ય પ્રકાર પણ અદ્રશ્ય થતો જશે. સર્વ સાધારણ જનતાને
 ફરત્યાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે. ના,
 ગાયકવાડે તેનો આરંભ પણ કર્યો છે, આ પ્રકારે સર્વ મનુષ્યો જાણશે,
 એટલે ગ્રંથપ્રસારના યોગ્યો ઉદાર વિચારો ફેલાશે, અને તે પછી હાલની
 પેઠા અસ્પૃશ્યતાની અડચણ મૂળથીજ નાશ પામશે, પણ આ સમય આવે
 ત્યાં સુધી એ માગે કાર્ય કરનાર ઉદાર ધર્મવીરોની જરૂર છે, આવા
 ધાર્મિક પ્રુદ્ધો આપણા સમાજમાં પેદા કરે અને તેઓ દ્વારા સ્વધર્મ
 બાધવાના ઉધારણું પવિત્ર કાર્ય હિતાહચી કરાવે એવી પરમેશ્વર પાસે
 પ્રાર્થના છે.

ભાગ ૧૭ મો.

ઉપસંહાર.

(૧) સ્પર્શસ્પર્શનો બેદોત્પાદક પ્રકાર યોગ નિયમોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો હતો, પણ હવે તે નિયમો પર ચાલવાનું કારણ રહેલું નથી. હવે યોગનો અર્થો સાર્વત્રિક પ્રસાર નથી અને તેવો થાય એ શક્ય પણ નથી. જે વ્યક્તિને યોગ કરવાની જરૂર લાગે, તેણે પોતાના પુરતી અમલગ વ્યવસ્થા કરવી. એજ કારણને લીધે સમાજને દુર્ભક્ષ કરનારી શક્તિ ચાલતી રાખવી એ હાનિકારક છે.

જેતૂત્વના અહંકારને લીધે આર્યોએ અનાર્યોનો બદ્ધિષ્કાર કર્યો હતો, અને તે અનંતકાલપર્યંત તેવોજ અમાધિત ચાલુ રાખ્યો એ ખુટ નથી; કારણ કે હવે આર્યોનું જેતૂત્વ નષ્ટ થયું છે. હવે આર્ય અને અનાર્ય એકજ જેતાના અધિકારમાં છે. જે કાર્ય, જેતૂત્વનું તેજ અમકતુ હતું તે સમયે શરૂ થયેલું, તે તેજ અન્ય શક્તિના લક્ષાદમાં અમકતું થયા પછી પણ તે કાર્ય તેવુંજ ચાલુ રાખવું ઠીક નથી. એ દિવસો આશ્વા ગયા છે, તે અભિમાનનાં કારણ પણ ગયાં અને તે તેજસ્વિતા પણ ગઇ ! હવે નવીન પ્રકારના બલથી બવિષ્વકાલમાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે. આવી સ્થિતિમાં સર્વેએ સમાનતાનો વ્યવહાર કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

બાપારી સંધાને લીધે જાતિ વિરોધ બદ્ધિષ્કારને જલ્દી મળ્યું હતું એ વાત ખરી; પણ આજ બાપાર આપણા હાથમાંથી ગયો છે, ખુદ્દા ઉદ્દોગ સંધાનો નાશ થયો છે, કારીગરીનો લોપ થયો છે, હવે વંશપરંપરાની યોગ્યતાનાં ચાલ તેટલાં શ્રાધ્ધ કરો; તોપણ વર્તમાનના જીવનકલહમાં પ્રાચીન વિચિન્ન રહેણીની પદ્ધતિથી નિભાવ થવાનો જરા પણ સંભવ નથી. આવી સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે સમાજની સુરિયત અર્થે દ્રવીકરણનાં ઉચ્ચ કાર્યો પાછળ જાતિવિરોધ બેદ બાલનાતું આનંદથી બલીદાન આપવું જોઇએ; અને સમતાની ધર્મલાવનાઓનો અંગીકાર કરવો જોઇએ.

અંત્યજ્ઞેએ અમે હીન છીએ, અને તેવાજ રહીશું, એ ભાવ મનમાં ન આણતાં, વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રતિપાદક પરમહંસ પરિવ્રજકાચાર્યશ્રી રામાનુજ-યે આઠસો વર્ષ પહેલાં અંત્યજ્ઞેને " તિરકકુલતાર " (ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન) એવું નામ આપ્યું હતું એ ધ્યાનમાં રાખી, અમે ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન છીએ, મહેતા થવાની યોગ્યતા અમે યુગ માટે કરીશું, અપાને કરી અમે અમારી ઉન્નતિ કરીશું, એવી મહત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. મિરાસી (હક્કદાર), નાક (નાપક) એવાં જે અંત્યજ્ઞેમાં નામ છે, તે તેમના પૂર્વના અધિકારજ સૂચવે છે. આથી એમણે આગળ પાછળ દુર્લભ અપવુ જોઈએ નહિ ઇચ્છા હશે તેનેજ ઉન્નતિના માર્ગ પ્રાપ્ત થશે, એ સદા યાદ રાખવું. આજ સુધી જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ સાધુસંત, હીન વર્ગ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ રાખતા આવ્યા છે, અને તેમના નૈસર્ગિક અધિકાર પ્રત્યે દુર્લભ કરનાર એમાંના કોઈપણ નહોતા. પોતાના પક્ષવું આવું સામર્થ્ય ધ્યાનમાં રાખી એમણે ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાથી પોતાના પમ આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણ જેમ યોગેશ્વર ગુણ કર્મ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા માનવાને તૈયાર છે, શુદ્ધભગવાન જેવા મહાત્મા સર્વને સમાન ગણે છે, શીરામાનુજ જેવા આચાર્ય અંત્યજ્ઞેને પણ ઉચ્ચ કહેવાને તૈયાર છે, અને ભાગવત તેમજ વૈષ્ણવ ધર્મના સર્વ લોક એજ કાર્ય અર્થે અવતીર્ણ થઈ યોગ્ય દિશામાં કામ કરી ગયા છે. એવા સત્ પુરોનાની ઇચ્છાશક્તિની સદાય આ કાર્યમાં હોવાથી એ દિશામાં કાર્ય કરનારાઓએ, અને જેમના હિતાર્થે કાર્ય કરવાનું છે તેમણે, હતાશ કિંવા ઉત્સાહહીન થવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ સત્ પુરોના બતાવેલા પવિત્ર માર્ગે ગમન કરવાને રૂઢિનાં બંધનને તોડી નાખી કટિબદ્ધ થવું જોઈએ, એ મહાત્માઓનું યોગ્ય રમારક તે આજ છે. આજ ઉચ્ચ કાર્યો કરનાર કર્મવીરાને એમની ઇચ્છાશક્તિની વિવશણ સદાય મગ્ધા વિના રહેજ નહિ.

(૩) કોઈ પણ સુધારણા ધીમે ધીમે કરવી, કે એકદમ કરવી, એ પ્રશ્ન વારંવાર આવે છે. આનો સાધારણ વિચાર તો આપણે પૂર્વે કરી ગયા છીએ. પણ અહીં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે કે, એકંદર જનતાના ત્રિવિધ જનોને એકજ નિયમથી બાંધી રાખવું નહિ. વ્યક્તિત્વનાં અલગ અલગ મતુરોના પ્રતિ યત્ની હોવાથી તે પ્રણામ પર નિયમન નાખવું એ અશક્ય છે. મતુરો સમાજમાં (જ) ઉત્તરગા, (ઘ) દક્ષિણ ગામ અને

(ક) ઉદાસીન એવા ત્રણ પ્રકારના લોકો હોય છે. ઉતાવળા મનુષ્યો જે મનમાં આવે તે તત્કાલે જ ખાલી નાખે છે અને તેવાજ કાર્ય કરવા મંડી પડે છે; શાંતશક્તિવાળા સારાસારનો વિચાર કરી ધીમે ધીમે પોતાનો માર્ગ કાપે છે; અને ઉદાસીન મનુષ્યો એની મેળે બનતા બનાવોની વાટ જોઈ રહે છે. આ ત્રણ પ્રકૃતિ મૂળથીજ ભિન્ન હોવાથી એ ત્રણેના માર્ગ પથ ભિન્નજ છે. પહેલા બને પ્રકારના મનુષ્યોની સુધારણાના કાર્યમાં આવશ્યકતા છે. ધીમે ધીમે કરે કે એકદમ કરે પણ ઇષ્ટ સુધારણા થવી જોઈએ, એ થયે મનમાં રાખી કર્તવ્ય કર્યા જવું એજ એટ છે. પહેલી મનોવૃત્તિમાં પ્રમાદ થવાનો સંભવ છે, માટે સર્વ સાધારણ જનતામાં કામ કરવામાં ઉત્તમ એવી બીજી મનોવૃત્તિ છે. ઉદાસીનોની ઉદાસી દુર કરવાનો પ્રયત્ન કરી તેમને પણ દરોજમાં આણવા જોઈએ. કાર્ય મહાન, દીર્ઘ સમયનું, ધુનઃ ધુનઃ વિદ્યો નહીં નિરાસા ઉત્પન્ન કરે એવું છે, એમાં શંકા નથી, પણ મહાન બજવદ્ભક્ત સાધુસંતોએ જે માર્ગને પોતાના ચરણરજથી પવિત્ર કર્યો છે, તે શિવાય અન્ય માનનીય માર્ગ કયો હોઈ શકે ? આ માર્ગે ગમન કરવાની સફળ હિંમત પરમેશ્વર હિંદુધર્મીઓને આપો. તાત્પર્ય કે, જોદાબેદ માનવાનો રિવાજ ભ્રમભ્રમક છે તે લક્ષ્યમાં રાખી અને નીચેનાં શાસ્ત્રવચનોનું ગાન કરી મુક્ત બંધુઓ સમાજ દ્વિતીય પ્રવૃત્તિ થશે એવી હું આશા રાખું છું.

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाहमयः ।

देवो नारायणो नान्यः एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४ ॥

—શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૯ । ૧૪ ॥

“ પૂર્વે એક વેદ, સર્વ વાહમયઆપક પ્રણવ (ઓંકાર), એકજ અદ્વિતીય નારાયણ દેવ, એક અગ્નિ અને એકજ વર્ણ હતા. ”

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद् युधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वे वै योनिजा मर्त्याः सर्वे मूत्रपुरीषजाः ।

एकेन्द्रियेन्द्रियार्थाश्च तस्मात् छेत्तुणैर्द्विनः ॥

શૂદ્રોઽપિ શીલસંપન્નો ગુણવાન્ બ્રાહ્મણો ભવેત્ ।

બ્રાહ્મણોઽપિ ક્રિયાહીનઃ શૂદ્રાત્ પ્રત્યક્ષો ભવેત્ ॥

—મહાભારત વનપર્વ અં ૧૮૦.

“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગતમાં—આ પૃથ્વીપર—પૂર્વે એકજ વર્ણ હતી. તે પછી શુદ્ધ અને કર્મના વિભાગને લીધે તે ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રસ્થાપિત થયું. સર્વ માણસો યોનિથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે, અને સર્વ જન મૂત્રપુરીપના સ્થાનમાંથીજ થયેલાં છે, સર્વની ઇન્દ્રિયવાસના સમાનજ છે. (આમ હોવાથી જન્મથી ઉચ્ચ નીચ ભેદ માનવા એ ઠીક નથી.) આથી શીલ પ્રાધાન્યથીજ દ્વિજ, (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) થવાય છે. જો શુદ્ધ શીલસંપન્ન હોય તો તેજ શુદ્ધવાન બ્રાહ્મણ છે એમ કહેવું, અને બ્રાહ્મણ જો ક્રિયાહીન થાય, તો તેજ શુદ્ધ કરતાં પણ હીન છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

—મં ૦ ગીતા. ૪૧૧૩.

“ મહેં શુદ્ધ કર્મ વિભાગથી ચાતુર્વર્ણ્ય ઉત્પન્ન કરી. ”

સમાનો મયા સદ્ વો અન્નભાગઃ સમાને યોક્ત્રે સદ્ વો યુનઞ્મિ ॥

સમ્યજ્જો આમિ સંપર્યત આરા નાભિમિવાઽમિતઃ ॥ ૬ ॥

—અર્ધવેદ ૩ । ૩૦.

“ (હે મનુષ્યો !) તમારી પાછી પીવાની જગા અને અન્નસેવન કરવાની જગા એકત્ર હો, સમાન ધુરા નીચે મહેં તમે સર્વને સરખા જોડેલા છે. જે પ્રમાણે ચક્રની નાભિમાં આરા બેસાડેલા છે, તે પ્રમાણે તમે એકત્ર થઈ અગ્નિમાં દહન (અને પરમાત્માપાસના) કરો. ”

સંગ્ચ્છદ્ધ્વં સંવદ્ધ્વં સં વો મનોસિ જાનતામ્ ॥

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાના ઉપાસંતે ॥ ૨ ॥

—ઋગ્વેદ ૦ મં ૦ ૧૦ । ૧૯૧ ॥

“ એક રથજે મળે, સંવાદ કરે, તમારાં મન એક કરે અને જે પ્રમાણે પૂર્વેના વિદ્વાન્ પોતાના નિવૃત્ત કર્તવ્ય અર્થે એકત્ર યતા હતા તે પ્રમાણે તમે પણ એકત્ર થાવ. ”

સમાનો મંત્રઃ સર્પિતિઃ સમાની સંમાનં મનઃ સહ ચિત્તમેષામ્ ॥૩॥

—ક્રં. મં. ૧૦. ૧૯૧ ॥

“ સર્વનો મંત્ર સમાન, સર્પની સભા સમાન, સર્વનાં મન સમાન અને એ સર્વનાં ચિત્ત પણ સમાન થાવ. ”

• ચત્વાર એકસ્ય પિતુઃ સુતાશ્ચ તેષાં સુતાનાં સ્વલુ જાતિરેકા ।

एवं प्रजानां हि पितैक एव पितृकैकमावान् न च जातिभेदः ॥ ૪૫ ॥

फलान्यथोदुम्बरवृक्षजातेः यथाऽग्रमध्यान्तभवानि यान्ति ।

वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि तथैकतो जातिरतिप्रचिन्त्या ॥ ૪૬ ॥

—મં. મહાપુરાણ, ત્રા. ૦ અ. ૦ ૪૨.

“જે એક માખાપના ચાર પુત્ર હોય, તે તે પુત્રોની એકજ જાતિ હોવી જોઈએ. એજ પ્રમાણે સર્વ લોકોના પિતા એકજ પરમાત્મા હોવાથી મનુષ્ય સમાજમાં જાતિભેદ મૂળથીજ નથી. જેમ એકાદ ઉદુમ્બર વૃક્ષના અગ્રભાગ, મધ્યભાગ, અને થડ એ ત્રણે ભાગ પર, વર્ણ, આકૃતિ રસ અને રસ એ બાજતમાં સમાન હોય આવે છે, તેજ પ્રમાણે (એક વિરાટ પુરુષના મુખ, બાહુ, ઉર અને પાપ એ ચાર અવયવથી ઉત્પન્ન મનુષ્ય) મનુષ્યોમાં (સ્વાભાવિક) જાતિભેદ છે એમ માનવામાં આવતું નથી. ”

वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात् पापेन कर्मणा ॥ ૫ ॥

—મહાભારત શાંતિ. ૦ અ. ૦ ૨૯૧ ॥

“ પુણ્યકારક કર્મ કરવાથી ઉચ્ચવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પાપકૃત્યોથી ઉચ્ચ વર્ણની પ્રાપ્તિ ન થતાં નીચતા પ્રાપ્ત થાય છે. ”

(૪) અતે વૈદિક ધર્મની સારસૂત્ર આધારેના ઉદ્દેશ્ય કયાં સિવાય આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરવો એ યોગ્ય નથી. તે આત્મા આ છે:—

દતે દ હં મા, મિત્રસ્ય મા ચક્ષુષા સર્વાણિ મૃતાનિ સમીક્ષન્તામ્ ॥

મિત્રસ્ય હં ચક્ષુષા સર્વાણિ મૃતાનિ સમીક્ષે ॥

મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે ॥ ૧૮ ॥

—યજુર્વેદ ૦ અ ૦ ૩૬.

“ હે સર્વ સહાયક પરમાત્મનૃ ! મારો (અને અમારો) અબુદ્ધ્ય કર, સર્વશૂન, સર્વ પ્રાણિમાત્ર, સર્વમનુષ્ય મને (તેમ અમોને) મિત્રત્વની દ્રષ્ટિથી જુઓ; સર્વ જૂતપર હું મિત્રત્વની દ્રષ્ટિ, રાખું; અને અમો પરસ્પર મિત્રત્વની દ્રષ્ટિથી જોઈએ. ”

માનવ માત્ર આપણા મિત્ર છે, આપણા સમાનજ છે, એવી આત્મવત્ સર્વભાવથી વર્તનારી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, સમાનતા અને વિશ્વબંધુત્વ એ કેવળ કલ્પનામાં જ ન રહેતાં તે ઉચ્ચ કલ્પના આચરણમાં ઉતરી, નિતિવિશિષ્ટ સામાજિક બહિષ્કારનો તેમજ તત્સદૃશ બેદાલપાદક અન્ય રીત-રિવાજોનો લોપ થઈ, સમાનતાના ઉદાર ધર્મનો પ્રસાર થાવ, એટલીજ પરમાત્મા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.

ઓદમ્ શાન્તિઃ (૩)

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१०	पुस्तकामां	पुस्तकामांथी
११	४	अथद्	अथद्
"	८	"	"
"	६	समाज	समाजना
१३	१२	। १८ ॥	। १४ ॥
१५	८	भगवद्गीता	भगवद्गीता
१७	१०	महत्त्वता	महत्त्व
१८	३	मत्र	मत्र
२१	११	मसीन	मसिन
२३	३	वधमता	विधमता
२८	७	जिन्नत्वता	जिन्नत्व
२८	२७	वैरा	वैश्य
३२	२५	राष्ट्रिय	राष्ट्रिय
३३	१०	ग्रीय	ग्रिय
"	२२	आष्टीये	आष्टिआ
३५	२१	निदाने	निदानो
४५	१०	अपु	अपुं
४५	२७	पारपाणाद्	परिपाणाद्
५७	१४	अर्धे	अर्धे
५६	२०	विशुद्ध	विशुद्ध
६०	१	वाष्पुन्य	वाष्पुन्य
६१	१	शोनी	शुद्धोनी
"	२५	अते	अते
६३	२६	ओमिथुन	ओमिथुन
७१	४	इथापयामास	स्थापयामास
"	१२	यस्य	यस्य

७४	२३	अन	श्रुत
७५	५	अग्निहोम	अग्निहोत्र
७६	६	भुक्त	भुक्त
७७	४	शत्र	शत्रु
७८	२३	नष्ट	नष्ट
७९	२८	प्रधान	प्रधात
८०	१	शय	शेष
८१	२२	समुक्ति	समुक्तिक
८२	२४	कर्मणि	कर्मभि
८३	२६	महा०	महा०
१०४	१	आम	आम्य
१०५	१३	अनाथ	अनाथ
१०६	२०	भोज्यान्ना	भोज्यान्ना
१०७	१८	सर्व	सर्व
१११	१४	प्रकार	प्रकार
११५	८	शुभो	शुभो
११७	१४	समिधा	समिध
११७	२७	मधुकरि	मधुकरि
११८	१-१३-२०	हारितः	हारितः
१२८	२६	लक्ष	लक्ष
१३२	१२	पृथा	प्रथा
१३४	२०	हरयू	हरयु
१३६	८	अपि	अपि
१४०	१८-१८-२०-२६	अद्वितीय	अद्वितीय
१४६	१६	लकत	लकते
१४७	२३	—	(पुटनोट) कस्यांशो धर्मो
१४७	६	अमृत	अमृत
१४८	३०	अन्य	अन्य
१५७	१०	अन्य	अन्य
१५८	११	अन्य	अन्य

૧૬૦	૨૬	સામાજીક	ધાર્મિક
૧૬૧	૨૮	કલાથી	કલાથી,
૧૬૩	૩૦	તે	જે
૧૬૬	૨	ખ્રિસ્ત	ખ્રિસ્તી
૧૬૮	૭	પરમેશ્વર	પરમેશ્વર
"	૧૭	blivo	blievo
"	૩૧	દુષિત	દુષિત
૧૭૪	૧૯	મયેસ્મન્	મયેસ્મન્
૧૭૫	૧૧	કલ્પણાર્થે	કલ્પણાર્થે
૧૭૮	૧૯	સર્ગોં	સર્ગોં
૧૭૯	૨૬	રામાનુજ	રામાનુજના
૧૮૧	૨	નિમદનો	નિમદ
૧૮૩	૫	તિરકુલતાર	તિરકુલતાર
૧૮૬	૧૫	તે રામા	તેરમા
"	૨૩	હતી x	(ચાલતી સીટી છે)
૧૯૭	૧૪	ધણી છે,	ધણી છે,
૧૯૮	૧૧	અકામદ	અકામ
૧૯૯	૧	જે તત્ત્વના	જેતત્ત્વના
૨૦૨	૨૪	રાગિદ્રુપ	રાગિદ્રુપ
૨૦૩	૫	તેવી	તેવી
૨૦૪	૧૧	પ્રતિજ્ઞા	પ્રતિજ્ઞા
૨૦૬	૬	!	!
"	૨૬	મયોમાંથી	મયોમાંથી
૨૦૬	૭	કુલદેવ	કુલદેવ
"	૧૪	નિતિ	નિતિ
"	"	અટાની	અટાની
"	૨૮	નિતિ	નિતિ
૨૦૭	૮	પણ	પણ
"	૧૯	શુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૮	૧૬	સમયાનુયાત્	સમયાનુયાત્
૨૦૯	૩	ત્રૈલોક્ય	ત્રૈલોક્ય
"	૧૧	પુરનાં	પુરનો

૨૧૦	૧૩	પૂર્વે	પૂર્વે
૨૧૦	૨૪	લેખકોનો	લેખકોનો
૨૧૧	૭	પછાતના	પછાડીના
"	૨૬	શાસ્ત્રિનું	શાસ્ત્રનું
૨૧૩	૧૬	અસાધ્યના	આ સાધ્યના
"	૧૯	અઘાપી	અઘાપિ
"	૨૧	કુલસંસ્કાર	કુલસંસ્કાર
"	૨૫	.	.
"	૨૭	તેના	તેઓના
૨૧૫	૧૪	મંડળમાં	મંડળ
૨૧૬	૩	ગૃહણ	ગૃહણ
"	૨૨	ચિત્રોસાક્ષીરટોરમાં	ચિત્રોસાક્ષીરટોમાં
૨૨૦	૭	ઉચ્ચારન	ઉચ્ચારન
"	૯	નદિ	નદી
૨૨૨	૨૦	અન્યોન્નતિ	આનંમોન્નતિ
૨૨૩	૧૬	ખાલાદિ	ખાલનાદિ
૨૨૫	૭	મતાનુકુલ	મતાનુકુલ
૨૨૭	૨૪	અસ્પૃશ્ય	અસ્પૃશ્ય
૨૨૮	૧૯	કુલસંસ્કાર
૨૩૩*	૫	અસ્પૃશ્ય	અસ્પૃશ્ય
૨૩૭	૧૬	એ સદૃશ ધ્યાનમાં આવશે	X
૨૩૮	૧૫	પ્રાદર	પ્રદાર
"	૧૭	તેમના	તેમના
"	૨૦	પણ	પણ
૨૩૯	૬	ઉન્નતિ	ઉન્નતિની
"	૭	છતાં	થતાં
૨૪૪	૧૪	પહેલાં	પહેલા
"	૨૨	હો	હોય
૨૪૭	૨૩	એક	પણ
૨૫૦	૨૭	સ્વચ્છતા	અસ્વચ્છતા
૨૫૫	૯	જનતામાં	જનતાના

વૈદિક સાહિત્યનો ભંડાર.

આર્ય વેદ તેનાં ભાષ્યો, સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્રો, ઉપનિષદો, સ્મૃતીઓ
આદિ આર્ય ગ્રંથો, રામાયણ મહાભારતાદિ આર્ય ગૌરવને વધારનારાં
ઉત્તમ શાસ્ત્રો તથા વેદતત્ત્વ પ્રકાશ રૂઝ્ઘેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા, આર્ય વેદોની
શાબ્દાનુક્રમશ્રિકા, ગ્રંથિતાર્થભાષ્ય પુરાણતત્ત્વ પ્રકાશ, આદિ શાસ્ત્રનાં શુદ્ધ
રહસ્યને સમજાવનારાં ગ્રંથો આ પુસ્તકાલયમાંથી બહુજ કીકાશત ભાવે મળશે.
ઉત્તમોત્તમ ભજનો તથા સ્ત્રી શિક્ષણને લગતાં પુસ્તકો, શુદ્ધને શોભાવનારાં
અને જોષદાયક યદ્ય પડે એવા તખ્તાઓ તથા જોડો, તથા ત્રાંજાનાં દવન-
કુડો અને તેને લગતું તમામ સાહિત્ય વિગેરે નીચેને શિરનામે લખવાથી
મળશે. વૈદિક ધર્મના અભિધાપીઓ તથા ભારતવર્ષના ખરેખરા હિમાયતીઓ-
એ ઉપરનાં પુસ્તકો અવશ્ય જોવા જેવાં છે.

ગીરગામ, કાંકડવાડી,
આર્ય સમાજ, મુંબઈ.

} જમનાદાસ નારણદાસ, આલુવાળા.
પુસ્તકાધ્યક્ષ, મું. પ્ર. આ. પ્ર. સભા.